

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 11

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşad Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 11

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

AYTƏN BƏYLƏROVA

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ayten_beylerova@mail.ru**

KONNOTASIYANIN TƏDQIQINDƏ LİŊVOKULTUROLOJİ YANAŞMA

Açar sözlər: linqvokulturologiya, konnotasiya, konnotativ, assosiasiya, intensiya

Ключевые слова: лингвокультурология, коннотация, коннотативный, ассоциация, интенция

Key words: linguoculturology, connotation, connotative, association, intention

Linqvokulturologiya yeni dilçilik istiqaməti kimi XXI əsrdə meydana gəlmişdir. Dil və mədəniyyətin qovuşuğunda meydana gələn bu dilçilik sahəsinin predmeti həm dil, həm də mədəniyyətdir. Burada dil yalnız kommunikasiya və dərkətmə vasitəsi kimi deyil, millətin mədəniyyət kodu kimi də nəzərdən keçirilir. Yəni burada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri öyrənilir. Bu elmin əsas vəzifəsi dilin mədəniyyətlə, etnosla, xalq mentaliteti ilə əlaqəsinin öyrənilməsi və təsviridir. Bu, linqvokulturologiyanın obyektidir. Bu fənnin predmeti isə mədəniyyətdə rəmzi, etalon, obrazlı-metaforik mənalara qazanmış – mifologiləşdirilmiş dil vahidləridir. İnsan düşüncəsinin nəticələrini ümumiləşdirən bu dil vahidləri mif, əfsanə, ayin və adətlərdə, folklor və dini diskurslarda, nəzm və nəsrə yazılmış bədii mətnlərdə, frazeologizm və məcazlarda, simvol və paremiyalarda və s. qeyd olunmuş arxetip və prototiplərdir [7, 11].

Dilçiliyin bu yeni istiqamətini ayrı-ayrı dilçi-alimlər şərh etmişdirlər. V.N.Teliya linqvokulturologiyanı etnolinqvistikanın bir hissəsi hesab edir. Onun fikrincə, linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin sinxron qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir [11, 217-218].

Linqvokulturologiyanın sinxron xarakterinin belə izahı A.A.Potebnaya, V.V.Vinoqradov, M.M.Pokrovski, D.S.Lixaçev, Y.M.Lotman kimi alimlərin konsepsiyaları ilə, onların dilin ifadə vasitələrinin etnomədəni xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına dair fikirləri ilə bağlıdır [9; 1; 8; 4; 5].

Fikrimizcə, linqvokulturologiyada dil və mədəniyyətin yalnız sinxron deyil, eyni zamanda, diaxron qarşılıqlı əlaqəsi də öyrənilir. Belə ki, müasir

dillərdə mədəniyyətin izləri dilin mədəniyyətlə tarixən yaranmış əlaqəsinin də nəticəsi, göstəricisidir.

Linqvokulturologiya kompleks səciyyəli, çoxkomponentli xarakterə malik elmi fəndir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, “nəticədə, dilçilik elminin problemlərinin fənlərarası sahədə birləşməsi ona gətirib çıxara bilər ki, linqvokulturologiya barədə yalnız birləşdirən elm kimi yox, həm də sistemləşdirən elm kimi danışmaq mümkün olar.” [12, 37]

Linqvokulturologiyanın əsas anlayışları bunlardır: mədəni semalar, mədəni fon, mədəni kod, mədəni konseptlər, mədəni konnotasiyalar. Bu anlayışlar vasitəsilə dil vahidlərində özünü göstərən mədəniyyətlə bağlı məlumat təqdim edilə bilər.

Linqvokulturoloji tədqiqatlar müxtəlif səviyyələrin (fonetik, leksik, qrammatik) dil faktlarından çıxış edir və onlarda dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə dair xüsusiyyətlərin təsdiqini tapır. Dil vahidinin həm denotativ, həm də məcazi mənalarında mədəniyyətlə bağlı məlumat öz əksini tapır. Tədqiqatçılar nominativ dil vahidlərində ifadə olunan mədəni informasiyanın dörd əsas üsulla göstərildiyini qeyd edirlər: mədəni semalar, mədəni fon, mədəni konseptlər və mədəni konnotasiyalar vasitəsilə [6].

Mədəni semalar dedikdə sözün leksik mənasında mədəni informasiya daşıyan əsas semantik əlamətlər nəzərdə tutulur. Belə ki, mədəniyyətin bəzi elementləri xüsusi etnik mənə qazanaraq xalqların rəmzlərinə çevrilir. Məsələn, xörək adlarını götürək: plov – azərbaycanlılarda, spagetti – italyanlarda, şi (kələm şorbası) – ruslarda, yulaf aş – ingilislərdə və s.

Mədəni fon ictimai həyat hadisələrini və tarixi hadisələri bildirən nominativ vahidlərin (sözlərin və frazeologizmlərin) xarakteristikasıdır – səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsviridir. Mədəni fona presedent adlar – məşhur bədii əsərlərin qəhrəmanlarının adları (Kefli İsgəndər, Qurbanəli bəy, Sevil, Qaloş və s.), məşhur situasiyalarla bağlı adlar (Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə, Qafur Məmmədov, Mübariz İbrahimov və s.), bəşər mədəniyyətində önəmli adlar (Nəsrəddin Tusi, Yusif Məmmədəliyev, Lütfi Zadə, Kərim Kərimov, Xudu Məmmədov kimi alimlər; Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vədadi, Vaqif, Bəxtiyar Vahabzadə kimi şair və yazıçılar; Əzim Əzimzadə, Lətif Kərimov, Səttar Bəhlulzadə, Tahir Salahov kimi rəssamlar) daxildir.

Mədəni konseptlər – mücərrəd anlayışların adlarıdır. Həmin anlayışlarda mədəni informasiya siqnifikata (əşya haqqında anlayışa) əlavə edilir. 90-cı illərin əvvəllərində rus dilçiliyində meydana çıxan “mədəni konsept” termini xalqın ruhunu, dil ilə bağlı təsəvvürlərin etnik xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışır. Bu termin koqnitiv psixologiya, koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya kimi elmlərin mövzularını əhatə edir. Y.S.Stepanovun fikrinə görə, mədəni konsept həm mədəniyyətin insan şüurunda izləridir, həm də onun vasitəsilə insan özü mədəniyyətə daxil olur, bəzi hallarda isə ona

təsir də edir [10, 40]. Eksiztensial əhəmiyyətli (yəni insanın mövcudluğuna aid olan) anlayışlar mədəniyyətin əsas konseptlərinə daxil edilir: *vicdan, tale, qismət, iradə, günah, qanun, azadlıq, ziyalılıq, vətən*.

Konnotasiya – məntiqi-fəlsəfi diskursa aid anlayışdır, məna (konnotat) və həmin mənanı daşıyan dil vahidi (ad və ya adların məcmusu) arasındakı əlaqəni ifadə edir [13]. Konnotasiya və ya mənanın konnotativ komponenti sözün semantikasının ən önəmli struktur elementidir. Bu element vasitəsilə pragmatik informasiya ötürülür. Sözün konnotativ mənalarda onun milli-mədəni komponenti reallaşır. Bu komponent fərdin müəyyən zaman və məkanda obyektiv gerçəkliyi dərk etməsi ilə bağlıdır. Leksmin mənasındakı xüsusi etnomədəni komponent gerçəkliyin, onun obyekt və hadisələrinin milli dərk etmə xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Konnotasiyanın tədqiqində müxtəlif yanaşmalar vardır: semantik (İ.V.Arnold, V.İ.Qoverdovski, N.Q.Komlev, N.A.Lukyanova, Y.P.Solodub, İ.A.Sternin, V.N.Teliya, V.İ.Şaxovski və b.), üslubi (Ş.Balli, T.Q.Vinokur, K.A.Dolinin, M.N.Kojina, Q.V.Kolşanski, N.M.Razinkina, E.Q.Rizel, Y.M.Skrebnev və b.), psixolinqvistik (A.A.Zalevskaya, V.V.Krasnıx, A.A.Leontyev, P.M.Frumkina və b.), kulturoloji (U.Qoxua, E.M.Vereşşagin, V.Q.Kostomarov, A.S.Mamontov, V.A.Maslova, N.İ.Tolstoy, Q.D.Tomaxin və b.). Lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti onun heterogen (“heterogen” yunan sözüdür, müxtəlif cinslilik, müxtəliflik mənasındadır) təbiətinə işarə edirlər. Həmin alimlərin tədqiqatlarında konnotasiyanın komponentləri keyfiyyət və kəmiyyət baxımından eyni deyil. Bununla yanaşı, konnotasiyanın şərhindəki fərqlər həm konnotasiyanın kəmiyyət və növlərində, həm də onların kombinasiyalarında özünü göstərir.

Ümumilikdə demək olar ki, tədqiqatçılar konnotasiyanın strukturuna sosial və psixoloji amillər əsasında formalaşan, funksional-məzmun baxımından fərqli olan aşağıdakı komponentləri daxil edirlər: emosional, ekspressiv, qiymətləndirici, milli-mədəni, obrazlı, motivləşdirilmiş, honorifik, parametrik, sözün daxili (gizli) mənası, funksional-üslubi. Konnotasiyanın məzmun baxımından növləri bu tərkib hissələri ilə müəyyənləşir. Belə ki, semantikaya, o cümlədən də konnotativ mənaya ekstralingvistik amillərin böyük təsiri vardır.

Linqvokulturoloqlar tərəfindən “mədəni konnotasiya” termini daha aktiv şəkildə istifadə olunur və olduqca diffuz şəkildə, yəni qarışıq formada xarakterizə edilir. Bu isə ondan qaynaqlanır ki, linqvokulturologiyada mədəni konnotasiya həm konnotasiyanın məzmun baxımından növlərindən biri kimi şərh edilir, həm də mənanın mədəni komponenti ilə eyniləşdirilir. Mənanın mədəni komponenti dilin semantikasının fərdin mədəni mühitindən asılılığını əks etdirir və dil vahidinin strukturundakı milli-spesifik xüsusiyyətlərin bütün kompleksini əhatə edir.

Linqvokulturologiyanın əsas kateqoriyalarından biri olan mədəni konnotasiya iki semiotik sistem – dil və mədəniyyət arasında əlaqə yaradan vasitədir və dil işarələri vasitəsilə mədəniyyətin qorunma və ötürülməsi üsullarından biridir. “Mədəni konnotasiya” terminini 1990-cı illərin əvvəllərində dilçiliyə daxil etmiş V.N.Teliya onu dil işarələrini milli mədəniyyət işarələri ilə (konseptlərlə, stereotiplərlə, etalonlarla, simvollarla və s.) birləşdirən vasitə kimi nəzərdən keçirir və mədəniyyət kateqoriyalarında mənanın denotativ və ya obrazlı şəkildə motivləşdirilmiş aspektlərinin izahı kimi başa düşür [11, 214-215].

Linqvokulturologiyanın, linqvokulturoloji təhlilin əsas vahidi linqvokulturemadır. Bu termini dilçiliyə V.V.Vorobyov daxil etmişdir [2]. Müxtəlif dil səviyyələrinə aid vahidlər – sözlər, söz birləşmələri, mətnlər, xüsusən də frazeoloji vahidlər mədəniyyətlə bağlı xüsusiyyətləri əks etdirir. Frazeoloji vahidlər bu planda daha çox linqvokulturoloji potensiala malikdir, çünki “dildə mədəni-milli etalonlarla, stereotiplərlə, mifologemlərlə və s. ilə assosiasiya edilən və nitqdə istifadə edildikdə bu və ya digər linqvomədəni birlik üçün səciyyəvi mentaliteti canlandıran məhz həmin bədii ifadələr sabitləşir və frazeologiləşir” [11, 233]. O da qeyd olunmalıdır ki, mədəni konnotasiyalar həm metaforik, həm də rəmzi mənalara xasdır.

Sözlərin əlavə, konnotativ mənaları çox vaxt gizli olur, lakin dil daşıyıcısı tərəfindən başa düşülür. Bu mənalar linqvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri ilə qazanıla və zamanla dəyişilə bilər. Beləliklə, “konnotasiya” anlayışına geniş spektrli (üslubi, pragmatik, psixolingvistik, linqvokoqnitiv, linqvokulturoloji) məlumat daxildir.

Konnotasiyaların əsasını assosiasiyalar və intensiya təşkil edir. İntensiya (latınca *intentio* “niyyət, məqsəd” deməkdir) danışanın kommunikativ məqsədidir. Konnotasiyada öz əksini tapan implisit informasiya hər zaman eksplisit şəkildə də ifadə edilə bilər.

Məntiq elmindən gələn konnotasiya kateqoriyası dil vahidinin əsas mənasının əlavə, üslubi, semantik hissələrini əhatə edir. Lakin konnotasiyada məhz mədəni informasiyanın olması və mədəniyyət kodunun təsviri ilə əlaqənin mövcudluğu dilin milli özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməkdə onun əhəmiyyətini daha da artırır. Hələ V.Humboldt yazırdı ki, müxtəlif dillərdə sözlər eyni anlayışları ifadə etsə də, heç vaxt sözün əsl mənasında sinonim olmur [3, 181]. Məsələn, *ilan* Şərqdə müdriklik və ya qadın gözəlliyi etalonudur, ruslarda isə qəzəb, alçaqlıq, məkr və nəfsin rəmzidir. Məsələn, *змея подколотная* (əfi ilan) – məkrli, hiyləgər, fitnəkar adam mənasında; *змея искуситель* – başqalarını cəlbədicisi, lakin qadağan edilmiş, haram bir şey ilə aldadan, yoldan çıxaran insan mənasında; *змеиное отродье* – çox pis, qəddar, xain, rəzil, namərd adam mənasında).

Konnotasiyanın qiymətləndirici komponenti semantik kateqoriyadır, müəyyən cəmiyyətin dəyərlər sistemini əks etdirir. Subyektin milli və sosial mənsubluğunu xarakterizə edən qiymətləndirmə komponenti ümummilli, sosial normalar, kriteriyalar əsasında yarandığı üçün konnotasiyanın bu komponenti həm semantik, həm də kulturoloji statusa malikdir.

Mədəni konnotasiya leksemin mənalарının müxtəlif ifadə üsullarından biridir, buna görə də “mədəni konnotasiya” terminindən o zaman istifadə olunur ki, sözün konnotasiyasında mədəni komponent emosional, ekspressiv və qiymətləndirici komponentlərdən daha çox üstünlük təşkil edir. Məsələn, azərbaycanlıların təfəkküründə “ailə” sözü mədəni konnotasiyaya malikdir. Belə ki, azərbaycanlı üçün ailə müqəddəs anlayışdır, yalnız birlikdə yaşayan qohumlar deyil, hər şeydən əvvəl, səmimiyyət, anlayış və mənəvi yaxınlıq ilə xarakterizə edilən münasibətlərdir.

Mədəni konnotasiyalar mahiyyət baxımından mədəni koddur. Konnotasiyalar sözdən yaranan assosiasiyalara əsaslanır, buna görə də, məsələn, eyni heyvan müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli keyfiyyətlərin etalonu kimi çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *dəvə* kimi kinli, Çin dilində *dəvə* kimi dözümlü, rus dilində isə *at* kimi dözümlü ifadələri işlənir. Yaxud *fil* sözünün konnotasiyası rus dilində *yöndəmsizlik*, *biçimsizlik*, hind ədəbi dili olan sanskrit dilində isə *qəşənglik*, *zəriflik*, *cazibə*, *mələhət*; *dəvə* sözünün konnotasiyası ərəb dilində *gözəllik*, *zəriflik*, digər dillərdə *kinlilik* mənasını ifadə edir ki, bu da eyni sözün müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli assosiasiyalar əmələ gətirdiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963.
2. Воробьев В. В. Лингвокультурология. М., 1997.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, 400 с.
4. Лихачев Д.С. Литература – реальность – литература. Л., 1984.
5. Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. Т. I . Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллинн, 1992.
6. Опарина Е.О. Лексические коллокации и их внутрифреймовые модусы / Фразеология в контексте культуры, М., 1999, с. 139-144; Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов, 2-е изд., испр. и доп., М., 2003, 349 с.
7. Пирманова Н.И. Культурные коннотации фразеологизмов с компонентами свет – небо – земля: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Екатеринбург, 2008, 22 с.

8. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. М., 1959.
9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997.
11. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996, 288 с.
12. Тхорик В.И., Фанян Н.Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. М., 2005.
13. <http://gtmarket.ru/concepts/7040>

А.Бейлярова

**Лингвокультурологический подход
к изучению коннотации**

Резюме

Под коннотативным значением в лингвокультурологическом контексте подразумевается изучение национально-культурных особенностей коннотативной семантики языковой единицы в контексте связи языка и культуры. В выявлении национально-культурной коннотации какой-либо языковой единицы важную роль играют сведения, связанные с культурой данной страны, народа, нации. В каждом языке, в каждой культуре появляются свои специфические значения – коннотации. Механизм их зарождения связан с усилением отдельных аспектов значения. В выражении культурных коннотаций особая роль принадлежит фразеологизмам и метафорам. Однако имеются такие значения, которые во всех языках мира обладают универсальным выражением, и поэтому не всем фразеологическим и паремиологическим единицам свойственна национально-культурная коннотация. Совпадение культурных коннотаций в определённых культурах – особый случай, так как в различной степени культуры могут соответствовать друг другу. Иначе говоря, лексика выражающая одни и те же предметы, у отдельных народов имеет одинаковую коннотативную семантику. А это является показателем межкультурных связей различных наций.

A.Baylarova

**Linguocultural approach to the study
of connotations**

Summary

By connotative meaning in the linguocultural context is meant the study of the national cultural features of the connotative semantics of the linguistic unit in the context of the connection between language and culture. In identification the national and cultural connotation of a language unit, information related to the culture of the country, people, and nation plays an important role. In each language, in each culture appear their specific meanings – connotations. The mechanism of their inception is associated with the strengthening of certain aspects of meaning. In the expression of cultural connotations a special role belongs to phraseological units and metaphors. However, there are meanings that in all languages of the world have a universal expression, and therefore not all phraseological and paremiological units are characterized by a national cultural connotation. The coincidence of cultural connotations in certain cultures is a special case, since in varying degrees cultures can correspond to each other. In other words, the vocabulary expressing the same objects, in different peoples has the same connotative semantics. And this is an indicator of the intercultural ties of different nations.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

FARS DİLİNİN LÜGƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU

Açar sözlər: leksikologiya, alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir, sintaktik məna, qrammatik məna.

Ключевые слова: лексика, заимствованные слова, словарный состав языка, влияние, синтаксическое значение, грамматическое значение.

Key words: leksikal, loan words, vocabulary of the language influence, sintaksis meaning, qrammatik meaning.

Avropalıların İranla ticarət əlaqələri nəticəsində fransız, italyan, ispan, portuqal dillərində bir sıra farsizmlər özünə yer tapmışdır və sonrakı mərhələdə həmin sözlər ingilis dilinə keçmişdir.

İngilis dilinə keçmiş farsizmlərin əksəriyyəti məhz bilvasitə, yəni başqa dillər (fransız, italyan, portuqal, ispan) vasitəsilə keçən sözlərdir. Xüsusilə də, ilk farsizmlər ingilis dilinə yunan və latın dilləri vasitəsilə keçmişdir. Məsələn:

سalamندر (salamandr) səməndər

آرسنیک (arsenik) arsen

Daha sonrakı dövrlərdə farsizmlər ingilis dilinə fransız dili vasitəsilə yol tapmışdır. İngilis dilinə bilavasitə keçən farsizmlər XVI əsrdən müasir dövrə qədər təsadüf edilən alınmalardır.

İngilis dilində işlənən farsizmlərin əksəriyyəti məhz ekzotizmlərdir:

شاه (şah) şah

درویش (dəviş) dəviş

ديوان (divan) divan

تومان (tuman) tümən

پادشاه (padşah) padşah

دينار (dinar) dinar

کاروان (karvan) karvan

بازار (bazar) bazar

کاروانسرا (karvansəra) karvansara

Fars dilində işlənən ingilisizmlər əsasən müxtəlif sahələrə aid beynəlmiləl

terminlərdir:

1. Idman terminləri:

استادیوم (estadiyom) stadion

کاپ (kap) –kubok

اسکی (eski) xizək

تیم (tim) komanda

فوتبال (futbal) futbol

بکس (boks) boks

2. Elmi - texniki terminlər:

چاک (cak) damkrat (ağır şeyləri qaldıran mexanizm)

هلیکوپتر (helikopter) vertolyot

فوت (fut) uzunluq ölçüsü

کمپیوتر (kompyuter) kompüter

3. Yemək, içki bildirən ekzotizmlər:

ویسکی (viski) viski

ساندویچ (sandoviç) sandviç

بیفتک (biftek) bifşteks

کیک (keyk) keks

Fars dilində işlənən ingilisizmlər arasında gündəlik həyat və məişətlə əlaqədar olan sözlər də var:

زیپ (zip) –düymə, ilgək

لیدر (lider) - lider

بلوک (b(o)lok) –blok

لرد (lord) - lord

سلف سرویس (selfservis)- özünəxidmət

ترافیک (trafik) – hərəkət sıxlığı

XIX əsrin sonu və xüsusən də XX əsrin əvvəllərində İrana xarici kapital qoyuluşu ilə, İran inqilabı ilə əlaqədar olaraq fars dilinə Qərbi Avropa dillərindən bir sıra sözlər keçmişdir. Bu alınma sözlər içərisində başqa alınmalara nisbətən gallisizmlər(fransız dilindən keçən sözlər) üstünlük təşkil edir.

Fars dilində işlənən gallisizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Siyasi terminlər:

پارلمان (parleman) parlament

کابینه (kabine) kabinet

کنگره (kongere) konqres

دمکراسی (demokrasi) demokratiya

کاپیتالیسیون (kapitulasiyon) kapitulyasiya

پروپاگاند (propaqand) təbliğat

کارت (kart) билет

رژیم (rejim) rejim

2.İqtisadi terminlər:

بورس (burs) birja

کمپانی (kompani) kompaniya, şirkət

بانک (bank) bank

آژانس (ajans) agentlik

3.Elmi-texniki terminlər:

اتوماتیک (otomatik) avtomatik

اتومبیل (otomobil) avtomobil

ماشین (maşin) maşın

فیزیک (fizik) fizika

خلور (xolur) xlor

استاسیون (estasiyon) dayanacaq, stansiya

ترن (terən) qatar

آتوم (atum) atom

گرامر (geramer) qrammatika

بیولوژی (bioloji) biologiya

فیزیولوژی (fizioloji) fiziologiya

تخنیک (texnik) texnika

4.İncəsənət terminləri:

اوپرا (opera) opera

باله (bale) balet

لیریک (lirik) lirika

گالره (qalere) qalereya

تئاتر (teatr) teatr

انسیتوت (ənstitut) institut

پروفسر (professor) professor

کومدی (komedi) komediya

کاریکاتور (karikatur) karikatura

تابلو (tablou) şəkil, tablo

5.Hərbi terminlər:

ژنرال (jeneral) general

اسکادر (eskadr) eskadra

گارد (qard) qvardiya

بمب (bomb) bomba

6.İdman terminləri:

پوان (puan) xal

پاتناژ (patinaj) konkidə sürüşmə

7.Məişətlə bağlı sözlər:

سینما (sinema) kino

کلوب (kolub) klub

رستوران (restoran) restoran

سالون (salon) salon

مرسی (mersi) çox sağ ol, təşəkkür edirəm

پاردون (pardon) bağışlayın, üzr istəyirəm

سیگار (siqar) siqar, siqaret

8. Tibbi terminlər:

آلرژی (alerji) allergiya

آمبولانس (ambulans) təcili yardım

بakteri (bakteri) bakteriya

بانداج (bandaj) sarğı

کلینیک (klinik) klinika

کمپرس (kompres) kompress

دکتر (doktor) doktor

تومور (tumor) şiş

واکسن (vaksen) vaksin, peyvənd

Fars dilində qallisizmlər sözdüzəltmə prosesində iştirak edə bilər.

Məsələn:

دکور (dekor) sözünə ساز şəkilçisi artırmaqla دکورساز (dekorsaz) dekorator sözü yaranmışdır.

هەمچنین رپورتاژ (reportaj) sözündən رپورتاژ نویس

شیک sözündən شیک پوش

سینما sözündən سینماچی

آتوم sözündən آتومی sözləri yaranmışdır.

Qallisizmlər mürəkkəb fellərin ad hissəsi rolunda da çıxış edir:

شارژ کردن (şarj kərdən) doldurmaq (akkumulyatoru)

خلور زدن (xlor zədən) xlorlamaq

دمده شدن (deməde şodən) dəbdən düşmək

آبونه شدن (abunə şodən) abunə olmaq

سیگار کشیدن (siqar keşidən) siqaret çəkmək

Fransız dilində özünə yer tapmış farsizmlər ərəb dili vasitəsilə keçən sözlərdir:

پاپوش (papuş) ev ayaqqabısı

بادنجان (badencan) badımcən

Əsl fars sözü olan کیمیا sözü fransız dilinə keçərək həmin dilin fonetik qanunlarına uyğun şəkil aldıqdan sonra yenidən fars dilinə شیمی şəklində qayıtmışdır.

Ədəbiyyat

1. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
3. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
4. Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.

Л.Махмудова

**Роль и значение европейских слов и терминов при
обогащении словарного состава персидского языка**

Резюме

В статье рассматриваются языковые связи персидского языка с другими языками европейского происхождения и его этимологические состояния с прошедшего до настоящего времени. В статье также анализируются некоторые заимствованные слова из западноевропейских языков. Персидский язык обогащается путем заимствования слов из других языков. Здесь были отмечены создание и лексико-семантические особенности заимствованных слов. Обосновавшихся в лексиконе персидского языка заимствованных слов с грамматических и лексико-семантических точек зрения составляет основной ракурс статьи.

В статье также упоминается этимология заимствованных слов и о методах прохождения их состав языка. Таким образом динамические процессы происходящие путем развития науки и техники влияют в лексикон персидского языка. Пополнение новыми словами словарный запас современного персидского языка продолжается и по сей день.

L.Mahmudova

**The role and importance of european words in the enrichment of
the vocabulary of the persian language**

Summary

This article speak about the historical linguistic relation of Persian and its etimological situation from past till present time.

The article analyses some borrowings from Persian and some other western European languages. This article deals with borrowed words into the Persian language receiving from different languages. Persian language becomes rich with the help of borrowed words. The formation of borrowed words and their lexical semantic features have been noted here. The main content of the article is the lexical-semantic and grammatical point of borrowed words which are found a place in the vocabulary of Persian language. So as a result of the development of science and texnology in the vocabulary of a language influences the dynamic processes in the Persian languages lexicology. The process of receiving new borrowed words into Persian vocabulary still continuous.

Rəyçi:

Nigar Musayeva

Filologiya elmləri namizədi, dosent

AYDAN XƏNDAN

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent

aydan19@mail.ru

TÜRK POEZİYASINDA XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YENİ ƏDƏBİ JANR VƏ CƏRƏYANLAR

Açar sözlər: Sərvəti-fünun, simvolizm, poeziya, parnasizm, Sonet, janr

Ключевые слова: Поэзия, Сервети-фюнун, символизм, парнацизм, жанр, сонеты

Key words: Poetry, Turkish literature, culture, symbolism, parnacizm, genres

Sərvəti-Fünun şairlərinin Avropa poeziyasına olan sevgisinin nəticəsində bir neçə Avropa şeir formaları da türk ədəbiyyatına gətirilmiş oldu. Bunlar arasında sonetləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sonetlər klassik Avropa poeziyasında olduqca populyar olan bir şeir formasıdır. Dünya ədəbiyyatında ingilis poeziyasının dahisi Şekspir sonetləriylə məşhurdur. Sonetlər on dörd misradan ibarət olur ki, ilk iki bəndin hər biri dörd misradan ibarətdir. Bunlara “katren” deyilir. Sonetlərin türk ədəbiyyatında ilk müəllifi olaraq Tofiq Fikrət hesab edilir. Lakin Tofiq Fikrətdən başqa sərvəti-fünun nəslinin bir çox nümayəndəsi bu tərz şeir formasını mənimsəmişdi. Onların arasında Hüseyn Sırət, Cənab Şəhabəddin, Cəlal Sahirin də adlarını çəkmək olar. Ümumiyyətlə, sərvəti-fünunçular avropa poeziyasının təsiri ilə həm forma, həm də məzunda dəyişikliklər etmiş oldular.

Poeziyada alliterasiya anlayışı da bu dövrdə geniş yayılmağa başlamışdı. Alliterasiya məxrəcləri bir-birinə uyğun, yaxın olan sözlərin işlədilməsi ilə məzmun və forma baxımından şeirdə ahəngin əldə olunmasıdır. Bu üsuldən istifadə edən sərvəti-fünunçulardan biri Rəcəzadə Mahmud Əkrəm idi. Rəcəzadə şeirdə üsluba böyük əhəmiyyət verən şair idi. Onun fikrincə, şeirin fərqli bir dili olmalıydı. O, şeirlərində mövzuya uyğun gələn sözlər seçməyə və məhz bu sözlərdən misralarda istifadə etməyə səy göstərirdi. Məsələn, bir romantizm cərəyanının nümayəndəsi kimi Rəcəzadə əsərlərində ölüm mövzusunə böyük yer verirdi və məhz bu səbəbdən şeirlərində bu mövzuya aid olan mənaca bənzər sözləri işlədirdi. Əkrəmin istifadə etdiyi sözlər arasında: “mevt, terk-i can, intihar, hülhül, gömülme, ahiret, cennet, cehennem, haşr və s.” sözlər və tərkiblərə rast gəlirik:

...Vücudumuzla vücudum değil midir şahid?

Nedir hayat? Acı bir şey...bütün azab, elem

Memat ise ebedi bir ruhun istirahatidir.

Ölüm...Evet! O da fanilerin felaketidir

Fakat bütün bu felaket, bu hasret ü matem
Gidenlere değil, ancak kalanlara ait!... [3.s.62]

Şeirdə fəryadları, dərdli hissləri daha qabarıq və təsiredici çatdırmaq üçün sərvəti-fünun şairləri, o cümlədən də Rəcaizadə, misralarda “ki, və, əvət” kimi ədatlara “ah, of, ey” kimi nidalara tez-tez müraciət edirdilər.

Şeirin dilinə olduqca böyük əhəmiyyət verən Rəcaizadə qeyd edirdi ki, mövzu gözəlliyilə bərabər üslub gözəlliyi də vacibdir. Gözəl bir üslub necə olmalıdır sualına şair özünün “Talim-i Edebiyat” əsərində cavab verir. Bu əsəri Əkrəm Məktəb-i Mülkiyyə (Siyasi Elmlər Məktəbi) tələbələri üçün yazır. Məktəbdə oxuduğu mühazirələri bir əsərdə toplayan Rəcaizadə kitabın ön sözündə Avropa yazıçılarının fikirlərindən də istifadə etdiyini bildirir. Kitabda göstərilən misallarda da şair daha çox Avropa müəlliflərinin, bir də Əbdülhəq Hamid kimi yeni ədəbiyyatı yaradanların əsərlərindən istifadə etmişdir. Rəcaizadənin yeni ruhlu, yeni formalı ədəbiyyata meyli isə örnəklərdə Divan poeziyasından olduqca az istifadə etməsindən də bəlli olurdu. Rəcaizadə gözəl üslubda yazmaq üçün altı şərtin vacib olduğunu qeyd edirdi: 1. Sözün açıqlığını təmin edən “vüzuh”;

2. Təbiilik; 3. Ölçülülüyü yaradan “Münakkahiyet”; 4. Şeirə axıcılıq verən “Aheng-i selaset”; 5. Şeirin mövzusuyla uyğunluq yaradan “Müvafakat”; 6. Şeirin dilinin düz, qüsursuz olmasını təmin edən “Fesahat”.

Şeirin əsas məqsədinin gözəllik olması fikri bir çox sərvəti-fünunçulara doğma idi. Rəcaizadə incəsənətdən bəhs edərkən onu gözəlliklə bərabərləşdirirdi. Şair “Sənətin məqsədi gözəllikdir” deyirdi. Onun fikrincə bu gözəllik incəsənəti yaradacaqdı. O, eyni əsərdə ədəbiyyatın tərifini verərkən aşağıdakı fikirləri söyləyir: “Ədəbiyyat bir xalqın əxlaq və adətlərini, düşüncələrini və duyğularını hər növ hallarını və davranışlarını və xüsusiyyətlərini əksərən yalançı bir lisan ilə bir başa olaraq tərif və təsvir edən əsərlərdir”. Şair “yalançı lisan” ifadəsindən təsadüfi istifadə etməmişdir. Rəcaizadə poeziyada dilə çox əhəmiyyət verən bir şair idi. O, danışığı dilində əsərlərin yazılmasına qarşı çıxaraq əsl sərvəti-fünunçu kimi “sənət üçün sənət” fikrinə sadiq qalırdı.

Rəcaizadənin qərb ədəbiyyatına olan sevgisi, bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin əsərlərinin təsirinə qapılması ona klassik ədəbiyyatın inkarçısı kimi tanılmasına gətirib çıxarmışdı. Mahmud Əkrəm yenilik təbliğatçısı olmasıyla bərabər, həm də şərq ədəbiyyatının da vurğunlarından idi. O, qərb mədəniyyətinin müsbət cəhətlərinin təbliğinə çalışır və məqalələrində bu haqda müxtəlif fikirlər irəli sürürdü. Rəcaizadənin fikrincə, qərbin ruhunu qavramaq, sonra onu türklərin anlayışlarının içində əritmək lazımdır. Yoxsa sadəcə bir neçə avropa əsəri oxuyaraq onlara bənzər əsərlər yazmaq, insanların özlərini aldatmasına bənzəyir. Şairin əsərlərini təhlil etdikcə

görürük ki, Rəcaizadə şərq-qərb sintezinə nail olmağa doğru səy göstərirdi.

Poeziyaya olduqca böyük dəyər verən şair həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində ustad adını qazanmışdı. O, türk ədəbiyyatının ilk ədəbi tənqidçilərindən olmuşdur. Bu sahədə şairin tədqiqatları “Təlimi-ədəbiyyat”, “Təqdiri-elhan”, “Taqrizat”, “Kudemadan birkaç şair” əsərlərində toplanmışdır.

Rəcaizadənin orijinal əsərləri ilə yanaşı, fransız ədəbiyyatından tərcümələri də türk ədəbiyyatı tarixində mühüm rol oynamışdır. Şeirlərindən əlavə, nəsr və dram əsərləri də populyar olmuş, 1881-ci ildə nəşr etdirdiyi 400 səhifəlik “Təlimi-ədəbiyyat” fundamental nəzəriyyə dərslisinin müəllifidir. Əli bəy Hüseynzadə ilə dost olmuş, “Füyuzat” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir.

Rəcaizadə Mahmud əkrəmin Azərbaycan şairləri arasında böyük populyarlıq qazanmış “Yad et” şeiri ilk dəfə Osmanlıda nəşr olunan “Mizan” dərgisinin 17 mart 1887-ci il buraxılışında çap edilmişdir:

Vakta ki durup şu kalb-i gam-nak
Toprakta nihan olur vücudum
Vakta ki dolup dehanıma hak
Şevkinle tamam olur sürurum
Tenha gecelerde bir hayalet
Manzurun olunca bittahayyür
Yum çeşmini ba-kemal-i rikkat
Bedbahti-yi aşkım et tasavvur

Yad et beni gamlı-gamlı, yad et! [Ədəbiyyat qəzeti. 21 oktyabr 2017 s.5]

Yuxarıdakı fikirlər ədəbiyyatşünas-alim Məti Osmanoglundun ““Yad et” Azərbaycan şeirində fransız modası” məqaləsindən götürülmüşdür. Bu məqalədə eyniadlı şeirin həm azərbaycan, həm də türk ədəbiyyatındakı nümunələrindən bəhs edən tədqiqatçı Rəcaizadənin poeziyasında yer alan Yad et şeirindən bəhs edir.

Məqalədə daha sonra o bildirir ki, Rəcaizadə bu şeirini “Mizan”dərgisində orijinal əsər kimi deyil, fransız şairi Alfred de Müssenin “Rapelle toi”(xatırla, yad et) şeirinin tərcüməsi kimi təqdim edilmişdir.

“Rapelle-toi” şeirinin müəllifi Müssenin yaradıcılığı romantizm cərəyanının nümayəndələri olan türk şairlərinə təsir göstərmişdir. Onun yaradıcılığının türk ədəbiyyatına təsirləri araşdıran professor Ali İhsan Kolçunun yazdığına görə, Müsse, xüsusi olaraq “Rapelle toi” şeiri ilə türk şairlərinə böyük təsir göstərmiş, türk ədəbiyyatında bir dönəm “Yad et” modasının başlamasına səbəb olmuş və bu yolda çoxlu mənzumələr yazılmışdır.

Məqalədə M.Osmanoglu bildirir ki, ehtimal var ki,Rəcaizadə “Yad et” şeirini Müssenin şeirinə deyil, Nigar bint Osmanın tərcüməsinə nəzirə olaraq yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantizmi birbaşa türk ədəbiyyatı ilə bağlı olmuşdur. Ədəbiyyatşünas-alim Əhməd Həmdi Tanpınar XIX əsrdə türk ədəbiyyatında yaranmış ədəbi cərəyanların fransız ədəbiyyatı ilə birbaşa əlaqəli olduğunu, onu izlədiyini bildirir. Yeni türk ədəbiyyatını qurmaq üçün səy göstərən ilk iki tənzimatçı nəslin nümayəndələrinin zövq və səyləri eyni olmuşdur. Bu iki nəslin ikisi də XVII əsr fransız klassikləri ilə bərabər, XVIII əsr fransız filosoflarını və fransız romantiklərinin əsərləri ilə tanış idilər. Sözsüz ki, onların oxuduqları və mənimsədikləri fikirlər yaradıcılıqlarında dərin iz qoymuş və yeni türk ədəbiyyatında romantizm cərəyanının yaranmasına və inkişafına yol açmışdır.

Sərvəti-fünun şarları türk ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirməyə nail olan ədəbiyyatçılar idi.

Sərvəti-fünunçuları onlardan öncə ədəbi arenada fəaliyyət göstərən tənzimatçılardan bir neçə məqamlar ayırmaqdaydı. Tənzimatçılar ədəbiyyatı xalq üçün yaratdıqlarını söyləyirdilər. Sərvəti-fünunçular isə onlardan fərqli olaraq, sənəti sənətdən anlayanlara yönəlik olaraq ərsəyə gətirirdilər. Məhz bu səbəbdən onların əsərləri arasında ictimai-sosial mövzuda yazılmış əsərlərə demək olar ki, rast gəlmirik. Əksinə, bu şairlər simvolizm, parnasizm kimi ədəbi cərəyanlara sığınaraq, reallıqdan qaçırdılar. Şairlər poeziyada musiqiyə, gözəlliyə əhəmiyyət verir, bu məfhumları vəsf edirdilər.

Avropa ədəbiyyatında bir çox şairlərin əsərlərində öz əksini tapan Parnasizm cərəyanı türk ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrini də öz təsiri altına salmış olur. Romantizm, realizm, naturalizm cərəyanlarıyla yanaşı parnasizm də məhz avropadan gəlmə bir cərəyan idi.

Parnas əski Yunan mifologiyasında adı keçən bir dağın adıdır. Əfsanəyə görə, bu dağda gözəllik və incəsənət ilahı olan Apollonun və ona ilham verən pərilərin məskəni olmuşdur. 1860-1888-ci illər arasında fransız şairləri yeni bir ədəbi cərəyan yaradarkən məhz bu dağın adını daşıyan Parnasizm cərəyanını yaradırlar. Onların bu adı seçməsi təsadüfi olmamışdır. Parnasçılar əsərlərində gözəlliyə bağlılıqlarını əks etdirdiklərindən məhz bu adı seçmiş olurlar.

Parnasizm cərəyanı realizmlə eyni anda yaranan bir cərəyan olmuş və onunla parallel şəkildə mövcud olmuşdur. Parnasçılar romantiklərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri sənət sənət üçündür prinsipinə bağlılıqları idi. Parnasçılara görə incəsənət gözəlliyi təbliğ etməli olduğundan daim dəyişən fəlsəfi fikirləri, ideyaları, əxlaqi, nəsihətamiz düşüncələrə bağlı qaldığı təqdirdə incəsənətin gözəlliyə bağlılıq missiyasını yerinə yetirə bilməz. Parnasçılara görə incəsənətin tək amalı və məqsədi gözəllik və yetkinlikdir. Bu cərəyanın ideoloqu Lekont de Lisle olmuşdur. O, deyirdi:

“Böyük bir sənət əsəri milyonlarla siyasi məqalədən dəyərlidir”. Elə bu fikirdən ədibin ədəbiyyatdakı əsas məqsədi açıqlanmış olur. Parnasçılar milli,

sosial, ictimai məzmunlu əsərlər yaratmaqdan qaçır, əsərlərində gözəllikdən bəhs edirdilər. Onlar reallıqdan sanki qaçaraq Yunan mifologiyasının ab-havasını poeziyaya daşımış oldular.

Parnasizm plastik gözəlliyə əhəmiyyət verir, eqzotik xarici ölkələrin mənzərələrini poeziyalarına gətirmiş oldular. İnsan bədəninin estetik gözəlliyini, vücut gözəlliyinin rəssamlıq əsərlərində və heykəllərdəki inkasını poeziyaya daşdılar.

Əşyanın xaricinə önəm verən parnasçılar şeirin də xarici görünüşünə önəm verirdilər. Misrada mənadan çox, misradakı sözlərin düzlülüş sırasına, yaratdığı ahəngə daha çox əhəmiyyət verirdilər. Parnasçılar tarixdə iz qoyan ən möhtəşəm tarixi hadisələri poeziyada yenidən canlandırırmış oldular.

Parnasizminin təsirinə qapılan türk poeziyasının nümayəndələri arasında Tofiq Fikrət, Yəhya Kamal kimi şairlər var idi. Yəhya Kamalın “Çin kəsi” şeiri tam parnasçı şeir nümunəsidir:

Gel ey mahnubə Çin den!
O şirin köşk içindən
Ki pek durgun sulara,
Uyurken bambularda,
Taşır çox yüklü dallar
Alevden portakallar.
Görün ey sevdiğim sen
Ki bir Çin kəsindən
Gülümser bir resimdin
Muhayyel svgilimdin. [3. s 154]

Simvolizm cərəyanı türk poeziyasına Cənab Şəhabəddinin şeirləriylə gəlmiş olur. Fransız simvolistlərinin vurğunu olan şair onların təsiri ilə bir neçə simvolik tərzdə yazılmış şeirə imza ataraq, o dövrdə oxucuların və ədəbiyyatçıların marağına səbəb olur. Simvolizm

1895- ci ildən başlayaraq 1909-cu ilə qədər bir dövrdə Fransada populyar olan bir ədəbi cərəyandır. Simvolizm musiqi və simvolların yardımı ilə duyğulara təsir göstərməyi məqsəd güdən bir ədəbi cərəyandır. Simvolistlər əşyanın xarici görünüşündəki sərtliliklərdən qaçır, onu kölgələrin əhatəsində, zəif bir lampa, günəş işığında göstərməyə çalışırdılar. Bu cərəyanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Xəyallar aləminə sığınaraq hər şeyi sanki bir yuxudaymış kimi görmək, reallıqdan qaçmaq, təsvir olunan əşyaları dumanlı bir pərdə arxasında təsvir etmək.

Sükutu sevən simvolistlər əsərlərində tənha parkları, saralmış yarpaqları, günəşin batışını təsvir etməyə üstünlük verirdilər. Rənglər də təsvirlərdə geniş yer tuturdu.

Simvolistlərin poeziyada ən çox önəm verdikləri xüsusiyyətlərdən biri də musiqi idi. Musiqini misralar vasitəsilə çatdırmaq, seçilən misralarda musiqi ahəngi yaratmağa nail olmaq simvolistlərə xas idi. Bu baxımdan türk şairlərinin misralarda musiqini çatdırmaq vəzifəsi daha asan başa gəlirdi. Əruz vəzninin ritmi tam musiqi yaratmağa qadir olduğundan bu vəznin bütün bəhrlərindən ustalıqla istifadə edən Cənab şeirlərində musiqi ahəngini yaratmağa nail ola bilmişdi.

Cənabdan başqa bu cərəyanın təsirinə qapılan digər sənətkar Əhməd Haşim olmuşdur. Sərvəti-fünunçular arasında yer almayan və Fəcri ati qruplaşmasına daxil olanlardan biri olan şair, məhz simvolistlərə xas təsvirlərlə dolu olan əsərlər yazmışdır. Onun bütün şeirlərində musiqi, ahəng, ritm, rənglər ön planda getməkdəydi. Haşim də tənzimatçıların poeziya anlayışından olduqca uzaq idi. Ona görə şeirdə hər şeydən əvvəl əhəmiyyət daşıyan məqam sözlərin mənası deyil, cümlədəki tələffüz qüvvətiydi. Haşimin şeirləri simvolistlərə xas olan mübhəmliyi özündə daşıyırdı.

Şairin poetik nümunələrini gözdən keçirtdikcə ən çox işlətdiyi sözlərin də sirli aləmlərə aparan məqamları ifadə edən sözlər olduğunu kəşf etmiş oluruq. Məsələn, axşam, qürub, mesa, səs, ruh, rəng, üfük, rüya, zülmət, qaranlıq, gecə, boşluq kimi sözlər şairin demək olar ki, hər bir şeirində təkrarlanır. Haşimin ən məşhur şeiri olan Merdiven də tam simvolistlərə xas tərzdə yazılmışdır:

Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden,
Eteklerinde güneş rengi bir yığın yaprak,
Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak...
Sular sarardı.. yüzün perde perde solmakta
Kızıl hvaları seyret ki akşam olmakta...
Eğilmiş arza, kanar, muttasıl kanar güller,
Durur alev gibi dallarda kanlı bülbüller,
Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?
Bu bir lisan-ı hafidir ki ruha dolmakta
Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta! [2 s 91]

Göründüyü kimi simvolizm cərəyanı sosial mövzuları əks etdirməkdən uzaq, sadəcə ruha yönəlik bir cərəyan olduğundan, sərvəti-fünun şairlərinə də siyasi və sosial problemlərdən uzaqlaşmaq üçün olduqca əlverişli bir sığınacaq və qaçış metodu idi.

Bütün yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türk poeziyası qərb poeziyasının, qərbdə yaranan ədəbi cərəyanlar olan parnasizm, simvolizmin təsiri altında inkişaf etmişdir. Bu cərəyanlara tabe olan sənətkarlar yeni-yeni formaları da poeziyaya qazandırmış oldular.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aydın Abi Aydın. "Sərvəti-Fünun ədəbiyyatı". Bakı, 2013
2. İnci Enginün. Zeyneb Kerman. Ahmet Haşim. Bütün şiirleri. İstanbul, 1987
3. İsmail Parlatır. Recaizade Mahmut Ekrem. Ankara, 1986.
4. Yahya Kemal. Kendi Gök Kubbemiz. İstanbul, 1967
5. Türk dünyası el kitabı. Üçüncü cilt. Ankara, 1992
6. Türk ədəbiyyatı tarixi. Birinci cild. Bakı, 2010
7. Türk Edebiyatı. Ahmet Kabaklı. Üçüncü cild. İstanbul, 1991
8. R. Hüseyinov. Tofiq Fikrət. Bakı, 1981

A.Хандан

**Основные течения и новые жанры в Турецкой поэзии конца XIX
начала XX века**

Резюме

Статья посвящена особенностям турецкой поэзии конца девятнадцатого и начала двадцатого века. В ней говорится о влиянии западной литературы и течений на литературные круги того периода. Также отмечаются новые жанры в поэзии и темы которые были особенно популярны в тот период. Отмечается влияние некоторых западных литературных течений в частности таких как парнацизм и символизм. Приводятся примеры поэтических творений под влиянием этих течений. В статье также говорится о творчестве таких поэтов как Яхья Кемаль и его стихи написанные под влиянием парнацизма. Среди поэтов символистов в данной статье рассматривается творчество Ахмед Хашима и Дженаб Шехабеддина. Помимо этих течений в статье затрагивается течение романтизм и его основные особенности. Отмечается, что поэты, которые писали под влиянием этих течений также пробовали создавать стихотворения в новых формах и жанрах.

**The main flows and new genres in Turkish poetry in the end
of XIX and in the beginning of XX century.**

Summary

Article is devoted to features of Turkish poetry of the end of nineteenth and in the beginning of twentieth century. It is said in it of influence of Western literature and flows to literary circles of that period. As well new genres in the poetry and topic are noted which were popular particularly during this period. Influence of some Western literary flows in particular of such is noted as parnacizm and symbolism. They are given an example of poetic creations in response to these flows. It is noted that the poets who wrote in response to these flows təqəkk tried to create poems in new forms and genres. In article it is said as well of creativity of such poets as Yakhya Kemal and his verses written in response to parnacizm. Among symbolists poets in given article creativity Ahmed Khashim and Dzhenab Shekhabeddin is considered. Apart from these flows in article f is touched flow romanticism and his main features.

Rəyçi: Şüküfə Qədimova
Filologiya üzrə elmlər doktoru

YEGANƏ QƏHRƏMANOVA

ADPU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

yegane.qehremanova.1976@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Azərbaycan dili, kateqoriya, hal kateqoriyası, adlıq hal, əvəzlənmə

Key words: Azerbaijani language, category, category of cases, nominative case, substitution

Ключевые слова: азербайджанский язык, категория, категория падежа, именительный падеж, замена.

Öz qədim və zəngin qrammatik quruluşu ilə dünya dilləri arasında xüsusi yer tutan türk dillərinin morfoloji sistemində hal kateqoriyası tarixən mühüm rol oynamışdır. Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyası və bu kateqoriyaya aid morfoloji əlamətlərin tədqiqi daim diqqət mərkəzində olmuş, indiyədək bu sahədə xeyli araşdırma və tədqiqatlar aparılısa da, hələ də ayrı-ayrı halların funksional-semantik xüsusiyyətləri, tarixi hal əvəzlənmələri, müxtəlif halları əks etdirən morfoloji əlamətlər və onların mənşəyi kimi məsələlərlə bağlı həll olunmamış çoxsaylı problemlər qalmaqdadır. Dillərin ən qədim, spesifik və əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən tarixi faktlar kimi belə problemlərin həllində diaxronik mənbələrlə yanaşı, türk dillərinin dialekt və şivə materiallarına istinad edilməsi daha düzgün və dolğun nəticələrin əldə edilməsinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan türk hal sisteminin yaranması, ayrı-ayrı halların tarixi funksiya və morfoloji əlamətləri haqqında tutarlı fikirlərin söylənməsində bu faktorlar ən obyektiv meyar kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Uzun tarixi inkişaf prosesində fərqli coğrafi mövqelərə və tarixi şəraitlərə mənsub olmasına baxmayaraq, ilkin xüsusiyyətləri özündə ehtiva edib qoruyan türk dillərinin dialekt-şivə materialları sübut edir ki, hal kateqoriyası qədim dövrlərdən günümüzə kimi zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində tarixən məskun olan türk etnosunun qədim tarixi elementləri öz dilində qoruyub saxlaması, hətta ədəbi dildə qorunmayan dil faktlarının dialektlərdə özünü əks etdirməsi dilimizin qədim tarixi qatlarına dair lazımı faktları araşdırmağa da imkan yaradır. Son dövrlərə qədər Azərbaycan ərazisinə türklərin gəlmə olması, yerli qeyri-türk etnosları ilə qaynayıb qarışması nəticəsində Azərbaycan dilinin formalaşması faktlarının əksini sübut edən son araşdırmalar göstərir ki, türk etnosları Azərbaycan ərazisinin ən qədim və ilkin sakinləridir və

“tarixən dünyanın bir çox yerlərinə yayılmış türk tayfalarının həm Şərqə, həm də Qərbə gedən yolların qovşağında olan Azərbaycan ərazisində çox qədimlərdən məskun ola bilməsi fikrində şübhəli və elmə zidd heç bir şey yoxdur”. (2,səh.14) Bu ərazidə məskunlaşan türk tayfaları tarixən formalaşdırdıqları Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirdikcə bir sıra dil faktları ya ədəbiləşə bilməmiş, ya da ədəbilik səciyəsini itirərək dialekt-şivə elementinə çevrilmişdir. “Dilimizin, eləcə də türk dillərinin qrammatik quruluşunun sabitliyi tarixən hal kateqoriyasında da özünü göstərmiş, bu kateqoriyanın formal əlamətlərində bəzi cüzi fərqlər yaransa da, onlar, əsasən, bütün dövrlərdə mühafizə olunub qalmışdır” (7, səh 40). Belə ki, “Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin ismin halları say etibarı ilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir” (3, səh 91).

H. Mirzəzadə hal kateqoriyasının tarixi inkişafını araşdırarkən qeyd edir ki, “Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materialları gözdən keçirdiyimiz zaman aydın oldu ki, bütün dövrlərdə ismin hallanması bir cürə, bir qaydada getmişdir” (7, səh 40). Bu faktı N.K.Dmitriyev də xüsusi qeyd edərək göstərir ki, “başqa qrup dillərin əksinə olaraq, türk dilləri bir cür hallanmaya malikdir. Başqa sözlə, türk dillərində rus dilində olan birinci, ikinci və üçüncü, yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və qarışıq hallanma yoxdur” (1, səh 153). Həmçinin Azərbaycan dilində heç bir nitq hissəsinin özünəməxsus hallanma qaydası yoxdur. Heç bir nitq hissəsi öz əsil sintaktik mövqeyində hallana bilmir... Bir sıra əvəzliliklər isimləri əvəz etdiklərinə, bir qayda olaraq, isim mövqeyində işləndiklərinə görə, məsdər isim xüsusiyyətli olduğuna görə, bəzi zərflər sona qədər zərf kimi formalaşmadıqlarına görə, bütün başqa sözlər və söz formaları substantivləşərək hallana bilir, həm də isim kimi hallanır, ismə məxsus hal sistemindən kənara çıxmır” (9, səh 226).

Türk dillərində hal kateqoriyası daha çox halların sayına və şəkilçilərin variantlılığına görə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan türk, tatar, qırğız, altay, noqay, kumuk, özbək dillərində altı, karaim, qaraçay-balkar, sarı uyğur, tuva, qazax dillərində yeddi, xakas dilində səkkiz hal müəyyən edilir.

Qazax, qaraçay-balkar, karaim, xakas, şor, çuvaş, yakut dillərində mövcud olan birgəlik hal Azərbaycan dilinin 1939-cu ilə qədərki qrammatika kitablarında yeddinci hal kimi qəbul olunsada, sonradan dərsliklərdən çıxarılmış, yalnız altı hal saxlanılmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində ismin doqquzuncu halı kimi fərqləndirilən alətlilik-birgəlik haldan bəhs edən Ə. Şükürlü göstərir ki, “-ın hal şəkilçisinin iz və qalıntılarına indiki türk dillərində təcrid olunmuş bir leksik vahid halında sabitləşmiş bəzi sözlərin tərkibində rast gəlmək mümkündür. -ın, -in, -un şəkilçi variantları ilə ifadə

olunan alətlilik-birgəlik hal şəkilçisinə uyğur yazılı abidələrində də rast gəlinir” (11, səh 90).

Qeyd edək ki, müasir qaraçay-balkar dilində birgəlik hal –tın, -ın, -nı (djoltun keledi-yolla gəlir), karaim dilində isə -ba, -bye, be şəkilçiləri vasitəsilə (atımba, kezibe) yaranır. Şor dilində də birgəlik hal –ba, -be ünsürü ilə formalaşır ki, bu şəkilçiləri qədim birlən qoşmasının qalığı hesab etmək olar.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq hal kateqoriyasının hal şəkilçiləri vasitəsi ilə reallaşdığını göstərirlər. Y.Seyidov yazır ki, “heç kəs şübhə etmir ki, məktəb bağı və kitab oxumaq birləşmələrində məktəb sözü ismin yiyəlik halının, kitab sözü isə ismin təsirlik halının sintaktik mövqeyindədir. Bu mövqelərə görə onlara yiyəlik və təsirlik hal deyiriksə, bu tamamilə şərtdir. Əgər Azərbaycan dilində yiyəlik və təsirlik hal şəkilçiləri (-ın, -in, -un, -ün, -ı, -i, -u, -ü) olmasaydı, biz bu dildə həmin halların mövcudluğunu da deyə bilməzdik. Əgər mövqe hal üçün əlamət olsaydı, onda dillərin hamısında hal kateqoriyası olmalı idi.” (9, səh. 240) Daha sonra müəllif fikrini inkişaf etdirərək belə bir suala cavab axtarır: “Məgər fars və fransız öz nitqində isimləri bizim yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halların mövqeyində işlətmirmi? İşlədirlər, lakin həmin mövqelər qrammatik şəkilçilərlə əlamətlənmədiyinə görə o dillərdə hal kateqoriyası formalaşmamışdır.” (9, səh. 240) Deməli, hal kateqoriyası öz morfoloji əlamətlərinə görə reallaşan, öz həqiqi təsdiqini tapan kateqoriya kimi türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində struktur cəhətdən tam formalaşmışdır. Bu kateqoriya dilimizdə özünəməxsus semantik xüsusiyyətləri ilə də sabitləşmişdir.

Azərbaycan dilində ismin ilk halı olan adlıq hal heç bir morfoloji əlamət olmadan işləndiyi üçün şəkilçisiz hal hesab edilir. Türkologiyada Bötlinq, Radlov, N.K.Dmitriyev (1, səh.153) tərəfindən qeyri-müəyyən, K.M.Musayev (8, səh. 159) və bir sıra digər türkoloqlar tərəfindən “əsas hal”, “baş hal”, “başlanğıc hal”, “affiksiz hal” və s. adlarla adlandırılan (10, səh. 29) adlıq hal Azərbaycan dilçiliyində inqilabaqədərki qrammatika kitablarında “mübtəda halı”, B.Çobanzadə və F.Ağazadənin “Türk qrameri” dərsliyində (Bakı, 1929) “mücərrəd hal”, İ.Həsənov və A.Şərifin “Qramer” adlı dərsliyində (1934) “birinci və ya mücərrəd hal” kimi adlandırılmış, ilk dəfə 1936-cı ildə nəşr edilmiş dərsliklərdə “adlıq hal” termini ilə ifadə olunaraq 1938-ci ildən bu günədək həmin adla tanınmışdır.

Dilçilik ədəbiyyatında adlıq halın digər hallar üçün başlanğıc hal hesab edilməsi faktına da tez-tez rast gəlinir. Lakin M.Qıpçaq haqlı olaraq ayrılıqda götürülmüş hər hansı leksik vahidin ismin adlıq halında olması fikri ilə razılaşmır. (4, səh.50) Y.Seyidov da bu fikirdədir ki, “Adlıq hal şəkilçisiz haldır, lakin formasız hal deyil. Şəkilçisizliklə formasızlıq eyni şey deyildir. Bu iki cəhətin eyniləşdirilməsi ismin adlıq halını hal sisteminə ən mübahisəli hala çevirmişdir. Bu halın müxtəlif adlarla qeyd edilməsi də

bununla əlaqədardır.” (9, səh. 233) Azərbaycan dilində adlıq halın məzmun və vəzifə baxımından çoxcəhətliliyi onun mücərrədlik, ümumilik, qeyri-müəyyənlik kimi müxtəlif məzmunlar ifadə etməsinə, həmçinin əşya və hadisələrin adlarını əks etdirməsinə imkan yaradır. Adlıq hal müasir dilimizdə mübtəda olmaqla yanaşı, xəbər, təyin, zaman zərfliliyi, xitab, feili birləşmənin ilk tərəfi, adlıq cümlə və digər bu kimi müxtəlif vəzifələrdə çıxış etməklə

Qeyd edək ki, həm müasir dilimizdə, həm də klassiklərimizin əsərlərində adlıq hal morfoloji göstəricisi olmayan bir hal kimi xitab vəzifəsində tez-tez çıxış etdiyi göstərilir. Tarixi dilimizdə adlıq halın sözlərin sonuna –a şəkilçisi artırmaqla xitab vəzifəsində çıxış etməsinin də şahidi olur. Məsələn:

Dilbəra, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm?

(Nəsimi)

Vaqifa, bir məhliqayi-mehribanə meyl qıl,

Ta kəməli-eşqə ondan zərrə nöqsan olmaya.

(Vaqif)

M.Qıpçaq adlıq hallı sözlərin xitab vəzifəsində çıxış etməsi haqqında fikirlərə tənqidi yanaşaraq xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmadığını əsas gətirərək onu adlıq halda hesab etmir. (4, səh. 50-51) Y.Seyidov isə məsələyə fərqli mövqedən yanaşaraq göstərir ki, “Xitabın ifadə olunduğu söz adlıq hal formasıdır. Əgər bəzi dillərdə xitabın şəkilçisi olan xüsusi halı varsa və ya olubsa, bu o deməkdir ki, xitab hal sisteminə girmiş sözlə ifadə olunur.” (9, səh.239)

Axısqa dilini təqdim edən İ. Kazımov bu dildə adlıq halın spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğunu, hətta adlıq halda olan xüsusi adların və qohumluq bildirən sözlərin sonuna –y, -ay morfoloji göstəricisinin əlavə olunduğunu göstərir: “Cəmiləy corab toxiyer. Səkinəy aş bişiriyer”. Maraqlıdır ki, axısqa dilində -y şəkilçisi ilə həm adlıq, həm də təsirlik hal formalaşa bilər. Bu halları yalnız sual əsasında fərqləndirmək olur. Qapıy açıldı (adlıq hal). Qapıy yüzümə cavan, yüz-gözümdən sevinc tökülən bir oğlan açdı (təsirlik hal) (5, səh 62).

Azərbaycan dilinin həm tarixi mərhələlərində, həm də müasir dilimizdə adlıq halın digər halları, o cümlədən yönlük halı əvəz etməsinə (sənin evin tərəf getdi) tez-tez rast gəlirik ki, Y.Məmmədov bu barədə yazır: “Orxon-Yenisey abidələrində ismin hallarının funksiyaca bir-birini əvəz etməsi, müasir türk dillərindən fərqli olaraq, o qədər geniş yayılmışdır ki, bunu abidələrin dilinin qanunauyğun xüsusiyyəti hesab etmək olar (6, səh 34)”.

Nümunələrə nəzər yetirək:

Uruz qarşısında **yay** söykənib durdu

(Kitabi-Dədə Qorqud)

Cün bilmirsən Kişvərinin **dərdi** dərmandurur.

(Kişvəri)

Göründüyü kimi, yuxarıdakı nümunələrdə yay və dərdi sözləri yönlük halı əvəz etmişdir.

Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində bu gün də adlıq halın müxtəlif halların vəzifəsində işlənməsi müşahidə olunur: Sənə gələn ağrı mənciyəz gəlsin. (Qax şivəsi)

Adlıq hal həm tarixi, həm də müasir dilimizdə mürəkkəb sözlərin yaranma prosesində də çox fəal iştirak edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adlıq halın artıq müxtəlif məzmunlu və formalı mürəkkəb sözlərin yaranmasında rolunun fəallaşması açıq-aydın müşahidə olunur. Məs: Qara Arslan Məliki Qarabudaq yerə saldı [səh. 66]. Qaba öncəm-oyluğum qarşı tutan Qazan ər idim [səh. 117]. Qılbaş deyərlər, bir kişi vardı [səh. 123]. Bazırgan surətində qatır-dəvə çəkdiilər [səh. 119] və s.

Göründüyü kimi, nümunələrin birincisində sifətlər adlıq hallı isim, ikincisində mənsubiyyət şəkilçili adlıq hallı isim, üçüncüsündə müxtəlif mənalı adlıq hallı iki isim, dördüncüsündə isə yaxın mənalı adlıq hallı isimlər birləşərək mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir.

Orta əsrlərdən başlayaraq adlıq hallı mürəkkəb sözlərin formalaşma prosesi güclənmiş, belə sözlərin rəngarəng formaları meydana gəlmişdir. Təkcə Nəsimi yaradıcılığında bu fikrin həqiqiliyini görmək mümkündür.

Şairin yaradıcılığında rast gəldiyimiz adlıq hallı mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Eyni sözün təkrarından yarananlar:

Firgət içində yürəgim gör ki, nə **yarə-yarədir**,

Bağrımı gör bu qüssədən kim neçə **parə-parədir**.

2. Bir tərəfi sifət, ikincisi adlıq hallı isimdən yarananlar. Belə sözlərin tərkibində mənsubiyyət şəkilçisi də iştirak edə bilər. Sifətlər mürəkkəb sözün ya birincisi, ya da ikinci komponenti olur. Məs:

Kim ki, qaşınla olmadı sübhi-əzəldə aşına

Ta əbəd ol **qaragünün** bəxti səhab içindədir.

Nəsimi yaradıcılığında adlıq hallı mürəkkəb sözlərin yaranma üsullarına aid nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaqla bilirik. Lakin bu forma zənginliyi təkcə Nəsimi yaradıcılığında deyil digər klassiklərimizdə də özünü göstərir. Ona görə də orta dövr sənətkarlarımızın yaradıcılığına ümumi nəzər salmaq bu zənginliyi əyani şəkildə göz önünə gətirməyi kifayət edir:

Aşardı könlümü bir xoş qəməryüz cənfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-səriər.
(İ.Həsənoğlu)

Küçücükdən bilə ulalmış idi,
Güləndamın suyunu almış idi.
(“Dastani-Əhməd Hərami”)

Könlüm göz yolundan
Qətrə-qətrə qan olub, çıxsaydı kaş
(Füzuli)

Xoşhal bol, eydil, yenə cananə irişdik
(Əmani)
Əlin nigariylə qılmış gülüəlü yar cırağan
(Avçı)

Yuxarıda göstərilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasınzəngin tarixi inkişaf olmuş, bu kateqoriyaya aid ayrı-ayrı nəzəri məsələlər haqqında nə qədər danışılsa da, hələ də tədqiqata ehtiyac olan məsələlər qalmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Дмитриев Н.К. Строй тюркский языков. М.1969.
- 2.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016
- 3.Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015.
- 4.Кыпчак М. Категория падежа в тюркских языках. Баку, 1994
- 5.Kazımov İ. Axısqa (Mesxet) türklərinin dili. Bakı, “Elm”, 1999.
- 6.Məmmədov Yunis. Orxan-Yenisey abidələrində adlar. I hissə. Bakı, 1979.
- 7.Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
- 8.Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1964
- 9.Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, 2011.
- 10.Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Ленинград, 1977. ст. 29
- 11.Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993.

Y.Qahramanova

General issues of case category in the Azerbaijani language

Summary

The ancient written scripts of Azerbaijani and the works of our classics prove that, in earlier times of our language, the category of case of nouns has different features than it was before. The nominative case historically had no morphological features, as in modern language, and has served as the starting point for other cases.

However, in the language of scripts is observed that nominative case appeared as the function of all other cases. As the majority of researchers have pointed out, this ancient language phenomenon is associated with a lack of functionality and a lack of accurate functionality.

Processing capabilities of nominative case as a function of other cases is observed not only in the Azerbaijani written scripts, but also in dialects and accents, in ancient Turkic written inscriptions, in modern Turkic languages.

Е.Гахраманова

Общие вопросы категории падежа Азербайджанского языка

Резюме

Древние памятники письменности азербайджанского языка и произведения наших классиков доказывают, что функции падежей существительных Азербайджанского языка разительно отличаются от нынешних. Исторически именительный падеж существительных не имел никаких морфологических признаков и послужило отправной точкой для других падежей.

Как отмечает большинство исследователей, это явление древнего языка связано с недостатком точности и отсутствием точной функциональности. Возможности применения именительного падежа как функции других падежей наблюдаются не только в древней письменности Азербайджана, а также в диалектах и акцентах, в древнетюркских письменностях тюркских языках, в современных тюркских языках.

Rəyçi:

Vilayət Əliyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏBİNƏ NEMƏTZADƏ
İlahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
nematzadesabina@yahoo.com

İSLAM YAZI TARİXİNDƏ KUFİ XƏTTİ

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.
Grant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5*

Açar sözlər: İslam, kalliqrafiya, yazı növü, kufi yazısı, sənət.

Key words: Islam, calligraphy, writing type, Kufic script, The Art

Ключевые слова: Ислам, каллиграфия, типы письма, куфический почерк, искусство.

Bəşəriyyət tarixində ən əhəmiyyətli inkişaflardan biri şübhəsiz ki, yazının icadıdır. Yazı bir-birini səssiz anlaya bilməyi təmin edən bir vasitə olduğu kimi, məlumatı içində olduğu cəmiyyətə və gələcək nəsillərə ötürərək keçmiş və gələcək arasında əlaqə yaradan olduqca əhəmiyyətli bir vasitədir.

Yüzlər boyunca fərqli mədəniyyətləri bir qübbə altında birləşdirən ərəb yazısının başlanğıcı və necə yayılması ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Mövzunu hədislərin işığında açıqlayaraq yazının vəhyə dayandığını, bütün səmavi kitabların peyğəmbərlərə yazılı olaraq göndərildiyini (təvqifi) əks etdirən bir çox məlumatlara rast gəlinir. Bəzi müəlliflər isə yazını ilk insan Hz. Adəmin icad etdiyini, Bəlaruzi Ərəb yazısının Süryani hərflərindən, İbn Xəldun Yəməndə Himyərilərə bağlanan “müsnədü-l-Hamiri”dən doğduğunu irəli sürürlər. [13, s.65] İbn Xəldun bununla bağlı “Müqəddimə” əsərində yazır ki, Himyərin “müsnəd” adı verilən bir yazısı vardı. Yazının hərfləri ayrı-ayrı yazılırdı. İzləri olmadan bu yazının öyrənilməsinə kimsəyə imkan verməzdilər. Ərəb yazısını Kudar qəbiləsi və Qureys, Himyərdən öyrənmişdi. Lakın çöldə yaşamaları səbəbiylə digər sənətlərdə olduğu kimi bu yazını da yaxşı bilmirdilər. Yazı üsulları mükəmməl olmadığı kimi, zərif də deyildi. Çünki bədailik ilə sənət arasında heç də asan qət edilməyən bir məsafə vardır. [9, s.865]

Şərşünasların, Suriya və Sina yarımadasında İslamiyyətdən əvvəlki əsrlərə aid ərəbdilli kitabələr üzərində apardıqları araşdırmalar yazı sisteminin (hürufü-l-hica) əslən Finikiya yazısına bağlı olan bitişik Nabat yazısının bir davamı olduğunu ortaya qoymuşdur. Şimali Ərəbistandan Hicaz bölgəsinə intiqal edən Nabat yazısının fərqli xüsusiyyətlər daşıyan iki üslubu olduğu məlumdur. Cahiliyyə dövründə “cəzm” və “məşq” deyər adlandırıldığı rəvayət olunan bu yazılar, İslamiyyətdən sonrakı bir əsr

ərzində böyük inkişafa imza atmış və tədricən gözəlləşərək sənət yazısı səviyyəsinə yüksəlmişdir.

İslamaqədərki dövrdə ən çox işləndiyi bölgəyə nisbətən Ənbari, Hiri, İslamın doğuşunda Məkki, hicrətdən sonra Mədəni adlarını alan həndəsi, dik və bucaqlı cəzm tərzli Ərəb xətti ilə kitab halına gətirilmiş ilk mətn olan Quran dəri (perqament) üzərində qara mürəkkəblə nöqtəsiz və hərəkəsiz yazılmışdır. [6, s.427-428]

M.Adilov tanınmış şərqşünas-tarixçi Ziya Bünyadova istinad edərək qeyd etmişdi ki, müsəlman dünyasında “din bütün incəsənətlər içərisində xüsusən xəttatlığa yüksək qiymət verirdi: Qur’andan mətn köçürmək hər bir müsəlman üçün iman məsələsi sayılırdı”. [1, s.133] Daha sonra M.Adilov ərəb yazı sisteminin, ərəb xətlərinin daim inkişafda olması, hər bir xətt növünün yeni-yeni şəkillərinin formalaşması, hər bir xətt növündən yeni xətt növünün yaranması yazı işi ilə məşğul olan xüsusi sənətkarların bir zümrə kimi, ayrıca mütəxəssislər kimi yetişməsinə, ən nəhayət, peşəkar xəttatların meydana gəlib katiblər arasında fərqlənməsinə yol açdığını vurğulamışdı. [1, s.133] Şeyla Blair “İslam xəttatlığı” kitabında qeyd edir ki, ərəb yazı sistemi hələ İslamdan əvvəlki dövrlərdə də inkişaf etmişdir. Bu yazı Aralıq dənizi regionu və qərbi Asiyada mövcud olan dillərin yazıya köçürülməsində istifadə olunan Arami yazı növündən yaranmışdır. Arami yazı növü təkcə Arami dilləri üçün deyil, Suriya, İran və Altay dil ailələrində də istifadə olunurdu. İslam dininin yaranmasının ilkin dövrlərində böyük imperiyalarda yazı sisteminin formalaşdırılması tələbi ərəb yazısının nizama salınmasına və standartlaşmasına gətirib çıxardı. Eyni zamanda, Quran mətninin üzünün köçürülməsinə olan maraq VII əsrdə xəttatlığın inkişafına da təsirsiz ötüşmədi. Erkən dövrlərə dair xəttatlıq nümunələri, əlyazmalar olmasa belə, ərəb dilinin nizama salınması və standartlaşmasını papirus, sikkə və kitabələr üzərindəki yazılardan anlamaq mümkündür. [3, s.77]

Dilçi alim Məmməd Adilovun sözləri ilə desək, məhz sonuncu dinin meydana gəlməsi Allah kəlamının yazıya alınmasını şərtləndirəndən, Qur’ani-Kərim və Axır Peyğəmbər elmə, yazıb-oxumağa ali qiymət verəndən sonra ümumiyyətlə bütün dünyada yazı kahinlərin və din xadimlərinin preroqativindən çıxıb, daha geniş kütlələr arasında və sonra daha geniş regionlarda yayılmağa başlamışdır. [1, s.47]

İslamın doğuşu və sürətlə inkişafı yazının da eyni şəkildə inkişafını və yayılmasını təmin etdimişdir. Hz. Məhəmməd İslam dininin təbliğinə mükəlləf edildiyi zaman bir çox qövmnləri islama dəvət etmək və onları siyasi hakimiyyətinə almaq üçün hərbi təşkilat qurmuş və bu təşkilata bağlı katiblər vəzifələndirmişdir. [12, s. 36]

Topqapı Sarayı Müzeyinin Hırkayi-Səadət və ya Əmanəti-Müqəddəsə Dairəsində müqəddəs əşyalar içərisində Nameyi-Səadət (Həzrəti

Peyğəmbərin məktubu) adlanan əlyazma qorunub saxlanılır. Bu məktub Kopt qövmünün hökümdarı Mukavkasa 627-ci ildə İslam dininə dəvət üçün Həzrəti Peyğəmbər tərəfindən yazılmışdır. 1850-ci ildə fransız əsilli Barthlemy bu məktubu Misirə səfəri sırasında manastırlardan birində qədim bir Kopt incilinin qabına yapışmış vəziyyətdə rast gəlmişdir. Sonradan təmizlənilib Həzrəti Peyğəmbərin məktubu olduğu ortaya çıxınca Sultan Abdülməcidi təqdim edilmiş, o da bu məktubu qızıl çərçivəyə saldırartmış, nəfis işləməli qızıl qutuya qoyduraraq Topqapı Saray Muzeyində yer alan Müqəddəs Əmanətlərin arasına qoymuşdur. [10, s.5]

İraqlı müəllif Naci Zeynəddin “Ərəb xəttinin gözəlliyi” əsərində qeyd edir ki, “Qu’ran vəhy dövründə Məkkə və Mədinədə, Rəsulullahın (s.) zamanında müxtəlif yazı şəkillərində qələmə alınmışdır. Xüləfa-i-Rəşidin dövründə Səhabeyi-Kiram tərəfindən cəm olunmuşdur. Bu yazılanlar Xəlifə Osman İbn Affanın dövründə toplanaraq, tək bir nüsxə halına salınmışdır. İslam fəthlərinin yayıldığı dövrlərdə Kufi yazı ilə qələmə alınmışdır. Kufi xətlə bu dövrdə yazılmış iki nüsxə Osman b. Affan və çox güman ki, Əli b. Əbu Talibə məxsus olan iki nüsxə, “Top Qapı” (İstanbul) muzeyində qorunub saxlanılır”. [15, s. 22]

Xüləfa-i Rəşidin dövründə dini və idari həyatda, günlük müamələt məsələlərində yazının əhəmiyyəti artmaqda davam etmiş, nəhayət Hz. Omərin dövründə (13-23/634-644) rəsmi məktəb açılmış, müəllimlər təyin edilmişdir.

Hz.Peyğəmbərin həyatda olduğu dövrdə müxtəlif materiallar üzərinə yazılmış olan Qurani-Kərim Hz. Əbu Bəkrin xəlifəlik dövründə (11-13/632-634) vəhy katiblərindən Zeyd bin Sabit tərəfindən bir araya gətirilərək mütəcanis səhifələr halında yazıya köçürülmüşdür. Məhz İslam fəthlərində Qurani-Kərimi hifz etmiş olanların bir çoxunun şəhadəti ilə səhifələrin saylarının azalması, müxtəlif yerlərdə bəzi qiraət ixtilaflarının ortaya çıxması səbəbi ilə Hz.Osman (xilafəti 23-35/644-656) Zeyd bin Sabitin yazıya köçürdüyü, Hafza bint Ömər in əlində olan “suhuf”dan Müshəf halında bir nüsxə istinsax etdirdi. Daha sonra bu Müshəfdən (Əl-Müşəfü-l-İman) müxtəlif yerlərə göndərilmək üçün Zeyd bin Sbit, Abdurrahman bin Amr bin əl-Aş, Abdullah bin Zübeyr, İbn Abbas və Abdurrahman bin əl-Hariş bin Hişama birer nüsxə istinsax etdirdi. Müshəflərdən birini özündə saxladı, digərlərini Kufəyə, Bəsrəyə, Şama və bəzi rəvayətlərə görə Məkkə, Yəmən və Bəhreynə bir rəhbər qari ilə birlikdə göndərdi. Bu nüsxələr perqamen üzərində tək rəng (qara) mürəkkəb ilə yazılmışdır. Yazı nöqtə və hərəkəldən məhrum idi, üzərində təzyinat ünsütləri, həmçinin surələri, surə adlarını, ayələri, cüzləri və s. ayıran işarətlər də yox idi. [5, s.16] Beləliklə, İslami dövrdə kitab halına gətirilən ilk mətn Qurani-Kərim oldu. Nüsxələrin

çoxaldılmasının əsas səbəbi Qurani-Kərimin mətninin olduğu kimi mühafizədi və yayılması idi.

Əməvilər dövründə iqtisadi və mədəni səviyyənin yüksəlməsi ilə birlikdə elm və sənət həyatında da mühüm inkişaf olmuş, şəhərlərdə aparılan yenidənqurma fəaliyyətləri ilə yanaşı Quran və kitab istinsaxı, təlif və tərcümə fəaliyyətləri də sürətlə tərəqqi etmişdir.

Abbasilər dönmündəki əqləmi-sittə ortaya çıxmağa başlayınca katiblər müşəf və kitab istinsaxında “vərraqi” və ya “nəsx” adlanan bir yazıdan istifadə etmişlər; beləliklə də, müşəf kufisi yerini nəsx və ya reyhani adlanan yazıya vermişdir. Lakin kufi xətti Şimali Afrika, Əndəlus və Məğribdə yuvarlaq cizgilər qazanaraq “əl-kufiyyu-l-məsahifi-l-qarbi” və “əl-xattu-l mağribi”, İran və onun şərqində isə “əl-kufiyyu-l məşriqi” adı ilə həmin ərazilərdə əqləmi-sittənin yayılmasına qədər istifadə olunmuşdur.

Dünya muzey və kitabxanalarında Hz. Osmana izafə edilən müşəflərlə Əməvi və Abbasi dövrlərinə aid kufi xətti ilə yazılmış, sənət dəyəri olduqca yüksək olan bir xeyli Müşəfi-Şəriflər yer almaqdadır. [14, s.344]

“Ərəb xəttinin gözəlliyi” əsərində kufi yazısının tarixi inkişafından və üstünlüklərindən söz açan və ümumilikdə, bu xətti yazı üçün daha fəzilətli hesab edən Naci Zeynəddin qeyd edir ki, kufi yazısının xüsusiyyətləri müqəddəs kitabın mənalının əhatələnməsi və müsəlmanların əqidə məsələlərinin öyrənilməsində əvəzsiz rola malikdir. Kufi xətti Xəliqin ayələrinin daha aydın başa düşülməsi üçün Məhəmməd Peyğəmbərin (s.) dilindən vəhy olunmuş şəkildə çatdırılmasını təmin edən xətdir. O, (Peyğəmbər) buyurmuşdur: “Yazı Allah qatından gələnlərin bəşəri idrak tərəfindən başa düşülməsinin təmini üçün yaranmışdır”. [15, s.21-22]

Mənbələr və sənət əsərləri araşdırıldıqca kufi yazısının aşağıdakı üslubları ortaya çıxmışdır:

1. *Cəhiliyyə dövrü kufi yazısı (cəzm)*. Ənbarda meydana gələn bu xətt həndəsi xüsusiyyətlərini müsənd yazısının təsiri altında Hirədə qazandı.

2. *Əsri-səadət kufisi (Məkki, Mədəni)*. Hz. Peyğəmbər dövründə Məkkə və Mədinə şəhərlərində geniş şəkildə istifadə edilən, Müşəflərin yazıldığı ərəb yazısıdır.

3. *Cəli kufi*. [14, s.343-344] Kufinin qələmlə yazılan müşəf yazısından başqa, oyma və qabartma surətilə sərt maddələr üzərində həkk edilən cəli şəkli inkişaf etmiş, beləcə, kufi yazısı həm binaların bəzəyi, həm də İslam mədəniyyətinin ən güclü təəcəssümlərindən biri olmuşdur.

4. *Təzyinli və çiçəkli kufi*. Kufinin cəli şəkli daha təzyini bir mahiyyət qazanmış, hərflərin ucları və yazı boşluqları yarpaq qıvrımları ilə stilizə edilmiş çiçək və heyvan motivləri ilə bəzənmişdir.

5. *Hörgülü kufi*. Cəli kufi yazısında dekorativ inkişaf getdikcə zənginləşmiş, kufinin yeni şəkilləri meydana gəlmişdir. Əlif və ləm kimi şaquli hərflər, hətta kəlmələr belə hörülərək kufinin bu tərzini formalaşdırmışdır.

6. *Makuli, bənnai, satranci*. Cəli kufinin bucaqlı və həndəsi olan bir şəklidir. [13, s.72-73]

Xətt sənəti əsas inkişafını Əməvilər dövründə yaşadı. Əməvilər dövrünün məşhur xəttatı Qütbətül-Mühərrir kufi yazısı üzərində dəyişikliklər edərək dörd növ yazı ortaya çıxardı. Bunlar cəlif, tomar, süls və nisfdən ibarətdir. [8, s. 2]

Kufi xətti yüz illər boyunca monumental yazı olaraq qəbul edilmiş, zamanla müxtəlif zəngin dekorativ formalar qazanaraq epigrafiyada, əlyazmalarda geniş istifadə edilmişdir. [11, s.23]

Hayrettin Cete qeyd edir ki, Kufi xətti ümumi olaraq iki qola ayrılır:

Qərb kufisi (Əndəlus, Məğribi, Keyruvan və digərləri)

Şərq kufisi (İran, Mesopatamiya, Ərəb yarımadası və digərləri).

Bundan əlavə, kufi yazısı Şərqi və Qərbi İslam ölkələrində Əməvi, Abbasi, Eyyubi, Misri, Tunisi, Fasi, və Səlcuqi adı altında kiçin fərqliliklərlə inkişaf etmişdir.

İstifadə formasına görə Kufi xətti iki qrupa ayrılır:

a. Yazma Kufi.

b. Müzəyyən Kufi

Yazma Kufi

Yazma Kufi Hz. Əlinin islah etdiyi yazıdır. Adından göründüyü kimi yazıda istifadə edilən və hər növ bəzəmədən uzaq, sadə bir yazıdır. Üç yüz il zaman içərisində, ilk dönmə və sonrakı Müshəflər bu yazı ilə yazılmışdır.

Bu qələmin müəyyən bir ölçüsü yoxdur, lakin incə və ya qalın şəkli vardır. Sadə və sərt görünən bu yazı, sanki o zamankı İslam cəmiyyətinin ictimai həyatını əks etdirir. Təbii ki, bu uzun sürmədi, zamanla gələn ehtişam yazıya da siyarət etdi. Nəşh yazısının inkişafından sonra Kufi xətti öz qüvvəsini və XII əsrdən sonra isə əsas vəzifəsi olan yazışma kimi xüsusiyyətini itirdi. [4, s.18-19]

Müzəyyən kufi XII əsrdən etibarən adından da göründüyü kimi bəzək olaraq istifadə edilən bir yazıdır. Hərflər yarpaq, çiçək və digər motivlərlə bəzədildiyinə görə rıqa və nəşxdən fərqli olaraq qalın, incə və cəli növü vardır. Bu yazının incə növünə daha çox Müshəf başlıqlarında və onun kimi yerlərdə rast gəlinir. [4, s. 22]

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu kufini – kufi nəsx, kufi sülsü, kufi cəlisi və satranclı kufi olaraq dörd növə ayıraraq təhlil edir:

1. Kufi nəsx. – Kufi nəsx kufinin nəsx kəsimində olan bu növü islamlığın ilk dövrlərindən bəri istifadə edilən ibtidai şəklidir. Bu

yazının gövdəsi çılpəqdır, bəzəmələri yoxdur. Ən əski ərəb Quranları bu yazı ilə yazılmışdır. Bu cür kufi böyük kufi yazıları, kufi cəlifləri kimi sivri uclu bir alətlə çizəlməmi, qələm ilə yazılmışdır.

2. Kufi sülsü. – Kufi nəsxindən daha yetkin, daha giriftir. Bu növ kufilər cizilərək meydana gətirilməklə, bəzəməli zəminlər üzərinə yazılmaqla yanaşı büt-bütün bir bəzəmə yazısı da deyildir. Gövdəsi yazı xarakterini itirməyəcək qədər çılpəqdır.
3. Kufi cəlisi. – Kufinin süls yazısı kəsimində lən kufi cəlisi kufinin gövdəsi ən yetkin olan növüdür. Bu növ kufinin bir yazmaq-oxumaq vasitəsi deyil, bəzəmə xüsusiyyətləri ilə incəsənətə daxil olan yazı növüdür.
4. Satranclı kufi. – Kufi yazısında həndəsəlik xüsusiyyəti daşıyan, sonuna qədər tam şaquli, üfüqi kvadratlardan təşkil olunan yazıya satranclı kufi adlanır. Əskidən bu yazıya makuli də deyilirdi. [2, s. 39-40]

Əlyazmaşünas alim Adam Gacek qeyd edir ki, ərəb hərfləri başlanğıcda cilalanmış olmamamasına, hətta diakritik nöqtələrdən və hərəkələrdən məhrum olmasına baxmayaraq, o tez bir zamanda estetik dəyərlər qazanmağa başladı, seyircisini məftun etdi. [7, s.33]

Bu gün Dünya muzey və kitabxanalarında qorunub saxlanılan, İslam maddi-mənəvi, mədəni irsinin əvəzsis bir mövqeyə malik olan kufi yazı nümunələri müsəlman dünyasının dünya mədəniyyətinə misilsiz töhvələridir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: Elm, 2014.
2. Baltacıoğlu İsmayıl Hakkı. Türklerde yazı sanatı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 1958.
3. Blair Sheila S. Islamic Calligraphy. Edinburgh University Press, 2006.
4. Cete Hayrettin. Besmele = The Basmala from the birth of Islam to the present : İslamiyyət'in doğuşundan bugüne dek. İstanbul: Reform Dil Yayınları, 2004.
5. Çetin Nihat M. Hat sanatı: İslam kültür mirasında. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu; hazırlayan: Derman M. Uğur. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1992.
6. Derman M. Uğur. Hat. / İslam Ansiklopedisi. cilt 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İSAM, 1997.
7. Gacek Adam. Strokes and hairlines elegant writing and its place in Muslim Book Culture: an exhibition in celebration of the 60th

- anniversary of the Institute of Islamic Studies, McGill University. Montreal: McGill University Library, 2013.
8. Huart Clément Imbault. Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman. Paris: Ernest Leroux Editeur, 1908.
 9. İbn Haldun. Mukaddime, II cilt, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.
 10. Mukaddes emanetler. (Relics of Islam = Reliques de l'Islam = el-Emanatü'l-mukaddese. (board of publication Erdoğan Tamer), Ankara: Basın - Yayın Genel Müdürlüğü, 1976.
 11. Safadi Yasin Hamid. Islamic calligraphy. London: Thames and Hudson, 1978.
 12. Serin Muhiddin. Hat sanatımız. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1982.
 13. Serin Muhittin. Hat Sanatı. / İslam Sanatları Tarihi. 6. baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
 14. Zennûn Yûsuf - Serin Muhittin. Kufi. / İslam Ansiklopedisi cilt 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İSAM, 2002.
 15. Zeynəddin Naci. Ərəb xəttinin gözəlliyi. Bağdad: 1972.

С.Нейматзаде

Куфический почерк в истории исламской письменности Резюме

Письменность имеет древние корни с возникновением истории человека. Некоторые авторы считают, что надпись изобрёл первый человек Адам, а Балазури выдвигает, что надпись арабской письменности произошла от сирийских букв. Исследования искусство почерка и истории письменности в истории исламской культуры играет роль моста между прошлым и будущим. Каллиграфия до ислама существовала в арабской культуре, и нашло свое отражение в творчестве поэтов и писателей. Широко распространённый в истории исламской письменности искусства почерка, также имел значение в развитии различных культур. Встречающаяся куфическая надпись, отражающая культуру ислама в искусстве письменности, была известна во всем мире в средние века.

Исследователи исламской цивилизации ученые, изучая тонкости куфической письменности распространяли славу этой культуры с исламского востока в Европу. В результате с развитием истории куфической письменности, были написаны различные фундаментальные труды. Наджи Зейнадин в своём произведении «Красота арабской письменности» отмечает историю развития, преимущества

куфической надписи и говорит о территориях распространения. Исследуя особенности куфической надписи, автор считает письменность добродетельным для этой надписи. Наджи Зейнадин отмечая в этом произведении, выражение глубокой мысли священной книги, разъясняет имеющую незаменимую роль в изучении вопросов убеждение мусульман. Чтобы более ясно понять аяты (стихи) всевышнего, куфическая письменность является примером высокой культуры, высказанным из уст Пророка Мухаммеда.

Следует отметить, что искусства письменности основное развитие начала с периода Омейядов. Известный каллиграф своего времени, Гутбатун-Мухаррир делая изменения на куфической письменности, выявил четыре вида надписи. Они состоят из джали, томар, сульс и нисф. Куфическая письменность на протяжении столетий была принята монументальной надписью, широко использовалось в различных богатых декоративных формах, эпиграфике и в рукописях.

Специалист по рукописи, ученый Адам Гаджек отмечает, что арабские буквы, несмотря на то, что были отполированы, даже не смотря на отсутствие диакритических точек и огласовок (харака), за короткое время начали приобретать эстетические ценности, и приворожила зрителя.

В современный период, в самых известных музеях мира можно встретить стихи (аяты) корана и предание (хадисы) написанные куфической письменностью. Эти надписи в основном, выгравированы на коже, бумаге и на камнях. Экспонаты, распространяемые четырнадцать веков назад, хранящие историю ислама, отражают следы высокой культуры.

В статье исследуется развитие куфической письменности, значительная роль в расширении культурных связей в истории исламской надписи. Автор, обращаясь к творчеству известных исламских ученых, также Европейских исследователей, привлек ценные сведения о куфической письменности, вел подробный анализ.

В заключении, автор приходит к выводу, что куфическая надпись имеет большое значение в изучении истории исламской культуры.

S.Nematzade

The Kufic script in the history of Islamic calligraphy

Summary

The writing has ancient roots as human beings. According to some authors that the writing invented by the first man but IX century Muslim historian Al-Baladhuri claimed that the Arabic text appeared from Syriac letters. Investigating the history of line art and writing in the history of

Islamic civilization plays the bridge role between past and future. Calligraphy has existed in Arabic culture before Islam and was reflected not only Arabic writers and poets but also played the great role in the development of other cultures. The Kufic script that reflecting the Islamic culture was well-known throughout the Middle Ages.

The scholars who studied the Islamic civilization spread the fame of this culture from the East to Europe by learning the Kufi writing. As a result, various fundamental works have been written about the development of the Kufic script. Naci Zeynaddin wrote the history, main features and advantageous of Kufic's script, its advantages, and its territory in his work called "The Beauty of the Arabian Line" and considered this writing more virtuous. Also, he mentioned the indispensable role of the sacred book in the investigation of Muslims's conviction. Kufi is a great example of the culture spoken by the Prophet Muhammad in order to make clear the verses of the Supreme Creator.

The manuscript scientist Adam Gacek notes that although the Arabic letters quickly gained aesthetic values, and enchanted the audience in spite of they initially were not polished, and even deprived of diacritic points and movements.

In modern times, it is possible to find verses and hadiths written in Kufic script in the world famous museums that mainly engraved on leather, paper, and stones. Of course, all these exhibits prove the traces of the high culture that spread to the world fourteen centuries ago.

The article examines the role of the Kufi writing in the expansion of personality and cultural relations in the history of Islam. The author appealed to well-known Islamic scholars, as well as European researchers and made the extensive analysis on Kufi writing. As a result, the author concludes that the Kufic script is one of the important incentives in the history of Islamic culture.

Rəyçi Kamandar Şərifov
Filologiya ürə elmlər doktoru

TAMERLAN ŞAHBAZLI
Bakı Avrasiya Universiteti (BAAU)
adiloghlu@yahoo.com

PERFORMATİV VE QEYRİ-PERFORMATİV CÜMLƏLƏRDƏ SÖZ SIRASININ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: performativ, söz sırası, quruluş, morfoloji, cümlə, məna, feil

Key words: performative, word order, structure, morphological, sentence, meaning, verb

Ключевые слова: перформативный, порядок слов, структура, морфология, предложение, значение, глагол

Cümlə ünsiyyətin əsas vasitəsi hesab edilir. Müasir ingilis dilində cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Sadə cümlə; 2. mürəkkəb cümlə. Sadə bir fikir ifadə edən cümləyə sadə cümlə deyilir. Məsələn, /She closed the window// (O, pəncərəni bağladı). İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. Məsələn, /He found her sitting in the breakfast room, and the morning paper spread in front of her// (O, onu yemək otağında gördü və səhər qəzeti onun qabağında idi).

Cümlənin semantik təhlili çox maraqlıdır. F.Veysəlli cümlə semantikasının birbaşa formal semantika ilə bağlı olduğunu iddia edir [1, s.264]. Formal semantika, eyni zamanda model nəzəriyyəsi, gerçəklik şərtlərini açan, referensial, məntiqi və ya mümkün hallar semantikasi da adlandırılabilir.

Hər bir dildə sözlərin cümlə əmələ gətirəcək formada düzülməsi cümlədə sözlərin sırası adlanır [2, s.400]. Həm müasir Azərbaycan dilində, həm də müasir ingilis dilində söz sırası sabit hesab edilir. Cümlədə söz sırasının sabit, yaxud sərbəst olması dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq reallaşır. Dilin morfoloji quruluşunun zəngin olması söz sırasının sərbəst olması ilə müşahidə edilir. Məsələn, rus dilində nümunə verək: /Том поздравил меня// Dilin morfoloji quruluşunun zəif və kasib olması isə söz sırasının sabitliyi ilə müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilində bu belədir. Müasir ingilis dilində söz sırası ümumi qaydada bu ardıcılıqla düzülür:

She buys a new book. (nəqli cümlə)

She does not buy a new book. (inkar cümləsi)

Does she buy a new book? (sual cümləsi)

Cümlə üzvlərinin ardıcılığı belədir: mübtəda, xəbər, tamamlıq və digər üzvlər. O.Musayev yazır: “Dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyası ilə sıx

bağlıdır. İsmi hal formaları zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə də, o, ismi hal kateqoriyasının funksiyasını yerinə yetirir və sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir” [2, s.401].

Müasir ingilis dilində eyni morfoloji formada işlənən sözlə ifadə edilmiş mübtəda və vasitəsiz tamamlıq yalnız onların cümlədə tutduqları yerə görə fərqlənir. Nümunəyə baxaq:

/John met Ann// (Con Annanı qarşıladı)

Bu nümunədə /John/ mübtəda və /Ann/ isə tamamlıq rolunda çıxış edir. /Ann/ sözü ismi ümumi halında olduğu üçün morfoloji cəhətdən mübtəda rolunda çıxış edən /John/-dan fərqlənmir. Bu nümunədə işlədilən mübtəda və vasitəsiz tamamlıq yalnız cümlədə tutduqları yerə görə fərqlənir. Danışq aktı nəzəriyyəsinin performativ və konstativ bölgüsünə müvafiq olaraq hər iki danışq aktında söz sırası spesifikliyi ilə fərqləndirilir.

Performativ cümlələrin söz sırası ilə qeyri-performativ cümlələrin söz sırasını fərqləndirək.

/Anar turned down to admit his guilt// (Anar günahını qəbul etməkdən imtina etdi) cümləsində /to admit guilt/ performativ birləşmədir. Bu birləşmə olan danışq aktı mütləq halda performativ hesab edilə bilməz [3, s.133]. Onun performativ xarakter daşması üçün aşağıdakı şərtlər mövcuddur [6, s.20]:

- 1) cümlə indiki zamanda olmalıdır;
- 2) cümlənin mübtədası 1-ci şəxsə aid olmalıdır;
- 3) cümlədə modal və ya aspektual köməkçi feil işlədilmir;
- 4) performativ konstruksiyalarda performativ feil işlədilməlidir.

Məsələn, *to do, to name, to beneath, to promise, to guarantee, to apologize, to admit, to confess, to thank, to beg, to request, to suggest* və s.

Qeyri-performativ cümlələr isə aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir [8, s.44.]:

- 1) cümlə fərqli zaman formalarında işlənə bilər;
 - 2) cümlənin mübtədası fərqli şəxslərə aid olma bilər;
 - 3) cümlədə performativ feillərdən başqa feillər işlədilə bilər [7, s.129];
- İndi isə nümunələrə baxaq:

/John regretted for his behavior// (Con davranışı üçün təəssüf etdi).

/John proposed that I admit my guilt// (tamamlıq budaq cümləsi) - Con təklif etdi ki, mən günahımı qəbul edim).

/I have admitted// (təəssüf bildirən hərəkət yoxdur) – (Mən qəbul etdim).

/I always regret// (Mən həmişə təəssüf edirəm).

İndi isə vəd və hədə-qorxu bildirən cümlələrə baxaq:

/I'll visit you tomorrow// /I'll answer you soon// (Mən sabah sənə baş çəkəcəm; Tezliklə sənə yazacam).

Cümlədə işlənən vədlər adresatın maraqlarına uyğun olaraq işlədilir [5, s.232]. Vədlərin mübtədası agent, xəbəri isə hərəkət bildirən feil olur (feil məlum növdə işlənir). C.Ostin mübtədə yönümlü vədlərin olmadığını yazır [OSTIN]. Nümunəyə baxaq :

/I'll be taken no notice of// (Mənə əhəmiyyət verilməyəcək).

Vəd tərkibli cümlələrdə əsasən mübtədə 1-ci şəxsdə işlədilir. Mübtədə 3-cü şəxdə də ola bilər ki, bu zaman hərəkətin tamamlanması danışandan asılı olaraq reallaşır.

/The plane will take off soon// (Təyyarə tezliklə qalxacaq)

Bu cümlədən iki cümlə yaratmaq olar:

1) /The plane will take off soon, I promise// (Təyyarə tezliklə qalxacaq, söz verirəm) (Praqmatik yönümlü vəd)

2) /The plane will take off soon, I state// (Təyyarə tezliklə qalxacaq, mən bəyan edirəm). (Konstativ Cümlə)

İndi isə hədə-qorxu ifadə edən cümlələrə baxaq:

/The child will be stung// (Arı onu sancacaq) (Bu cümlənin mübtədası pasientdir).

Hədə-qorxu tərkibli cümlələrdə kommunikativ məqsəd vədin kommunikativ məqsədinin əksi olaraq müşahidə edilir [3, s.39]. Hədə-qorxu tərkibli cümlələrdə icraçı hərəkətin sonu üçün maraqlı deyil, sadəcə niyyətini bəyan edir, hədəsini bildirir və dinləyəni düşünməyə vadar edir.

Həm vəd, həm də hədə-qorxu bildirən cümlələrdə struktur-semantik xüsusiyyətlər müşahidə edilir [3, s.40]. Hər iki tərkibli cümlələr kommunikativ məzmunları baxımından aldıkları müsbət və mənfi cavablara görə fərqlənir.

/John regretted for his behavior// (Con davranışı üçün təssüf etdi).

(Bu cümlədə feil performativ feildir, lakin cümlə performativ deyildir).

Alston P. yazır ki, performativ cümlələr keçmiş və gələcək zamanda işləmə bilmir və onların inkar forması da mövcud deyildir [4, s. 172].

Performativ cümlələrdə, danışan, iki hərəkət icra edir:

1. cümləni deyir (lokutivlik – sadəcə semantika)
2. xahiş, məsləhət, vəd kimi kommunikativ məqsəd ifadə edir (illokutivlik). Məsələn,

/I promise to come at 5// (Saat 5-də gəlməyə söz verirəm).

/I suggest you to consult the dentist// (Dış həkiminə getməyi sizə məsləhət görürəm).

Danışq aktı nəzəriyyəsi zamanı bu funksiyaların əks etdirilməsi üçün illokutiv güc və dil vasitələri lazımdır. Cümlədə işlənən illokutiv güc birbaşa deyil, dolayısı yolla ifadə edilir və bu zaman danışanın

kommunikativ məqsədi verbal davranışının bir hissəsi kimi başa düşülür. Nümunə :

/It's rather warm here// (Bura kifayət qədər istidir). Bu cümlədə əsas məqsəd dinləyini məlumatlandırmaq deyildir. Məqsəd odur ki, pəncərə açılsın (/the window is closed/ - pəncərə bağlıdır). Bu dolayısı yolla (və ya vasitəsiz) danışq aktları adlanır.

Bu zaman praqmatik sintaksis məsələsini izah etmək labüd olur. Praqmatik sintaksis cümlədən deyil, sözləmlərdən ibarət olur. Eyni quruluşa malik cümlə və ya söyləm tiplərinə müxtəlif cür baxmaq olar:

¡Return immediately! (Tez qayıt!) əmr cümləsi praqmatik baxımdan xahiş, xəbərdarlıq əks etdirir.

Bələliklə, müəyyən olunur ki, performativ konstruksiyalarda söz sırası qeyri-performativ konstruksiyalardakı söz sırasından fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
3. Austin J.L. How to do things with words. USA: Oxford, New York, Oxford University Press, 1962.
4. Alston W.P. Review of: Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. 1970, Philosophical Quarterly (April), pp.172-79.
5. Fotion N. Master Speech Acts. Philosophical Quarterly (July) 1971, Volume 21, Issue 84, pp.232-43.
6. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
7. Vanderveken D. Meaning and and Speech Acts. Vols 1 Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

T.Shahbazli

Differentiating the word order in performative and non-performative sentences

Summary

The article deals with differentiating word order in performative and non-performative sentences. Firstly, the article gives some information about the word order in English. It also touches the order of words in Russian and Azerbaijan language. The article states that word order may be dependent and independent. The article highlights the fact that the order of words

depend on the morphological structure of a language. The performative and non-performative constructions have been touched upon the article as well. Especially, the order of these two constructions has been analyzed in the article. The article draws attention to the differences of the order of words between these constructions. It becomes clear that there are some clear differences between performative and non-performative sentences. A lot of examples have also been used for distinguishing these differences in the article.

Т. Шахбазли

Дифференцируя порядок слов в перформативных и не перформативных предложениях

Резюме

В статье рассматривается дифференцирование порядка слов в перформативных и не перформативных предложениях. Во-первых, в статье приводится некоторая информация о порядке слов на английском языке. Он также затрагивает порядок слов на русском и азербайджанском языках. В статье говорится, что порядок слов может быть зависимым и независимым. В статье подчеркивается тот факт, что порядок слов зависит от морфологической структуры языка. Также были затронуты перформативный и не перформативный конструкции. В частности, в статье был проанализирован порядок этих двух конструкций. В статье обращается внимание на эти конструкции. Становится ясно, что между перформативными и не перформативными предложениями существуют некоторые явные различия. Для отличия этих различий в статье было использовано множество примеров.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
Filologiya elmləri doktoru, professor

SVETA NURİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail:sveta.nuriyeva@mail.ru

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARDA NİTQ VƏ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər:kiçik məktəb yaşı,təfəkkür,mücərrəd,problem
situasiya,motivasiya,emosiya

Ключевые слова:младший школьник,
мышление,обстрактный,проблемная ситуация, мотивация,эмоция

Key words:small school age,thinking,abstract problem
situation,motivation,emotion.

Yeni pedaqoji təfəkkür kontekstində müasir təhsil konsepsiyası uşaqların yaradıcılıq imkanlarının üzə çıxarılmasını psixoloji problem kimi dəyərləndirir, yeni dünyagörüşü formalaşdırmağı, informasiyanı tez və yaxşı mənimsəməyi, nəticə çıxarmağı, bir sözlə idrakı inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyur.Bu baxımdan kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir.Hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir çox psixoloqlar E.Meyman,V.Ştern,J.Piaje uşaq təfəkkürünün spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün onun nitqlə əlaqəsini başlıca faktor hesab etmişlər.Lakin onlar uşaq təfəkkürünün bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyən etsələr də, bütövlükdə uşaq təfəkkürünün inkişaf dinamikasını aydınlaşdırən, sadə formalardan mürəkkəb formalara keçidi şərtləndirən amilləri aşkar edə bilməmişlər.Onların fikrincə 8-10 yaşadək olan dövrdə uşaq təfəkkürü bu dövrdə mücərrədləşdirmə imkanlarından məhrumdur, təfəkkürün məntiqi formaları yalnız bu yaşdan sonra təşəkkül tapmağa başlayır. Belə hesab edilirdi ki,10 yaşınadək uşaqlar sözlü-məntiqi təfəkkür formasına malik olmadığı və sensomotor əməliyyatlar çərçivəsində qapanıb qaldıqları üçün, onlar fikri əməliyyatları yalnız əyani -obrazlar üzərində və əşyavi-praktik səviyyədə yerinə yetirməyə qadirdilər.Pedaqoji psixologiya uzun müddət təfəkkürün genetik təsnifatına əsaslanıb və onun 3 səviyyəsini-əyani-əməli, əyani-obrazlı və sözlü məntiqi (mücərrəd) təfəkkürün inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırıb. Öz dövrü üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan araşdırmalarda təfəkkürün inkişafının ana xəttini belə təsəvvür ediblər: uşaq məsələni 3 yaşına qədər əvvəlcə əyani-əməli formada həll edir, 4-11 yaşlarında tədricən onu əyani-obrazlı formada,11-12 (P.P.Blonski),hətta 12-14 (J.Piaje) yaşlarında isə mücərrəd formada həll etməyə başlayır. Mücərrəd təfəkkürün yeniyetməlik yaşında formalaşması psixologiyada uzun

müddət müntəxəbat həqiqəti kimi qəbul edilmişdi və əslində yaş norması kimi qiymətləndirilirdi. Uzun müddət aparılan eksperimental tədqiqatların nəticəsində mücərrəd təfəkkürün 6-7 yaşlarında özünü göstərməsi faktları sübut edildi. V.V.Davıdovun tədqiqatları göstərdi ki, müasir uşaqların təfəkküründə yeni ictimai-tarixi şəraitdə məlum səbəblərə görə köklü dəyişikliklər baş verib. Kiçik məktəb yaşı dövründə artıq ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədə özünü göstərir. I-IV siniflərdə nəzəri təfəkkürün formalaşması istiqamətində önəmli axtarışlar aparılır. Eksperimental tədqiqatlar göstərdi ki, uşaqlarda bu yaşlarda mücərrəd təfəkkürün inkişafı onların koqnitiv imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Biliklərin mənimsənilməsinə köklü təsir göstərir. Bu təfəkkürün inkişafı prosesinə yeni baxımda yanaşmaq imkanı verirdi.

Psixoloji tədqiqatlarda təfəkkürün nitqlə əlaqəsi məsələləri daima diqqəti cəlb edən problemlərdən biri olmuşdu. Uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında nitqin müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki akademik İ.P.Pavlov nitqi xarici aləmin nəhəng məlumatvericisi adlandırmışdır. Psixoloqlar haqlı olaraq belə qənaətə gəlmişlər ki, hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq insan təfəkkürü nitqlə qırılmaz əlaqə prosesində əmələ gəlir və inkişaf edir. L.S.Vıqotskinin qeyd etdiyi kimi, sözlər nitqə aid olduğu kimi, təfəkkürə də aiddir. Onlar ən sadə formada nitq təfəkkürünə məxsus olan canlı hüceyrə təəssüratını yaradır. Sözlər daima cisim və hadisələri ümumiləşmiş şəkildə səciyyələndirməklə təfəkkür aktı kimi çıxış edir. Uşaq təfəkkürünün özünəməxsus keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olması haqqında J.Piajenin tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirən L.S. Vıqotski yazırdı: "Piajenin tədqiqatları uşağın nitqinin və təfəkkürünün inkişafı haqqında, onun məntiqi və dünyagörüşü haqqında...bütöv bir dövrü təşkil edir" (9, c. 208). J. Piaje uşaqlar üzərində apardığı sərbəst söhbət metodunu tətbiq etməklə, elə suallardan istifadə edirdi ki, uşağın maraq dünyasına və mühakimə qabiliyyətinə uyğun olsun. Məsələn, "Buludun hərəkət etməsinə səbəb nədir?", "Qayıq nə üçün üzür?" və s.

"Təfəkkür sualdan başlayır"-psixologiyada bu deyim müntəxəbat həqiqəti kimi səslənir. Qarşıya çıxan çoxcəhətli sualları dərk etməyə çalışan və hər yeni sual üzərində düşünməyə meyl edən uşağın əqli fəaliyyəti daha səmərəli olur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində uşaqların idrak fəaliyyətinin sual yönümündə aktivləşdirilməsi sisteminin işlənilməsi mühüm psixoloji, pedaqoji və metodik problem kimi diqqəti çox cəlb edir. Öyrənilən cisim və hadisələrin strukturu, funksiyaları və səbəbləri nəzəri təfəkkür ölçüləri ilə izah olunanda, şagirdlərdə məntiqi sualların təşəkkülü üçün öz-özünə şərait yaranır. Şagirdlərin dərstdə emosional cəhətdən aktivləşdirilməsi də şagird

suallarının formalaşdırılmasının şərtidir. Təfəkkürün inkişafı mühüm bir problemi sistemli həll edəndə, sual məsələsi ilə öz-özünə rastlaşır. Axı, sual bilavasitə təfəkkürün inkişafı, fikrin pərvazlanması məsələsidir. Amerika psixoloqları informasiya mübadiləsi prosesində fikirləşmədən danışmağa başlamamağı, şagirdlərə sual verməyə tələsməməyi, onu mümkün qədər götür-qoy etməyi, öz gücünə həll etməyi məsləhət görürlər. Şagirdlərə nəinki problemi görmək, həm də onu sualla formula etmək, fərziyyələr irəli sürmək mədəniyyəti aşılmalıdır. Əgər şagird öz-özlüyündə adi sual verirsə, müəllim onun sualını dərhal cavablandırarmalı, şagirdi aktivləşdirməli və onun sualını sinifdə özünün araşdırması üçün şərait yaratmalıdır. Şagirdlərə həm də yazılı suallar verməyi, öz suallarını əsaslandırmağı öyrətmək vacibdir.

Təlim prosesi həmişə konkretdən mücərrədə doğru inkişaf etməlidir. Uşaqlar isə biliklərə yiyələnmə prosesində əyani vasitənin özü-nə əsaslanmalıdırlar. Əyanilik şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirməyə yardım edir, hissi idrakla məntiqi idrakın birgə fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Təlim prosesində söz ilə əyaniliyin birləşdirilməsi məsələsinə toxunduqda K.D. Uşinski belə yazırdı: "Uşağın təbiəti aydın bir surətdə əyanilik tələb edir. Uşağa, ona məlum olmayan beş kəlmə söz öyrətməyə çalışın, o bunların üzərində uzun müddət və əbəs yerə əzab çəkəcəkdir... Lakin bu cür 20 kəlməni şəkillərlə əlaqələndirin və uşaq bunları çox asanlıqla mənimsəyəcəkdir... Siz uşağa sadə bir fikri izah edirsiniz, o, sizi anlamır; həmin uşağa mürəkkəb bir şəkili izah edin, o, sizi çox tez anlayır, eyni hadisəni eyni dərəcədə istedadlı iki uşağa, birinə şəkillər üzrə, o birinə şəkilsiz nağıl edin və şəklin uşaq üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa düşərsiniz" (4, c. 168).

Yaşa dolduqca, təcrübə artdıqca təlimin məzmunu şagirddən fəal qavrama fəaliyyəti ilə yanaşı, düşünmə, mühakimə yürütmək bacarığı da tələb edir. Materialı mənimsəmə prosesi bu əsasda qurulduqda şagirdlərdən düşünmə qabiliyyəti tələb edir. Nəticədə şagirdlər qarşıya çıxan idrak xarakterli məsələni dərk etməyə, qarşılaşdırmağa və müqayisə etməyə fəal surətdə istiqamətlənilirlər.

Təlim prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürü ilə bağlı aparılan psixoloji təcrübələr göstərir ki, müntəzəm tərbiyəvi təsir nəticəsində; a) şagirdlər faktlara müxtəlif tərəfdən yanaşmağa səy edirlər; b) onların müsahidəçilik qabiliyyəti daha da inkişaf edir, verilən hər şəkllə onlar müəyyən ardıcılıqla yanaşmağa, istər səkillərdən, istərsə də mətnlərdən müvafiq məntiqi nəticələr çıxarmağa çalışırlar; c) onlar əldə etmiş olduqları bilik və təcrübədən yeri gəldikcə geniş istifadə etməyə cəhd edirlər; ç) onlar kənar işlərə az məruz qalır və belə təsir olmadan da, məntiqi surətdə düşünməyə çalışırlar. Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqlarda əqli nəticənin inkişafı düzgün təşkil olunmuş inkişafetdirici təlimin səmərəliliyindən bilavasitə asılıdır. Təlim əqli inkişafın əsas hərəkətverici amili olsa da, onun

özü də inkişafa əsaslanır. Buna görə də təlim prosesində yalnız müəyyən bilikləri mənimsəmək kifayət hesab edilə bilməz. Təlimin başlıca məqsədlərindən biri uşaqların bütün zehni qüvvələrini, xüsusilə təfəkkür keyfiyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Müstəqil düşüncəyə, tənqidi mühakiməyə daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Təlim prosesində uşaqları maraqlandırmaq və fəallaşdırmaq üçün müəllimin təlimat xarakterli suallara təsir göstərməsi mühüm şərtidir. Bu həm də nitqi inkişaf etdirir. Məktəblilərin təfəkkürü onun nitqi ilə vəhdətdə inkişaf edir. Uşağın təfəkkürü nitqi sayəsində kamilləşir, ünsiyyət prosesində daha da təkmilləşir. Şagirdlər çox zaman ucadan danışmaqla fikirləşirlər və yaxud fikirləşərkən danışirlər. İlk zamanlar məktəblinin təfəkkürü şifahi nitqin köməyi ilə formalaşır, ancaq şagirdlərin fikri fəaliyyətdə daxili nitqi də mühüm rol oynayır, məktəbli daxili nitqin köməyi ilə fikirləşir. Sonra onu şifahi və yazılı nitq ilə ifadə edir. Şagirdlər fikirlərinin dolğun və aydın olması üçün yazılarına əlavə edirlər və təkmilləşdirirlər.

Uşaqlarda təfəkkürün inkişafından danışarkən, onun vacib keyfiyyətlərindən olan müstəqilliyə xüsusi diqqət vermək lazımdır. K.D. Uşinski göstərirdi, uşaq müstəqil olaraq zəhmət çəkməli, müəllim isə ona rəhbərlik etməli və onun düzgün inkişafına istiqamət verməlidir. Azərbaycanın görkəmli psixoloqu A.S. Bayramov haqlı olaraq göstərir ki, müstəqil surətdə düşünmək qabiliyyəti nə anadangəlmə bir xüsusiyyətdir, nə də ki, irsən keçir. Bu düzgün təşkil edilmiş təlim və tərbiyənin nəticəsidir. Müstəqil düşünmək qabiliyyətini uşaqlarda lap kiçik yaşlarından başlayaraq tərbiyə etmək lazımdır. Təfəkkürün inkişafı hisslərin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır.

Məktəb təcrübəsində müəllimlər şagirdlərin təfəkkürünü müxtəlif yollarla aktivləşdirirlər, lakin onları çox vaxt emosional cəhətdən aktivləşdirmir və elə bu məqamda da təfəkkürü özünün emosional qaynaqlarından ayırırlar. Eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, təfəkkür emosiyalarla sadəcə olaraq əlaqədar deyildir, onun zəruri tərkib hissəsidir.

Emosional fəallıq olmadan fikri məsələnin həlli subyektiv surətdə mümkün deyildir "Emosional həll" subyektdə məsələnin həlli üçün inam hissi yaradır. Bu cəhəti Y.V. Vinqradov "emosional inkişaf adlandırır" Dərs prosesində uşaqlarda heyranlıq, təəccüb, şübhə kimi intellektual emosiya və hisslərin idrak fəaliyyətini rəvnəqləndirməsi üçün şərait yaradılmalıdır.

Müasir təhsil konsepsiyasında məsələlər yeni pedaqoji təfəkkür kontekstində açıqlanır. Bu mənada sistemli psixopedaqoji tədqiqatlar əsasında təlim motivlərinin, onların axarında maraqların aktuallaşması və metodik ölçülərlə müəyyənləşdirilməsi önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb məkanında tələbat motivasiya sahəsinin affektiv mərkəzində şagirdin maraq və meylləri dalğalanır. Dərsdə maraq necə əmələ gəlir? Şagird dərslə niyə maraqlanmır? Dərsdə suallar verirmi? və bu kimi

problemlər və onların həlli təlim işinin əsasını təşkil edən amillərdəndir. D.Karnegi belə fikir söyləmişdi ki, insana təsir göstərmək üçün onun istəyi haqqında danışasan və həmin istəyə nail olmağın yolunu öyrədəsən. Professor Ə.Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, "Maraq səriştəli müəllim üçün sözün əsl mənasında Arximed lingidir. O bu möcüzəli lingin köməyi ilə uşaq dünyasını məhvərətindən oynada bilər və oynatmalıdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin bir qismi maraq effektinin psixoloji mexanizmlərini açmağa bilmir və tədris situasiyalarında çıxış yolu tapmırlar. Ona görə də məktəbdə bir sıra qabiliyyətli şagirdlərə təsadüf olunur ki, motivasiya çatışmazlığından oxuya bilmirlər. Tədris prosesində sadidlərdə təlim motivasiyanın, ilk növbədə daxili motivasiyanın formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Necə ki, biologiya fənnini tədris eləyən Zərifə müəllimə "çətin" uşaq sayılan, heç bir fənnə maraq göstərməyən Mahirin motivasiya dairəsinə güclü təsir göstərməklə onda təlimə qarşı böyük maraq yarada bilmişdi.

O Mahirin evdə çoxlu sayda quş saxladığını eşitmişdi. Bir gün Zərifə müəllimə yolda Mahirənin rastlaşarkən onunla quşlar barədə söhbət salmış, quşlarla bağlı müəyyən qaydaların bilib bilməməsi öyrənmək istəmişdi. Müəllimənin sualı Mahir üçün gözlənilməz olsa da, lakin onun xoş ovqatı onu ürəkləndirmişdi. Mahir çoxlu quş saxladığını səmimi etiraf etmiş və onlarla münasibətdə müəyyən qaydaları bilmədiyini, ancaq öyrənmək istədiyini söyləmişdi. Zərifə müəllimə onun bu istəyindən məharətlə istifadə etdi.

Mahirə quşlarla bağlı çoxlu kitablar, məsləhətlər verdi. Mahir quşçuluq elminin əsaslarını maraqla öyrəndi. Tezliklə onun biologiya fənninə münasibəti tamamilə dəyişmişdi. O dərstdən "4" və "5" qiymətlər alırdı. Zərifə müəllimənin səyi nəticəsində Mahir tanınmaz olmuşdu. Bəlkə də kim bilir Mahir bu sahədə gələcəkdə yaxşı bir alim mütəxəsis olacaq.

Lakin gələn görək bu gün məktəblərdə çalışan bütün müəllimlər Zərifə müəllimə kimi düşünə bilirlərmi? Öz fənlərinə qarşı motivasiyanı, marağı yarada bilirlərmi? Hər dəfə müəllimlər öz problemlərinin axarında qalırlar, şagirdlərdə özünü biruzə verən qabiliyyətləri görsələr də onu vaxtında inkişaf etdirə bilmirlər, onlarda gələcəyin istədiyi alimini görə bilmirlər.

Azərbaycan psixoloqlarının (prof. Ə. Bayramov və b.) tədqiqatları göstərir ki, tənqidi təfəkkür ağıl integrativ məziyyətidir. Yaradıcılıq proseslərinin səmərəliliyi bilavasitə bu bənzərsiz keyfiyyətlərlə şərtlənir (1, s. 105).

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Bakı, 2012.
2. Əlizadə Ə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.

3. Psixologiya.// M.Məhərrəmovun redaktorluğu ilə/Bakı, 1965.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург, 2000.
5. Крутецкий. Основы педагогической психологии. М, 1972.
6. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. М., "Просвещение", 1971.

С.Нуриева

**Особенности развития мышления и речи
в младшем школьном возрасте**

Резюме

В статье рассмотрены особенности развития мышления и речи младшего школьного возраста. Центральным фактором в развитии младшего школьного являются изменения, происходящие в его мышлении. Движение мышления младшего школьного характеризуется тем, что он постепенно порывает связи с конкретной основой, возникает совершенно новая форма- обстрактное мышление. Дети учатся рассуждать и сравнивать анализировать и делать выводы, знакомятся с новыми для них понятиями.

В этой деятельности формируется ум младшего школьника и его познавательные интересы. Дети все реже используют практические действия для решения простых задач бытового содержания. Обучение в школе строится таким образом, что словесно-логическое мышление получает первостепенное значение.

В статье подчёркивается о связи эмоции и мышления. Так как эмоции не просто влияют на мышление, но являются обязательным его компонентом.

S.Nuriyeva

**Psychological characteristics of speech and thinking development in
small school-aged children**

Summary

The article deals with the development of thinking in a small school age. One of the key factors that contributes to the development of small

pupils is the change in thinking. Small pupils' mentality is characterized not only by comparison with specific objects, but also by abstract thinking. - Children learn to judge, compare, analyze, and eventually get acquainted with new concepts.

The intellectual and cognitive interests of young pupils develop and develop in the process of action. Children use their household items to solve simple issues in their practical activities.

Training in school is based on the importance of the development of basic verbal and logical thinking.

The article also discusses the work of the mind and the feelings. Emotions do not merely influence the thinking, but are also one of its essential components.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KÖNÜL MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
konul.memmedova-bdu@mail.ru

LONDON STRUKTUR DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Açar sözlər: struktur dilçili, strukturalizm, aspekt, konsepsiya

Ключевые слова: структурная лингвистика, структурализм, аспект, концепция

Key words: structural linguistics, structuralism, aspect, conception

XX əsr bütün elmlərin, o cümlədən, dilçiliyin coşğun inkişafı dövrüdür. Bu dövrdə yeni-yeni dilçilik məktəb və cərəyanları yaranır, dilçiliyin yeni aspektləri, yeni fənləri meydana gəlir. Belə cərəyanlardan biri də struktur dilçilik yaxud strukturalizmdir.

Strukturalizm xalis dilçilik cərəyanı deyildir. «Struktur» ideyası elmin bütün sahələrində özünü göstərir; biz bu ideyaya nəinki təbiətşünaslıq elmlərində, hətta psixologiya, sosiologiya, estetika, tarix, ədəbiyyatşünaslıq və s. elmlərdə rast gəlirik.

Çox vaxt dilçiliyin yeni dövrünü (1916-cı ildən sonrakı dövrü, yəni Sössürün «Ümumi dilçilik kursu» əsərinin nəşr edilməsi və B.Qroznının hətə yazısının şifrini açmasından sonrakı dövrü) struktur və riyazi dilçiliyin yaranması və çiçəklənməsi dövrü adlandırırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dil haqqında müasir elmdə struktur dilçiliklə yanaşı ənənəvi dilçilik də inkişaf edir. Müasir dövrümüzdə də müqayisəli-tarixi və tipoloji dilçilik, sosiolinqvistik, mentalinq-vistika, dil quruluşunun ayrı-ayrı yaruslarının dilçiliyi əvvəlki kimi inkişafını davam etdirir, məntiqi və psixoloji dilçiliyin mövqeləri :hələ də əvvəlki kimi güclüdür. Buna görə də müasir dilçilikdə heç bir məktəb və cərəyana üstünlük vermək olmaz, çünki heç bir cərəyan, məktəb, metod yaxud konsepsiya, ayrılıqda müasir dilçilik haqqında tam təsəvvür yarada bilməz.

Adətən, struktur dilçiliyin yaranmasını F. de Sössürün adı ilə, onun dilin sis-tem olması, struktur səciyyə daşması haqqındakı fikirləri ilə bağlayırlar. Bir qay-da olaraq, struktur dilçilər Sössürü öz sələfləri adlandırırlar.

Dilin quruluşunun (strukturunun) hər cür öyrənilməsini, tədqiqini strukturalizm adlandırmaq olmaz. Hər hansı bir qrammatika dilin quruluşunu öyrənir, həm də dilin quruluşunu ən qədim dövrlərin filoloji qrammatikalarından başlamış ta XVII-XVIII əsrlərin rəasional qrammatikalarla və dövrümüzün dil quruluşunun ayrı-ayrı yaruslarını tədqiq edən “sahə” qrammatikalarındanək bütün qrammatikalar öyrənir. Struktur dilçilik üçün dil quruluşunun hər cür

öyrənilməsi deyil, dil quruluşu əsasının ümumdilçilik konsepsiyası yaratmaq, dil quruluşu anlayışını dil nəzəriyyəsini müəyyənləşdirən əsas hesab etmək səciyyələndirir.

Dilçilikdə struktur dilçilik gənc qrammatikləri inkar etmək əsasında yaranmışdır, Məlum olduğu kimi, gənc qrammatiklər ayrı-ayrı dil fakt, və hadisələrini tədqiq etməklə kifayətlənir, bunların arasındakı səbəbiyyət əlaqəsinə diqqət vermirdilər - dilçilikdə buna gənc qrammatiklərin atomizmi deyilir - onlar dilin sistem səciyyə daşdığını görmürdülər.

Qazan dilçilik məktəbinin başçısı İ.A.Boduen de Kurtene 1870-ci ildə Peterburq universitetindəki giriş mühazirəsində (mühazirə 1871-ci ildə nəşr edilmişdir) dilin sistemliliyi haqqında təlimi və fonem nəzəriyyəsini irəli sürür. Bununla da o, struktur dilçiliyin inkişafına təkan verən ilk dilçi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçiliyin ilk pilləsi fonologiya (Praha funksional dilçilik məktəbi fonoloji tədqiqatlar əsasında yaranmışdı) olmuşdur və indi də struktur dilçilik bu sahədə digər sahələrə nisbətən daha qüvvətlidir.

1878-ci ildə Sössür “Hind-Avropa dillərində saitlərin ilkin sistemi haqqında memuar” adlı əsəri ilə sübut etdi ki, dil quruluşuna sistem kimi yanaşmaq hind-Avropa müqayisəli-tarixi dilçiliyinin qüdrətini necə artırma bilər.

Dilçilikdə strukturalizmin yaranması üçün struktur psixologiyanın da böyük xidməti olmuşdur: bu psixoloji cərəyanın yaranması Verthaymer, Keler və Koffkinin adı ilə bağlıdır, Verthaymerin ilk əsərləri 1912-ci ildə, Koffkinin ilk əsərləri isə 1914-cü ildə nəşr edilmişdir.

Sössür 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Ümumi dilçilik kursu” əsərində isə öz dörd müddəası ilə - “Dilçiliyin yeganə və həqiqi obyektidir”, “Dil öz xüsusi qaydası olan sistemdir”, “Dil substansiya deyil, formadır”, “Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərə əsaslanır” - struktur dilçiliyin dörd əsas təməl daşını - spesifikasi, sistem, forma və münasibət - qoydu. Sössürün “Kursu” nəşr edildəndən 10 il sonra 1926-cı ildə çex dilçisi Vilem Matezius Praha şəhərində “Praha dilçilik dərnəyi” adı ilə struktur dilçilərin ilk dərnəyini təşkil etdi. 1928-ci ildə Haaqa şəhərində keçirilən dilçilərin I beynəlxalq konqresində Praha dilçilik dərnəyinin üzvləri öz manifestlərini elan etdilər. 1929-cu ildən 1939-cu ilədək bu dilçilik dərnəyi dövrü olmayan “Praha dilçilik dərnəyinin əsərləri” adlı məcmuə (cəmi 8 nömrə) və 1935-ci ildən dövrü olan “Söz və sözləşməlik” adlı jurnal nəşr edir. 1939-cu ildə H.Pos ilk dəfə «Strukturalizm» terminini işlədir və beləliklə, yeni yaranmaqda olan dilçilik cərəyanı özünə ad tapır: struktur dilçilik yaxud strukturalizm.

1939-cu ildə Danimarkanın paytaxtı Kopenhagen şəhərində Viqo Bröndal və Lüi Yelmslev «Acta linguistica» («Dilçilik əsərləri») adlı dilçilik jurnalı nəşr edirlər. Jurnalın ətrafında toplanan dilçilər struktur dilçiliyin Danimarka

qolunu (qlossematika) təşkil edirlər. Hazırda struktur dilçilik Çexiyada (Praha dilçilik məktəbi yaxud funksional dilçilik), Danimarkada (Kopenhagen dilçilik məktəbi, yaxud qlossematika), Amerika Birləşmiş Ştatlarında (Nyu-York, Yel dilçilik məktəbi yaxud deskriptiv dilçilik), İngiltərədə (London dilçilik məktəbi), İsveçrədə (Cenevrə dilçilik məktəbi), Parisdə (fransız funksional dilçilik məktəbi), Yaponiyada inkişaf etmişdir. Sovet struktur dilçiləri ayrıca bir məktəb təşkil etməmişlər.

Elmi ədəbiyyatda London dilçilik məktəbi adlanan London struktur dilçilik məktəbinin ideya təşkilatçısı və rəhbəri Con Rupert Förs (1890-1960) olmuşdur. Məktəbin linqvistik doktorinasının əsasında Försün linqvistik konsepsiyası durur. Förs elə tip dilçilərdən idi ki, onların fikirləri yazdıqları əsərlər vasitəsilə deyil, onlarla şəxsi ünsiyyət vasitəsilə başqalarına təsir edir. O, çox vaxt hələ “bişirmədiyi” və dəqiqləşdirmədiyi, çap olunmuş əsərlərində yaygın şəkildə ifadə etdiyi, o qədər də müfəssəl olmayan, işlənilib hazırlanmayan ideyalarını başqaları ilə bölüşürdü. O, ideyalarının inkişaf etdirən, onun konsepsiyalarını dəqiqləşdirən bütöv bir dilçilər nəslini öz ətrafında birləşdirmişdi.

C. R.Förs 1920-ci ildən 1928-ci ilədək Hindistanda Lahor şəhərində ingilis dili müəllimi işləmişdir. 1928-ci ildə İngiltərəyə qayıdan Förs Doniel Counzun müdir olduğu London universitetinin fonetika şöbəsində lektor işləyir. Həmin dövrdə o, görkəmli antropoloq olan Bronislav Malinovski ilə əməkdaşlıq edir (V.Malinovski ingilis etnolinqvistika məktəbinin görkəmli üzvlərindən biridir). 1932-ci ildən Försün yaradıcılığı Şərqi öyrənən məktəblə bağlıdır: sonralar bu məktəb Şərqi və Afrikanı öyrənən Məktəb adlandırılmışdır. O, 1941-ci ildən həmin Məktəbdə linqvistika və fonetika şöbəsinə rəhbərlik edir. Förs 1944-cü ildə Böyük Britaniyada ilk olan London universitetinin ümumi dilçilik kafedrasını təşkil edir və 1956-cı ilədək həmin kafedraya müdirlik edir, Müharibədən sonrakı illərdə o, elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olur, Misirdə (İskəndəriyyə şəhərində), Pakistanda və Amerikada mühazirələr oxuyur. O, 1960-cı ildə ağır xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir. Onun ömrünün bütün son illərini həsr etdiyi “Dilçiliyin prinsipləri” adlı əsəri yarımçıq qalmışdır. Əslində Försün nəzəriyyəsinin əsas müddəaları, implisit şəkildə olsa da, onun hələ 1930-cu ildə Londonda nəşr etdirdiyi “Speech” (“Nitq”) adlı əsərində ifadə olunmuşdur. Buna görə də Försün dilçilik konsepsiyasının XX əsrin 30- cu illərindən formalaşmağa başladığını demək olar.

London struktur dilçilik məktəbi haqqında informasiyanın yoxluğu struktur dilçilik və ümumiyyətlə dilçilik elmi üçün qüsurdur, dilçilik elminin müasir inkişafı üçün nöqsandır, struktur dilçilik cərəyanının təşəkkülü yollarını araşdırmaqda çətinliyə, naqisliyə səbəb olur. Bu naqisliyi, boşluğu, hər şeydən əvvəl, onunla izah etmək olar ki, London struktur dilçilik məktəbi

nümayəndələrinin böyük əksəriyyətinin əsərləri, qeyri-hind-Avropa dillərinin və az məlum olan dillərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. İkinci səbəb budur ki, onların əsərləri aztiraajlı xüsusi əsərlərdə (toplular, xəbərlər, elmi əsərlər və s.) çap olunmuşdur. Lakin London struktur dilçilik məktəbinin nəzəriyyə və müddəalarının geniş ictimaiyyətə məlum olmamasının ən böyük səbəbini C.R.Försün özündə, habelə onun ardıcılıları V.Allen, R.Robins, C.Kamohan, R.Spring, V.Haas, M.Holidey və başqalarında axtarmaq lazımdır. Förs və onun məktəbinin nəzəri müddəaları XX yüzilliyin 50-60-cı illərinə qədər yalnız ayrı-ayrı, hətta çox vaxt implisit şəkildə ifadə olunmuş, monoqrafiya və ya rəhbərlik şəklində tərtib olunmamış formada mövcud idi. 1957-ci ildə iki kitab nəşr olunurdu: 1) Försün özünün seçilmiş məqalələri “Dilçilik səhifələri” (G.R.Firth. Papers in linguistics. London, 1957) və 2) Försün şagirdləri və ardıcılılarının əsərlərinin toplusu “Studies in linguistic analysis”. Oxford, 1957. Bundan sonra Förs və onun məktəbinin nəzəriyyəsi geniş dilçilik dairələrinə məlum oldu. Aşkar oldu ki. Förs və onun ardıcılılarının yaratdığı London dilçilik məktəbi struktur dilçilik cərəyanının digər məktəblərindən fərqlənən orijinal struktur dilçilik məktəbidir. Bu məktəb dilçilik tarixinə London struktur dilçilik məktəbi adı ilə düşdü.

Försün və onun ardıcılılarının fəaliyyət göstərdiyi illərdə Londonda iki dilçilik məktəbi fəaliyyət göstərirdi: London dilçilik məktəbi və İngilis fonetika məktəbi.

Dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt haqsız olaraq, C.R.Förs və onun ardıcılılarının ingilis fonetika məktəbinə aid edirlər. Məsələn, “Friends in European American linguistics⁵” adlı toplunun müəllifləri Doniel Counz və C.R.Förs ətrafında qruplaşmış hansısa Britaniya məktəbi haqqında danışır. Çex dilçisi Y.Vaxck. də “Londynska foneticka skola po valce” adlı əsərində, təxminən, eyni fikirləri söyləyir. Lakin ingilis (London) fonetika məktəbi və London dilçilik məktəbi elmi istiqamətləri müxtəlif olan iki fərqli məktəblərdir. London fonetika məktəbini vaxtilə məşhur ingilis dilçisi H. Suit təşkil etmişdi və London dilçilik məktəbi fəaliyyət göstərdiyi illərdə həmin məktəbə D. Counz rəhbərlik edirdi; London dilçilik məktəbini isə C.R.Förs və onun ardıcılıları təşkil etmişdi. Şübhə yoxdur. ki, İngilis fonetika məktəbi ilə (The English School of Phonetics) və London dilçilik məktəbi (The London School of Linguistics) arasında dərin əlaqələr mövcud olmuşdur və ənənələrin varisliyi də göz qabağındadır. Məsələn, alman dilçiliyindən fərqli olaraq, hər iki dilçilik məktəbi canlı dillərin fenomenlərini öyrənirdi. Lakin bu iki məktəbin elmi maraq dairəsi tamamilə fərqlidir. Məsələn, London fonetika məktəbinin 1938-ci ildə D.Counz tərəfindən hazırlanmış proqramında dialektləri, dilin tarixini, praktik fonetikanı öyrənmək və s. tələblər qoyulmuşdu; C.R.Försün həmin illərdə yazılmış əsərlərində isə nəzəri məsələlər qoyulurdu, bu əsərlərində Vöts dilçilik qarşısında tamamilə fərqli məsələlər, vəzifələr

qoyurdu. Məhz Försün XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində ingilis dilçiliyi üçün tipik hesab etdiyi orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya dialektologiya tipli hadisələr, məsələlər London dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində cüzi yer tutur. C.R.Förs bir müddət İngilis fonetika məktəbi (bundan sonra London fonetika məktəbi terminini işlədəcəyəm) bağlı olduğu üçün, təbii ki, həmin məktəbin ideyaları ona müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Buna görə də H. Suit, D.Counz və C.R.Försün fonetika sahəsindəki əsərləri arasında birbaşa paralellər aparmaq olar. Lakin bu paralel müqayisələr göstərir ki, bir sıra kardinal məsələlərin şərhində bir sıra ciddi fikir ixtilafları mövcuddur. Bu ixtilaflar o qədər dərinidir ki, elə təkcə fonetika sahəsində iki məktəbin, iki cərəyanın mövcud olduğu London fonetika məktəbi ilə London (struktur) dilçilik məktəbinin fərqləndiyi göz qabağındadır. Məsələn, bu məktəblərə daxil olan dilçilər fonetikanın dilçilik fənləri arasındakı rolunu müxtəlif cür qiymətləndirirlər: London fonetika məktəbinin nümayəndələri dilçilik fənləri arasında fonetikaya mərkəzi mövqe, yer ayırır və onun məlumatlarına həlledici əhəmiyyət verirlər; London (struktur) dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin isə elmi-tədqiqat işlərində fonetikanın aparıcı rolunu qəbul etmir, belə hesab edirlər ki, fonetika fonoloji tədqiqatların əsasıdır, lakin fonoloji tədqiqatlar, ilk növbədə, leksika və qrammatika faktlarının təsviri üçün bazis təşkil edir. Əsas fonoloji vahidlərin seçilib ayrılmasında da hər iki məktəbin nümayəndələri müxtəlif (fərqli) meyarları əldə rəhbər tuturlar: Försə görə, fonemin əsas vəzifəsi, funksiyası mənanı fərqləndirməkdir fonem mənaferqləndirici funksiya daşıyır (İ.A.Boduen de Kurtenedən bu yana hamı fonemin bu vəzifəsini qəbul edir), Förs fonemi fonetik və ya morfoloji “əvəzləyici vahid” kimi (substitution counter) qəbul edir; Doniel Counz isə fonemin mənaferqləndirici funksiyasına etinasız münasibət bəsləyir, fonetik oxşarlıqlar meyarını və fonemin mövqe əlamətlərini əsas götürməyə üstünlük verir.

G.R.Pörs fonetika sahəsində öz vəzifələrini köhnə fonetik baxışların yeni semantik nəzəriyyə baxımından dəyişdirilməsində görür.

XX əsrin 30-60-cı illərində Böyük Britaniyada nəzəri dilçiliyin ayrı-ayrı məsələlərini işləyib hazırlayan A.Qardiner, sonralar A.Ross, S.Ulman və digər görkəmli nəzəri dilçilərin məktəblərindən fərqli olaraq, təkcə C.R.Försün rəhbərlik etdiyi London (struktur) dilçilik məktəbi dilçiliyin bu və ya digər aspektini araşdırmaq çərçivəsindən çıxaraq bütövlükdə dil sisteminin ciddi nəzəriyyəsinə yarada bilməmişdir. Förs və onun ardıcılıarı o dövr ingilis dilçiliyində köhnə linqvistik ənənələrdən, irsdən çıxış edərək, onu nəzəri baxımdan mənimsəyərək, həm də elmi maraqları, həm də keçmişin bəzi praktikçilik ənənələrini dəf edərək müasir dilçilik məktəbi yaratmışdır.

XX yüzilliyin 50-60-cı illərində London (struktur) dilçilik məktəbi ümumi dilçilik sahəsində Böyük Britaniyanın akademik həyatında aparıcı rol oynayır. C.R.Forsün rəsmi vəziyyəti sayəsində London struktur dilçilik məktəbi ölkənin əsas dilçilik məktəbləri — Edinburqdakı tətbiqi dilçilik bölməsi, London universiteti, Şərqi və Afrikanı öyrənən məktəb və s. ilə sıx əlaqə saxlayır. Məktəbin mətbu orqanının səhifələrində məktəbin nümayəndələrinin şərqşünaslıq və afrikaşünaslığın praktik məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr çap olunur. Daha ümumi səciyyə daşıyan nəzəri məsələlərə həsr olunmuş tədqiqat əsərləri isə Qrazqo şəhərində S.Ulmanın redaktorluğu ilə nəşr olunan jurnalda çap olunur. London struktur dilçilik məktəbi Böyük Britaniyanın ən qədin filoloji cəmiyyəti olan London filologiya cəmiyyəti ilə də sıx əlaqə saxlayırdı. Förs 1933-cü ildən bu cəmiyyətin üzvü idi. O, 1951-ci ildə həmin cəmiyyətin sədri seçilir. XX əsrin 50-60-cı illərində həmin cəmiyyətin “Elmi əsərləri”ndə Förs və onun ardıcıllarının bir sıra mühüm əsərləri çap olunur.

Həmin illərdə London struktur dilçilik məktəbinin təşəkkül tapdığı London dilçilik mühiti, ümumiyyətlə Böyük Britaniyada dilçilik elminin vəziyyəti belə idi. XX yüzilliyin 30-cu illərindən, demək olar ki, struktur dilçiliyin ilk məktəbi Praha funksional dilçilik məktəbi (1929-cu ildə yaranmışdır) ilə, az qala, eyni zamanda təşəkkül tapmasına baxmayaraq, Försün konsepsiyası ilk dövrlərdə, xüsusən neqativ planda, digər struktur cərəyanlarla bir sıra ümumi cəhətlərə malikdir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaranan bütün dilçilik cərəyanları kimi London struktur dilçilik məktəbi də dilin gənc qrammatizm konsepsiyasına qarşı mübarizədə təşəkkül tapmışdır. Gənc qrammatiklərin, ingilis dilçiliyində isə O.Yespersenin bütün dilçiliyi tarixi dilçiliyə çevirmək cəhdlərinə qarşı çıxaraq C.R.Förs müqayisəli-tarixi araşdırmalara həddindən artıq uymağı tənqid və rədd edirdi. Komparativistlər əldə etdikləri nəticələrin kifayət qədər konkret olmamasında, habelə dilin fəaliyyətinin sosial aspektinə etinasızlıqda təqsirləndirilirdilər. Dilə əsas baxış kimi sinxron yanaşma postulatlaşdırılırdı.

Canlı dilləri öyrənmək, araşdırmaq, tələbindən çıxış edərək, bu tələbi həyata keçirərək London struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələri ən müxtəlif dillərin, o cümlədən nadir, indiyədək araşdırılmamış dillərin materiallarını toplayırlar. Amerika deskriptiv məktəbinin nümayəndələri kimi, London struktur dilçiləri də indiyədək öyrənilməmiş dilləri araşdırarkən yunan-latin dilçiliyi ənənələrinin bu dillərin tədqiqinə yaramadığını görürdülər və rast gəldikləri yeni tipli dil hadisələrini araşdırmaq, izah etmək üçün yeni dilçilik metodları axtarmağa, tətbiq etməyə məcbur olurdular. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu axtarışlarda ingilis və amerikan dilçiləri müxtəlif yollarla gedirdilər, müxtəlif nəticələr əldə

edirdilər. Buna görə də London struktur dilçilik məktəbi və Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi struktur dilçilik cərəyanının fərqli məktəbləridir. Məlum olduğu kimi, həm amerikan, həm də ingilis dilçiləri yeni dilin araşdırılmasına ekstralingvistik faktları da cəlb edirdilər, lakin məktəblərin nümayəndələri ekstralingvistik materialdan öz məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edirdilər və bu məqsədlər fərqli olduğu üçün şərtlər də, deməli, nəticələr də fərqli olurdu. Buna görə də amerikan və ingilis dilçiləri araşdırmanın son məqsədini və vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə də fərqlənirlər. Deskriptiv dilçilik məktəbinin nümayəndələri əsas diqqəti dilin formal təhlili proseduralarının hazırlanması və sinxron tədqiqatlar metodikalarının yaradılmasına yönəldirlər, London dilçilik məktəbinin nümayəndələri isə dilin ümumi nəzəriyyəsini yaratmağı və bu nəzəriyyə əsasında praktik baxımdan təsvirdə rahat olan proseduralar hazırlamağı əsas məqsəd hesab edirdilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

Rəcəbli Ə. Struktur dilçilik.- Bakı, Nurlan, 2005, 530 səh.

Rəcəbli Ə. London struktur dilçilik məktəbi.- Bakı, Elm və təhsil. 2016, səh. 56

К.Мамедова

Лондонская школа структурной лингвистики

Резюме

В совокупности, Лондонская школа одно из направлений структурной лингвистики. Несмотря насколько близок и далек от различных структуролистических школ, с позиции современной лингвистики оно полностью является оригинальным направлением структурно - лингвистический школы.

Согласно лингвистической концепции Лондонской школы структурной лингвистики, язык носит чисто прагматический характер. Язык существует как система, которая имеет определенную роль и функцию в обществе.

Еще одним успехом представителей Лондонской школы лингвистики, было решение проблем языка. Они также направили лингвистику на изучение семантического аспекта языка. Основное внимание в этом исследовании заключается в том, чтобы направить формулы языка на функциональный уровень.

K.Mammadova

London structural linguistics school

Summary

Generally, Though the London school of linguistics is near or far the other structural linguistics schools it is on original directly structural linguistics school.

For the conception London school of linguistics-at last language is having the meaning of activity in pragmatic character. That is why language exists as a system and functions a certain duty in society. The other success of London school of linguistics is the solution of the questions language and society by its delegations.

They also direct the linguistics to the researching of semantic aspect of the language. The attention in this researching directs the language forms to the functional character. That is why sometimes this school was called the functional linguistics school.

Rəyçi: Əbülfəz Rəcəbli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KÖNÜL MAQSUDOVA
ADA
kmaksudova@ada.edu.az

KOMMUNIKATİV DİL TƏDRİSİNDƏ MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: kommunikativ dil tədrisi, müsbət müəllim-tələbə münasibəti, uğurlu müəllim modeli, akademik cəhətdən uğulu tələbələr, risk qrupu altında olan tələbələr

Ключевые слова: коммуникативном изучении языка, позитивная отношения между преподавателем и студентом, успешная модель учителя, академически успешные студенты, проблемные студенты

Key words: communicative language teaching, positive teacher-student rapport, a successful teacher model, academically successful students, at-risk students

Keçən əsrin 70-ci illərində xarici dil tədrisində mövcud öyrətmə metodlarında və tədris planlarında labüd dəyişikliklərin təzyiqi nəticəsində yaranan kommunikativ metod, sonralar müəllimlərin uğurlu dil öyrətmə imkanlarını artırdığından və öyrəncilərin aktiv dil tələblərinə cavab verdiyindən effektiv metod kimi daha geniş tətbiq edilməyə başlandı. Kommunikativ dil tədrisi nəinki yeni metod, yeni yanaşma kimi səciyyələndi, həm də müəllim-tələbə münasibətlərində böyük dəyişikliklər yaratdı. Belə ki, ənənəvi dil dərslərindən (düzgün nitq və yazı modeli) fərqli olaraq kommunikativ dil dərslərində müəllimlər tələbələrin öyrənmə prosesində daha az danışan, daha çox qulaq asan köməkçi (fasilitator), monitor, müstəqil iştirakçı, resurs təşkilatçısı (orqanayzer) rolunu oynayır. Tələbələr isə fərdilikdən fərqli olaraq kooperativ (birgə) yanaşmaya əsaslanan öyrənmə prosesinin məsuliyyətini özləri daşıyırlar.

Kommunikativ dil tədrisində uğurlu müəllim-tələbə münasibətləri dedikdə tələbələrlə müəllimlər arasında açıq ünsiyyət, həmçinin tələbələrlə müəllimlər arasında mövcud olan emosional və akademik dəstək nəzərdə tutulur.

Ünsiyyət quran hər bir müəllim hansısa bir məlumatı həm göndərən (danışan), həm də alan (dinləyici) rolunu oynayır. Məlumatın necə çatdırılması isə öz növbəsində düzgün münasibətlərin qurulmasında əsas və birinci addımdır. Müəllimin tələbə ilə **indiki zamanda danışması** ilkin şərtidir, çünki keçmişdə baş vermiş bir xoşagəlməz hadisəni dərstdə tələbəyə xatırlatmaq müəyyən problemlərə gətirib çıxarır. **Tələbələrlə birbaşa- özü ilə danışmaq** da düzgün münasibətlərin qurulmasına təkan verir. Belə ki,

istər tələbənin uğurunu, istərsə də doğru olmayan bir hərəkətini onun valideynləri ilə və ya başqa müəllimlərlə (direktorla) deyil, özü ilə birbaşa danışmaq müəllimin tələbəyə olan hörmətini göstərəcək və bununla da tələbənin öz məsuliyyətini başa düşməkdə kömək edəcək. Bu eyni zamanda həm tələbənin müəllimə rəftarına, həm də onun dərslərinə yaxşı təsir göstərir. **Tələbələrle nəzakətli davranmaq** “zəhmət olmasa”, “çox sağ ol”, “bağışlayın” kimi ifadələr, və **“Mən” cümlələri** işlətmək tələbənin özündən çox onun davranışını vurğulayır və müəllim olaraq onun hərəkətlərinin nəticələrinin sizə necə təsir etdiyini göstərir. Məsələn, təsəvvür edin ki, tələbə Kamal dərs zamanı tez-tez arxaya çevrilərək digər tələbələrle danışır və müəllimə dərslərin izahatını saxlayıb uca səslə deyir: “Kamal, sən heç vaxt sakit olmayacaqsan? Mənə mane olursan və mən əsəbləşirəm”. Əlbəttə, belə vəziyyətdə Kamal acıqlanacaq və özünü incidilmiş hiss edərək müdafiəyə keçəcək. Amma müəllimə daha sakit səslə sinifə müraciət edə bilər: “Mən dərsi izah edərkən səs mənim fikrimi yayındırır və mən bunu hörmətsizlik kimi başa düşürəm. Yaxşı olardı ki, şəxsi söhbətlərinizi dərstdən sonraya saxlayın.” Əgər Kamal səhvini başa düşmürsə, müəllim ona yaxınlaşıb digər tələbələrin eşidə bilməyəcəyi səslə ona deyə bilər: “Kamal, mən dərsi izah edərkən sən mənə mane olursan. Fikirlərimi toplaya bilmirəm və bu mənim dərs öyrətməyimə pis təsir edir”. Bu cür söhbətlə müəllim problemli tələbənin davranışındakı məsuliyyətini vurğulayır və tələbə bu cür münasibətə müsbət cavab verərək səhvini düzəltməyə çalışır.

Düzgün qiymətləndirmənin (feedback) vaxtlı-vaxtında verilməsi də pozitiv müəllim-tələbə münasibətlərinə təkan verir. Xüsusi və mühakiməsiz şərtlər tələbənin davranışını nəzarətdə saxlamasını və öz məsuliyyətini anlamasını təmin edir. Qiymətləndirmə zamanı müəllim tələbələri müqayisə etməməli, “Mən” cümlələri ilə tələbənin davranışının müsbət və mənfi tərəflərini vurğulamalıdır.

Tələbənin gördüyü işlərin tərfi də tələbə-müəllim münasibətlərinə, eləcə də tələbənin sonrakı inkişafına da təsir edir. Müəllim tələbəyə sadəcə onun işinin uğurlu olduğunu və bu işdən razı qaldığını deməlidir. Məsələn, “Arif, mən sənə işindən çox razıyam. Bu iş sənə ev tapşırığına böyük həvəslə və məsuliyyətlə yanaşdığını, vaxtını və gücünü sərf etdiyini bir daha sübut edir. Əhsən! Sən gərək nəticənə ilə razı qalasan.”

Bəzən ünsiyyət zamanı **cümlələr əvəzinə sualların verilməsi** daha məqsədəuyğun olur. Məsələn, “Kamal, son 3 həftə ərzində 3-cü dəfədir ki, gecikirsən və müəllimin dərsini pozursan. Sən bir də gec gəlsən, nahar vaxtını mənimlə əlavə dərs etməklə keçirəcəksən”. Müəllimin Kamalla bu cür danışmağı şübhəsiz ki, onu acıqlandırır və digər tələbələrin yanında bir qədər də utanır. Bunun əvəzində “Kamal, sən 3 həftə ərzində 3-cü dəfədir ki, gecikirsən. Nə baş verir?” kimi sual verməklə müəllim tələbəyə düşdüyü

vəziyyəti izah etməyə imkan verir. Hətta dərstdən sonar tələbə ilə danışmaqla müəllim gecikmə səbəbini öyrənə, və yaxud da tələbənin gecikmə ilə bağlı hər hansı bir problemini bir yerdə həll etməklə düzgün münasibətlər yarada bilər.

Nəhayət, müəllimin tələbələr haqqında **özlərinin yanında müsbət fikirlər** söyləməsi də münasibətlərin düzgün qurulmasına kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlər daha çox neqativ fikirlər söyləməyə meyli olurlar. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, müsbət fikirlərin çoxalması xoşagəlməz davranışların azalması deməkdir. Tələbəyə mütəmadi olaraq yaxşı davranışlarının vurğulanması onun mənfi davranışlarının özünü düzəltməsinə gətirib çıxara bilər.

Müəllim tələbə ilə ünsiyyəti zamanı həm də dinləyici olur. Bu zaman müəllim səmimi və mühakiməsiz dinləyici olmalıdır. Tələbə razı olmadığı və hətta doğru olmayan amma özünü müdafiə edərək bildirdiyi fikirlərini təmkinlə dinləyən müəllim tələbəni bu ünsiyyətdə həvəsdən salmır və onun fikirlərinə hörmətlə yanaşdığını hiss etdirir. Dinləyici kimi müəllim tələbəyə diqqətlə qulaq asmalı, hərdən baş yelləməklə, hm, hə deməklə, onun dediyini öz cümlələri ilə təkrar etməklə və suallar verməklə ona narahat qaldığı bir məqamı bölüşməyin düzgün olduğunu göstərməlidir. Bu halda müəllimlərlə tələbələr arasında qurulan şəxsi münasibətlər uğurlu olur və nəinki tələbələrin davranışını vurğulayır, həm də tələbələrin akademik uğurunun qarantı olur.

Pozitiv müəllim-tələbə münasibətləri dərslərində uğurlu tələbələrə (akademik cəhətdən) daha böyük uğurlar əldə etməyə kömək edir. Düzgün qurulmayan münasibətlər bu qrupa daxil olan tələbələrin də təhsilinə, davranışına mənfi təsir edir, onların tapşırıqlarının vaxtlı-vaxtında etməməyinə, dərslərdən yayınmağına gətirib çıxarır.

Risk qrupu altında olan tələbələrlə müəllimlər arasında qurulan pozitiv münasibətlər bu qrup altında olan tələbələrin təhsil, elm haqqındakı fikirlərinin dəyişməsinə, onlara stimullaşdırıcı mühitin, davranışın yaradılması bu cür tələbələrin uğurlu tələbələrə çevrilməsinə kömək edir.

Pozitiv müəllim-tələbə münasibəti demək olar ki, bütün tələbələr tərəfindən eyni cür başa düşülür-müəllim onlara hörmət etməli, onları düzgün qiymətləndirməlidir.

Bir çox tədqiqatçılar tələbələr arasında pozitiv müəllim-tələbə münasibətlərinin təzahürü ilə bağlı sorgular, tədqiqatlar aparmışlar. Phelan bu sorğunu akademik cəhətdən uğurlu və risk qrupu altında olan tələbələr arasında aparmışdır. Akademik cəhətdən uğurlu olan tələbələr müəllimlərin onlara akademik mövzularda kömək etmək istəyini daha çox qiymətləndirirlər. Onlar üzbəüz görüşlərdən fərqli olaraq, yazılarında şəxsi qeydləri daha çox üstün tuturlar. Risk qrupu altında olan tələbələr isə

dərslərdən tez yayınmağa meyilli olduqları və məktəbdən kənarda da çətinliklərlə rastlaşdıqları üçün müəllimlərlə üzbəüz ünsiyyətə üstünlük verirlər. Bu qrup altında olan tələbələr müəllimlərin bu cür münasibətinin, qayğısının onların uzun müddətli məqsədlərinə çatmasında, hətta şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rolu olduğuna inanırlar.

Bir çox dərstdən kənar işlər də müsbət müəllim-tələbə münasibətlərini inkişaf etdirir. Bu məqsədlə V. Jones and L.S. Jones birlikdə bir sıra fəaliyyət növlərini təklif etmişdir:

- Müəllimin tələbələrlə bir yerdə nahar etməsi
- Tələbələrin dərstdən kənar fəaliyyət növlərində iştirak etmək və ya onlara qoşulmaq (hər hansısa bir tədbirdə musiqi alətlərində ifa etmək, yarışlarda iştirak etmək və s.)
- Tələbələrə şəxsi məktublar (email) göndərmək, ad günü kartları hazırlamaq
- Sınıfdə “təklif qutusu” qoyaraq sorğu aparmaq
- Tələbələrin lahiyələrini, təqdimatlarını, məruzələrini və hətta davranışlarını müzakirə etmək

Bu cür görülən birgə işlər də müəllim-tələbə münasibətlərinə müsbət təsirini göstərir, tələbənin müəllimə və ya əksinə müəllimin tələbəyə inamını artırır.

Ümumiyyətlə, tələbələrlə münasibətdə uğurlu müəllimlər aşağıdakı məqsədlərə çatmalıdırlar:

- Müəllim tələbələrin auditoriyada maraq dairələrini artırmalıdır.
- Tələbələrin akademik nailiyyətlərini artırmalıdır.
- Tələbələrin dərsi buraxma hallarını azaltmalıdır.
- Tələbələrin şəxsi və dini maraqlarını, mədəniyyətlərini mümkün qədər çox öyrənməyə çalışmalıdır.
- Həftəlik və ya tez-tez dərstdən kənar müəllim-tələbə görüşlərini (iclaslarını), sinif müzakirələrini (tələbələrin seçmə, müəllimlərin isə birbaşa müraciət imkanını yaratmaq üçün) təşkil etməlidir.
- Sosial-emosional öyrənmə imkanlarını- tələbələrin özlərinin və digərlərinin hisslərini başa düşmə bacarıqlarını təkmilləşdirməlidir.
- Sinif dinamikasından xəbərdar olmalı, tələbələr arasında mövcud ola biləcək gərginliklərin qarşısını almalıdır.
- Auditoriyada dərstdən yayınmağa, təxribata meyilli tələbələrlə tədbirli davranmalıdır.
- Tələbələr müəllimlərin auditoriya, təhsil və universitet haqqındakı fikirlərinə həssas olduqları üçün müvafiq model davranış prinsipi ilə işləməlidir.

Uğurlu müəllim aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- Həqiqətən də tələbələrini dinləyir, hörmət edir
- Yaxşı yumor hissi var
- Səbirlidir, təmkinlidir
- Öz predmetini yaxşı bilir
- Inam hissi yarada bilir, özü də tələbələrə inanır
- Tələbələrin problemlərini dinləyir, həmdərd ola bilir
- Aydın, pozitiv feedback verir
- Yaxşı təşkilatçılığı və idarəetmə bacarığı var, lazımsız halları mürəkkəbləşdirmir

Amerikan psixoloqu Karl Rocersin fikrinə görə effektiv öyrənmə mühitinin, pozitiv müəllim-tələbə münasibətlərinin yaradılmasına kömək edən 3 əsas müəllim xüsusiyyətləri var və bu 3 əsas xüsusiyyətləri özündə birləşdirən müəllimlər uğurlu hesab edirlər:

- 1) Hörmət etmə-digərinə müsbət, mühakiməli olmayan münasibət
- 2) Şəfqət göstərmə-hadisələrə digər şəxs tərəfdən yanaşa bilmək
- 3) Əsl özü olma- özü olmaq, iş titullarının, adlarının altında gizlənməmək

Onun fikrincə bu keyfiyyətlərə malik müəllimlərin auditoriyada tələbələrə münasibəti daha güclü, dərin və tələbələrə ünsiyyəti daha açıq və dürüst olur, təhsil mühiti isə daha pozitiv, daha uğurlu olur. Bu yolla da tələbələr özü özlərini qiymətləndirmə və özü anlama bacarıqlarını inkişaf etdirib, özlərinin öyrənmə prosesinin məsuliyyətini başa düşürlər.

Rojers bu keyfiyyətlərdən ən önəmlisini müəllim rolunu oynamaq yox, əsl özü olmaq- dürüst olmağı hesab edir. Gaie Houstona (1990) görə müəllim-tələbə arasındakı əlaqənin (rapport) əsası özünü yaxşı öyrənməkdir. Bu əlaqə başqalarına etdiyin bir şey deyil, sən və sənin tələbələrə olan münasibətidir. “Sadəcə olaraq bu keyfiyyətlər bir libas deyil ki, auditoriyaya müvəqqəti geyinib girsən, onlara müəllim kimi malik olmalısən. Bir sözlə əgər auditoriyada tələbələrə münasibətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq istəyiriksə, ilk növbədə yeni texnikaları deyil, biz- müəllimlər həqiqətən də tələbələrimiz üçün nə istədiyimizi, onların ehtiyaclarını bilməliyik, yəni bizim münasibətimiz və niyyətimiz metodologiyamızdan daha birincidir”.

Deməli, auditoriyada pozitiv müəllim-tələbə münasibətləri müəllimlərin tələbələrə və ya əksinə, tələbələrin müəllimlərə məmnunluq və hörmət hissi ilə yanaşmağında, müəllimlərin akademik və sosial məqsədlərə çatmaq üçün tələbələrin təkliflərini qiymətləndirməsində, müəllimlərin tələbələri fərdi şəxslər kimi yaxşı tanımasında və onların bilik səviyyələrini, maraqlarını, bacarıqlarını və ehtiyaclarını bilməsində təzahür edir. Qurulan uğurlu münasibətlər həm öyrədənin, həm də öyrənənin akademik işinə daha da müsbət təsir göstərir. Tələbələr dərslə daha məsuliyyətlə yanaşır və uğurlar

qazanır. Müəllim isə işində daha həvəslə çalışır və gördüyü işin ən yaxşı mükafatı olaraq həmişə yadda qalan yaxşı müəllimlər sırasında olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Harmer, J. (2003) *The Practice of English Language Teaching*, 78-99
2. Jones, V., and Jones, L. S. (1986). *Comprehensive classroom management: Creating positive learning environments*. (2nd Ed.). Boston: Allyn and Bacon.
3. Phelan, Patricia, Ann Davidson, Hanh Locke, and Cao Thanh. "Speaking up: Students' Perspectives on School." *Phi Delta Kappan* 73.9 (1992): 695-704.
4. Swan, Michael (1985) in the *English Language Teaching Journal* 39(1):2-12, and 1985 39(2):76-87
5. Szesztay, Margit; Ryan, Christopher (1994) *Selected Readings in ELT Methodology and Classroom Studies Centre for English Teacher Training at Eötvös Loránd University From:* <http://www.btk.elte.hu/cett/DOWNEX/Jed2.doc>
6. Tomas, David. "Lives on the Boundary." *The Presense of Others*. Ed. Marilyn Moller. Boston: Bedford/St. Martin's, 2000. 122
7. White, C. J. (1989). *Negotiating Communicative Language Learning in a Traditional Setting*. *ELT Journal*, 43(3), 213-220

K.Maqsudova

The Teacher-Student Rapport in Communicative Language Teaching

Summary

The article deals with the teacher-student rapport in communicative language teaching. A teacher's role in this relationship was discussed thoroughly. Initially, the article reflects differences of rapport in the classroom in the communicative language teaching from the traditional one. The article also depicts the effective ways of developing sending and receiving skills of an instructor and students. The effects of positive teacher-student rapport for successful and at the same time at-risk students were investigated. The survey, which was conducted by the investigator, Phelan was presented as evidence in the article. The article further states the main role of a teacher in positive teacher-student rapport and analyzes three main characteristics of a successful teacher model from American physiologist Carla Rogers's perspective. Teachers' out of class activities can also reinforce to establish positive rapport with students. To sum up, the paper

explores the ways of building successful rapport in the classroom and its outcomes in communicative language teaching.

К.Магсудова

**Отношения Между Преподавателем И Студентом В
Коммуникативном Изучении Языка**

Резюме

Данная статья посвящена отношениям между преподавателем и студентом в коммуникативном изучении языка. Роль учителя в этих отношениях подробно изучается в статье. Статья, в первую очередь, отражает различные аспекты отношения учителя со студентами в коммуникативном изучении языка, в отличие от традиционного обучения. Рассматриваются способы передачи и получения информации между преподавателем и студентом. Отображается влияние позитивных отношений между преподавателем и как академически успешными, так и проблемными студентами. Дается оценка опросу, проведенному исследователем Феланом среди успешных студентов, а также студентов, находящихся в группе риска. Наряду с основными особенностями модели учителя, затрагиваются три основные его характеристики, основанные на взглядах известного американского психолога Карла Рочерса. Рассматриваются различные способы создания прочных отношений между преподавателем и студентами, помимо академического аспекта работы. В работе изучаются способы создания успешных отношений между преподавателем и студентом, а также их результат в коммуникативном изучении языка.

Rəyçi: Aynur Ağazadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NURIYYA SHIRINOVA
Azerbaijan State and Industry University
nuriyye.shirnova@mail.ru

TEACHING LANGUAGE TO INTERNATIONAL STUDENTS

Key words: teaching English, technique, native language, second language, classes, communication.

Açar sözlər: İngilis dilinin tədrisi, üsul, ana dili, ikinci dil, dərslər, ünsiyyət.

Ключевые слова : преподавание английского языка, родной язык, второй язык, уроки, коммуникация.

This is the situation when you enter the classroom, and neither the students nor you have common language to communicate. Quite different cultures, languages and writings

You have to teach the language they don't know at all.

What to do in this kind of situation ? what to begin with?

Have you ever wondered what it would take to start teaching English as a foreign language? For native English speakers, there are often many opportunities for traveling overseas and teaching English language arts to students in another country. You may be wondering if you have to already know another language when teaching English to others, but some of the best English lessons are often the result of a teacher who only knows English and therefore forces the students to speak in English to communicate. This method of teaching where you force your students to only speak English is known as the *direct method* or the *natural method* of teaching a foreign language, and focuses heavily on correct pronunciation and gaining conversational skills.

The first skill you will need to master to start successfully teaching English as a foreign language is the ability to use body gestures and signs effectively. Many students find that they learn a new language better when they are forced to speak *only* English in the classroom. By refusing to use your student's native language, you force them to learn English by first using your body language and gestures to teach them new words, and then using what they've learned to build even more knowledge. This pattern of learning closely mimics the way babies and infants learn a language, and therefore this method of teaching often 'sticks' better than using rote memorization of English words.

Another important strategy when teaching English is to have your students practice common phrases until they feel completely comfortable with those phrases. This technique is often used with diplomats and allows

the student to focus heavily on correct pronunciation and accent. For example, teaching the English equivalent of common greetings, questions, and idioms can go a far way towards teaching English language arts. It's important when teaching any language to focus on the most useful and common phrases first, so your students are able to start conversing right away. There are hundreds of English teaching guides that will help you choose what sorts of phrases and words to focus on first.

Types of English as a foreign language teacher

Common terms used for English as a foreign language teaching are:

- **Teaching English as a foreign language (TEFL)** - traditionally used for teaching English to people who want to learn English for work or leisure reasons. TEFL can be done in the UK or abroad and usually involves short-term study.

- **Teaching English as a second language (TESL)** - more commonly used for people who live in an English-speaking country, but who don't speak English as a first language. These students may be refugees or immigrants, and need to learn the language in order to help them settle into society.

- **Teaching English to speakers of other languages (TESOL)** - an umbrella term that commonly incorporates both TEFL and TESL (and variations such as ESOL and ESL).

Responsibilities

As an English as a foreign language teacher, you'll need to:

- plan, prepare and deliver lessons to a range of classes and age groups
- prepare and set tests, examination papers and exercises
- mark and provide appropriate feedback on oral and written work
- devise, write and produce new materials, including audio and visual resources
- organise and get involved in social and cultural activities such as sports competitions, school parties, dinners and excursions
- attend and contribute to training sessions
- participate in marketing events for the language school
- prepare information for inspection visits and other quality assurance exercises
- undertake administrative tasks, such as keeping student registers and attendance records.
- As an English as a foreign language (EFL) teacher, you'll teach English to adults and children whose first or main language is not English.

- You'll use a range of course books and materials, plus a variety of audio-visual aids, to encourage students to communicate with each other using the structures and vocabulary they've learnt and to improve the four basic language skills of listening, speaking, reading and writing. A strong emphasis is placed on dialogue and role-playing, but more formal exercises language games and literature are also used.

- You can work in a variety of settings, including commercial language schools, schools and institutions of further and higher education throughout your country and overseas. You can also teach in industry or become self-employed. Classes are usually taught in English, even with beginners.

Some tips may be useful in the process.

1 .One of the first things you should start with is to teach the alphabet and numbers. By teaching the alphabet and numbers, you'll create a great foundation for everything else that your students will learn.

2. Teaching pronunciation is extremely important when teaching English as a second language. Consider focusing on sounds that are particularly hard for English as a second language students

3. After teaching the alphabet and numbers, move on to nouns. Teaching nouns will be one of the easiest things for your students to learn. This is because your students will be able to look at everything around them as potential things to learn.

4The next step after you teach your students nouns, is to move on to verbs and adjectives. Teaching verbs and adjectives will be a huge step in the process in which your students will put together full sentences (written or spoken).

5 After you've covered nouns, verbs, and adjectives, you need to move on to teaching tenses and articles to your students. Without understanding how to use the proper tense and where to use articles, your students will not be able to put whole sentences together.

6..One great way to teach English is to encourage your students to practice and use common phrases. This is important, as your students won't understand the meaning of many common phrases just based off of the literal meaning of the words. You should tell your students to repeat those phrases (and use them) until they feel comfortable using them in conversation.

7. After you've taught the alphabet, verbs, and more, you should begin to teach your students basic sentence construction. This is important, as it will provide a foundation to their writing ability. It will also aid them in reading. Teach the main five patterns that sentences in English are constructed around: Subject-Verb sentences. These sentences have the subject followed by a verb. For instance, "The Dog runs."

Subject-Verb-Object. These sentences have the subject first, followed by a verb, which is then followed by an object. For instance, "John eats pizza." Subject-Verb-Adjective sentences. These sentences have the subject first, a verb, and then an adjective. For instance, "The puppy is cute." Subject-Verb-Adverb sentences. These sentences have the subject, a verb, and then an adverb. For instance, "The lion is there."

Subject-Verb-Noun sentences. These sentences have a subject, a verb, and end with a noun. For instance, "Emmanuel is a philosopher."^[6]

Reference

- 1.Ellis, Rod (2005). Instructed Second Language Acquisition: A Literature Review. Wellington: Ministry of Education. [This literature review focuses on ten principles of effective second-language acquisition.]**
- 2.Ellis, Rod (2003). Task-based Language Learning and Teaching. London: Oxford University Press.
- 3.Newton, J. et al. (2010). Intercultural Communicative Language Teaching (iCLT): Implications for Effective Teaching and Learning. Wellington: Ministry of Education. [This research looks at the importance of integrating culture when you teach a second language.]
4. Nation, I. S. P. (1989). Language Teaching Techniques. English Language Institute Occasional Publication No. 2. Wellington: School of Linguistics and Applied Language Studies, Victoria University of Wellington.

N.Sirinova

Beynəlxalq tələbələrə dilin tədrisi

Xülasə

Xarici dil müəllimi olaraq , siz orta yaşlı insanlardan başlayaraq uşaqlaradək dərs deyə bilərsiniz.Bu insanların bu dil haqqında heç bir anlayışları olmadığı üçün siz onlarla ilkin ünsiyyət üçün bədən işarələrindən , jestlərdən və mimikalardan istifadə etməlisiniz.Qəti surətdə onların ana dilindən dərs zamanı istifadə etmələrini rədd etməlisiniz.Siz əgər dili xarici dil kimi tədris edirsinizsə, bu zaman hazır ümumi ifadələri əzbərlətdirə bilərsiniz.Bu praktika özünü daha yaxşı diplomatlara dilin öyrədilməsində effekt verir. Bu zaman əsas diqqət düzgün tələffüzə və ləhcəyə yönəlir.Yox

əgər siz dili ikinci dil kimi tədris edirsinizsə, əsasən bu praktika inglis dilli ölkələrdə yaşamaq niyyəti olan insanlar üçün tətbiq olunur(məsələn, qaçqınlar və yaxud immiqrantlar), bu zaman onların oxuma və yazma, dinləmə və danışma vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün bir sıra kitab və materiallardan , dialoqlardan və rol-oynama metodlarından istifadə edərək bir birilərlə ünsiyyət qurmalarına cəsarətləndirəcəksiniz.

Н.Ширинова

Учение Языка Международным Студентам

Резюме

Как учитель иностранного языка, вы можете преподавать как взрослым так и детям. Так как, у этих людей нет никакого понятия о языке, вы можете использовать язык жестикуляции и мимики как первоначальный этап общения. Вы должны категорично игнорировать их общения на родном языке во время уроков. Если вы преподаете язык как иностранный, в этом случае вы можете учить их вызубрить готовые словосочетания. Эта практика дает хороший эффект при работе с дипломатами. В этом случае главное внимание отдается правильной произношению и акценту. Но, а если вы преподаете язык как второй язык, в большинстве эта практика применяется людям с намерениями жить за границей (например, беженцы или иммигранты), в этом случае вам следует мотивировать их общению друг с другом используя книги и материалы , такие методы как диалоги и играть роли . Так вы развиваете навыки чтения и писания , слушания и разговора.

Rəyçi:

Lalə Məsimova
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent

AYTƏKİN SALİFOVA
a.salifova@mail.ru
ADPU

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA SƏMƏD VURĞUNUN ROLU

Açar sözlər: Antiteza, metafora, Omonim, sinonim, antonym, Morfologiya

Ключевые слова: Антитеза, метафора, Омоним, синоним, антоним, Морфология

Key words: Antitez, metafor, Homonym, Synonym, antonyms, Morfoloji

Səməd Vurğun bədii dil, onun məna zənginliyi, leksik-semantik incəlikləri ilə bağlı görüşləri, düşüncələri olduqca əhatəli və əhəmiyyətlidir. Vurğunun əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri, müxtəlif janrlarda qələmə aldığı sənət nümunələrini bəzəyən sözlərin məna zənginliyi, onlarda parlaq əksini tapmış böyük hikmət, dərin müdriklik insanı heyran edir.

S.Vurğunun filologiya sahəsində fəaliyyəti çox genişdir. O, qədim tarixi dəyərləri özündə yaşadan, qoruyub saxlayan, xalqımızın müxtəlif sahələrdə əldə edə bildiyi uğurları gələcək nəsillərə ötürən Azərbaycan dilinin məna dolğunluğunu, ifadə gözəlliyini həmişə təbliğ etmiş, bu əvəzsiz sərvətin inkişafı yolunda yorulmadan çalışmışdır.

O, zəngin söz xəzinəsi, xarici yad təsirlərə güclü müqavimət göstərən, şəffallığı, nisbi sabitliyi ilə seçilən qrammatik quruluşu olan bu dilin xalqımızın böyük ideallar uğrunda apardığı məqsədyönlü mübarizədə böyük, həm də əvəzsiz rol oynadığını vurğulamış, qədim əfsanələrimizin, tərbiyəvi nağıllarımızın, böyük mənəvi dünyamızın, xalqın yüksək əməllərini, arzularını, danılmaz həyat həqiqətlərini dolğun, həm də çox parlaq şəkildə əks etdirən əsərlərin dilimizin qüdrətli bədii imkanları hesabına yarandığını göstərmişdir.

Səməd Vurğunun nitqində şifahi və yazılı ədəbiyyatımıza aid nümunələrin tacı səviyyəsində dayanan sözlər, ifadələr yetərincədir.

Səməd Vurğunun 1935-ci ildə qələmə aldığı “Azərbaycan” şeirinin dillər əzbəri olmasının mühüm bir səbəbi də bu şeirin qədim tarixli dilimizin leksik-semantik sisteminin parlaq və möhtəşəm bir göstəricisi olması, keçən yüzilliyin 30-cu illərində-müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normalarının qərarlaşdığı dövrdə meydana çıxmış bu yüksək bədii sənət nümunəsinin dilimizin leksik-semantik sistemini daha da zənginləşdirməsi, dolğunlaşdırmasıdır. “Azərbaycan” şeirinin lüğət tərkibi dilimizin poetik gücündən, möhtəşəmliyindən xəbər verir. Bu şeirin lüğət tərkibi Azərbaycan dilinin

şirinliyini, leksik normativliyini, sosial-semantik canlılığının təbiiliyini, axıcılığını göstərir.

S.Vurğunun yaradıcılığında obrazlılıq, bədiilik qədər elmilik də güclüdür. Onun dil haqqında söylədiyi fikirlər, elmi mülahizələr poetik səsləndiyi üçün tez yadda qalır. O, dili qiymətli xəzinə adlandırmış, bu ən yetkin ünsiyyət vasitəsini insanı ətraf aləmə hakim edən qüvvə saymışdır. Haqlı olaraq göstərmişdir ki, dildən kənarda insan idrakından, təfəkküründən söhbət gedə bilməz. Şair dili insanın daxili aləmini, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini, həyata baxışını, dünya ilə bağlı düşüncələrini əks etdirən güzgü adlandırmışdır.

S.Vurğunun klassik ədəbiyyatda dil məsələləri barədə söylədikləri xüsusi yer tutur. S.Vurğun Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinə dərin hörmətlə yanaşan, onların əsərlərini davam etdirən, klassiklərin dili və üslubu barədə mənalı fikirlər söyləyən sənətkar olmuşdur.

Şairin klassiklərimizlə bağlı yazdığı elmi məqalələri elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. S.Vurğun "Böyük Azərbaycan şairi" adlı məqaləsində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təhlil etməklə yanaşı dil barədə də düşüncələrini əks etdirmişdir. O, doğma dilini məhəbbətlə sevən Nizaminin Şirvanşah Axsitan tərəfindən incidildiyini, mənəvi sarsıntıya məruz qaldığını, milli hüququnun pozulduğunu göstərir. Belə ki, Axsitan Nizamini dərin məhəbbətlə sevdidi, ürəkdən bağlandığı ana dilindən əl çəkməyə məcbur etmişdir. Şair belə məqalələri ilə klassik ədəbiyyatımızda milli dilimizin vəziyyəti barədə aydın, real məlumat verir. O dövrdə doğma dilimizə bəslənilən yad, düşmən münasibəti qamçılayır. S.Vurğun klassik Azərbaycan şairi Nizaminin vətənpərvərliyini doğma, milli dilinə olan sonsuz məhəbbətini, onun qələbəsi uğrunda çalışmasını, bu yolda əzab-əziyyətlərə mərliliklə sinə gərməsini inandırıcı göstərməklə yanlış təsəvvürləri ustalıqla baltalaya bilmişdir.

S.Vurğun klassik yazılı ədəbiyyatı dilə aid məsələləri öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbə adlandırmışdır. Şair klassiklərin dil ənənələrinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, həmin ənənələri sənətkarlıq məktəbi kimi qiymətləndirmiş, klassiklərin yaradıcılığının formalaşmasında ana dilinin leksik və qrammatik materialının əsas rol oynadığını yazmışdır.

Şair klassik ədəbiyyatı möhtəşəm bir binaya, həmin ədəbiyyata məxsus dil vasitələrini isə bünövrəyə, divarlara, qapılara, pəncərələrə bənzətməmişdir. S.Vurğun M.Füzuli kimi klassiklərin əsərlərinin lüğət fondunda və qrammatik quruluşunda özünü göstərən xəlqiliyi yüksək qiymətləndirmişdir.

S.Vurğun sinonimlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etməklə şeirlərində nitqi ağırlaşdıran təkrarın, bədiiliyin, şirinliyin, axıcılığın pozulmasının qarşısını almışdır. Məsələn, şairin bir şeirində dünya anlayışının ifadə edilməsinə diqqət yetirək:

Bu kitab andırır şeiri, sənəti
Sözlərin incidir, aldı qırmızı
Bu kitab al donlu günəşə bənzər
Onun qucağında isinir vətən.

Misralardakı qırmızı və al sinonimləri eyni keyfiyyətin ifadə edilməsində təkrarın qarşısını almışdır.

Bəzən sinonim olan arxaik sözün çox çətin anlaşıldığı, yalnız mətnə görə müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyü qeyd olunur. Məsələn:

Kəsildi düşmənin dörd bir tərəfi;

Hərəmi nəslinin pozuldu səfi.

misralarında “hərəmi” sözünün arxaikliyi və “düşməni” mənasında işləndiyini demək olar. Misrada işlədilən düşməni və hərəmi sözləri yaxın məna bildirdiklərinə görə sinonimlərdir. Sinonim sözlərin işlədilməsində də müəyyən qanunauyğunluq vardır. Belə ki, mətnə bir neçə sinonim olduqda, onlardan daha çox əhatəli, ümumi xarakter daşıyan, daha çox işlədilən əvvəlcə gəlir. Məhdud səciyyəli, az rast gəlinən sinonim isə sonra işlədilir:

Sən nəsen ? Hər zaman, hər an çalxalanan,

Bu darğın qəlbimin həyəcanısan

Məqsədim olmamış nə şöhrət, nə şan

Məncə yaratmağa yaranmış insan.

Böyük şairimiz oxucusunda ekspressiv-emosional hiss yaratmağı sinonimlərin nəzəri cəlb edən üslubi xüsusiyyətlərindən biri saymışdır. Ona görə də şeirlərindəki sinonimlər bizi, yəni oxucuları həyəcanlandırır, təsirləndirə bilər. Cümlənin həmcins üzvləri kimi çıxış edən sinonimlər o qədər məharətlə işlədilmişdir ki, heç bir ifadə ağırlığından danışmaq mümkün deyildir. Şair belə sinonimlərdən poeziyasında təsir obyektlərini genişləndirmək, oxucuda yüksək poetik təsir oyatmaq üçün istifadə etmiş və misralarının bədiiliyini artırma bilmişdir:

Mən gözəllik aşiqiyəm yarandığım gündən bəri:

Bizim nə mələkdir, nə hüridir , nə də pəri (S.Vurğun)

Gülüb oynadığım toyda ,mağarda

Qızların qolbağı yadıma düşdü (S.Vurğun)

S.Vurğunun poeziyasında bədii-təsvir vasitələrindən biri də antonimlərdir. Şeirlərdə antonimlərin rolunun böyük və müxtəlif olduğu qəbul edilmişdir. Təzadları dildə gerçəkləşdirən antonimlər şairin şeirlərində sinonimlər kimi sözün mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət göstərmişdir. Antonimlərin qiymətvericilik keyfiyyəti görkəmli ustada onlardan şeirində bədiiliyi artırmaq üçün istifadə etmək imkanı yaratmışdır. S.Vurğun yazır:

Bir səs qulağıma gəlir hər zaman
Sənin dostun da var, düşmənin də var (S.Vurğun)

Antonimlərin poetik nitqdə antiteza yaradan qüvvətli poetik vasitə olduğu məlumdur. Antitezanın mahiyyətini təzad təşkil edir. Poetik nitqdə antitezaya çox rast gəlirik. Bədii nitqdə antiteza müxtəlif təzadlı müqayisələrin göstəricisidir. Onu da deyək ki, antitezanı yardan yalnız antonimlər deyildir. Bədii əsərlərdə müəyyən obraz və hadisələrin müqayisəsi prosesində antitezanın əmələ gəlməsi müşahidə olunur.

Antonimlərlə müqayisədə antiteza termini daha geniş anlayış bildirir. İstedadlı şairin şeirlərində antitezanın- təzadlı müqayisələrin müxtəlif növlərinin daha çox bağlı işləndiyini deyə bilərik. O, zidd münasibətləri qabarıq və obrazlı vermək üçün antitezaya müraciət etmişdir:

Görünür , ikiymiş dünyada vətən,
Biri zalımların kef yuvasıdır,
Biri məzlumların üm havasıdır. (S.Vurğun)

S.Vurğunun poeziyasında antitezaya emosional –qiymətverici vasitəsi kimi baxılması böyük rol oynamışdı:

Onda da qanunlar eyni cəlladdır.

Yaşayan ölümdür, ölüm həyatdır. (S.Vurğun)

Əsərlərinin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginliyi S.Vurğunun yüksək obrazlı təfəkkürə, tükənməz yaradıcılıq fantaziyasına malik sənətkar olduğunu bir daha nümayiş etdirir. S.Vurğun bədii dili zənginləşdirən, həyat hadisələrini təsirləndirən, obrazları səciyyələndirən orijinal metaforalar yaratmağa böyük əhəmiyyət vermişdir:

Ulduzlar havanın bağrını dəlir,

Qayalı dağlardan duman yüksəlir.

Xəyalım gecəni salama gəlir,

Çapdırır atını birbaşa dünya.

Burada metaforanın gözəl nümunələrinə rast gəlinir: ulduzlar dəlir, havanın bağrını, xəyalım salama gəlir, çapdırır atını kimi ifadələr ən gözəl metafora nümunələridir.

Bildiyimiz kimi, sözün morfoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması, sözlərin dəyişilməsi, düzəldilməsi qaydaları morfolojiyada müəyyənləşdirilir. Onun öyrəndiyi məsələlərin əhatə dairəsi genişdir. Məsələn, morfoloji vasitələr S.Vurğunun aşağıdakı misralarında işlənmiş, şeirin bədiiliyini formalaşdırmaqda və gücləndirməkdə təsirli rol oynamışdır:

El bilir ki, sən mənimsən,

Yurdum, yuvam məskənimсэн,

Anam doğma vətənimdən,
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Misralardakı şəxs-xəbərlilik, eləcə də hal kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərinə də belə yanaşmalıyıq, yəni şəirdəki bədiiliyin yaranmasında onların da özünəməxsus payı vardır. Morfoloji vasitələr sanki poeziyanın açarıdır, dilidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji vasitələr termini geniş anlayış bildirir. Yəni burada ancaq şəkilçilərdən söhbət getmir. Nitq hissələri də morfoloji vasitələr sırasındadır. Böyük şairin şeir və poemalarında bədiiliyi, yəni obrazlılığı, ifadəliliyi və emosionallığı artırmaqdan ötəri müxtəlif nitq hissələrindən məharətlə istifadə olunur.

Buradan bir daha aydın görünür ki, S.Vurğun azərbaycan ədəbi-bədii dilinin zənginləşməsində müstəsna rola malik bir şəxsiyyət olmuşdur. Həmin məsələ ilə bağlı təsdiqedicə faktlar çoxdur.

Ədəbiyyat

1. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
2. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə. VI cild, Məqalə, məruzə, nitq, təbrik və oçerklər (1947-1959-cu illər). “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, 453 səh.
3. Buludxan Xəlilov. Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət. Bakı, “Bakı Çap evi”, 2013, 484 səh.
4. Yusif Yusifov. Sözü qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1983, 282 səh.

А.Салифова

The role of Samet Vurgun in the development of the Azerbaijani language Резюме

Взаимное дополнение художественности и науки отражается в каждом образце творчества С.Вургунa. Удачное применение слова в литературном языке, умение его успешного использования, идеолого-содержательное направление произведений, совершенство показывает его всестороннюю филологическую подготовку.

Статьи С.Вургунa о классиках, написанные на литературно-художественном языке, занимают особое место. Поэт придает особое значение классическим языковым традициям. В литературно-художественном языке великого поэта с умением используются как синонимы, так и антонимы, художественные описания и выражения.

Явно показана приверженности поэта нормам литературно-художественного языка, использованию морфологических средств.

Секретом глубокой любви к произведениям С.Вургунa в их поэтичности, художественной научности, единстве внутреннего Интеллекта, неразделенном единении. По этой причине глубокая, широкая филологическая подготовка в использовании в произведениях общенародного языка, отражение в стихах прекрасных моментов реальной жизни играют главную роль.

A.Salifova

Роль Самеда Вургунa в развитии азербайджанского языка

Summary

S.Vurgun's every masterpiece shows that art and science have complemented each other in his creativity work. The skill of using S. Vurgun's artistic language, his ability to use it skillfully, the idea and content of his works has to be explained by his comprehensive philosophy. We have witnessed that articles about our classics hold a special place in the literary and artistic language of S. Vurgun. The poet attached great importance to classical linguistic traditions.

In the literary and artistic language of the out-standing poet, there are lots of synonyms, antonyms, artistic descriptions and means of expression. The poet's adherence to the literary and artistic language norms, and the morphological means are obvious. The secret of the love to S. Vurgun's works is in the unity of poetics, artistry and science, the inner unity of intellect.

Therefore, deep, broad philological training in the use of its national language, creative, beautiful examples of the realities of life have played a key role in translating poetry.

Rəyçi: Buludxan Xəlilov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FATİMƏ İBRAHİMOVA

ADU

fatimaibrahimova1@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN FUNKSIYALARINA DAİR

Açar sözlər: təsdiq, sual, əmr, nida.

Key words: a statement, a question, a command, an exclamation.

Ключевые слова: утверждение, вопрос, приказ, восклицание.

İntonasiya hadisəsi şifahi danışığın ayrılmaz xüsusiyyəti olmaqla nitqdə ifadə olunan fikrin düzgün dərk edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Heç bir cümləni onun intonasiyası olmadan təsəvvür etmək olmaz. Nitq vahidi o vaxt ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir ki, o, müəyyən intonasiya ilə realizə olunur. İntonasiyanın kommunikativ funksiyası onun əsas funksiyalarındandır. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, intonasiya nitq axınında nominativ vahidləri (sözləri, söz birləşmələrini) kommunikativ vahidlərə çevirir, ünsiyyət iştirakçıları arasında əlaqə yaradır, bu əlaqənin davam etdirilməsinə, əsas fikrin nəzərə çarpdırılmasına və söyləmin sona yetdiyini göstərməyə xidmət edir.

Bir sıra dilçilər intonasiyanın dörd funksiyaadan ibarət olduğunu qeyd edirlər:

1) semantik funksiya: intonasiya cümlənin kommunikativ tiplərini müəyyən edir;

2) sintaqmatik funksiya: intonasiya sintaqmları müəyyənləşdirir və bununla da nitqi anlaşıqlı edir;

3) qrammatik funksiya: intonasiya cümlənin qrammatik tipini müəyyən edir;

4) emotiv funksiya: intonasiya emosiyalarımızı, insanlara və əşyalara münasibətimizi ifadə etməyə imkan verir [4, s.160].

İntonasiya vasitəsilə cümlənin müxtəlif kommunikativ və yarım kommunikativ növləri (nəqli cümlə, ümumi sual, xüsusi sual, seçmə və ayrıcı suallar, əmr və xahiş bildirən cümlələr və nida cümlələri) fərqləndirilir [8, s.118].

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası birinci qeyd edilir. Situasiyadan asılı olaraq intonasiyanın məqsədinə görə cümlələr nəqli, sual, əmr, yaxud xahiş və nida cümləsi formasında ifadə edilə bilər. Bu da cümlənin kommunikativ tipləri adlanır [2, s.129].

İntonasiyanın digər funksiyalarına sintaktik, modal və məntiqi funksiyalar aid edilir.

Digər dilçilər intonasiyanın beş və ya altı funksiyasını qeyd edirlər: 1)konstitutiv, 2)kommunikativ, 3)sintaktik, 4)aksentual, 5)modal [9, s.137] və ya 1) informasiyanın məzmununu təşkil etmə (yeni informasiyanı göstərmə), 2) frazanın nitq funksiyasını müəyyən etmək, yəni məqsəddən asılı olaraq söyləmin nəqli, sual, əmr və s. formada olmasını göstərmək, 3) münasibət, 4) mətni yaratmaq, 5) mətn vahidlərinin fərqləndirilməsi, 6)üslubi [7, s.110]. Dilçilər intonasiya anlayışını bəzən «avazlanma» da adlandırırlar. Avazlanmanın arzu, xahiş, əmr, hökm, sual, təəccüb, təsdiq, xəbər, şübhə, kinayə kimi növləri olduğunu göstərilir. Bu, cümlənin məqsəd və vəzifəsinə görə kommunikativ tiplərinə uyğun gəlir. Ona görə cümlə daxilində xitablar, nidalar, ara cümlələr, ara sözlər, əlavələr, xüsusiləşmələr cümləni təşkil edən üzvlərdən fərqli avazlanma ilə söylənir. Bu deyilən fikirlər intonasiyanın sintaktik funksiyasına uyğun gəlir [3, s.43].

İntonasiya sahəsində yeni dilçilik tədqiqatları onun xidmət sferasını daha da genişləndirir və daha çox konkret vəzifələrini müəyyənləşdirir. Müasir fonetik tədqiqatlar intonasiyanın aşağıdakı vəzifələrini göstərir: nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək; üzvlənmə vahidlərini paradigmatik qarşılaşdırmaq; üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək; intonasiya vahidləri, ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək; emosional məna və çalarları ifadə etmək [1, s.298].

İntonasiya cümlədə həmcins üzvlərin, xüsusi əlavələrin, xüsusiləşmiş üzvlərin,

tərkiblərin olduğunu nəzərə çatdırır, vasitəsiz nitqi müəllifin sözlərindən fərqləndirir və s.

İntonasiya vahidləri qrammatik kateqoriyaları lazımi şəkllə salır və onları ifadə edir. İntonasiya sistemində üç anlayış təqdim edilir: tonallıq, toniklik, ton. Ona görə tonallıq cümlələr arasında səddi işarə edir, göstərir. Toniklik cümlənin məna mərkəzini nəzərə çarpdırır. Ton isə iki yerə ayrılır. Əsas tonlar və ikinci dərəcəli tonlar. Əsas tonlara terminal tonları, ikinci dərəcəli tonlara isə terminal tonlardan əvvəl olan sahədə, yəni şkalada baş verən tonal dəyişmələri aid edir [5, s.482].

İntonasiyanın qrammatik funksiyasına belə bir nümunəni misal gətirək:

a) *Those who sold quickly / made a profit.* b) *Those who sold / quickly made a profit.*

Bu cümlə parçalandığı üçün ikimənalıdır, bu ikimənalılıq yalnız intonasiyanın müxtəlif ifadəsi ilə aradan qaldırıla bilər. Ton vahidinin yerinin müxtəlifliyi bu cümlənin iki müxtəlif formada deyilməsinə səbəb ola bilər.

Birinci cümlə *a profit was made by those who sold quickly.* İkinci cümlə isə

a profit was quickly made by those who sold mənasını verir. Ton vahidinin cümlədə

yeri dinləyiciyə onun qrammatik quruluşu haqqında məlumat verir. Məsələn:

a) *The Conservatives who like the proposal / are pleased* (Mühafizəkarlar təklifi bəyənlərdən / razıdırlar). b) *The Conservatives / who like the proposal /are pleased* (Mühafizəkarlar / təklifi bəyənlərdən / razıdırlar) .

cümlələrində sintaqmatik bölgü məhdudlaşdırıcı, qeyri-məhdudlaşdırıcı və qeyri-təyin budaq cümlələrini fərqləndirir. Birinci cümlənin sintaqmatik bölgüsü bəzi mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını, ikinci cümlənin sintaqmatik bölgüsü isə bütün mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını nəzərdə tutur [6, s.195]. İntonasiya rabitəli nitqi, cümlələri (intonasiya qrupuna) sintaqmlara bölür. İntonasiya qrammatik funksiya yerinə yetirir və cümlənin qrammatik tipini müəyyən edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, tərtibində tərkiblər olan sadə geniş cümlələr sintaqmatik üzvlənməyə məruz qalır. Məsələn:

a) *As I was feeling tired / I stopped working.* b) *Kim danışmaq istəyirdi / əlini qaldırsın.*

Tərkibində sərbəst əlavəsi və xüsusişməsi olan cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə baş verir.

Tərkibində parantezalar (xitablar, ara sözlər, ara cümlələr, müəllif sözləri) olan cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə baş verir.

İngilis dilində xitablar və ara sözləri bir mövqedə (cümlənin əvvəlində) vurğulu olub sintaqm yarada bilir, Azərbaycan dilində isə onlar hər üç mövqedə vurğulu olur və ayrıca sintaqm yaradır.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində xitab kimi işlənən sözlərdə söz vurğusunun yerinin dəyişməsi, yəni sonuncudan əvvəlki hecaların üzərinə keçmək meyləlidir.

Parantezalarda baş verən sintaqmatik üzvlənmə ingilis və Azərbaycan dillərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ara sözlər ingilis dilində bir mövqedə, Azərbaycan dilində isə hər üç mövqedə ayrıca sintaqm təşkil edir. Cümlə intonasiyasının modal-emosional , müsbət münasibət funksiyası dilçilikdə, xüsusilə ingilis və amerikan dilçiliyində intonasiyanın əsas funksiyalarından hesab edilir.

İntonasiya vasitəsilə danışan söyləmə münasibətini – emosiyalarını ifadə edir və danışq dilinə xüsusi növ «məna» əlavə edir.

İntonasiya müəyyən məzmun daşıyıcısı kimi çıxış etmir, həm də dinləyicidə müəyyən müsbət və mənfi emosiyalar oyadır, ətrafdakı əşya və hadisələrə, o cümlədən insanlara qarşı müəyyən münasibətlər formalaşdırır.

İnsanlar bu və ya digər əşya, situasiya haqqında danışarkən, yaxud nəyi isə təsdiq və inkar edərkən fikrin predmetinə nə isə əlavə edir. Bu əlavə danışanın arzusu, çağırışı, rəqabəti, sevinci, təəccübü, marağı, narazılığı, razılığı, qəzəbi, qəm-qüssəsi, etinasızlığı kimi münasibət mənalılarından ibarətdir. İnsanlar müəyyən emosiya və münasibətini canlı danışqda dinləyiciyə intonasiya vasitəsilə ötürür. Odur ki, danışanın nitqinin ritmik-melodik axınından, səs tonundan müsahibinə münasibətini, habelə psixoloji vəziyyətini müəyyən etmək olar. Dil daşıyıcılarının bir-birini başa düşməsi üçün onlar eyni linqvistik bazaya, o cümlədən ümumi məfhumlar (məna, anlam) toplusuna, ehtiyatına malik olduğu kimi, intonasiya konturlarına da malikdir. Həmin konturlar vasitəsilə dil daşıyıcıları müsahibinə və ətraf aləmə öz münasibətini ifadə edir. Eyni bir cümlə müxtəlif intonasiya modeli ilə ifadə edildikdə müxtəlif emosional münasibətlər doğurur.

İngilis dilində sadə və mürəkkəb tonlar müxtəlif şkalalarda müxtəlif münasibət mənalı ifadə edir. Bu dildə on beş intonasiya modeli daha işlək hesab edilir. Onları bilmək bu dili öyrənənlər üçün vacib sayılır. İngilis dilində nüvə tonları həm şkala ilə, həm də şkalasız işlənir. Bu zaman ifadə olunan münasibətlərdə fərq yaranır. Odur ki, ingilis dilində hər bir kommunikativ cümlə növü ilə modal-emosional məna çalarları və münasibətləri vermək, ötürmək olur. Bütün bu məna və modal münasibətlər ingiliscə danışqda intonasiya vasitəsilə mübadilə edilir, alınır və ötürülür. Bu baxımdan ingilis dilçiləri intonasiyanın münasibət funksiyasını ön plana çəkirlər. Beləliklə, intonasiyanın münasibət funksiyası danışq dilinə xüsusi növ məna əlavə edilməsinə imkan verir. İngilis dilində münasibət funksiyası ilə yanaşı, intonasiyanın aksentual və diskursiv funksiyası da xüsusi qeyd edilir. Bu funksiya hecalarda qabarıqlıq effekti yaranmasına, bununla da onların vurğulu heca kimi qavranmasına kömək edir. Digər tərəfdən, intonasiya leksik, semantik cəhətdən ən əhəmiyyətli sözü xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Bu, bu da intonasiyanın aksentual funksiyasının məzmununu təşkil edir. Tonik hecanın yeri daha çox linqvistik əhəmiyyətə malikdir. Tonik vurğunun yeri əsasən sonuncu leksik sözün (isim, sifət, say, fel, zərf) üzərində olur. Bununla belə, qarşılaşdırma məqsədilə hər bir söz tonik hecanın daşıyıcısı ola bilər. Tez-tez belə bir fikir çox səslənir ki, tonik hecanın yeri informasiyanın mərkəzini göstərir.

İngilis dilində intonasiyanın digər bir funksiyası diskursiv funksiya. Bu funksiya danışq aktında dinləyiciyə hansı informasiyanın «yeni», hansının artıq məlum olan informasiya olduğu barədə signal verə bilər, digər tərəfdən, tonların müxtəlifliyi danışanın niyyətini və informasiyanın yeni və köhnə olmasını müəyyənləşdirir. Bundan başqa, intonasiya dinləyiciyə hansı cavabın gözləndiyini çatdırır, signalını verir.

Cümlələrdə yeni və məlum olan informasiyanın müəyyənləşməsinə də tonların xüsusi rolu vardır. İntonasiyanın diskursiv funksiyasına dair fikir söyləyənlər belə hesab edirlər ki, qalxan və enən-qalxan tonla ifadə olunan informasiya məlum, enən tonla ifadə olunan informasiya isə yeni informasiya. İntonasiyanın əsas üç funksiyaya - kommunikativ, modal-emosional, qrammatik funksiyalara malik olduğu göstərilir. Kommunikativ funksiya müxtəlif yollarla həyata keçirilir. İntonasiya məlum olan, yaxud yeni informasiyanın məzmununa quruluş verir, frazanın nitq funksiyasını (nəqli, sual, əmr və s.) müəyyən edir. İntonasiya münasibət mənalарının verilməsinə xidmət edir, mətnə quruluş verir, mətnin vahidlərini fərqləndirir, şifahi nitqdə üslubi funksiya yerinə yetirir. Danışiq zamanı intonasiya həm də bir mənanı digəri ilə əlaqələndirir. Bu, onun qrammatik, əlaqə, yaxud inteqrasiya funksiyasıdır. Göründüyü kimi, intonasiyanın funksiyalarına dair dilçilər, xüsusilə ingilis dilinin fonetikasi ilə məşğul olan alimlər arasında yekdil fikir yoxdur [7, s.135].

Beləliklə, kommunikativ funksiya cümlənin kommunikativ növlərini (nəqli, sual, əmr və ya nida cümləsi olmasını) təyin edilir. Sintaktik funksiya cümlənin sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olduğunu ayırd etməyə imkan verir, həmçinin cümlənin ayrı-ayrı hissələrini və nitq hissələrini də müəyyən edir. Bu funksiya cümlədə həmcins üzvlərin, ara sözlər və ara cümlələrin olub-olmamasını göstərir, vasitəli nitqi müəllif sözlərindən fərqləndirir. Modal funksiya danışanın fikrə və dinləyənə münasibət ifadə etməyə imkan verir. Məntiqi funksiya cümlənin semantik - məntiqi mərkəzini əsas məna daşıyan sözdən digər sözlərə keçirməyi təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B.,1984.
2. Babayev S. English Phonetics. B.,1999.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. B.,1972.
4. Dikuşina O. English Phonetics. M.,1965.
5. Halliday M. An Introduction to Functional Grammar. GB.,2004.
6. Roach P. English Phonetics and Phonology. C, UK.,2000.
7. Sokolova M. Теоретическая фонетика английского языка. М.,1996.
8. Vassilyev V. English Phonetics. M.,1980.
9. Zeynalov F. Introduction to English Practical Phonetics. B.,2003.

Ф.Ибрагимова

**О функциях интонации в современном английском языке
Резюме**

Интонация определяет, является ли данное высказывание в данной ситуации заявлением, вопросом любого вида запроса, приказа или восклицательного предложения. Таким образом он определяет коммуникативные типы предложений. Интонация определяет, является ли высказывание простым или сложным предложением. Он также определяет части предложения и части речи. Он указывает, есть ли в предложении однородные члены, вводные слова или фразы, отличает прямую речь от слов автора.

С помощью интонации выражается отношение говорящего к данному высказыванию, а также его состояние ума и отношение к слушателю и аудитории. Интонация указывает где лежит логический центр данного высказывания. Он может смешать логический центр с основного смысла слова на любое другое слово.

F.Ibrahimova

**About Functions of Intonation in Modern English
Summary**

Intonation determines whether the given utterance in the given situation is a statement, a question of any kind, a request, an order or an exclamatory sentence. So it determines the communicative types of sentences. Intonation determines whether the utterance is a simple, a complex or a compound sentence. It also determines parts of the sentence and parts of speech. It indicates if there are homogenous members in the sentence, parenthetic words or phrases, distinguishes direct speech from authors words.

By means of intonation the speaker's attitude to the given utterance is expressed, as well as his or her state of mind and attitude to the listener or audience. Intonation points out where the logical centre of the given utterance lies. It may shift the logical centre from a notional word to any other word

**Rəyçi: Nailə İbrahimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

VÜSAL YÜZBAŞYEV

BDU

vusalyuzbashyev@mail.ru

FARS DİLİNDƏ MƏKAN İFADƏ EDƏN SADƏ FEİLLƏR

Açar sözlər: məkan münasibətləri, feillər, feillərin etimologiyası, məkan çalarları, qoşmalar, köməkçi sözlər

Ключевые слова: пространственные отношения, глаголы, этимология глаголов, пространственные оттенки, послелог, вспомогательные слова

Key words: spatial relations, verbs, etymology of verbs, spatial shades, spatial shades, auxiliary words

Məkan əsasən hadisə, proses və hərəkətlə bağlı olan bir anlayışdır. Hər hansı bir hadisənin, prosesin, hərəkətin zamanı olduğu kimi onun baş verdiyi yer, məkanı da olmuşdur. Bu aspektdən məsələyə yanaşdıqda zaman və məkan anlayışları bir – birilə əlaqəli olur. Bu anlayışları bir – birinə bağlayan əsas amil məhz hərəkətdir. Məlum olduğu kimi, dildə hərəkəti əsas etibarilə feillər ifadə edir və məhz zamanı və məkanı əlaqələndirən feillərdir. Dildə feillər məkan tələb etdiyi kimi, bəzən özləri də bilavasitə məkanın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir, başqa sözlə, dildə bir sıra feillər semantik cəhətdən məkanın müxtəlif çalarlarını ifadə edir.

Təsadüfi deyildir ki, bir sıra hallarda feillərin leksik – semantik mənaya görə təsnifatının əsas prinsiplərindən biri məhz məkan olur. Adətən feilləri məkan çalarlarına görə aşağıdakı qruplara bölürlər:

- istiqamət bildirən feillər: rəftən, rah oftadən, amədən, dəvidən və s.
- hər hansısa obyektə doğru hərəkəti bildirən feillər: nəzdik şodən, residən və s.
- obyektin içərisinə doğru hərəkəti bildirən feillər: daxel şodən, vared şodən və s.
- obyektin içərisindən xaricə doğru hərəkəti bildirən feillər: birun amədən, birun rəftən və s.
- hal-vəziyyət bildirən feillər: neşəstən, istadən, budən və s.
- yuxarıya doğru hərəkəti ifadə edən feillər: bala amədən, bala rəftən, bəramədən və s.
- aşağı istiqamətdə hərəkəti ifadə edən feillər: payin rəftən, payin amədən, oftadən və s.

Yuxarıda qeyd edilən mənalar bütün mənə çalarlarını əhatə etmir. Məsələ burasındadır ki, fars dilində feillər bir çox başqa dillərdən fərqli olaraq ümumi mənaları əhatə edir, başqa sözlə bu dildə bir feil işləndiyi

mətnin mənasından asılı olaraq müxtəlif mənə çalarları, o cümlədən bir çox həqiqi və məcazi mənaları ifadə edə bilər.

Məsələn, rəftən feili həm hər hansı bir obyektə doğru istiqaməti, həm obyektin daxilinə doğru istiqaməti, həm hər hansı obyektədən xaricə doğru istiqaməti və s. ifadə edə bilər. Bu, fars dilinin özəl xüsusiyyətlərindən biridir və tarixə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu dilin daşıyıcıları hərəkətin ayrı – ayrı istiqamətlərini ayrılıqda və dəqiq ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atmış və bütün bu mənaları önşəkilçilər (tarixən önqoşmalar) və məkan mənalı sözlərdən istifadə edərək yeni feil formaları düzəltmişlər.

Bu deyilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, məkan münasibətləri baxımından feilləri quruluşuna görə nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Fars dilində bir qrup feillər vardır ki, onlar bilavasitə məkanla bağlıdır və məkanın bu və ya digər çalarlarını ifadə edir.

Görünür, məkan dedikdə ən çox yada düşən feil رفتن (rəftən) feilidir. Bu feil mətnin məzmunundan asılı olaraq müxtəlif məkan mənalarında işləyə bilər. Bu mənalara əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

1) hər hansı bir yerdən (kimdənsə) uzaqlaşmaq:

همراهش از مدرسه می رفتم. (3, 3647)

Onunla birlikdə məktəbdən gedirdim.

از بالا خانواده ی عمو را دیدم که می رفتند. (2, 136)

Yuxarıdan əminin ailəsini gördüm ki, gedirdilər.

از این شهر به آن شهر می رفتیم. (2, 199)

Bu şəhərdən o şəhərə gedirdik.

2) yaxınlaşmaq, hərəkət etmək mənasında. Bu mənada işləyərkən bu feillə çox vaxt سو طرف, və s. bu kimi sözlər işlənir.

مهندس صندلی را عقب زد و بلند شد و به طرف در رفت. (1, 92)

Mühəndis stulu geri çəkdi və ayağa qalxdı və qapıya tərəf getdi.

غذا را در سکوت صرف کردیم و بعد به طرف خانه رفتیم. (1, 145)

Yeməyi sakitlikdə yedik və sonra evə tərəf getdik.

از جابم بلند شدم و به سمت پنجره رفتم و از لای کرکره به خیابان زل زدم. (1, 101)

Yerimdən qalxdım və pəncərəyə tərəf getdim jalüzün arasından gözümü küçəyə zillədim.

با دستان گشوده به طرف شهاب رفتم. (2, 246)

Əllərimi açıb Şəhaba tərəf getdim.

اتومبیل به سمت مرکز رفت. (1, 318)

Avtomobil şəhərin mərkəzinə tərəf getdi.

خیلی عجله دارم و باید قبل از بسته شدن مغازه ها به کتاب فروشی بروم. (6, 100)

Çox tələsirəm və mağazalar bağlanmamışdan qabaq kitab mağazasına getməliyəm.

Misalların çoxundan da göründüyü kimi, rəftən feili bu mənada adətən su, tərəf, səmt və s. bu kimi sözlərlə işlənir.

3) daxil olma, içəri getmə və s. bu kimi mənada işlənərkən də bu feil adətən mənanı dəqiqləşdirən daxil, tu və s. bu mənada olan sözlərlə müşayiət olunur.

(2, 223) از ماشین پیاده شدم و به داخل خانه رفتم.

Maşından düşdüm və evə getdim.

(2, 263) بچه ها داشتند با صف سر کلاس می رفتند.

Uşaqlar sıra ilə sinifə gedirdilər (daxil olurdular)

Bu və digər nümunələr onu göstərir ki, bütün bu mənalar rəftən feilinin semantikasında əhatə olunmuşdur, sadəcə olaraq bu mənalar o qədər çoxdur ki, onları ayırmaq və dəqiq ifadə etmək üçün köməkçi söz və formalardan istifadə olunur. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

(1, 32) من بدون هیچ حرفی به سمت اتاقم رفتم.

Mən heç bir söz demədən otağıma tərəf getdim.

(6, 92) از جایش برخاست و به اتاقش رفت.

Yerindən qalxdı və otağına getdi.

(2, 90) به اتاق فرشته رفتم.

Fərəştənin otağına getdim.

Hər üç nümunədə rəftən feili işlənmişdir, lakin mənaya görə bu üç işlənmə arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Birinci cümlədə səmt sözünün işlənməsi rəftən feilinin yaxınlaşma, ...tərəf hərəkət etmək mənasında işləndiyini göstərir. Digər iki misalda isə belə bir dəqiqləşdirici sözün olmaması bu feilin daxil olmaq mənasında işləndiyini göstərir.

4) bəzi hallarda rəftən feili qayıtmaq mənasında işlənir, lakin təbii ki, bu mənada da cümlənin ümumi məzmunu ilə üzə çıxır.

(6, 111) در ثانی خودت وقتی رفتی خونه حتما می فهمی چه خبره.

İkincisi özün evə gedəndə mütləq nə olduğunu başa düşəcəksən.

Şübhəsiz, bu mənə çalarları rəftən feilinin bütün mənalarını əhatə etmir və aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu feil bir çox məkan mənaları, o cümlədən hər hansı bir obyektə başqa obyektə doğru hərəkət istiqaməti, hər hansı bir obyektin daxilinə doğru hərəkət istiqaməti, hər hansı bir obyektin daxilindən xaricə doğru istiqaməti və s. bu kimi mənaları ifadə edir.

آمدن amədən feili də istiqamət bildirən feillərdən biridir. Bu feil adətən danışana doğru yönəlmiş istiqaməti bildirir. Bu zaman müəyyən çalarları dəqiq ifadə etmək üçün köməkçi sözlərdən istifadə olunur.

(6, 101) همان طور که به سمت بازارچه کتاب می آمد ناگهان نفش حبس شد.

Kitab passajına tərəf gəlirdi ki, birdən nəfəsi kəsildi.

(2, 226) بی بی از جایش بلند شد و به سویم آمد.

Bibi yerindən qalxdı və mənə tərəf gəldi.

(1, 24) آن وقت تو از دور پیدا شدی که شتابان به سوی من می آمدی.

O vaxt sən uzaqdan çıxdın (göründün) tələsik mənə tərəf gəlirdin.

Hər üç misalda amədən feili danışana (obyektə) doğru hərəkəti ifadə edir. Lakin misallardan görünür ki, burada məkan (istişamət) ifadə edən sözlər (su, səmt) işlənmişdir, bu sözlər feilin məkana görə mənasını daha da dəqiqləşdirmə vəzifəsini yerinə yetirir. Lakin adətən amədən feili be önqoşma ilə işlənir.

آن شب شهاب زود تر از همیشه به خانه آمد.

O gecə Şəhab həmişəkəndən daha tez evə qayıtdı.

تازه فهمیدم که آنها به مدرسه ی من می آیند.

Təzəcə başa düşdüm ki. Onlar mənim məktəbimə tərəf gəlirlər.

Hər iki misalda amədən feili be önqoşması ilə işlənmiş və obyektə doğru hərəkəti ifadə etmişdir.

Bir sıra hallarda amədən feili üfüqi istiqamətdə hərəkəti deyil, şaquli istiqamətdə (yuxarıdan aşağı və ya aşağıdan yuxarıya doğru) hərəkəti bildirir. Bu mənalər təbii ki, mətnin və ya cümlənin ümumi məzmunu və cümlədə işlənən digər sözlərin mənası ilə müəyyən olunur.

هر گز به این ارتفاعات نخواهند آمد.

Heç vaxt bu yüksəklikdən gəlməyəcək.

معلوم نشد که این آجر از کجا آمد؟

Məlum olmadı bu kərpic haradan gəldi (düşdü)?

Birinci cümlədə amədən feili qalxmaq, yuxarı, yuxarıya doğru gəlmək, hərəkət etmək mənasında işlənmişdir. Bu mənanı feilə birinci növbədə ertefa'at sözü vermişdir. İkinci cümlədə isə amədən feili düşmək, yuxarıdan aşağıya doğru hərəkəti ifadə etmişdir. Bu məna isə mətnin və cümlənin ümumi məzmunu əsasında müəyyən olunur. Amədən feilin bu mənalarda işləmə bilməsinin əsas səbəbi onun istiqamət, məkanla bağlı olması, onun semantikasında məkan çalarının olmasıdır.

amədən feilin məkan mənası (istişamət) ifadə etməsi təsadüfi deyildir, bu feilə tarixi aspektdən yanaşdıqda məlum olur ki, amədən müasir fars dilində qəbul edildiyi kimi, sadə feil olmamış, düzəltmə feil kimi işlənmişdir, başqa sözlə bu feil iki hissədən ibarətdir – a+mədən. Qədim fars dilində amatan şəklində işlənən feilin önşəkilçisi – a – yaxınlaşmaq, istiqamət mənasını ifadə edirdi. (7, 128)

آوردن (avərdən) feili də tarixən düzəltmə feildir və iki hissədən ibarətdir: a – tərəf, səmt, istiqamət, vərdən isə aparmaq, gətirmək mənasını ifadə edir. (4, c.1, 180)

دارچین را از هندوستان به ایران می آوردند.

Darçını Hindistandan İrana gətirirdilər.

او کتاب ها را به خانه آورد و روی میز گذاشت.

O, kitabları evə gətirdi və stolun üstünə qoydu.

احمد برادر کوچکش را به مدرسه ما آورد.

Əhməd kiçik qardaşını bizim məktəbimizə gətirdi.

avərdən (avəridən) آوریدن) feili yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, istiqamət, məkan bildirən feillər sırasına aiddir. Bu feil hər hansı bir əşyanın (və ya canlının) bir yerdən başqa bir yerə çatdırılmasını ifadə edir. Burada əsas məna çalarlarından biri danışana doğru hərəkətin ifadəsidir. Şübhəsiz, bu məna cümlədə işlənən məkan mənalı sözlərlə dəqiqləşdirilir.

Yuxarıda verilən cümlələrdə işlənən avərdən feili ümumilikdə demək olar ki, eyni mənada işlənmişdir, lakin onlar arasında müəyyən məna fərqləri də (məkan baxımından) nəzərə çarpır. Birinci cümlədə hərəkətin çıxış və son nöqtəsi məlum olduğu halda, digər iki cümlədə daha çox obyektin daxilinə, içərisinə doğru hərəkət ifadə olunur.

avərdən feili fars dilində bir çox feillər kimi çoxmənalı feillərdəndir və onun mənaları daha çox mətnə görə müəyyən olunur. Bir sıra hallarda isə bu feilin mənalarını dəqiqləşdirmək üçün ona digər sözlər əlavə edilir və bununla da həm feilin mənası dəqiqləşir, həm də yeni sözlər əmələ gəlir (birun avərdən və s.).

دویدن dəvidən feili də fars dilində müxtəlif mənalarda (əsasən qaçmaq) məkan mənalı feillərdən biridir.

(2, 123) بعد به خیابان، مغازه و ساختمان های اطراف دویدیم.

Sonra küçəyə, ətraf bina və mağazalara qaçdıq.

(2, 22) با عجله به کنار پنجره دویدم.

Tələsik pəncərəyə tərəf qaçdıq.

(5, 27) شادی با عجله به سمت دیگر خیابان دوید.

Şadi tələsik küçənin o biri tərəfinə qaçdı.

(6, 100) به سرعت دوید تا به اتوبوس برسد.

Avtobusa çatmaq üçün sürətlə qaçdı.

Dəvidən (qaçmaq) feili bir nöqtədən başqa bir nöqtəyə doğru (və ya qədər) hərəkəti ifadə edir. Bu mənada dəvidən feili rəftən feilinin mənasında işlənir, lakin əsas fərq burada sürətli hərəkətin ifadə olunmasındadır.

Bununla yanaşı, dəvidən feili mətnin ümumi mənası və mətndə işlənən ayrı-ayrı sözlərin mənasından asılı olaraq məkanın bir çox çalarlarını ifadə edə bilər. Birinci cümlədə dəvidən feili müəyyən məkanlara və onların daxilinə doğru hərəkəti ifadə edir, burada dəvidən feili ba şətab rəftən mənasını ifadə edir. İkinci cümlədə dəvidən feili obyektə doğru hərəkəti ifadə edir və burada onu ba əcəle nəzdik şodən tərkibi ilə əvəz etmək olar. Üçüncü cümlədə dəvidən feili bir nöqtədən başqa bir nöqtəyə hərəkəti ifadə edir, burada dəvidən feili ba əcəle qozaştən mənasında işlənmişdir. Sonuncu cümlədə dəvidən feili obyektə tərəf hərəkəti ifadə edir. Şübhəsiz, bütün bu məna çalarları, artıq qeyd etdiyimiz kimi, mətn və mətndə işlənən sözlərin, xüsusilə məkan mənalı formalara görə müəyyən olunur. Bunları ayırmaqda və xüsusilə vurğulamaqda əsas məqsəd məkan çalarlarının ifadə olunmasında feilin rolunu göstərməkdir. İzahatdan da görünür ki, dəvidən

feilinin mənasında işləmə bilən feillər də məkan mənalı sözlərdir və bununla bir daha təsdiq etmiş oluruq ki, dəvidən feili başqa bir çox feil kimi məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında çıxış edir.

Fars dilində məkan bildirən feillərdən biri də neşəstən نشستن feilidir.

(2, 241) روی نیمکت پارک کوچکی که نزدیک خانه بود نشستیم.

Evin yanındakı kiçik parkın skamyasında oturdum.

(2, 152) پدر و مادر پهلوی هم و من روی یک صندلی روبروی آنها نشستیم.

Ata və ana bir-birinin yanında və mən onların qarşısındakı stulda oturdum.

(2, 106) فرشته وارد اتاق شد و کنار تخت نشست.

Fəreşte otağa daxil oldu və çarpayının yanında oturdu.

(2, 82) من و فرشته مدتی روی نیمکت نشستیم.

Mən və Fəreşte bir müddət skamyada oturdum.

(2, 54) از بالای پله ها سرک کشیدم، مادر و خانم توی هال نشسته بودند.

Pilləkənin yuxarisından boylandım, ana və xanım xolda oturmuşdular.

Neşəstən feilinin ifadə etdiyi məkan mənası digər feillərin ifadə etdiyi (yuxarıda qeyd edilən) məkan mənalarından fərqlənir. Burada ilk növbədə hərəkət üfui deyil, şaquli istiqamətdə ifadə olunur, üfui istiqamətdə isə hərəkətin statik vəziyyəti və ya son nöqtəsi bildirilir. Yuxarıdakı misallara nəzər saldıqda məlum olur ki, ümumilikdə neşəstən feili eyni məkanı ifadə etsə də, məkan münasibətlərinin ifadə olunması baxımından müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. İlk üç misalda hərəkətin üfui istiqamətdə bitib şaquli istiqamətə keçdiyini bildirir. Digər iki cümlədə isə neşəstən statik vəziyyəti bildirir. Neşəstən feilinin məkan mənalı olması onun etimologiyasında da özünü göstərir. Neşəstən feilinin tərkibində gördüyümüz ne hissəciyi tarixən, yəni qədim fars dilində şəkilçi kimi işlənmiş və onun fonetik variantı kimi feilin tərkibində bu günə gəlib çatmışdır, başqa sözlə, bu gün sadə feil kimi qəbul olunan neşəstən feili tarixən düzəltmə feil olmuşdur. Ni şəkilçisi qədim fars dilində aşağıya doğru hərəkəti ifadə edirdi. Bu şəkilçini biz bir sıra başqa feillərdə də, o cümlədən neveştən, nəhadən və s. görürük və diqqətlə nəzər salsaq görürük ki, bu feillərdə hərəkət məhz yuxarıdan aşağıya doğru istiqamətdə gedir. (7, 128) Bu fakt neşəstən feilinin məkan mənalı olduğunu bir daha sübut edir. Bu məna aşağıdakı misalda da açıq – aydın görünür.

(2, 73) فرشته مرا روی یکی از چهارپایه نشاندد.

Fəreşte məni taburetkalardan birinə oturtdu.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir çox fars dili ilə bağlı yazılmış dərsliklərdə neşəstən feili hal-vəziyyət bildirən feillər sırasına daxil edilir və bu məsələ nəqli keçmiş zaman formasını izah edərkən qabardılır və qeyd edilir ki, bu qəbildən olan feillər nəqli keçmiş zaman formasında olsalar da indiki zamanı ifadə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, burada bəzi

məsələlər diqqətdən kənarda qalır, belə ki, burada hərəkətin başlanğıcı ilə hərəkətin sonrakı statik vəziyyəti arasındakı fərq nəzərə alınmır.

ایستادن istadən feili də neşəstən feili kimi iki cür məkan ifadə edir.

Məsələn:

(2, 10) من هم دویدم و در کنارش ایستادم.

Mən də qaçdım və onun yanında durdum.

(2, 104) در را باز کرد و خودش کنار در ایستاد.

Qapını açdı və özü qapının kənarında durdu.

(5, 72) مردی توی ایوان خانه اش ایستاده بود.

Bir kişi evinin eyvanında dayanmışdı.

(1, 30) در اتاقم رو باز کردم که دیدم بشقاب به دست جلوی در ایستاده.

Otağın qapısını açanda gördüm əlində boşqab qapının qarşısında dayanıb.

دلش می خواست ساعت ها پشت و بترین کتاب فروشی ها بایستد و یکی یکی کتاب ها را نگاه کند. (6, 100)

Saatlarla kitab mağazalarının vitrini qarşısında dayanıb bir- bir kitablara baxmaq istəyirdi.

İstadən bütün hallarda ümumi olaraq “dayanmaq, durmaq” mənasında işlənir, lakin məkan münasibətləri baxımından onun mənaları arasında müəyyən fərq var. İlk iki cümlədə istadən feili hərəkətin bitdiyi və statik hala keçdiyini göstərir, digər cümlələrdə isə istadən feili statik vəziyyəti ifadə edir.

Fars dilində məkan ifadə edən feillərdən biri də رسیدən feildir. Bu feil hər hansı bir obyektə doğru hərəkətin son nöqtəsini ifadə edir.

(6, 90) آن روز عصر بود که یلدا به خانه رسید.

O gün axşam idi ki, Yəlda evə çatdı (gəldi).

(1, 29) وقتی جلوی در مدرسه رسیدیم، مهندس نفس راحتی کشید.

Məktəbin qapısına çatanda mühəndis rahat bir nəfəs aldı.

(6, 100) دقایقی بعد به ایستگاه دانشگاه رسید و پیاده شد.

Bir neçə dəqiqə sonra daneşqah stansiyasına çatdıq və düşdük.

Məkan mənalı feillərdən biri də ماندن (mandən) feildir.

(2, 252) بی بی تا دو هفته ی بعد از باز شدن مدارس در تهران ماند.

Bibi məktəblər açıldıdan sonra iki həftə Tehranda qaldı.

(1, 187) می خواستم ایران بمونم.

İranda qalmaq istəyirdim.

Yuxarıda qeyd edilən feillərlə yanaşı fars dilində bir sıra feillər vardır ki, onlar dolayısı yolla məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında çıxış edir.

گذاشتن (qozaştən) feili hərəkətlə yanaşı müəyyən istiqamət və yerdəyişməni ifadə edir.

(2, 173) آقا جواد شیر و بقیه ی چیز ها را در کیسه گذاشت.

Ağa Cavad südü və qalan şeyləri kisəyə qoydu.

(1, 5) ورقه ای از وسط دفترم کندم و روی میز گذاشتم.

Dəftərin ortasından bir vərəq qopardım və stolun üstünə qoydum.

(5, 503) سالاد را داخل یخچال گذاشتم.

Saladı soyuducuya qoydum.

Qozaştən feilinin tarixinə müraciət etdikdə məlum olur ki, onun etimologiyasında da məkan çaları ifadə edən hissəcik var. Müasir fars dilində sadə feil kimi qəbul edilən qozaştən feili tarixən düzəltmə feildir və iki hissədən ibarətdir: qo+zaştən. Qo qədim fars dilindəki vi önşəkilçisindən törəyir və müxtəlif istiqamətlərə hərəkəti ifadə edir. (7, 129) Qozaştən feilinin düzəltmə olması onun Tehran dialektində qısaldılmış formada işlənməsi ilə sübut edilir. Tehran dialektində qozaştən feili zaştən şəklində işlənir.

Fars dilində bu qəbildən olan digər feillər də, o cümlədən qozaştən, qorixtən feilləri də məkan mənalı feillərə aiddir.

(2, 78) مینی بوس راه افتاد و از جلوی ما گذشت.

Minibus yola düşdü və bizim qabağımızdan keçdi.

ferestadən (ferestadən) feili də dolayısı yolla məkan ifadə edən feillərdən biridir. Bu feil də tarixən düzəltmə feildir və fer hissəciyi qədim fars dilindəki fra önşəkilçisindən törəmişdir və irəli doğru hərəkəti ifadə edir.

ما این بسته را به تهران فرستادیم.

Biz bu bağlamanı Tehrana göndərdik.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan feillərin məkan mənalı olması həm də onların məkan mənalı qoşmalarla və sözlərlə işlənməsi ilə də təsdiqlənir.

(2, 222) ما به طرف ماشین دویدیم .

Biz maşına tərəf qaçdıq.

(2, 136) مدتی در گوشه ای ایستادم.

Bir müddət bir küncdə dayandım.

(1, 217) به من کمک کرد روی یکی از صندلی دورمیز ناهارخوری بنشینم.

Nahar stolunun ətrafındakı stullardan birinə oturmağıma kömək etdi.

(2, 246) لیوان را روی میز گذاشتم.

Stəkanı stolun üstünə qoydum.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində məkan mənası ifadə edən feillər bu feillərlə məhdudlaşmır və burada əsasən ən çox işlənən feillər haqqında bəhs edildi.

Ədəbiyyat

- 1) پریماسراب، وقتی بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ص
- 2) پرینوش صنیعی، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ص
- 3) حسن انوری، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱، جلد اول
- 4) علی اکبر دهخدا، لغت نامه ی دهخدا، جلد اول، تهران، ۱۳۷۲

- 5) گلی ترقی، اتفاق، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹، ۳۰۲ ص
6) مریم ریاحی، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص
7) و.س. راستارگویا، دستور زبان فارسی میامه، ۱۳۴۷

V. YUZBASHYEV

**Simple verbs that mean a space in persian language
summary**

In the article the simple verbs that are involved in expressing of spatial relations in Persian are investigated. In Persian language, a number of verbs express directly or indirectly meaning of space. In many cases, having a meaningful space of these verbs appears by their etymology or text and the other words and forms that are processed in the text. In addition, it has been proven that a number of verbs, which are considered as simple verbs in modern Persian, have been a correction verbs in the middle and old Persian languages. It has been discovered that certain particles contained in these verbs are essentially spatial particles in Middle and Ancient Persian. The article is also grouped according to spatial shades.

В.ЮЗБАШЕВ

**Простые глаголы, обозначающие пространство на персидском
языке
Резюме**

В статье подвергаются изучению простые глаголы, участвующие в процессе выражения пространственных отношений на персидском языке. Ряд глаголов на персидском языке прямо или косвенно обозначают пространство. В большинстве случаев пространственное обозначение таких глаголов проявляется их этимологией или текстом и другими словами и формами, употребляемыми в тексте. Помимо этого, в статье доказано, что ряд глаголов, ныне рассматриваемых на современном персидском языке в качестве простого глагола, на средневековом и древнем персидском языках были производными глаголами. Выявлено, что некоторые суффиксы в составе глаголов, на самом деле, на средневековом и древнем персидском языках являлись частями глагола с пространственным значением. В статье также глаголы сгруппированы по пространственным оттенкам.

**Rəyçi: Anar Kərimov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

УЛЬВИЯ ШАХВЕРДИЕВА
Бакинский славянский университет
ulya@mail.ru

ЦЕЛИ И МЕТОДЫ КОГНИТИВНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Ключевые слова: когнитивное языкознание, структурализм, парадигма, естественный язык, исследование языков.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, strukturalizm, paradiqma, təbii dil, dillərin tədqiqi.

Keywords: cognitive linguistics, structuralism, paradigm, natural language, research.

Когнитивное языкознание приходит на смену структурализму, но не отрицает его, как можно было подумать. И действительно, нередко спад структурных исследований воспринимается как полный отказ от идей этой парадигмы. На самом деле формирование новых направлений не отрицает ценности существующих. Тем не менее с появлением когнитивизма в языкознании или с применением идей общей когнитивной науки к языковым фактам намечается парадигмальный сдвиг в истории языкознания. Если структурализм ставил перед собой глобальную цель обнаружения универсальной схемы организации естественных языков, не зависящей от особенностей конкретных языков, то когнитивизм пытается обнаружить на зафиксированное в языке своеобразие менталитетов. Иными словами, когнитивизм предполагает, что в языках не просто отражается миропонимание народов, но миропонимание определяет и структуру языков. В целом такое отношение к знаковой системе означает утверждение антропоморфных идей в языкознании. Иными словами, человеческий фактор перемещается в центр языковых исследований. Когнитивизм не делает различий между единицами различных уровней языка, но при этом отмечается, что единицы семантики в большей степени соответствуют задачам данного направления по сравнению, например, с единицами фонетики. Ясно также, что в любом языке существуют единицы с яркой образной основой, которые как бы специально созданы для когнитивного анализа. На первом месте в этом ряду стоят пословицы, образные выражения, манифестирующие народный опыт, конкретику понимания сути вещей и явлений. Исторически когнитивизм в языкознании и в психологии формируется как реакция на бихевиоризм и поэтому носит закономерный характер. Как известно, бихевиоризм определяет поведение человека через универсальную схему «стимул-реакция». Каждый отдельный поведенческий акт предс-

твояет собой не что иное, как реакцию на определенный стимул. Другое дело, что мы можем знать, но можем и не знать о содержании тех стимулов, реакцией на которые является наше поведение. В пространстве бихевиоризма следует различать «умеренный» и «жесткий» тип. Понятно, что жесткий бихевиоризм не оставляет места для свободы действий. Наше поведение в рамках этой теории полностью детерминировано стимулами, воздействиями на наше сознание. Соответственно и наше языковое мышление всецело определяется характером и содержанием воздействующих на наше сознание стимулов. Умеренный бихевиоризм оставляет некоторое пространство для свободного волеизъявления.

В основу теории лингвистического когнитивизма ложится представление о когниции. Под когницией понимается модель познания, которая закономерно состоит из трех этапов. Иными словами, познание человеком окружающего мира носит поэтапный характер. Познание предполагает знакомство с информацией, которое само по себе может и должно быть достаточно глубоким и содержательным. Упрощать этот процесс неправомерно. Иными словами, процесс знакомства с информацией нельзя сводить к актам зрительного, слухового тактильного или какого-либо иного чувственного восприятия. Знакомство с информацией, на наш взгляд, сочетает как эмпирическое, так и рациональное восприятие.

Второй этап когнитивного процесса логически последовательно предполагает обработку полученной информации в сознании. На этом этапе имеют место ментальные операции, связанные с преобразованием всей суммы часто диффузной и аморфной информации в знания. На этом этапе когниции и происходит собственно кодирование экстралингвистической информации (как, впрочем, и языковой) в то, что принято называть внутренней речью. Известная триада Ф. де Соссюра «речевая деятельность – язык – речь» включает представление о внутренней речи. Так, Ф. де Соссюр все время подчеркивал, что к языку имеет отношение только идеальная сторона речевой деятельности. В первой главе «Курса общей лингвистики», в которой рассматривается природа языкового знака и раскрываются такие понятия, как «знак», «означающее» и «означающее», Соссюр отмечает: «Языковой знак связывает не вещь и ее название, а понятие и акустический образ» (99). И далее: «Языковой знак есть, таким образом, двусторонняя психическая сущность» (99).

Таким образом, обработка информации и ее кодификация представляет собой процесс выработки знания. Кодификация носит не просто конкретный и неповторимый характер, а манифестирует национальное мышление и психологию. Третий этап когниции сводится к представлению знания. Понятно, что переводение ментального

содержания в языковой код предполагает его фиксацию. Когнитивизм исходит из того, что язык является единственной реальностью, способной адекватно воспроизводить национальное мировидение, миропонимание и культуру. Если самовыражение этноса во всех сферах жизнедеятельности фиксируется во времени, то оно фиксируется прежде всего в языке. Не случайно уже в глубокой древности у людей появляется потребность зафиксировать историю, происходящее, значительные события. Сюда можно отнести Бисутунскую надпись, египетские иероглифы, наскальные рисунки Гобустана и др. древнейшие письмена.

В этой связи следует, на наш взгляд, остановиться и на понятии «метакогниции», введенном Е. С. Кубряковой (54). Ученый отмечает: «Под метакогницией мы понимаем ту область лингвистического знания, которая достигается в процессе познания самого языка и которую иногда называют «когницией о когниции», имея в виду, что когниция (познание) здесь ориентирована на ее же собственный анализ» (54). Если язык содержит в себе модели познания мира, то метакогниция содержит модели описания и объяснения самого языка. Здесь правомерно говорить о когнициях разного уровня. Первый уровень отражает знания о жизни. Второй – знания о языке. Можно сравнить, если правомерно такое сравнение, когницию первого уровня с подсознанием или подсознательным представлением или репрезентацией знания. Когницию второго уровня или метакогницию – как сознательную или рефлексивную. На наш взгляд, эти уровни когнитивного процесса достаточно сложно дифференцировать, поскольку интерпретируя когнитивные модели описания когниции первого уровня, очень сложно дифференцироваться от них. Конечно, формально сделать это не представляет труда. Так, лингвистическое описание само по себе отграничивается и не смешивается с описанием экстралингвистических реалий. Другое дело, что характер познания, формирования знаний и их репрезентации может быть одинаков.

Когнитивизм актуализирует некоторые термины, существовавшие в истории философии, но придает им особое значение и звучание. Важнейшим среди них является термин *концепт*. Важность этого термина и стоящего за ним понятия для современной лингвистики проявляется и в том, что он создает некоторую парадигму в языке. Так, наряду с термином *концепт* используются такие термины, как *концептосфера*, *концептуальное содержание*, *концептуализация* и, возможно, другие. Существуют различные представления о концепте, но можно выделить и основные моменты, определяющие содержание этого термина. Согласно самым простым и, возможно, поэтому самым распространенным взглядам, концепт является единицей ментального словаря, характеризующего

коллективный опыт народа и, следовательно, его коллективное (национальное) мышление и психологию. То, что сегодня называют национальным менталитетом, представляет собой совокупность важнейших концептов. В любом другом случае понятие «национальный менталитет» остается крайне расплывчатым и непонятным. Сегодня дискурсы различных гуманитарных наук оперируют этим понятием, однако оно так и остается аморфным. Кроме того, очень часто в речи носителей языка не разграничиваются «менталитет» и «ментальность». На первый взгляд можно предположить, что менталитет в той или иной степени точности отражает характер народа, привычки его представителей, стандартные (обычные, повторяющиеся) реакции на идентичные стимулы, вызовы окружающей среды. Ментальность подразумевает просто разум, способность мыслить, познавать вещи, окружающий мир. В принципе, конечно, познание окружающего мира должно характеризоваться этническим своеобразием. Если признать это положение справедливым, то окажется, что между «менталитетом» и «ментальностью» отсутствует какая бы то ни было разница. На самом деле ментальность должна соответствовать универсальным, общечеловеческим, логическим законам познания окружающего мира и себя. Речь здесь должна идти в целом о способности *homo sapiens* познавать. Скажем не зависит от этнического миропонимания способность анализировать или, напротив, обобщать, собирать в единое целое, синтезировать данные анализа. Не зависит от специфики национального менталитета способность человеческого разума идти от частного в общем, или, напротив, от общего к частному.

Приведенное разграничение терминов *менталитет* и *ментальность* представляется допустимым, хотя, как отмечалось выше, в литературе вопроса они нередко смешиваются. Например, коллективная монография В.И.Карасика, О.Г.Прохвачевой, Я.В.Зубковой и Э.В.Грabbаревой называется «Иная ментальность». Название чрезвычайно характерно, поскольку уже в нем ментальность совершенно однозначно отождествляется с менталитетом. В самом начале монографии В.И.Карасик (автор первой главы) указывает, что «одной из самых главных загадок мироздания является вопрос о том, как хранится и перерабатывается информация в человеческом сознании» (9). Поставленный таким образом вопрос фактически отрицает саму возможность решения тех задач, которые ставится перед собой когнитивизм. И действительно во многих случаях конкретный анализ языкового материала ничем не отличается от обычного семантического анализа, однако при этом используется когнитивная терминология. Например, З.Д.Попова и И.А.Стернин в книге «Когнитивная лингвистика» отмечают, что очень часто никакого различия между лексическим значением и

концептуальным содержанием лингвисты не проводят. Так, они указывают, что существует много работ, «которые объединяет фактическое отождествление понятий *концепт* и *значение слова*» (17). И далее: «В.Я.Мыркин свою очень интересную и информативную статью о видах значения слова начинает такой фразой: «Концепт, закрепленный за определенным словом, является (лексическим) значением слова» (17).

Конечно, эта фраза по меньшей мере не соответствует терминологии и относительно устоявшемуся дискурсу когнитивной лингвистики. Однако справедливости ради следует отметить, что В. Я. Мыркин соотносит концепт с сигнификатом лексического значения. Вот почему он отождествляет концепт и значение слова. С другой стороны, он сам термин *концепт* использует не в его новом значении, т.е. в том значении, в котором он употребляется в когнитивной лингвистике, а в его традиционном значении. Иными словами, В. Я. Мыркин отождествляет концепт с понятием. То есть дело не просто в отождествлении концепта с лексическим значением, как это отмечают З. Д. Попова и И. А. Стернин, а в традиционном терминопотреблении. Необходимо отметить еще одно понятие, которое также очень существенно для понимания сути концепта. Речь идет о понятии «фрейм», одном из самых актуальных в когнитивной лингвистике. Литература вопроса свидетельствует о том, что нередко понятия «концепт» и «фрейм» смешиваются. Ясно одно – фрейм шире концепта, т.е. и в этом случае дифференциация понятий связана с количественным параметром. Т.В.Матвеева в своем «Полном словаре лингвистических терминов» следующим образом определяет содержание данного термина: «ФРЕЙМ (схема, сценарий, когнитивная модель) – в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии: когнитивная схема на базе определенного понятия, служащая для представления соответствующей ситуации. Это модель представления концепта и ситуации, а также способ существования в языковом сознании ментальных явлений (517).

Будучи английским по происхождению, слово *фрейм* на этимологическом уровне означает «рамка». Отмеченные в словарной статье в скобках значения «схема» и «сценарий» также во многом носят этимологический характер, но одновременно служат мостом для значения «когнитивная модель». Если исходить из понимания концепта как совокупности представлений о явлении, то окажется достаточно сложным разграничить эти два понятия. Так, Т. В. Матвеева фиксирует внимание на ситуации и когнитивной схеме. Но наши представления о концепте также не выходят за рамки ситуации и схемы. Например, концепт «студент» или «студенчество» включает в себя всю схему «событий», традиционно и культурно-исторически соотносимую в

нашем сознании с данным концептом. Только это и делает концептом концептом, существенным фрагментом нашего миропонимания, знаний о мире. В.Д.Стариченок в своем «Большом лингвистическом словаре» дает очень большое, разностороннее и разнохарактерное описание и определение термина *фрейм*. В начале статьи дается информация, соотносящая фрейм скорее с элементами стандартной ситуации, чем с ментальным образованием. Так, В.Д.Стариченок говорит о «совокупности средств, с помощью которых говорящий ориентирует слушателя на восприятие сообщения» (688). Понятие совокупности средств является достаточно расплывчатым, поскольку всецело зависит от арсенала говорящего. Кроме того, если под фреймом понимается так или иначе языковое явление, то оказывается непросто отличить фрейм от концепта. Дело в том, что совокупность средств, какой бы эта совокупность ни представлялась, должна носить ментальный характер. Только в этом случае можно говорить о факте коллективной психики. Допустим то или иное действие, сопровождающееся в этноменталитете устойчивым представлением, в реальной жизни невозможно без стандартных ситуаций. В этом случае к фрейму имеют отношение не сами ситуации или действия, а их ментальные образы. Только в этом случае можно говорить о языковой картине мира. Поскольку картина мира представляет собой ментальное явление, она характеризует, в конечном счете, определяет национальный менталитет.

Таким образом, можно предположить, что картина мира состоит из концептов и фреймов, которые должны дифференцироваться по признаку «универсальности» и «национальности», или этнокультурной специфике. Например, существуют фундаментальные концепты общечеловеческого характера. Как правило, это концепты, играющие в жизни всего человечества основополагающую роль. Причастность к этим ментальным образам делает человека человеком. Напротив, отсутствие приобщенности к ним воспринимается окружающими как бесчеловечность или нечеловечность. К такого рода концептам принадлежат такие как «мать-материнство», «отец-отцовство», «брат-братство», «сын-наследник-продолжатель-я в другом лице», «счастье-представления о счастье», «боль», «страх», «сочувствие», «милосердие», «зависть», «корысть» и т.д. Такие концепты не могут считаться национально-специфическими, хотя в мировоззрении различных народов

Список использованной литературы

1. Азербайджанско-русский словарь в 4-х томах. Том 1. Баку: Элм, 1986, 576 с.; Том 4. Баку: Мутарджим, 2000, 1289 с.
2. Анненкова И.В. Медиадискурс XXI века. Лингвофилософский аспект языка СМИ. М., Факультет журналистики МГУ имени М.В. Ломоносова, 2011, 392 с.
3. Анненкова И. В. Язык современных **СМИ** как система интерпретации в контексте русской культуры (попытка риторического осмысления) // Язык современной публицистики: сб. статей / сост. Г.Я.Солганик. М.: Флинта: Наука, 2005, с. 99-114.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, с. 28-44.
5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, 416 с.
6. Белл Р. Т. Социоллингвистика. М.: Международные отношения, 1980, 320 с.
7. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 448 с.
8. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968, 608 с.
9. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Том 1. М.: АН СССР, 1963, 392 с.; Том 2. М.: АН СССР, 1963, 384 с.
10. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вища школа, 1979, 264 с.
11. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М., 2009, 232 с.
12. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., 2002

Ü.Şahverdiyeva

Koqnitiv dilçiliyin məqsəd və metodları

Xülasə

Məqalə koqnitiv dilçiliyin əsas aspektlərinə həsr olunub. Koqnitiv dilçilik strukturalizmdən sonra yaranıb, lakin strukturalizmi inkar etmir. Doğrudanda, təsadüf olur ki, struktur tədqiqatlarda bu paradiqmanın ideyalarını inkar etsin. Əslində, yeni istiqamətlərin formalaşması olan dəyərləri inkar etmir. Buna baxmayaraq dilçilikdə koqnitivizmin yaranması yeni paradiqma dövrü kimi sayılır dilçilikdə. Əgər strukturalizmin əsas məqsədə təbii dillərin təşkilinin universal sxemini tapmaqdırsa, koqnitivizm də isə dildəki mentalitet

özünəməxsusluğu aşkarlamaqdır. Başqa sözlə, koqnitivizm göstərir ki, dildə sadəcə xalqların dünyagörüşü əks olunmur, həm də dünyagörüşləri dilin strukturunu təyin edir. Bütövlükdə, işarə sisteminə belə münasibət dilçilikdə antropomorf ideyaların təsdiqi deməkdir. Başqa sözlə, insan faktoru dil tədqiqatlarının mərkəzinə keçir.

U.Shakhverdiyeva

Objectives and methods of cognitive linguistics

Summary

The article focuses on the key aspects of cognitive linguistics. Cognitive linguistics comes to replace structuralism, but does not deny it, as one might think. Indeed, often the decline in structural research is perceived as a complete rejection of the ideas of this paradigm. In fact, the formation of new directions does not deny the value of existing ones. Nevertheless, with the advent of cognitivism in linguistics or with the application of the ideas of general cognitive science to linguistic facts, a paradigm shift in the history of linguistics is outlined. If structuralism has set itself the global goal of discovering a universal scheme for the organization of natural languages that does not depend on the specific features of specific languages, cognitivism tries to detect a peculiarity of mentality in the language fixed in the language. In other words, cognitivism presupposes that the world outlook of peoples is not simply reflected in languages, but the understanding of the world determines the structure of languages. In general, such an attitude toward the sign system means the assertion of anthropomorphic ideas in linguistics. In other words, the human factor moves to the center of language research.

Rəyçi:

Azad Məmmədov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LAMİYƏ BABAYEVA

ADNSU

L.babayeva1962@mail.ru.

İXTİSAR SÖZLƏRİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: ixtisar, söz, xarici dil, üslub, tətqiqat, müasir, məna, neft, inkişaf, tələffüz, cəmiyyət, termin, ifadə, istifadə.

Key words: abbreviations, word, foreign language, method, research, modern, mean, oil, development, pronunciation, society, term, expression, application.

Ключевые слова: сокращение, слово, иностранный язык, метод, исследование, современный, значение, нефть, развитие, произношение, общество, термин, выражение, использование.

Termin yaranması zamanı dilin leksik qatı bu və ya digər yeni vahidlərlə zənginləşir, şifrlənir, abbreviatur dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinin eyni məzmununda lakin başqa formada qısaldılmış şəkildə meydana çıxmasıdır. Doğrudur, bir çox dilçilik tədqiqatlarında bu üsulu da termin yaradıcılığının bir növü hesab edirlər. Bu yolla da dildə yeni terminlərin formalaşdığını qeyd edirlər. Bu fikirlərə əsas M.Qasımov da öz fikrini belə ifadə etmişdir: "Ayrı-ayrı dillərdə elmi-texniki terminlərin yaradılması üsullarından biridə sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturadır. "M.Qasımov." Terminalogiyanın əsasları". s.140.

Doğrudanda abreviaturalar dilə yeni mənalı vahidlər gətirməyib dildə mövcud olan hazır leksik vahidlərin əvəzində qısaldılmış şəkildə işlənərək onun tələffüzünü, işlədilməsini asanlaşdırır. S.Sadıqova abreviaturaları terminlərin yaranma üsullarından biri kimi qəbul etsə də, onun digər üsullardan fərqləndiyini göstərir, sözyaratma üsullarından biri olmasına şübhə ilə yanaşır. Bir dil elementi ana dilimizdə olduğu kimi, xarici dillərdə də geniş yayılıb təşəkkül tapmış abrevasiya hadisəsinin əsasları və abrevasiya prosesinin məhsulu olan ixtisar sözlərdir.

Abreviaturalar bir növ şifrlənmiş sözlər və söz birləşmələridir. İxtisar sözlər müxtəlif dillərdə rəngarəng şəkildə təzahür edir, abrevasiya müxtəlif çalarlıqda leksik vahid yaradıcılığına xidmət edir. Dünyanın ayrı-ayrı dilləri abrevasiyalar hesabına öz lüğət fondunu və lüğət tərkibini zənginləşdirir. Çünki abreviaturalar cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə yanaşı çoxalır, dilləri zənginləşdirir, leksikanın inkişafına xidmət edir. Cəmiyyət və dil daim inkişafda olduğu üçün abreviaturalar da daim inkişafdadır. Bir dildə baş verən abrevasiya prosesinin başqa dilə dəxli yoxdur, yəni abrevasiya hər bir dilin özündə baş verməlidir. Bir dildə baş verən abrevasiya hadisəsinin məhsulu başqa dilə

yalnız sadə sözlər kimi daxil ola bilər. Məsələn: *O&G (oil and gas)-neft və qaz; JB (junk basket)-tutqac (quyudan kiçik cisimləri çıxarmaq üçün).*

Semasiologiya tələb edir ki, hər bir leksik vahidin orijinalda mənası olsun. İxtisar sözlərin mənası isə onların fonetik tərkibi arxasında “gizlənmiş” olur. Onların mənasını açmaq üçün yenidən geriyə, hələ ixtisar olunmamış söz və söz birləşmələrinə müraciət etmək lazım gəlir. Deməli, dildə ən əvvəl söz və söz birləşməsi olmalıdır və abreviaturolu sinonim kimi yanaşı yaşamaqlıdır ki, lazım gələndə, onun mənasını açmağa da xidmət etsin. Başqa sözlə bu sinonimlik mütləq olub abreviaturların əsas semantik meyarını təşkil edir. Başqa dillərdən alınma sözlərin keçdiyi dildə onların göstərilən sinonimliyi mövcud deyildir.

A.A. Braçina göstərir ki, abreviaturların müvafiq söz birləşmələri ilə dəqiq nisbəti birincisinin məzmununun açılmasına xidmət edir, abreviaturlar bütöv söz birləşmələrinin mənasını öz üzərlərində cəmləşdirir. (A.A. Брачина. Русское слово в языках мира. М. »Прогресс«. 1978.) İxtisar sözlərin tədrisindən səmərə əldə etmək üçün onların təsnifatını vermək, növlərin ayrılma qaydada şərh etmək xüsusən zəruridir. Semiotika göstərir ki, bütün hərflər siqnallardır. Siqnallar ətraf mühitdəki hadisələrin informasiyanı yayan maddi varlıqdır. Deməli, hərflər digər siqnallar kimi informasiya yaymaq qabiliyyətinə malikdir. Tətbiqi linqvistik müəyyən etmişdir ki, sözün tərkibindəki hərflər üzrə bərabər paylanmır, hərflərin bəzisi daha çox, digərləri daha az informasiya bildirir. Ümumiyyətlə, isə samitlər saitlərə nisbətən daha güclü informasiya yaymaq qabiliyyətinə malikdir.

Bütün dillərdə sözlərin əvvəlindəki informasiya daha güclü olur. Bu fikri ixtisar sözlərin bir növü olan inisialları bir daha təsdiqləyir. İnisialların geniş yayılmasının bir səbəbi də məhz budur. Burada söz birləşməsi komponentlərinin ancaq baş hərfləri saxlanır, qalan hərflər isə atılır, informasiya ancaq baş hərflərdə əmələ gəlmiş leksik vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn, *MOS-1 (Məclumov, - Orucov, Səfərov)-dənizin müxtəlif dərinliklərində buruq altı sahə);* Müasir Azərbaycan dilinin digər terminoloji qatlarında abreviaturlardan nisbətən az istifadə olunsada, neft-qaz yataqlarının işlənməsi sahəsində neft-qaz leksikologiyada müxtəlif məqsədlərlə termin-söz birləşmələrinin qısaldılmış formalarından daha çox istifadə olunur. Belə dil vahidləri bəzən hamıya məlum olan, mənası hamı tərəfindən başa düşülən aktiv işləkliyə malik bir çox idarə və alətlərin tələffüzünün asanlaşdırılmasına, onların sadələşdirilməsinə xidmət edir. Məsələn:

NQÇİ –neft - qaz çıxarma idarəsi, NKB-nasos kompressor borusu, SAM-səthi aktiv maddələr, TPK-torpedalı perforasiya, LHY-layların hidravlik yarılməsi prosesi, Qİİ-qazıma işləri idarəsi, ARDNŞ. –Azərbaycan dövlət neft şirkəti və s.

Çünki gündəlik ünsiyyət zamanı çətinlik törədən komponentli termin-söz birləşmələrinin onların qısa sinonimləri ilə əvəz olunması tələffüzü

asanlaşdırdığı kimi, ünsiyyəti də daha anlaşıqlı etməyə, danışan və dinləyən bir-birini daha yaxşı anlamasına imkan verir.

Təsədüfi deyil ki, 1995-ci ildə nəşr olunmuş “neft mədən işlərinə dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğətin bir bölməsini xüsusi abbreviaturlar təşkil edir. Göstərilən lüğətdə 500-dən artıq termin və söz birləşmələrinin abbreviaturları qeydə alınmışdır. Məsələn, *SP-shot point (perforasiya yeri); STK-stuck (tutulmuş quyu lüləsindəki alət haqqında); swbg-swabbing (-svablama, pistonlama (laydan quyuya neft axını yaratmaq üçün,); bha-bottom hole assembly) qazıma kəmərinin aşağısının kompanovkası) və s.*

Bəzən informasiya sözün baş hərfində toplanmış olsa da, dəqiq ifadə olunmaya da bilər. Bu zaman ancaq baş hərflər yox, sözün baş hərfləri ətrafında cəmlənmiş hərflərin hamısı – heca (yaxud parça saxlanır, qalan hissələr informasiyası zəif olduğundan atılır. Bəzən sözlərin ortası saxlanır, bəzən sonu daha çox informasiya vəd etdiyindən saxlanılır, bəzən sözün ortası atılır, kənarları daha güclü informasiya verir və s. Məsələn, xarici dildə əvvəli atılmış abbreviaturlara geniş rast gəldiyi halda Azərbaycan dilində bu növ ixtisarlara barmaqla saymaq olar. Yaxud ancaq ortası saxlanmış ixtisar sözlər başqa dillərdə təşəkkül tapsa da, dilimizdə bu növ sözlərə rast gəlmək çətindir. Məsələn, *conn-connection-birləşdirmə (qazıma kəməri); cond-conductor (-yönəldici kəmərlər); skt-socket-xarici borututan, md wt-mud weight-qazıma məhlulunun sıxlığı, expl-exploration-istismar, eng-engine-mühərrik, fm-formation-lay, formasiya, hgr-hanger-asqı (kəmərlər üçün) və s.* Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində neft və qazla bağlı ixtisar terminlərdən çox istifadə olunur.

İngilis dilində heca ixtisarları iki cür düzəlir:

a) müxtəlif sözlərin başlanğıc hissələrindən . Məsələn: *DS-drill stem – işçi boru*

b) sözün başlanğıc, orta və son hissəsi- *cvg-caving-uçulma, dağılma (quyu lüləsi divarında); dwks- drawworks – qazıma bucurqadı; drk –derrick –qazıma vışkası; btm –bottom –quyudibi; crg – coring –(kern götürməklə qazıma); pkr – packer (paker)*

c) sözün başlanğıc və orta hissəsi – *emg – emergency – qəzalılar; PL – pipeline (boru kəməri),*

ç) sözün başlanğıc və son hissəsi - *dd- dead –ölü (quyu); neft, qazı olmayan (quyu), bx box- qazıma borusu qılın muftası;*

d) müxtəlif hissədən ibarət olanlar: *btmd –bottomed - ... (qədər) qazılmış, dərinləşdirilmiş; cplg – coupling – birləşmə, mufta; cmtg – cementing –sementləmə;*

İngilis dilində neft və qaz sənayesi terminologiyasında hərfləri ixtisar daha geniş yayılıb. Bu üsulla terminlər onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən düzəlir və böyük hərflərlə yazılır. Məsələn, *RB – rock bit*

(şaroşkalı balta): *RALOG* – *running radioactive log* (radioaktiv karotaj aparma); *VOC* – *variable operating costs* (istismar xərcləri (mədəndə); *BHL* – *bottom –hole location* (quyu dibinin yeri); *D & A* – *dry and abandoned* (bos çıxmış və tərk edilmiş (quyu)); *O \$ G* –*oil and gas* (neft və qaz) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində qısaltmalar yazılışına görə iki cür olur.Bəzi terminlərin qısaldılması kiçik hərflə yazılır.İngilis dilində bəzi ixtisarlara çoxmənalı olurlar.Məsələn, *m.p.- 1.medium pressure* (orta təzyiq); *2.m.p.- manifold pressure* (manifoldda təzyiq); *MR-* *marine rig* (dəniz qazıma qurgusu); *2.meter run* – (ölçü zondunun quyuya reysi); *PE* – *1.petroleum engineer* (mühəndis-neftçi);-2. *pumping equipment* (nasos avadanlığı).

İngilis dilinin ixtisarlarda bəzən sözün ilk iki və ya üç hərfi,hətta beş hərfi də verilir.Məsələn,; *pet.- petroleum* (neft); *petrf* – *petroliferous* (neftli, neft); *no rec-* *no recovery* –(sıfır kern çıxışı); *asph* – (asfalt, neft bitumu).

Bəzən qısaldılan hərfdən sonra nöqtə də qoyulur.Məsələn, *c.r.- core* (kern,süxur sütuncuğu); *d.d.* – *drilling deeper* (quyunu dərinləşdirmə); *fin.drllg.* – *finished drilling* (qazıma qurtarmışdır.); *m.a.p.- manifold air pressure* (manifoldda hava təzyiqi)

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 c. Bakı “ Elm “ , 1987
2. W.S. Allen “ Living English speech “ London, 2005
3. L.I. Armstrong, I.C. Ward “ Handbook of English Abbreviations “ Cambridge, 2009
4. M. Shubiger “ The role of abbreviation “ Cambridge , 2003
5. A.M. Quliyev, M. A. Hacıyev “ Dictionary of terms of oil and gas production “ Baki , 2001
6. Б. В. Кузнецов « Русско – английский политехнический словарь « Москва, 1970
7. Ю. Синдеев « Англо – русский политехнический словарь « Ростов , 2002

Л. Бабаева.

**Анализирование сокращенных слов
Резюме**

Статья посвящена краткому анализу сокращенных слов, т.е. аббревиатур. Аббревиатура – это слово, образованное сокращением слова или словосочетания и читаемое по алфавитному названию начальных букв или по начальным звукам слов, входящих в него. Любой язык насыщен аббревиатурами, и мы настолько привыкли, что используем их повсеместно. Чтобы извлечь пользу от использования аббревиатур, их необходимо классифицировать. Аббревиатуры делятся на сложносокращенные слова и инициальные аббревиатуры. Сложносокращенные слова образуются из начальных элементов словосочетания. Инициальные аббревиатуры – это слова, образованные путем сложения начальных букв слов. В современном английском языке используется много сокращенных слов связанных с терминами в области нефтяной и газовой промышленности. В отличие от инициалов, эти термины пишутся с маленькой буквы. В некоторых языках за счет аббревиатур обогащается словарный запас. Именно поэтому, аббревиатуры служат для развития языка и обогащения его лексики.

L. Babayeva.

**Analysis of abbreviated words.
Summary**

The article is devoted to a brief analysis of abbreviated words . An abbreviation is a shortened form of word or phrase. It consists of a group of letters taken from the word or phrase. Any language is full of abbreviations, and we are used them everywhere. To benefit from the use of abbreviations, they must be classified. Abbreviations are divided into complex words and initial abbreviations. In strict analysis, abbreviations should not be confused with contractions, crasis, acronyms or initialisms. Complex words are formed from the initial elements of the phrase. Initial abbreviations are words formed by adding the initial letters of words. In modern English are used many abbreviated words related to terms in the field of oil and gas industry. In contrast to the initials, these terms are written with a small letter. In some languages, the vocabulary is enriched with abbreviations. That is why abbreviations serve for the development of language and enriching its vocabulary.

**Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent,**

AFAT SAFIKHANOVA
KHUMAR MAMEDOVA
afetxanimsefiyeva@gmail.com

STYLISTIC SYSTEM OF ENGLISH WORDS IN LINGUISTICS

Açar sözlər: Slanq, jarqon, professionallıq, lüğət, bildiriş, qəzet dilçiliyi, mənagenişliyi, neologizmlər, professional (xüsusi məna kəsb edən) sözlər, qeyri-ədəbi xətt (üslub tərz)

Ключевые слова: Сленг, жаргон, профессионализм, словарь, уведомления, язык газеты, расширение смысла, неологизмы, профессиональный словарь, не литературный стиль.

Key Words: Slang, jargonizes, professionalism, vocabulary, statement, newspaper language, extension of meaning, neologisms, professional words, non-literary layer

In most of the used dictionaries as convenient stylistic notation for a word or phrase that cannot be specified more exactly. The obscure etymology of the term itself affects its use as a stylistic notation. Whenever the notation appears in a dictionary it may serve as an indication that the unit presented is non-literary, but not pinpointed. That is the reason why the various dictionaries disagree in the use this term when applied as a stylistic notation.

Special colloquial vocabulary

1. Slang

Slang seems to mean everything that is below the standard of usage of present-day English. The first thing that strikes the scholar is the fact that no other European language has singled out a special layer of vocabulary and named it Slang, though all of them distinguish such groups of words as professionalism and others.

Webster's "Third New International Dictionary" gives the following meanings of the term "Slang"

Slang: 1. language peculiar to a particular group as:

- a) The special and often secret vocabulary used by a class and use felt to be vulgar or interior argot
- b) The jargon used by or associated with a particular trade, profession or field or activity:

2. A non-standard vocabulary composed of words and senses characterized primarily by connotation of extreme informality and currency not limited to a particular region and composed typically of coinages or arbitrarily changed words, clipped or shortened forms extravagant,

orverbiálnoveties usually experiencing quick popularity and relatively rapid decline into disuse.

The “New Oxford English Dictionary” defines Slang as follows:

a) A special vocabulary used by any set of persons of low or disreputable character:

Language of a low and vulgar type.

b) The cant or jargon of a certain class or period

c) Language of a highly colloquial type considered as bellow the level of Standard educated speech, and consisting either of new words or of current words employed in some special sense.” The term ”Slang, which is widely used in English, linguistic science, should be clearly specified of it is to be used as term, it should refer to some definite notation and should be definable in explicit, simple terms. Slang should be used for those forms of the English vocabulary which are either mispronounced or distorted in some way phonetically, morphologically and lexically. The term "Slang" may be used to specify some elements which my be called over colloquial for the other groups of words hitherto classified as slang, they should by specified according to the universally accepted classification of the vocabulary of a language.

The Times of the 12th of March, 1957 gives the following illustrations of slang! *Leggo* (let go), *sarge* (sergeant). But it is abvious that *leggo* is a phonetic impropriety caused by careless rapid speaking: *sarge* is a vulgar equivalent of the full form of the word.

This different and heterogenous phenomena united under the vague term slang cause natural confusion and not encourage scholars to seek more objective criteria in order to distinguish the various stylistic layers of the English collegial vocabulary. Slang is nothing but a deviation from the established norm at the level of the vocabulary of the language. V.V. Vinogradov writes that one of the tasks set before the branch of linguistic science that is now called stylistics, is a thorough study of all changes in vocabulary, set phrases, grammatical constructions, their functions, an evaluation of any breaking away from the established norm and classification of mistakes and failures in word coinage.

H. Wentworth and S.Flexner in their “Dictionary of American slang” write:

“Sometimes slang is used to escape the dull familiarity of standard words, to suggest an escape from the established routine of everyday life. When slang is used, our life seems a little fresher and a little more personal. Also at all levels at speech, slang is sometimes used for the pure joy of making sounds, or even for a need to attract attention by making noise”.

Here some more examples of words that are considered slang:

To take stock in-to be interested in, attach importance , give credence to.

1) *bread-basket*- “the stomach”

2) *to do a flit*- to quite one is feat or lodgings at night without paying the rent or board.

3) *rot*- “nonsense”

4) *the cat's pyjamas*- “the correct thing”

So broad is the term “Slang” that, according to Eric Partidge, there are any kinds of slang, such as Cocney, public-house, commercial, society, military, theatrical, parliamentary and others. This leads the author to believe that there is also a standard slang, the slang that is common to all those who, though employing received standard in their writing and speech, also use an informal language which in fact, is no language but merely away of speaking using special words and phrases in some special sense.

2.Jargonizm

In the non-literary vocabulary of the English language there is a group of words that are called jargonizes. Jargon is a recognized term for a group of words that exists in almost every language and whose aim is to preserve secrecy within one or another social group. Jargonizes are generally old words with entirely new meanings imposed on them.

The traditional meaning of the words is immaterial, only the new, improvised meaning is of importance. Most of the jargonizes of any language, and of the English language too, are absolutely incomprehensible to those outside the social group which has invented them. They may be defined as a code within a code, that is special meanings of words that are imposed on the recognized code-the dictionary meanings of words.

The word “grase ” means “money”, “loat” means “lead”, a “tiger hunter” is a “genubler”, a “lexer” is a student prepearing for a law course”

Jargonisms are social in character. They are not regional. In Britain and in the USA almost any social group or people has its own jargon. The following jargons are well known in the English language: the jargon of thieves and vagabonds; generally known as cant: the jargon of jazz people; the jargon of the army: known as military slang; the jargon of sportsmen and many others.

Slang, contrary to jargon, needs no translation. It is easily understood by the English-speaking community and is only regarded as something not quite regular. It must also be remembered that both jargon and slang differ from ordinary language mainly in their vocabularies. The structure of the sentences and the morphology of the language remain practically unchanged. But such is the power of words, which are the basic and most conspicuous element in the language, that we begin unwittingly to speak of a separate language. Jargonisms do not always remain the possession of a given social

group. Some of them migrate into other social strata and sometimes become recognized in the literary language of the nation. G.H.Mc.Knight writes:

“The language of the underworld provided words facetiously adopted by the fashionable world, many of which such as *fan* and *queer* and *banter* and bluff and *sham* and *humbug*, eventually made their way into dignified use”

There are hundred of words, once jargonisms or slang, which have become legitimate members of the English literary language. Jargonisms, however, do break away from the accepted norms at semantic variants of words. They are a special group within the non-literary layer of words.

Jargonisms are divided into two groups:

- 1) Common jargon
- 2) Special professional jargons

Common jargonisms have gradually lost their special quality, which is to promote secrecy and keep outsiders in the dark. In fact there are no outsiders where common jargon is concerned. It belongs to all social groups and is therefore easily understood by everybody. That is why it is so difficult to draw a hard and fast line between slang and jargon. When a jargonism becomes common, it has passed on to higher step on the ladder of word groups and becomes slang or colloquial.

Here are some further examples of jargon:

Piou-piou- “a French soldier, private in the infantry “. According to Eric Partridge this word has already passed from military jargon to ordinary colloquial speech.

Hummen- “a false arrest (American)”

Dar- “a persevering and assiduous student (university jargon)”

Mallo(w)- “a sailor (from the French word “matelot)”

Man and wife- “a knife (rhyming slang)”

Manany- “a sailor who is always putting off a job or work”(nautical jargon) (From the Spanish word “manana”- to-morrow).

We must remark that both slang and the various jargons of Great Britain differ much more from those of America (The USA and Canada than the literary language in the two countries does). In fact, the most striking difference is to be observed in the non-literary, layer of words and particularly in slang and jargonisms and professionalisms.

G.H.McKnight remarks that “American slang on the whole remains a foreign language to the Englishman. American plays such as “Is that so” and American novels such as “Bubbit” have had to be provided with glossaries in order to be intelligible in England. John Galsworthy in his colloquial idiom. He exhibits the rich element of native slang in the colloquial speech of England”

Jargonizms, like slang and other groups of the non-literary layer, do not always remain on the outskirts of the literary language. Many words have overcome the resistance of the language lawgivers and purists and entered the standard vocabulary. Thus the words *kid*, *fun*, *queer*, *bluff*, *fib*, *humbug* formerly slang, words or jargonisms are now considered common colloquial. They may be said to be the jargonized.

3. Professionalisms

Professionalisms, as the term itself signifies are the words used in a definite trade, profession or calling by people connected by common interests both at work and at home. They commonly designate some working process or implement of labor. Professionalisms are correlated to terms: Terms as has already been indicated, are coined to nominate new concepts that appear in the process of, and as a result of, technical progress and the development of sciences.

Here are some professionalisms used in different tracks: *tin-fish* (=submarine); *block-buster* (=a bomb especially designed to destroy blocks of big buildings); *pipec* (= a specialist who decorates pastry with the use of a cream-pipe); a midder cafe (= a midwifery cafe); outer (=a knockout blow).

Some professionalisms, however, like certain terms, become popular and gradually lose their professional flavour. Thus the word *crane*. Which Byron used in his "Don Juan"...-was a verb meaning "to stretch" out the neck like a crane before a dangerous leap" (inhunting, in order to look before you leap)

Professionalisms should not be mixed up with jargonisms, like slang words, professionalisms do not aim at secrecy. They fulfill a socially useful function in communications, facilitating a quick and adequate grasp of the message.

Professionalisms are used in emotive prose to depict the natural speech of a character. The skillful use of a professional word will show not only the vocation of a character, but also his education, breeding, environment and sometimes even his psychology. That is why, perhaps, a literary device known as speech- character prose. The use of professionalisms forms the most conspicuous element of this literary device.

Professionalisms generally remain in circulation within a definite community, as, they are linked to a common occupation and common social interest. The semantic structure of the term is usually transparent and is therefore easily understood. The semantic structure of a professionalism is often determined by the image on which the meaning of the professionalisms is based, particularly when the features of the object in question reflect the process of the work, metaphorically or metonymically. Like terms, professionalisms do not allow any polysemy, they are monosemantic.

Used literature

- 1) Vinogradov V.V “Problemaavorstva I teoriyastiley” 1981 Moskva
- 2) Rifiatterre M “The Stylistic Function” 1964 Haque
- 3) Darbyshire A “A gramma of style” 1971 London
- 4) Qalperlu J.R “Sleng” 1956 Leuingrad
- 5) Ct. Chafe. W “Making and structure of language” 1970 Chicago
- 6) Chatman.S “ Stylistics” Qualitative and Quantritive 1968 Leningrad
- 7) T.Seblok N. “Style in language” 1960, London
- 8) Halliday M.K “Linguistic Function and literary, style in - literary style”

**A.Səfixanova
X.Məmmədova**

İngilis sözlərinin dilçilikdə üslubi sistemi

Xülasə

Məqalədə jarqonların arqolardan fərqli bir anlamda işlənməsi göstərilmişdir. Bu jarqon lüğəti bir qrup insana aid olduğu göstərilir. Məqalədə Oksford ingilis ədəbiyyatında slanqların xüsusi və ümumi olaraq 2 yerə bölünməsi verilmişdir. Beləliklə, bu məqalədə jarqonların artıq məhdud şəkildə işlədilməsi göstətilmişdir.

Məqalədə jarqonların fərqli bir anlamda işlənməsi göstərilmişdir. Bu jarqon lüğəti bir qrup insana aid olduğu göstərilmi.dir. Məqalədə Oxford ingilis ədəbiyyatında slangların xüsusi və ümümi olaraq 2 yerə bölünməsi verilmişdir. Jarqonların demək olar ki bütün dillərdə mövcuddur. Hər bir yazıcı onu özünəməxsus bir tərzdə öz məqalələrində əks etdirir. İctimai yerlərdə bu kimi yumşaq slanglardan istifadə edilir. Məqalədə küçə jarqonlarına yol verilməyib. Jarqon sözlər sadə insanların öz aralarında işlətdikləri kəlmələr kimidə qeyd olunur.Dilçilikdə yasak bir anlam kimi slanglardan istifadə olunmur. Beləliklə, bu məqalədə jarqonların artıq məhdud şəkildə işlədilməsi göstərilmişdir.

**А.Сафиханова
Х.Мамедова**

**Стилистический систем английскии слова в лингвистике
Резюме**

В статье описывается функционирование жаргона на фоне. Этот словарь жаргонов, как показывают принадлежит нескольким людям. В этой статье Оксфордская английская литература была разделена на две отдельные особи и колбо. Таким образом, в этой статье показано использование жаргонов с ограниченный изображение.

В статья описывается функционирование жаргона на фоне. Этот словарь жаргонов, как показывают пренадлежит нескольким людям. В этой статье Оксфордская англисйкая литература была разделена на две отдельные особи и комбо. Можно сказать что жаргонизм присуци всем языкам мира. Это своего рода выражения которые отражены в специфической форме. В общественных местах так же используют такого рода мягкие сленги и жаргона. Но как , правило, в основном жаргоны широко используются в разговорной речи, реже в статьях и официальной речи. Таким образом в этой статье показано использование жаргонов с ограниченным изображением. Эта статья может быть использована как полезная научная работа в лингвистике

Rəyçi: Zemfira Məmmədova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

НИГЯР БАБАЕВА

Бакинский славянский университет

nigar_79@hotmail.ru

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ НАЗЫВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТЕКСТЕ

(на материале английского языка)

Açar sözlər: mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, adlıq cümlə, kontekst, müxtəlif mövqelər, struktur-semantik əlaqə.

Ключевые слова: текст, сложное синтаксическое целое, назывное предложение, контекст, разные позиции, структурно-семантическая связь.

Key words: text, crooked syntax whole, nomenclature suggestion, context, diverse positions, structural-semantic link.

Предложение не употребляется в речи изолированно. Наряду с другими значащими единицами языка (слово, словосочетание) оно входит как составной элемент в структуру сложного синтаксического целого (ССЦ), представляющего собой последовательность предложений. ССЦ как языковая единица, стоящая над уровнем предложения в иерархии языковых единиц, характеризуется тремя основными параметрами: коммуникативным, семантическим единством, семантико-синтаксической связностью. ССЦ понимается, с большей или меньшей степенью четкости как сложное структурное единство, состоящее более чем из одного самостоятельного предложения, обладающее смысловой целостностью в контексте связной речи и выступающее как часть завершенной коммуникации [1; 2].

Общий замысел СФЕ каждый раз определяет место и смысл предложения, входящего в его структуру. Семантические параметры конкретного текста «задают» смысл отдельного предложения, а общие синтаксические характеристики определяют его структуру. Эти особенности обуславливают контекстное функционирование языковых единиц. В смысловой структуре СФЕ каждый элемент привязан к определенному месту и нередко исключает вариант перемещения без влияния на однозначное понимание текста [3, с. 20].

Своеобразные грамматические характеристики и семантическая структура назывного предложения делают его интересным объектом изучения в аспекте функционирования в структуре высказывания.

Целью данной работы является рассмотрение синтаксических и семантических особенностей местоположения назывного предложения

в ССЦ, а также исследование некоторых его текстообразующих функций в рамках этой единицы.

Назывное предложение – предложение, предикативную основу которого образует один состав, представленный именем существительным в общем падеже [4; 5]. Композиционно назывное предложение может занимать следующие три положения в ССЦ: начальное, срединное или конечное. Наблюдение над функционированием назывного предложения в тексте позволило увидеть некоторые закономерности, которые оно проявляет в разных позициях в ССЦ.

В начальное позиции в СФЕ назывное предложение вводит новую тему. В отличие от двусоставных предложений назывное предложение более рельефно выделяет микротему ССЦ, называя ее. В этом случае на первый план выдвигается именующий аспект предложения – номинации, характернейшее свойство назывных предложений [6, с. 240-243].

The cigar smoke. I can smell it in my hair when I wake up in the morning, it's in my clothes when I dress at night. Do I smell of it now? (E. Waugh). В данном примере назывное предложение связано с последующим коррелятивной связью посредством субституции. Все предложение зачина является антецедентном местоимения *it*, повторяющегося в о втором и третьем предложениях ССЦ: *I can smell it, it's in my clothes ..., Do I smell of it now?* Семантика назывного предложения, стоящего в начальное позиции ССЦ, зачине, получает дальнейшее развитие в тексте. Последующие предложения уточняют, расширяют, мотивируют семантику зачина. Вступая в семантические связи со всем контекстом и с его отдельными элементами, назывное предложение участвует в тематическом и семантическом развертывании текста. Приведем пример, демонстрирующий эти текстообразующие функции назывного предложения.

Treacherous England – it rained out of nowhere that night and was still drizzling when Daniel arrived at the farm the next morning. It stopped before eleven, there was even some sun again in the afternoon, but no cutting was possible (J. Fowles).

Назывное предложение зачина *Treacherous England* устанавливает основную эмоциональную окраску ССЦ. Определение *treacherous* – речь идет о погоде в Англии – соотносится с последующими элементами контекста: *it rained out of nowhere It stopped before eleven, there was even some sun again ...* Все это создает семантическое единство, цельную картину, изображающую эмоциональное состояние героя, досадающего на изменчивость погоды Англии. Семантика предложений ССЦ поясняет, конкретизирует назывное предложение зачина. Это основано на вышеупомянутых репрезентативных

элементах, соотносящихся друг с другом без субституции. Очевидно, здесь мы имеем пример репрезентативной корреляции назывного предложения зачина с последующими предложениями ССЦ.

Зачин ССЦ может быть представлен не одним, а несколькими назывными предложениями. В следующем примере они связаны с последующим двусоставным предложением союзом *and*: "... *and in some jasmine scented room they would lie awake ...*" Granada. The Alhambra. Moonlight, the distant sound below or singing gypsies, such grateful, tender eyes .. *and in some jasmine scented room they would lie awake, in each other's arms, infinitely alone, exiled, yet fused in that loneliness, inseparable in that exile* (J. Fowles).

В случае союзной кумуляции последующие предложения ССЦ связаны с зачином, как правило, только ретроспективно.

Другой сильной позицией предложения в тексте является конечная позиция. Предложение в конечной позиции обладает левосторонней сочетаемостью, ретроспективно связываясь с предшествующим предложением либо со всем ССЦ, и обобщает, комментирует, дает итоговую оценку всего ССЦ. Приведем примеры: *A piece of dancing driftwood caught his attention and his eyes followed it down the current. How slowly it appeared to move. What a sluggish stream* (A. Bierce) (связь с предыдущим предложением). *How he came to the turn of the road. A hundred strides ahead of him he saw the Buick like a black mouth he must enter. It had been an undertaker's car. It made a black spot against the heaped snow, fifty-fifty he could get it out. Above the brow of the field on his left the Amishman's silo poked with its conical hat of corrugated iron, an abandoned windmill stood stark, a few grackles wheeled above the buried stubble. Brutish landscape* (J. Updike) (связь со всем ССЦ).

Автор акцентирует те части текста, которые представляются ему наиболее существенными, что в свою очередь накладывает на выделенный отрезок (предложение, группа предложений) относительную автосемантию. Итоговое предложение ССЦ, несомненно, тесно связано с предыдущими предложениями ССЦ, со всем семантико-тематическим развитием текста, но специфика итоговых предложений такова, что они нередко приобретают некоторую самостоятельность. Это происходит в том случае, когда назывные предложения в конечной позиции ССЦ имеют характер сентенций и прочих независимых речений. *The moth battered minutely again at the lampshade. There were others loosely constellated on the glass outside the window over her work table, pale fawn specks of delicate, foolish organism yearning for the impossible Psyches the cruelty of glass; as transparent as air, as divisible as steel* (J. Fawles).

В данном примере итоговое предложение ССЦ *the cruelty of glass* акцентируется различными способами: грамматически – нарушением однотипности построения ССЦ, так как структурно назывное предложение контрастирует с предыдущими двусоставными предложениями; семантически – тем, что выступает в виде обобщенного высказывания, сентенции; стилистические – метафорических характером высказывания. Имея характер «микроотступления» от поступательного развития содержательной линии, данное предложение все же тесно с ним связано, вытекает из этой содержательной линии и конкретизируется, уточняется предшествующими предложениями ССЦ.

Положение назывного предложения в середине ССЦ не имеет столь четкой и определенной нагрузки по сравнению с предложениями в зачине и концовке ССЦ. Предложения в срединном положении менее самостоятельны в структурном и семантическом отношении, развивают тему зачина и зависят от него синтаксически. Позиция любого предложения в ССЦ обусловлена многими факторами, среди которых важнейший – общее коммуникативное содержание целого ССЦ и его структура. Коммуникативная целеустановка не только снимает многозначность языковой единицы, но и является решающим компонентом в определении смысла относительно законченного этапа коммуникации (например, ССЦ). При определении семантической нагрузки предложения в ССЦ следует принимать во внимание коммуникативно-смысловое содержание и структуру соседствующих с ним справа и слева предложений – составляющих того же ССЦ, – их реляционные связи, выражающиеся отношениями причины, следствия, уступки, последовательности, конкретизации и пр.

Семантика назывных предложений в середине ССЦ может быть необычайно широка: ряд действий, процессов; описание предметов, субъектов, обстановки, ситуации, физического и внутреннего состояния эмоционального, интеллектуального; квалификация по качеству, свойству. Описание обстановки сопряжено с эмоциональным состоянием героя в следующем примере: *Mrs. Rankine, of course, went one better. She had been to Lasceaux.*

“But perhaps the most impressive experience of all, she said with studied effect, – was not at Lasceaux, wonderful though the cave paintings are, but at another group of caves where you sail on an underground lake. The complete silence, except for the sound of oars, and the black, black water – I was terrified all the time, and yet I would have liked to stay there forever” (A. Wilson).

Отдельные назывные предложения либо ряды назывных предложений в средней части описательный ССЦ, например, создают и передают эффект непосредственных, сиюминутных впечатлений, фор-

мируют статические ситуации [7]. Связи между предложениями строятся не на причинно-следственных отношениях – подчинении, а на примыкании предложений друг к другу, – как правило, на бессоюзном сочинении.

Есть еще одна немаловажная функции назывного предложения внутри ССЦ, основанная на том, что в пределах микротемы ССЦ возможны свои повороты, отклонения, а также существует возможность наличия вставных эпизодов со своей темой и ремой. В этом случае назывное предложение либо переключает микротему из одного плана в другой, либо осуществляет возврат к прежней теме. Например: *It held, foolish as the idea was, something of her own it, this country sky, this sky above Westminster. She parted the curtains; she looked. Oh, but how surprising. – in the room opposite the old lady stared straight at her. She was going to bed. And the sky. It will be a solemn sky, she had thought, it will be a dusky sky, turning away its cheek in beauty. But there it was – ashen pale, raced over quickly by tapering vast clouds. It was new to her. The wind must have risen* (V. Woolf).

Центральная тема ССЦ – образ лондонского предзакатного неба. Глядя на него из окна, героиня видит в нем какие-то черты, роднящие это небо с ней самой, с ее душевным состоянием: *It held, foolish as the idea was, something of her own ...* В эту тему вклинивается случайное впечатление героини: *She parted the curtains; she looked. Oh, but how surprising. – In the room opposite the old lady stared straight at her. She was going to bed.* Как бы мимоходом отметив картину, по которой скользнул взгляд героини, автор вновь возвращает нас к прежней теме: *And the sky. It will be a solemn sky, she had thought, ...* Продолжается прерванное описание неба, появляются новые детали, привносящие оттенок легкой тревоги, беспокойства: *But there it was – ashen pale, raced over quickly by tapering vast clouds.*

Весь приведенный отрывок представляет собой ССЦ, скрепленное единством микротемы. Назывное предложение середины ССЦ (*And the sky*) обуславливает не только семантическую, но и синтаксическую связность данного ССЦ, соединяясь с помощью союза *and* с предыдущими элементами текста, и выполняет тем самым текстообразующую функцию.

Рассмотрим особо ССЦ, целиком состоящее из названных предложений («номинативная строфа» по терминологии Г. Я. Солганика) [8]. Подобные ССЦ отличаются параллелизмом структуры предложений, входящих в его состав, а уже одно это «предполагает некоторую, а иногда и очень большую степень семантической близости» [9, 83]. Последовательно повторяющаяся структура назывного предложения в контактно расположенных предложениях ССЦ, их особая ритмическая

организация создают синтактико-стилистическое единство, подкрепляющее семантическое единства ССЦ.

Яркой иллюстрацией подобного тесного единства является нередкий в художественной литературе случай транспозиции ССЦ, состоящего из нескольких назывных предложений, в одно предложение, в ряде случаев равное целому абзацу. *The trees and the scrub and surfacing boulders, the silent cliffs above, scorched lifeless planet, windless sun, the day going stale like the ends of the loaves from the Lunch, no longer translucent and soaring, but somehow opaque and static; all the fault of men's voices, the endless futile and unhygienic scratching-at-sores of soi-disant serious men's voices* (J. Fowles).

Такое ССЦ носит ярко выраженный описательный, статический, релятивно-экзистенциальный характер [10]. Оформление ССЦ в виде одного предложения не случайно: все назывные предложения, соединенные асиндетически, настолько тесно спаяны, создавая картину моментальных, непосредственных впечатлений, что разбиение их на отдельные предложения, вероятно, нарушило бы этот эффект и в какой-то степени и замысел писателя.

Подведем краткие итоги. Назывное предложение в рамках ССЦ проявляет свои синтаксические и контекстуально-стилистические особенности. В композиционном плане назывное предложения может занимать начало, середину или конец ССЦ. Функции назывного предложения в зачине – номинация темы ССЦ, выделение «нового», выражение проспективно-ретроспективных связей со всем ССЦ или с его отдельными элементами. Назывное предложение в зачине может осуществлять также ретроспективную связь с другими ССЦ, расположенными контактно или дистантно. Назывное предложение в середине ССЦ участвует в тематическом и семантическом развертывании текста, переключает тему ССЦ из одного плана в другой, осуществляет возврат к прежней теме. Конечное назывное предложение резюмирует, подытоживает семантику всего ССЦ либо его отдельных элементов, обобщает, комментирует, дает оценку. Особый эмоциональный характер, экспрессивность изложения наиболее присущи ССЦ, состоящим целиком из назывных предложений. Все эти свойства и функции назывного предложения в тексте раскрывают некоторые его текстообразующие потенции.

Литература

1. Абдуллаев К. М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, 1978, № 5, стр. 11-19.

- 2.Малычева Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003.
- 3.Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980.
- 4.Демидова Т. К. Коммуникативно-стилистические функции последнего места простого повествовательного предложения, компонента микроконтекста // Лингвистика текста, вып. 141. М., 1979, с. 96-107.
- 5.Radford A. English Syntax. An Introduction. Cambridge University Press, 2004.
- 6.Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983.
- 7.Головенко Ю. А. Текстоструктуры современного английского языка. Смоленск: СГПИ, 1983.
- 8.Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. М.: Высшая школа, 1973.
- 9.Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.
- 10.Инфантова Г. Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.

N.Babayeva

Adlıq cümlənin mətndə işlənilməsi

Xülasə

Məqalədə ingilis dilində adlıq cümlənin mətndə işlənilməsi tədqiq edilir. Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnin komponenti kimi nəzərdən keçirilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün kompozisiya-məna quruluşunda adlıq cümlənin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri şərh edilir. Adlıq cümlə mürəkkəb sintaktik bütövdə üç mövqedə –əvvəldə, ortada və sonda işlənilməsi öyrənilir. Adlıq cümlənin struktur, semantik və funksional xüsusiyyətləri mətnyaratmada xüsusi rol oynayır. Bu mənada kontekst həlledici rol oynayır. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində cümlələrin bir-birilə məna əlaqəsi mətnin bütövlüyünü və onun komponentlərinin integrasiyasını təmin edir. Adlıq cümlənin işlənmə mövqeləri onun semantik-sintaktik strukturunun kommunikativ əhəmiyyətini göstərir.

N.Babayeva

The use of nominative sentence in the text

Summary

The article investigates the use of nominative sentence in the text in English language. The Complex Syntactical Unit is taken as a component of the text. The text forming features of the nominative sentences in the semantic structure of the Complex Syntactical Unit are being discussed in the article.

The use of nominative sentence in Complex Syntactical Unit is being studied in three positions, i.e. in the beginning, in the middle and at the end. The structural, semantic and functional features of the nominative sentences play a particular role in the text formation. In this sense the context plays the decisive role. The usage positions of nominative sentences show the communicative significance of its syntactical semantic structure.

Rəyçi: Nəsirəğa Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ÇİNARƏ QULİYEVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
chquliyeva@beu.edu.az

SIGN LANGUAGE AND ITS DIFFERENT KINDS

Açar sözlər: işarə, AİD, BİD, əl, üz

Key words: sign, ASL, BSL, hand, face

Ключевые слова: знак, БЯЖ, АЯЖ, рука, лицо

Sign Language is a visual sense of communication by using gestures, facial expression, and body language and it is widely used by population who have auditory impairments and people who have deaf relatives. Deaf people who spoke this language had an idea that it was a different method of conveying words with signs as a substitution of oral speech and they assumed that it was English without grammar. As sign language is not a universal language, it has a lot of various types around the world and they have developed independently from each other [1 p.150].

Other people may be models for the deaf for language acquisition, although parents are often the source of a child's early acquisition of language children. A deaf child whose parents are deaf using ASL will begin to acquire ASL as naturally as a child who can hear and adopt a spoken language from their hearing parents. However, language may be acquired differently if a deaf child has hearing parents who have no prior experience with ASL. According to the statistics nine out of 10 children who are deaf are born to parents who hear so that's why some of these hearing parents want to present sign language to their deaf children themselves by learning with their children together. As a result, it is amazing that children who are deaf can sign fluently even their parents might not be perfectly fluent themselves.

Acquisition of sign languages by kids and its steps are as the same as spoken language. Babies start by "babbling" with their hands. They substitute easier hand shapes for more difficult ones, making for cute "baby pronunciations", when they first start producing words. Firstly, they do not pay an attention to grammatical rules as they just make sentences by putting signs together interacting naturally with the people who they have contacts. If a person who uses signs for communication gets a blow in his brain, he can lose the ability to sign and use them grammatically correct in any context.

Not all sign languages are mutually comprehensible, that's why people who do not sign the same language cannot understand one another. As sign

languages are also different, even each school has their own sign language which is only understood by the students of this school. In this article I will speak about American and British Sign Language.

ASL, short for American Sign Language, is the sign language most commonly used in the United States and Canada. Approximately 250,000 – 500,000 people of all ages throughout the US and Canada use this language to communicate as their native language. Even though English is a main language spoken in the United States and the United Kingdom, American Sign Language and British Sign Language are very different from each other. In fact, American Sign Language has its roots in French Sign Language, while British Sign Language has had a greater influence on the development of Australian Auslan and New Zealand Sign Language.

The first idea of standardized American Sign Language came from Thomas Hopkins Gallaudet and Laurent Clerc who founded the first school for the deaf in the USA. From different countries, a lot of deaf people came here and brought different sign languages with themselves. Clerc and Thomas collected these signs including French signs to create a single standard signed language called ASL used in the USA.

Before learning ASL it is very important to know what ASL is because ASL is a completely separate and distinct language from English. It has also all the fundamental and basic features of language such as own rules for pronunciation, word order, and complex grammar. So if one person wants to learn this language he/she should know that there are some ways to learn ASL such as interacting with a native speaker, taking an asl lesson, learning from software.

When a person makes an ASL sentence, the left hemisphere of the brain becomes active such as an English speaker uses English sentences. An ASL has not only its own vocabulary, but also its own grammar that varies greatly from English [2.pp.201-202]. One ASL sign has only one meaning which makes it different from English, for instance, the English word "right" has two meanings such as the opposite of "wrong," and the opposite of "left", but ASL does not have a sign with these two meanings, instead in ASL they are expressed by two different signs. ASL signs express meanings, not English words like French, Spanish, Russian, Japanese, and most other languages. One ASL sign can express one sentence which three or more words can make one sentence in English.

Many people think that they can only communicate about simple concrete ideas but this is the wrong assumption. However, it is like any other languages which abstract complex ideas can also be explained by signs. In ASL you can also discuss different topics such as theology, literature, sports

or shopping. It is also capable of expressing poetry as well as humor and wit. There are no restricted topics to express in this language.

ASL is not a universal language because it is not spoken all over the world and it is not understood by all deaf people. As spoken languages are also different because of spoken by different people in the different area ASL has also different dialects according to different states of USA.

There are different rules differentiating sign language from ASL, for example, while in English grammar plurals are made by adding the affix -s or -es, ASL often makes plurality by repeating the sign according to the (HOUSE HOUSE) or by stating number of the object (HOUSE 4). English has particular pronouns for expressing gender but ASL convey the pronouns by pointing. Questions may not only be expressed in various styles such as with the question word at the end of the sentence (HE READ TODAY WHAT?), or either at the beginning or at the end (WHAT HE READ TODAY WHAT?) but also through face. While raised eyebrows show a yes-no question, lowered eyebrows show a wh-word question. In ASL one index finger upwards can stand for one person. When people have conversations in ASL they do not look at hands, they keep eye contact paying attention to each other's facial expressions.

Besides the differences given above there is also difference in making tenses. In English grammar ed, -ing and -s suffixes are added to make present, past or future tenses but in ASL, there is no changing in signs to indicate the present tense. However, to sign past tense, you put the word 'before' 'past' 'finish' signs at chest level either before or after your sentence. Signing the future tense is indicated with a sign 'next' before or at the end of the sentence [3.p.90].

Since linguists began to study ASL as a language in its own right, beginning of 1960, such differences between ASL and English grammar have been discovered. The first Nicaraguan school for the deaf opened in 1980. Students who are taken far from other deaf people used the gestures which were seen at their home, and they made some pidgin signs for communication with one another, unfortunately it was unsuccessful because of being inconsistent. The following generation studying at this school acquired this pidgin sign and they began to use it naturally creating new grammatical rules. By time, it became a completely developed language system.

Another famous Sign Language is British Sign Language (BSL) which is used in the United Kingdom (UK). It is the first main preferred language of 15.000 deaf people living in the UK, England and Wales. Although the United Kingdom and the United States share English as the predominant oral language, British Sign Language (BSL) has little in common with ASL and

the two languages are mutually incomprehensible because BSL has many regional dialects. British Sign Language is fairly distinct from American Sign Language (ASL) only by having 31% signs identical so the two systems have some differences. To interpret each letter BSL uses two hands together while ASL uses only one hand which makes speech easy for understanding.

British Sign Language has had a difficult fight throughout history. When in 1576 a wedding ceremony was conducted in sign language in Leicester, the first official historical records of BSL were found. It was luck for the individuals using it in the 18th and 19th centuries. The fights for British Sign language which have been lasted for ages haven't finished now. In 2003 BSL was recognized by the government as a language in its own right but they have yet to give it legal status.

The sign language is continually developing as the spoken language so signs may go in and out of fashion as words. Furthermore, in BSL a lot of new signs are created when a new phrase comes into the language or new equipment is invented such as mobile phones. The symbols in sign language depend on how the deaf use the items or what they look like.

BSL has developed spontaneously so it uses a combination of hand shapes and movements, lip patterns, facial expressions and shoulder movements like other sign languages. However, BSL is completely various from English. For example, In BSL you start with the main subject or topic but then you refer to something about the topic. Also, lip patterns are very necessary in BSL. The shape and movement of the hands are the same for 'uncle', 'aunt', 'nephew' and 'niece' signs, but the lip pattern is different.

British Sign Language and other forms of sign language is much slower than speaking, not every word in English has a corresponding symbol in sign language so in these cases British Sign Language uses fingerspelling to spell out special names such as names of people and places or unknown words. That is why the British Sign Language alphabet is very important, because fingerspelling signs for letters in the alphabet can be incorporated into more general signs. For example, gold consists of signing the letter 'g' before moving your hand back and forth. However fingerspelling is not a signed language. Old deaf use more finger spelling than younger ones because of their educational upbringing.

To sum up by the discovery of sign languages as languages in their own right has led to the blossoming of literary culture in sign. A new generation of deaf writers, playwrights, and poets has begun to investigate new ways which sign languages can be used to create works of art with a new idea in language and culture that is rooted in deaf people's strong storytelling tradition. They have produced literary works in sign languages

stories, plays, and poetry performed and broadcasted on videotapes or in TV programs.

References

1. Padden, Carol A. and Tom Humphries, *Deaf in America*, Harvard University Press, 1988.
2. Sacks, Oliver, *Seeing Voices*, University of California Press, 1989. Paperback published by Harper/Collins.
3. Perlmutter, David M. "The Language of the Deaf." *New York Review of Books*, March 28, 1991, pp. 65-72.
4. <http://www.alldeaf.com/threads/most-common-form-of-sign-language.96287/> 30.03.2018
5. <https://nilservices.com/different-types-sign-language/> 29.03.2018

Ç.Quliyeva

İşarə dilləri və onun müxtəlif növləri

Xülasə

Danışiq dillərində sözlər ağız və səsin köməkliyi ilə tələffüz edilir. Bunun əksinə olaraq işarə dillərində nitqdəki səslər eşidilmir onların yalnız bir hissəsi kar insanların dodaqlarında görünə bilər. İşarə dillərinin ən vacib fikri görüntüdür, çünki bu, həmin şəxsin ünsiyyət qurması və məlumat alması üçün ən lazımlı vasitədir. İndiki vaxtda, işarə dili bütün dünyada, o cümlədən təhsil və ya savadlılıq imkanına malik olmayan icmalarda danışılır. İşarə dili (İD) bir çox sahələrdə geniş yayılmış tətbiqi sayəsində tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. İşarə dillərində aparılan tədqiqatlar dil ilə bağlı bir çox vacib sualları həll etməyə imkan verir. Bu məqalə işarə dillərinin müxtəlif analitik xülasəsini təqdim edir. Bu yazı İD sahəsinin müxtəlif tədqiqat aspektlərinin cari vəziyyətini əks etdirmək üçün İD sahəsində mövcud tədqiqat istiqamətlərinin araşdırılmasına əsaslanır. Bu işin məqsədi karlar icmasında istifadə olunan İDnin təbiətini və funksiyasını təsvir etmək Britaniya İşarət dili (BİD) və Amerikan İşarət dili (AİD) arasındakı fərqləri tapmaqdır. Kar İnsanlar üçün dodaq oxuma üsullarından istifadə edirlər. Ancaq yenə də BİL Böyük Britaniyada istifadə edilən işarə dillərinin ən çox yayılmış üsuludur.

Ч.Гулиева

Язык жестов и ее разные виды

Резюме

В разговорной речи слова произносятся с помощью рта и издавания звуков. В отличие от этого в жестовом языке звуки не издаются только из них некоторые могут быть видны в устах у глухих людей. В жестовом языке основная мысль это изображение потому что это самое важное средство связи для этого человека. В современное время о языке жестов говорится во всем мире, причём и в обществах с ограниченным образованием и знаниями. Язык жестов (ЯЖ) привлёк большое внимания исследователей благодаря своему распространённому применению во многих сферах. Исследования, проводимые на языке жестов, позволяют решить многие важные вопросы языка. Эта статья представляет различный аналитический реферат языка жестов. Эта запись для отображения различных аспектов исследования области ЯЖ основывается на изучение различных исследовательских направлений в области ЯЖ. Цель этой работы показать природу и функцию ЯЖ, используемую в обществе глухих, найти различия между Британский язык жестов (БЯЖ) и Американский язык жестов (АЯЖ). Для глухих людей пользуются способом чтения с губ. Однако всё же БЯЖ самый распространенный метод жестового языка используемый в Великобритании.

Rəyçi:

Ətrabə Gül

Filologiya elmləri namizədi, dosent

TƏRANƏ SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
tarana@mail.ru

METOD VƏ METODOLOGIYA, ONLARIN MÜXTƏLİF ÜSULLARI

Açar sözlər: idrak, dialekt, fonoloji, rentgenoskopiya, təsviri.

Key words: intellect, dialect, phonological, roentgenoscopy, descriptive.

Ключевые слова: интеллект, диалект, фонологическая, рентгеноскопия, описательные

Metod yunan sözü olub (methodos) mənsub olduğu dildə tədqiqat və yaxud idrak yolu, nəzəriyyə, təlim mənalərini bildirir. Metod gerçəkliyin təcrübi və ya nəzəri cəhətdən öyrənilməsi, mənimsənilməsi üsullarının məcmu-yudur.

“Metod elm üçün məqsəd deyil, o yalnız obyektin, onun ayrı-ayrı cəhətlərinin, fəaliyyətinin dərk olunma vasitəsidir. İdrak (o cümlədən elmi təfəkkür) təfəkkürün sonsuz sürətdə obyektə yanaşması, insanın təbiətinə, habelə cəmiyyətin inkişafının və təfəkkürün özünün qanunlarına yiyələnməsidir”.

Metod elmin varlığı üçün əsas cəhətlərdən olduğuna görə onun çox qədim tarixi vardır. Y.S.Stepanova görə “40-5- ci illərin dilçiliyində metod probleminə olan baxışlarına üç mühüm anlayış müəyyənləşdirir – “metodika”, “metod”, “metodologiya”. Metodika müşahidə və təcrübə üsullarının məcmusu, metod müşahidə olmuşların və təcrübədə müəyyən edilmişlərin nəzəri mənimsənilməsi yolları, metodologiya isə dünyagörüşü prinsiplərinin idrak prosesinə tətbiqi kimi başa düşülürdü.

Rus dilçiliyində metodun üç hissədən ibarət olması, başqa baxımdan olsa da, 1970-ci illərdə də qeyd olunurdu. Metodu bir system kimi götürən B.A.Sebernikov yazır: “Dilçiliyə tətbiqən elmi tədqiqat metodu adlanan sistemə: 1) metod nəzəriyyəsi; 2) məzmunu metodun linqvistik əsasları ilə müəyyənləşdirən elmi-tədqiqat üsulları kompleksi və 3) texniki və prosedurlar kompleksi “ daxildir.

Alimə görə, metod nəzəriyyəsinin aşağıdakı tərkib hissələri vardır:

1. metodun linqvistik əsasları;
2. elmi-tədqiqat üsullarının tətbiqi metodikası;
3. ümumi idrak nəzəriyyəsinin əsasları.

B.A.Seberennikov elmi üsullar sistemə aşağıdakılar daxil edir:

“Dialektoloji tədqiqatlar zamanı dialect xüsusiyyətlərinin yayılma arealını təyin etmək məqsədi ilə izoqloslari müəyyənləşdirmək üçün coğrafi

xəritələrdə oxşar dil hadisələrinin qeyd edilməsi, etimoloji axtarışlar zamanı məlum məna oxşarlığı ilə səciyyələnən və səs uyğunluqlarını pozmayan oxşar sözlərin və onların formalarının axtarılması; linqvistik tədqiqatlar zamanı seçmənin həcmnin müəyyənləşdirilməsi; dilin üslublarının tətqiqi zamanı fonemlərin diferensial əlamətlərinin meydana çıxarılması və onların cüt-cüt birləşdirilməsi və korrelyasiyaların müəyyənləşdirilməsi.

Əvvəllər təsvir edilməmiş dilin qrammatikasının tərtibi zamanı yazılmış mətnə eyni dil formalarının işlənmə tezliyi dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və paradigma düzəltmə imkanının aşkar edilməsi, dilin edilməsi, dilin tarixinin öyrənilməsi zamanı müxtəlif tarixi dövrlərdə müəyyən bir dildən müxtəlif bir dildən müxtəlif dillərin aldığı səs tərkibinin öyrənilməsi”

Nəhayət B.A.Seberennikov öyrənilən ədəbiyyatın icmalarının tutulması , toplanmış materialın kartoçkalara köçürülməsi, kartoteka düzəldilməsi , diaqram, cədvəl və xəritələrin tərtib edilməsi, informatorla söhbət, danışiq üzlərinin rentgenoskopiya, maqnitofon yazılarının hazırlanması , arxiv materiallarının təşkili və s. kimi işləri texniki üsul və prosedurlara daxil edir.

Göründüyü kimi, metod bütün elmlər üçün bir növ ümumi səciyyə daşısa da, hər bir konkret elm üçün,o cümlədən dilçilik üçün konkret vəzifələrə səciyyələnir.

Metodologiya,adətən, metod haqqında ümumi təlimi kimi başü düşülür. Lakin onun maraq dairəsidadə genişdir. Metodologiya tədqiqat üsulu olan metoddan fərqli olaraq, idrak vasitəsi yox, idrak təlimi kimi mövcuddur.

Dilçilik tarixi göstərir ki, bu elmin tarixi iki müxtəlif dünyagörüşün mübarizə tarixi kimi başə düşülə bilər.

Bu vəziyyət tamamilə təbiidir. B.A.Seberennikov yazır ki, “ hər bir metod həmişə bu və ya digər ümumfəlsəfi nəzəriyyədən bilavasitə və ya biləvasitə asılı olur”.

Dilçilikdə təsviri,müqayisəli və dilçilik coğrafiyası metodlarından istifadə edilir.

Təsviri metod, adından göründüyü kimi, dil faktlarının, dil hadisələrinin təsviri ilə məşğul olur. Bu metod dilçilik tarixində ən qədim ən qədim tədqiqat üsulu hesab olunur.

Təsviri metoddan bizim dövrümüzdə də geniş istifadə olunur. Həmin tədqiqat üsulunun dillərin öyrənilməsi işini tətbiqi müasir dövrdə özünü üç cəhətdən göstərir.Birincisi, bu metoddan ayrı-ayrı dillərin elmi qrammatikalarının hazırlanmasında istifadə olunur. İkincisi, həmin üsul müxtəlif dillərə aid dərsləklərin hazırlanması işində tətbiq olunur. Üçüncüsü

təsviri metod müasir dövrün əsas dilçilik məktəblərində olan struktur dilçilikdə başlıca tədqiqat üsulu kimi işlənir.

Göründüyü kimi, təsviri metodun tarixi qədim, işlənmə sahəsi çox genişdir.

Təsviri metodla aparılan tədqiqatın və yaxud təsviri təhlilin üç mərhələsini göstərir.

Birinci mərhələ mətndən dil vahidlərinin, ilk növbədə, dilin nominative və kommunikativ vahidləri olan sözlərin və cümlələrin seçilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, sözlər mətndə boşluqlara, cümlələr isə nöqtə, sual, nida işarələri, üç nöqtə kimi durğu işarələri ilə həddəndir. Tədqiqatın bu mərhələsi müşahidə üsulu ilə aparılır.

İkinci mərhələ xüsusi nəzəri hazırlıq və tədqiq edilən dili bilməyi tələb edir. Belə ki, bu mərhələdə seçilmiş dil vahidləri artıq müşahidə ilə bərabər təcrübədən keçirilir, yəni sözlər kök və şəkilçilərə, cümlələr isə cümlə üzvlərinə ayrılır.

Üçüncü mərhələdə onların lingvistik təsviri verilir. Bu təsvir müxtəlif təhlil yolları ilə aparıla bilər.

Dilçilik coğrafiyası müstəqil metod olmaqla bərabər təsviri metodda sosioloji üsulun bir növü kimi mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, sözlərin yayılma yerlərini müəyyənləşdirməklə dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin tarixi və ictimai mahiyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Sosioloji üsulun daha əhatəli və təsviri metod üçün daha əhəmiyyətli növü normative-üslubi səciyyələndirmədir. Məhz bu üsullara dilin müxtəlif üslubları: məişət, dəftərxana, bədii, elmi, mətbuat üslubları müəyyənləşdirilir. Dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsində istifadə olunan təsviri metod üsullarından biri də məntiqi üsuldur. Dilçilik məntiq elmi ilə də yaxından bağlıdır. Məntiqi üsul dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsində təsviri metodun bir növü kimi, iki cür tətbiq olunur. Sözlərin, qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsində istifadə olunur. Eləcə də qrammatik kateqoriyaların tam təsviri, əlbəttə, müvafiq məntiqi kateqoriyalar ilə əlaqəsiz çətin olar.

Dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsində təsviri metodun üsullarında biri kimi psixoloji üsula müəyyən yer verilir.

Təsviri dilçilikdə psixoloji üsulun zəruriliyi, heç olmazsa, nitqin psixologiyada idrak proseslərindən biri kimi öyrənilməsində özünü göstərir. Psixoloji cəhətdən nitqin xarici, şifahi, monoloji, dialoji, yazılı, passiv, fəal nitq kimi növləri vardır ki, dilçi onları nəzərə almaya bilməz.

Dilin xarici əlamətlərinin, xüsusən səs quruluşunun xarici cəhətlərinin öyrənilməsində fizioloji və akustik tədqiqat üsullarının çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Danışq səsleri öz zahiri əlamətlərinə görə, ilk növbədə, fizioloji hadisələrdir.

Hər bir danışığ səsi danışığ üzvlərinin müxtəlif hərəkəti nəticəsində yaranır. Deməli, danışığ səslərinin təsvirini vermək üçün ilk növbədə danışığ üzvlərini bilmək lazımdır. Danışığ üzvləri, hər şeydən əvvəl fiziologiyanın obyektidir və dilçinin onu öyrənmək üçün fizioloji üsuldən istifadə etməsi zəruridir.

Danışığ səsləri öz yaranma xüsusiyyətlərinə görə fizioloji hadisələr olsa da, eşidilmə əlamətinə görə fiziki, daha doğrusu akustik hadisələrdir.

Deməli, dil vahidi olan danışığ səslərinin xarici əlamətlərinin öyrənilməsində akustik üsula da böyük ehtiyac vardır.

Hər bir elm sahəsinin öz tədqiqat obyektini dərk və izah etmək üçün ona yanaşma üsulu olmalıdır. Odur ki bütün elm sahələrinin tədqiqat üsuluna malik olması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.M. Ümumi dilçilik. Şərq-Qərb.2006
2. Rəcəbova N. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Nurlan, Bakı, 2007
3. Köçərli E.K.Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, 2006
4. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Maarif,1971.
5. Azərbaycan tarixi. Bakı,1994

T.Suleymanova

Methods and methodology, their various ways

Sammary

The article deals with method and methodology. Methodology is a system of practices and procedures that a teacher uses to teach. It will be based on beliefs about the nature of language, and how it is learnt.

Grammar Translation, the Audiolingual Method and the Direct Method are clear methodologies, with associated practices and procedures, and are each based on different interpretations of the nature of language and language learning.

In the classroom many teachers base their lessons on a mixture of methods and approaches to meet the different needs of learners and the different aims of lessons or courses. Factors in deciding how to teach include the age and experience of learners, lesson and course objectives, expectations and resources.

Т.Сулейманова

**Методы и методология, их
соответствующие пути
Резюме**

В статье рассматриваются методы и методология. Методология - это система практик и процедур, которые учитель использует для обучения. Он будет основан на убеждениях о природе языка и о том, как он учится.

Грамматический перевод, Аудиоязычный метод являются четкими методологиями, связанными с практикой и процедурами, и каждый из них основан на разных интерпретациях характера языка и изучения языка.

В классе многие учителя основывают свои уроки на сочетании методов и подходов для удовлетворения различных потребностей учащихся и различных целей уроков или курсов. Факторы при принятии решения о том, как преподавать, включают возраст и опыт учащихся, урок и цели курса, ожидания и ресурсы.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent

TALEHE AHMEDOVA
Azerbaijan State Pedagogical University
Akhmedova1491@mail.ru

UTILIZATION OF METAPHORS IN COLLOQUIAL CONCEPTS

Key words: metaphor, colloquial language, expressive means, contextual meaning, concept.

Açar sözlər: metafora, danışiq dili, ifadə vasitələri, kontekstual məna, konsept.

Ключевые слова: метафора, разговорный язык, выразительные средства, контекстуальное значение, концепт

The vast majority of us think about a metaphor as a device used in songs or poems only, and that it has nothing to do with our everyday life. In fact, each of us in our normal life speaks, composes and thinks in metaphors. We can't avoid them. Metaphors are sometimes constructed through our common language. We may call them colloquial metaphors. Calling a person a "night owl" or an "early bird" or saying "life is a journey" are common colloquial metaphor examples commonly heard and understood by most of us. Below are some more conventional metaphors we often hear in our daily life:

My boyfriend was boiling mad. (This implies he was too angry.)

The assignment was a breeze. (This implies that the assignment was not difficult.)

It is going to be clear skies from now on. (This implies that clear skies are not a threat and life is going to be without hardships)

The skies of his future began to darken. (Darkness is a threat; therefore, this implies that the coming times are going to be hard for him.)

Some people think of metaphors as nothing more than the stuff of songs and poems.

Love is a fire, or hell, or a losing game.

Metaphors are things we pass down from generation to generation, which transmit a culture's distinct way of seeing and being in the world.

Here, in this paper we'll take a look at some of the different kinds of metaphors, with examples drawn from advertisements, poems, essays, songs, and TV programs etc.

The term 'metaphor' implies transference of some quality starting with one object to another.

Metaphor is not an option method of expressing common sense but rather a typical method for accomplishing new sense.

In the opinion of V. Arnold, "a metaphor" is implicit comparison that is made by using the name of one object to another and thus tapping some important feature of the second" [2; 24].

Colloquial metaphors are used in language in our everyday lives. Metaphors in colloquial English shape not just our communication, but also shape the way we think and act. Colloquial language is mutually exclusive with metaphor. In this present paper we can only focus on the nature, using and role of metaphor in our everyday speech, with a few suggestions deal with the larger implications of our life. Metaphors are for most people a stylistic device of the poetic imagination and rhetorical flourish- a matter of unusual (extraordinary) language rather than common language. Besides, metaphors are defined as characteristic of language alone, a matter of words rather than thought or activity. We have investigated, that metaphor is pervasive in everyday life in thought and everyday activity not only in language.

At the point when individuals converse with one another, they made widespread using of metaphor. In talk, metaphor is a moving, dynamic marvel that spreads, associate, and separates with different contemplations and other speakers, begins and restarts, moves through talk creating, augmenting, evolving. People use metaphor to think with, to explain themselves to others, to organise their talk, and their choice of metaphor often reveals – not only their conceptualisations but also, and perhaps more importantly for human communication, their attitudes and values. Starting with particular cases of metaphor in talk, and comprehension how individuals use metaphor, will help us construct better hypotheses about the nature of metaphor. We have investigated how people use metaphor in processes of human social interaction: how metaphor carries attitudes and values, how metaphor is used in the management of talk and in the negotiation of ideas and understandings. In comprehension the talk parts and elements of metaphor specialists consolidate examination of metaphor use with different strategies of talk examination, including discussion examination, useful investigation .In this article we describe how metaphor has been found to work in the emotional measurement of human cooperation, how it helps in talk administration, and how it can be used.

There are different concepts when we use colloquial metaphors. To give a deep explanation of this we can divide these concepts into many groups and give examples. The concepts that administer our thinking are not simply matters of the mind. They likewise represent our ordinary working, down to the most unremarkable subtle elements. Our concepts structure what we see, how we get around on the planet, and how we identify with other individuals. Our conceptual system assumes a focal part in characterizing

our everyday realities. On the off chance that we are right in proposing that our reasonable framework is to a great extent figurative, then the way we think, what we encounter, and what we do every day is very much a matter of metaphor. But our conceptual system is not something we are ordinarily mindful of. In a large portion of the easily overlooked details we do consistently, we basically think and act pretty much consequently along specific lines. Exactly what these lines are is in no way, shape or form self-evident. One approach to figure out is by looking at language essentially on the premise of linguistic proof; we have found that the greater part of our conceptual system is metaphorical in nature. Also, we have figured out how to start to distinguish in subtle element exactly what the metaphors are that structure how we see, how we think, and what we do. To give some idea of what it could mean for metaphorical concepts. Let us start with the different concepts. For instance when talking about argument, we use war metaphors. When talking about time, we often use money metaphors. But when talking about money, we rely on liquid metaphors. We dip into savings, sponge off friends or skim funds off the top. To get an idea of how metaphorical expressions in every-day language can give us insight into the metaphorical nature of the concepts that structure our everyday activities, let us consider the metaphorical concept TIME IS MONEY as it is reflected in contemporary English.

Inside of the non expository theory a metaphor is by and large thought to be a finished up equation of terms that is more forceful and active than an analogy, despite the fact that the two sorts of tropes are exceedingly comparable and regularly confused. One recognizing characteristic is that the decisiveness of a metaphor raises doubt about the hidden class structure, while in a logical similarity the relative contrasts between the classifications stay striking and recognized. So also, metaphors can be recognized from other firmly related logical ideas, for example, metonym synecdoche, simile, allegory. The utilization of metaphor is a dynamic phenomenon which empowers us to produce new implications from old. This process can be outlined with the sensation of metaphorical speculation. The view that metaphor is a principal avenue by which language progresses is based on the perfectly reasonable assumptions that language has to start somehow, and its initial concerns would have been with items in a speaker's immediate vicinity. A plausible origin myth is that the most primitive linguistic resources provided rudimentary verbal representations for solid sensible objects and for animal and (especially) human activities (Stanford, 1936). Initially the resources of natural language would presumably have been fairly parsimonious. A problem consists in a question: how could the primitive linguistic resources, grounded in representations for sensible

objects and expressions for basic activities, be extended to embrace the higher reaches of abstract thought that we now articulate through the rich resources of natural language. A fundamental mechanism for extending and refining language is metaphor.

The main functional distinction between using of metaphors in the literary text from informal conversation - the nature of aesthetic information. A form of existence of esthetic sense - the artistic image, one of features, which - a semantic variety of coexistence of repeated layers of value in the text at the same time. The metaphor which can be reduced concerning classification of concepts which are semantic remote from each other is the main structural mechanism for formation of artistic value.

Bibliography

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Konseptual metaforaların xüsusiyyətləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2010.- 91səh
2. George Lakoff, and Mark Johnson. Metaphors we live by. Chicago; London University of Chicago Press, 2003. - p.561.
3. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. - Л.:Просвещение, 1973. - 304 с
4. Hajiyeva U. A Guide to English Stylistics. ASPU. Bakı-2010 258p.
5. Jakobson, R. Linguistics and Poetics. – In: Style in Language, The M. I. T. Press, 1966 - 198p

T .Əhmədova

Danışiq konseptlərində metaforaların işlənməsi

Xülasə

Bu məqalə danışiq dilində metaforaların işlənməsi mövzusunə həsr olunub. Məqalədə metaforaların müxtəlif dilçilər : İ.V Arnold, G. Lakoff, M. Johnson, tərəfindən verilmiş tərifləri, təsnifatları və işlənmə dairəsi ətraflı araşdırılıb. Metaforaların müxtəlif konseptlərdə işlənməsi izah olunub. Müxtəlif elmlərin metafor probleminə müraciəti bu fenomenin təbiətinin mürəkkəbliyini göstərir. Metafora haqqında ilk izlərə antik alimlərin əsərlərində rast gəlirik. Şeir və ritorikanın problemləri ilə məşğul olduqda, biz metaforu yalnız bir söz nitqi hesab edirik, lakin biz metafordan fərdi bir linqvistik fenomen kimi danışırıq. Məqalədə həmçinin metaforun ətraflı məntiqi tərfi də var. Dilin metaforu ilə nitq metaforu arasındakı fərq konkretləşdirilir. Metaforların öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar dilçilikdə

təhlilin müxtəlifliyini və mürəkkəbliyini göstərir. İngilis dilində dialoq tərzində işləyən metafora məhsuldar tematik qruplara ayrılır. Xüsusi linqvistik material, dənışıq metaforunun funksiyalarının müxtəlifliyini göstərir

T .Ахмедова

Использование метафор в разговорных концептах

Резюме

Данная статья посвящена исследованию метафоры в разговорном английском языке. В статье указаны определения, классификации и область употребления метафор разработанные такими лингвистами как Арнольд И.В. Лакофф Джордж. Рассказаны употребление метафор в различных концептах. Обращение различных наук к проблеме метафоры свидетельствует о сложности природы данного явления. Первое упоминание о метафоре мы находим в трудах античных ученых. Занимаясь проблемами поэтики и риторики, мы рассматриваем метафору только как фигуру речи, но не говорим о метафоре как об индивидуальном языковом явлении В статье существует и логическое определение развернутой метафоры как образной картины Конкретизируется различие между метафорой языка и метафорой речи. Различные подходы к изучению метафоры наглядно иллюстрируют многообразие и сложность ее анализа в лингвистике. Выделяются продуктивные тематические группы метафор, функционирующие в разговорном стиле английского языка. На конкретном языковом материале показано многообразие функций разговорной метафоры

Rəyçi:

Esmira Ağamirzəyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KÖNÜL SƏMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
samedovakonul74@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL QRUPU DİALEKTLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ VƏ QIPÇAQ ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: Dialektlər, Şimal qrupu, köməkçi nitq hissələri. Türk dilləri

Ключевые слова: диалекты, Северная группа, вторичная часть речи, турецкие языки.

Key words: Dialects, North Group, secondary part of speech, Turkish languages.

F. Zeynalov bu dövrdə yaşayıb-yaradan türkoloqlardan P. Haldermanla, İ. Qıqanovun adlarını qeyd edərək göstərir ki, hər iki müəllif türk dillərində nitq hissələrinin bölgüsündən danışarkən onları əsas və köməkçi qruplara ayırmış və köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, zərf və nidaları daxil etmişdir. Eyni zamanda onlar dildəki bütün köməkçi vasitələri – leksik və grammatik şəkilçiləri köməkçi feilləri, bir sıra ünsürləri də köməkçi nitq hissələri kimi xarakterizə etmişlər. [11, s. 10].

Köməçi nitq hissələri həmçinin əsas nitq hissələrindən morfoloji cəhətdən də fərqlənir. F. Zeynalov bir şox fərqli xüsusiyyətlərinə görə köməkçi nitq hissələrini üç qrupa ayırır:

1. Sözlər arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirən köməkçi nitq hissələri – qoşma.

2. Sözlər və cümlələr arasında sintaktik əlaqə yaradan nitq hissəsi – bağlayıcı.

3. Söz və cümlələrə müxtəlif münasibət və əlavə məna çalarlılığı verən köməkçi nitq hissəsi – ədat.

F. Zeynalov müasir türk dillərində olan köməkçi nitq hissələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Qoşma və köməkçi adlar, 2. Bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, 3. Ədat və modal sözlər, 4. Nida və təqlidi sözlər.

Şimal qrupu diləkt və şivələrində bütün köməkçi nitq hissələrinə – modal sözlər, bağlayıcılar, qoşma, ədat və nidalara rast gəlmək olur.

Modal sözlər

Modal sözlər qrupu türk dillərində və ümumi dilçilikdə yeni məsələ olub, son dövrlərdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Əlbəttə, hələ qədim zamanlardan bəri bir çox mütəxəssislər dildə mövcud olan nitq hissələrinin

əlamətlərinə uyğun gəlməyən, nitq hissələri təlimindən kənara çıxan söz qruplarına işarə etmişlər. Lakin bu haqda son dövrlərdə yazılmağa başlanmışdır. Modallıq kateqoriyası məntiqdən, eyni zamanda fəlsəfi bir kateqoriyadır.

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlər sintaktik cəhətdən ara sözlərlə yanaşı söz-cümlə vəzifəsində də şıxış edə bilər. F. Zeynalov modal sözlərin aşağıdakı məna qruplarını qeyd edir. [2]

1. Cümlədəki fikrin həqiqiliyini qəti şəkildə təsdiq edən modal sözlər: əlbəttə, həqiqətən, doğrudan-dogruya.

2. cümlədəki fikrin bir qədər şübhəli, təxmin olunan, fərz edilən formada təsdiqi və ya inkarı: bəlkə, təxminən, deyəsən, çox güman ki, ola bilsin ki, gərək ki və s.

3. ümumiləşdirmə, fikrin nəticəsini bildirənlər: demək, deməli, açıq desək, ümumiyyətlə desək və s.

4. fikrin ardıcılığını bildirənlər: əvvəla, əvvələn, birinci, ikinci, üçüncü.

5. əslində həqiqət olmayan, lakin həqiqətə bənzədilən bir əşya, əlamət və s. haqqında müəyyən fikri ifadə etmək üçün işlədilən modal sözlər: guya, guya ki, sanki, elə bil ki.

6. Fikrin mənbəyinin kimə məxsus olduğunu bildirənlər mənə, sənə, zənnimcə, fikrimcə, filankəs demişkən və s.

M. Hüseynzadə modal sözləri beş qrupa, Z. Əlizadə isə iki qrupa ayırır. Müasir türk dillərindən özbək, qazax, türkmən dillərində modal sözlərin dörd məna növü vardır. Müasir türk dillərində modal sözləri leksik çalarlığına görə üç qrupda cəmləşdirmək olar:

1. Zərurilik əks etdirən modal sözlər: əlbəttə, hökmən, şəksiz, şübhəsiz, mütləq, sözsüz, yaqin.

2. Həqiqilik, gerçəklik əks etdirən modal sözlər: həqiqətən, doğrusu, doğrudan, əslində təbii və s.

3. Ehtimallıq əks etdirən modal sözlər: ehtimal ki, görünür, deyəsən, mümkündür, sanki, bəlkə, güman ki və s. [1], [8]

Bağlayıcı

Köməkçi nitq hissələri arasında bağlayıcılar özünüməxsus spesifik yere malikdir. Məlum olduğu kimi türk dillərinin özünəməxsus bağlayıcıları miqdar etibarilə çox azdır. Bağlayıcıların ilk təsnifi M. Kazım bəyə aiddir. O türkologiyada ilk dəfə olaraq bağlayıcıları iki yerə sadə və tərkibi olmaqla bölmüşdür.

Şimal qrupu dialekt və şivələrində işlənən daha fəal bağlayıcılara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *nə//na, ya//yə, əyəm, ham, ama, ham da, ya elə, ya belə, gəley. intehası, taki, cümkün, eyem, eyem ki, əyəmnərri-əgər, oçün, hunuçün, gənə, genə.*

Bunu nəzərə alaraq A. Hüseynov qeyd edir ki, yerli şivədə danışanların nitqində *amma*, *həm*, *əgər* kimi sözlər müxtəlif fonetik örtükdə özünü göstərir. Onun fikrincə, burada dialektal fərq axtarmaq əbəsdir. Ədəbi dil forması ilə qarşılaşdırıldıqda bəzən yerli şivələrdə müəyyən bağlayıcıların əks mənada işləndiyini görürük; məs.:ədəbi dildə “ya” bağlayıcısı mənasında Şəki dialektində “nə”, “nə” bağlayıcısı “ya” bağlayıcısının yerində işlədilir. Bu məhz dialektal fərqi göstərən xüsusiyyətlər kimi diqqətlə izlənilir [3, s. 64].

Qoşmaları yaratdıqları mənə çalarlıqlarına görə aşağıdakı mənə qruplarına bölmək olar:

1. Zaman mənası bildirən qoşmalar; əvvəl, sonra, qədər, doğru, ilə, kimi, qarşı, bəri, öncə, üçün. və. s
2. Komitativ münasibətlər əks etdirən qoşmalar; ilə(-la, -lə)
3. Komparativ münasibətlər bildirən qoşmalar; kimi, qədər, tək. vəs
4. Instrumental münasibətlər bildirən qoşma; ilə
5. Səbəb-məqsəd və nəticə bildirən qoşmalar; üçün, ötrü, üzrə, görə, ilə,
6. Məkan münasibətləri bildirən qoşmalar. bəri, qabaq, doğru, qədər. -dək, -can, -cən, tək vəs

S. Cəfərov görə, ötrü, üzrə, özgə və s. qoşmalarını düzətmə, asılı olaraq, fərqli olaraq, cavab olaraq birləşmələrini isə mürəkkəb qoşma hesab etmişdir. ” [12, s. 289] Türkoloji ədəbiyyatda qoşmaların mənşəyinə görə də müxtəliflik vardır. Bəzi mütəxəssislər qoşmaların müasir vəziyyətindən çıxış edərək onları üç qrupa bölür: sabit, qeyri-sabit və şəkilçiləşməyə meyilli qoşmalar. N. Baskakov isə qoşmaları xalis və əsas nitq hissəsindən təcrid olunmuş qoşmalar deyə iki qrupa bölmüşdür. Maarif Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası kitabında da Qoşmaların mənə növləri 3 yerə bölür.

1) keçici qoşmalar; 2) sabit qoşmalar; 3) şəkilçiləşmiş qoşmalar.

1) qabaq, əvvəl, sonra, bəri, başqa, özgə.

Sabit qoşmalar: üçün, ötrü, kimi, tək, təki şəkilçiləşmiş qoşmalar. Səhərəcən, ilə, -la, -lə [9, s. 160-163]; [10]

Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialektlərində türk dillərində olduğu kimi daha çox işlənən qoşmalar bunlardır: Şimal qrupu dialektlərində ən çox işlənən qoşmalara bunları misal göstərmək olar: *kimi*, *kimik*, *ötəri*, *təkin*, *soora*, *sarı*, *yana*, *-can*, *-cən*, *-nan*, *-nən*, *-ynan*, *uçun*//*üçün*// *için*//*çün* (*səni kimik*, *saqa qöra*, *hunçün*, *sən təkin*, *yarımnan sora*, *qavağa*)

A. Hüseynov da öz tədqiqatlarında qoşma ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmuş, *-nan*, *-tan*, *-tən*, *-ynan* şəkilçilərini də qoşma adlandıranları haqsız hesab etmişdir. O qeyd edir ki, dialektal vasitə -birgəlik qrammatik halını yaradan *-nan*, *-nən* şəkilçisini qoşma hesab etməklə dildə yeddinci qrammatik halın olmadığı sübut edilmişdir. Lakin şivələrdə həmin qrammatik hal hələ də *-nan*, *-nən* şəkilçisi ilə formalaşır. Bu aydındır. Bəzi qoşma sözlər, həqiqətən, qədimdir və belə sözlər ədəbi dildəki şəkildən

fərqli fonetik örtükdə işlənir. *Kimik* (Qax-Zaqatala) qoşması müasir ədəbi dildə kimin qoşmasına uyğun gəlir. [3, s. 63].

Ədatlar

Müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunda ədatlar mühüm rol oynayır. Ədatların əssa xüsusiyyətləri bu və ya digər sözü qüvvətləndirməyə, mənə çalarlığı yaratmağa xidmət etməkdir. lakin bəzi ədatlar hələ ilkin mənbədən tam təcrid olunmadığı üçün bu və ya digər münasibət bildirməyə, bütün cümlənin ümumi mənasına təsir etməyə də qadirdir. Türkologiyada ədatları cümlədəki mövqelərinə görə üç qrupa bölürlər:

1. cümlənin hər yerində işlənə bilən ədatlar.
2. cümlənin ancaq əvvəlində işlənə bilən ədatlar.
3. cümlənin ancaq sonunda işlənə bilən ədatlar.

Cümlənin sonunda işlənən ədatlara *-mı⁴* ədatını göstərmək olar. Bu da məlumdur ki, artıq tədricən *-mı⁴* ədatı şəkildə şəkilçiləşir. Ədatların hətta bəziləri şəxsə görə də dəyişə bilər. Məs:qoy, qoyun, gör, görün, görək və s. Ədatlar, əsasən, cümlənin feillə bağlı olan xəbərinə aid olur. Azərbaycan dilçiliyində ədatların altıdan ona qədər mənə növü qeyd edilir. Ə. Abdullayev altı, A. Aslanov altı, M. Hüseynzadə yeddi, N. Abdullayev isə on növünü göstərmişdir. F. Zeynalov ədatları mənaca iki yerə bölür: xalis ədatlar və modal ədatlar.

Xalis ədatlar: *da, -də, mı⁴-, a-ə, ya, ha, hə, heçdi, -ca.*

Modal ədatlar:*qoy, qoyun, gör, görün, görək, görəsən, heç, xeyir, bəli, yox, hətta, ancaq, hələ, belə, amm, yalnız, təkcə, bir, bircə, gəl, gəlsənə, axı, yoxsa, bəri, kaş, yəni, bəs, artıq, məhz, əsil, məgər, mağıl.*

Şimal qrupu dialekt və şivələrində ən çox işlənən ədatlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *di, qoy, qoysaa, galsaa, baxsaa, ta, mağıl, ginen, bet və s.* (Zaq-bəhmədli, Qax, Bal.) . Bundan başqa Şimal şivələrində Zaqatala. Qax, Balakən dialektlərində xüsusi ədat var ki bu ədata başqa şivələrdə rast gəlinmir. Bu həmin zonada xüsusi olaraq işlədilən *bet* qüvvətləndirici ədatıdır. Məs.:–*Heç bet yaxşı olmadı. (Zaq. Qımır.) Hona bet baxıb öqrensaa. (Zaq; Bal.)*

Bəli, əsas odur, tələsməyəsən,
Bir işi görginən sən yavaş-yavaş.
Külək tək hər yana sən əsməyəsən,
Düşər saçlarına dən yavaş-yavaş. [5, s. 12].

Məcnun tək eçqə sadıq qal, yaşa,
Fərhadın əzmiylə külüng çal daşa.
Vəfalı bir ömür vurginən başa,
Desinlər bir eşqin közü bizdədir. [6, s. 6], [7].

Nidalar

Nidalar sonradan meydana gəlmiş, həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənən bir nitq hissəsidir. Onların əsas vəzifəsi emosionallığı artırmağa xidmət etməkdir. Nidalar nominativlik əks etdirmədən prosesi dəyişir, bir növ, prosesin özünü əks etdirir, mətnə ekspressivlik-emosionallıq verir. Nidalar həmçinin cümlədə fikrin ifadə vasitələrinə də müəyyən təsir göstərir. Qədim türk yazılı abidələrindən olan Yenisey yazılarında “ah, əfsus, heyf” mənalarını ifadə edən iki nidanın “yeta” və “ıyu” sözlərinin işləndiyinə təsadüf edilmişdir [4, s. 142]. Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq nidalar xalis türk mənşəlidir. Başqa sözlə, alınma nidalara türk dillərində çox az rast gəlinir. Nidaların leksik mənası yoxdur. Onlar dəyişməyən nitq hissəsidir. Başqa sözlə, nə sözdüzəldici, nə də söz dəyişdirici şəkilçilər bu kateqoriya üçün səciyyəvi deyil. Nidalar əksər türk dillərində xalis və düzəltmə deyə iki yerə bölünür. Nidalardan yalnız bəxəllah, afərin, əfsus, afərin, mərhəbə, bismillah kimi işlədilən sözləri düzəltmə nida kimi işlədilir. Nidaların əksəriyyəti cümlənin önündə – prepozitiv mövqedə işlədilir.

Burada aşağıdakı nidalar daha çox işlədilir: *bəh, bəh, bay, beh, bah, hurrey, urrey, bıy, boy, booveh, baa, beee, of, uf, hey, ədə, a gədə* “a bala”, *hayıf, hayıfydı, oh-oh-oh*. Şimal qrupu dialekt və şivələrində nidalardan altı növü özünü göstərir:

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1958.
2. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər,
3. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti) . APİ. Bakı, 1979, 87 səh.
4. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, “Elm-təhsil”, 2015, 596 səh.
5. İbrahimli Ş. Təki ürəkdə sevgi olsun, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 88 səh.
6. İbrahimli Ş. Yaşadır Vətənə məhəbbət məni, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 168 səh.
7. Mirzə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Azərtədrisnəşr. 1962. Bakı, 354 səh.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, 1962.
9. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası.
10. Rəcəbov Ə. Ə. Dilçilik tarixi. Bakı “Maarif” 1984. 583 səh.
11. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi, Bakı, 2017, 152 səh. (Afpoliqraf.)
12. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, “M. B. M” nəşriyyatı, 2008, 354 səh.

К.Самедова

**Вторичная часть речи на диалектах Северной группы
азербайджанского языка**

Резюме

На основе лексико-грамматических знаков слова современные тюркские языки делятся на несколько частей. Эти части речи разделены на две части по их реалистическому лексическому содержанию, специфическим морфологическим признакам и способности функционировать как самостоятельная часть предложения: основная и второстепенная. Вторичные части речи исторически были основными частями речи, но затем частично или полностью утратили свою независимость на исторических этапах развития языка. В письменных надписях турецкого языка вторичные части речи классифицируются в соответствии с тремя основными принципами лексико-грамматической категории (реальное лексическое содержание, специфические морфологические особенности и способность функционировать как самостоятельная часть предложения). На диалекте и акцентах Северной группы есть определенные признаки всей вторичной части речи - модальности, постпозиция, определение, соединение, междометие.

K. Samedova

**Secondary part of speech in the dialects of the North Group of the
Azerbaijani language**

Summary

Based on lexical-grammatical signs the words in modern Turkic languages are divided into several parts. These parts of the speech are divided into two parts according their realistic lexical content, specific morphological features, and ability to function as an independent part of sentence: main and secondary. Secondary parts of speech have historically been the main parts of speech, but then partly or completely lost their independence in the historical development stages of the language. In the written scripts of the Turkish language secondary parts of speech are classified according to the three main principles of the lexical-grammatical category (real lexical content, specific morphological features and ability to function as an independent part of sentence). In the North group dialect and accents, there are specific signs of all secondary part of speech - modals, postposition, determines, conjunction, interjection.

Rəyçi: Məhərrə Hüseynova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LALA MASIMOVA, PhD
Azerbaijan State Oil and Industry University
lalamasimova@mail.ru

STRUCTURING A BASIC ESL LESSON PLAN

Key words: lesson planning, effective way, practice, presentation, student-centered activities

Ключевые слова: планирование уроков, эффективный способ, практика, презентация, деятельность, ориентированная на учащихся

Açar sözlər: dərs planlaması, effektiv üsul, təcrübə, təqdimat, tələbə mərkəzli fəaliyyət

Lesson planning is one of the most crucial aspects of teaching English, but it's also one of the most time-consuming and tedious. Many plans even include exactly what the teacher should say during a class, and the anticipated response from students. While this may be necessary at times, the more comfortable you get in the classroom, the less of a structured plan you'll need to follow.

There are many effective ways to structure ESL lesson plans depending on which level of English you teach. The lesson plan below highlights student-centered activities for speaking and listening, as most English teachers seem to focus on these aspects of language acquisition. But, the template structure could easily be adapted for reading and writing as well.

This basic English lesson plan will help get you started whether you, the teacher, will be instructing in a classroom, in a home setting, or in another type of learning environment.

Learning Objectives

Highlight the learning objectives in your lesson plan, but don't stress too much about this portion. The general objective is for students to grasp what you're trying to teach them.

Timing

Lesson plans usually include an allocated amount of time per part. Timing is important, but don't worry so much if you don't follow the timing of your plans to the second. Oftentimes activities run shorter or longer than anticipated. Go with the flow as you'll likely be dealing with differing cultural concepts of time and a language barrier to boot.

Materials

Having a list of necessary materials in your lesson plan is essential, but even more so is making sure to prepare and bring the items you want to use – and/or triple check the classroom space ahead of time to ensure everything you need is properly working and/or available.

The basic structure of an English lesson plan usually includes the following parts:

- Warmer
- Presentation
- Practice
- Production
- Review

Warmer

A “warmer” begins a lesson with energy and gets students excited to learn. Oftentimes warmers are a review of previously learned material, or they introduce what’s going to be covered in the lesson. Warmers should be short and motivational.

Recommended time: 5 minutes

Presentation

The “presentation” of an ESL lesson generally introduces the topic, grammar points, vocabulary, and/or key expressions to be taught. This segment of the plan is where the teacher takes on the lead role, and has students listen to and repeat phrases.

Suggestions for presentation activities: A quick video, sound bite, or another type of visual works well here to pull students in. Asking lots of questions to get students engaged with the new material works great, too.

Recommended time: 5 minutes

Role of the teacher: Leader

Practice

Here students begin to practice with the target language. This is a guided section of the class, one in which the role of the teacher is to give examples and monitor student responses.

Suggestion for a practice activity: Pairing English expressions in question and answer form, sometimes referred to as ‘couplets’, is helpful for younger beginners, particularly.

Recommended time: 10 minutes

Production

The Production is perhaps the most important part of an ESL lesson to get the students producing the language practiced. At least one, but usually two student-centered activities should be done during the production

segment of a class. The teacher should simply monitor students at this point, jumping in only to help with major mistakes or to clarify instructions.

Suggestions for production activities:

- Consider doing at least one all-class activity like a “Straw Relay Race” (taking class size and space into consideration), or split students into pairs or small groups.

- Active and engaging games are key at this point, even when instructing one-on-one.

How to do the ‘Straw Relay’:

- You’ll need enough straws and various small pieces of paper for each student.

- Have students write a target vocabulary word and/or a key expression (question or answer) on the pieces of paper, and then fold them once or twice.

- Give students time to practice picking up their piece of paper by using the straw as if to drink a beverage.

- Once students have had a chance to practice, split the class into teams of five or six. Or, one group if your class is small enough.

- Arrange desks or tables in the room to be in a straight line, allowing for a little space in between each student.

- When students are in line and ready to go, collect all the small pieces of paper and place them at one end of the line(s).

- The first student starts by picking up one piece of paper with his or her straw, and then passes it down the line.

- Each of the following students do the same, making sure not to use hands to help pass the piece of paper.

- Once the last student in line gets the note, he or she must open it and correctly say what’s written to the teacher.

- Time the activity, and after the time is up, whichever team passed the most pieces of paper down the line is the winner.

Recommended time: Each production activity should take around 10-15 minutes, including time to set up and instruct

Review

Leaving time for review helps to assess student learning while ending on a high note.

Some things to think about for review:

- Was there a common mistake students were making with the lesson material? If so, address this now.

- Are students tired? Quiet? Too noisy? What should the tone of this review be? Energetic? Calming?

Suggestions for review activities:

- Develop an established way to review at the end of every class, something that your students will get used to, expect and enjoy.

- During a lesson review you could award students for participation and/or behavior.

- Asking questions or facilitating some sort of quiz is another wonderful idea.

Recommended time: 5 minutes

Lesson Plan Notes

Leave some notes at the end of your lesson plan document to jot down what went well, and what could be improved. As with anything, you only get better with time and experience. Don't be afraid to make some mistakes – even as the teacher – as you test new ways and try different activities. One of the best parts about making a basic lesson plan is once you have a stock of them, they can be reused in the future. You'll save yourself a lot of time as a teacher in years to come – especially if you plan on continuing to teach English overseas. Keep in mind some teaching situations will require you to turn in lesson plans, so it's a good idea to get in the habit of documenting what you teach anyway.

References

1. Asher, R.E. and J. M. Y. Simpson. The Encyclopedia of Language and Linguistics. 1994.
2. Bright, William. International Encyclopedia of Linguistics. Oxford University Press, 1992.
3. Crystal, David, The Cambridge Encyclopedia of Language. 2nd Ed. New York: The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1997.

L.Məsimova

ESL dərslərinin qurulması

Xülasə

Dərs planlaması, İngilis dilinin tədrisinin ən vacib aspektlərindən biridir, lakin bu da ən çox vaxt çəkən və yorucu bir haldır. Əksər hallarda dərs planı müəllimin sinifdə tələbələrə gözlənilən cavabı dəqiqləşdirir. Bu bəzən sinifdə nə qədər lazım olsa da, bəzi hallarda strukturlaşdırılmış planı daha az təqib etmək lazım olur.

ESL dərslərinin ingilis dilinin hansı səviyyədə öyrədildiyinə görə qurmaq üçün bir çox effektiv yollar var. Məqalədə verilən dərs planı danışma və dinləmək üçün tələbə mərkəzli fəaliyyətləri vurğulayır, çünki

İngilis dili müəllimlərinin əksəriyyəti dilin bu aspektlərinə diqqət yetirirlər. Lakin şablon strukturu asanlıqla oxumaq və yazmaq üçün uyğunlaşdırıla bilər.

İngilis dilinin dərs planı, müəllimin sinifdə, evdə və ya başqa bir təhsil mühitində təlimat verəcəyini öyrənməyə kömək edəcəkdir.

Л.Масимова

Структурирование плана уроков esl

Резюме

Планирование уроков - один из самых важных аспектов преподавания английского языка, но он также является одним из самых трудоемких и утомительных. Многие планы включают даже то, что учитель должен сказать во время занятий, и ожидаемый ответ от студентов. Хотя это может потребоваться время от времени, чем комфортнее вы получаете в классе, тем меньше структурированного плана вам нужно будет следовать.

Существует множество эффективных способов структурирования планов уроков ESL в зависимости от того, на каком уровне вы преподаете. В плане урока ниже представлены мероприятия, ориентированные на учащихся, для выступления и прослушивания, поскольку большинство преподавателей английского языка, похоже, сосредоточены на этих аспектах приобретения языка. Но структура шаблона может быть легко адаптирована для чтения и записи.

План уроков английского языка поможет вам начать работу, если вы, преподаватель, будете инструктировать в классе, в домашней обстановке или в другом типе учебной среды.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLNARA CƏFƏROVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: gulnarajafarova@yahoo.com

MAŞIN TƏRCÜMƏSİNƏ NƏZƏRİ BAXIŞ

Açar sözlər: maşın tərcüməsi, kompüter dilçiliyi, avtomatik tərcümə, təbii dil, metod

Key words: machine translation, computational linguistics, automatic translation, natural language, method

Ключевые слова: машинный перевод, компьютерная лингвистика, автоматический перевод, естественный язык, метод

Sonuncu yüzillikdə əsas tələbat informasiya mübadiləsinə yönəlmişdir. İnformasiya mübadiləsində önəmli məsələlərdən biri təbii dil emalıdır. Bunu həyata keçirməkdən ötrü avtomatik və ya maşın tərcüməsi də hər zaman aparıcı rola malikdir. Maşın tərcüməsi məsələsi yarım əsr bundan əvvəl ilk kompüterlərin yaranması ilə meydana gəlmişdir. Son 65 ildə maşın tərcüməsi sahəsi kompüterin ən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu illər ərzində maşın tərcüməsi sahəsində dilçilər, filosoflar, mühəndislər tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır. İntellektual təbii dil emalı avtomatik yolla həyata keçirilməkdədir. Bu kompüter dilçiliyi elmi ilə sıx əlaqədardır. Kompüter dilçiliyi dilçilik və tətbiqi dilçilik elmini özündə cəmləşdirir. Kompüter dilçiliyində öndə duran məsələlərdən biri də maşın tərcüməsidir. Məqalədə biz maşın tərcüməsinə nəzəri baxış keçirəcəyik.

Təbii dil bizim hər gün danışdığımız dildir. Təbii dil prosesi nə üçün mühümdür? Praktiki cəhətdən nəzər yetirsək aşağıdakı məsələlərin əhəmiyyətini görə bilərik.

Yüksəkölçülü verilənlərin aşkar edilməsi, məsələn; son məlumatlara görə internet səhifələrində 2,5 milyard səhifə mövcuddur. Hər gün bu səhifələrin sayı artır və günbəgün məlumatların həcmi böyüyür. Bütün bunlar qeyri-təbii dilə aiddir. Qeyri-təbii dildə mövcud olan verilənlərin təbii dildə dərk, anlamı üçün müəyyən tətbiq formaları mövcuddur. Bu tətbiq formaları qeyri-təbii dildəki məlumatın təbii dilə emalı üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bu tətbiq formalarından biri kateqoriyalara uyğun mətndəki məlumatları təsnif etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, genişölçülü mətnləri axtarmaq və cədvələ salmaq, avtomatik və ya maşın tərcüməsi, nitqin dərk, məsələn: telefon danışmasının başa düşülməsi, lazım olan məlumatın verilmiş mətndən çıxarılması, avtomatik referatlaşdırma, sual-cavab sisteminin qurulması, dialoq sisteminin yaradılması kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Maşın tərcüməsi - bir dildən başqa dilə və ya dillərə bütöv və ya qismən tərcümə işlərinin kompüter vasitəsilə avtomatlaşdırılmış prosesidir. Tərcümə ümumilikdə insan zəkasının, insan yaradıcılığının digər sferaları kimi məftunedici, zəngin və çətindir [31,797].

Maşın tərcüməsi probleminin həlli iki istiqamətə yönəlmişdir. Birincisi, ümumi nəzəri məsələnin həlli, yəni tərcümə probleminin həlli üçün dilin modelləşdirilməsinin zəruriliyi, ikincisi isə elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsinin az bir müddətdə praktik cəhətdən həyata keçirilməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, maşın tərcüməsi sistemi ədəbiyyatda 3 kateqoriyaya ayrılır:

1. Tam avtomatik tərcümə.
2. Avtomatik tərcümə (insanın iştirakı ilə).
3. Kompüterin köməyi ilə tərcümə (insan vasitəsilə redaktə).

I kateqoriyalı tərcümə - tam avtomatik tərcümə mətnin avtomatik semantik analizi və sintezinin həlli olmadan mümkün deyil.

II kateqoriyalı tərcümə müəyyən məhdudiyyətlərlə reallaşır (lüğət, qrammatika və s.).

III kateqoriyalı tərcümədən yüksək səviyyəli tərcüməçilər istifadə edir, bu halda tərcümə olunan mətn mütləq tərcüməçi tərəfindən redaktə olunur [23,21].

Maşın tərcüməsini ikidilli sistemdə həyata keçirmək üçün ilk növbədə tərcümə ediləcək dillərin özünəməxsus spesifik qayda-qanunlarının formal təsvirini vermək, çoxışlək sözlər və tezlik lüğətləri əsasında avtomatik lüğətləri, bundan başqa bədii tərcümə zamanı zəruri və vacib olan atalar sözləri, frazeoloji, semantik, konkordanslar, tezaurus, aktantlar lüğətlərini tərtib etmək lazımdır. [18,7]

Mənbə dildən hədəf dilə tərcümə aydınlıq və dəqiqlik tələb edir. Bir dildən başqa dilə və ya dillərə yüksək səviyyəli avtomatik və yaxud başqa ad altında, maşın tərcüməsinin yerinə yetirilməsində əsas problem tərcümənin dəqiqliyinin olmamasıdır. Amma hal-hazırda daha sadə tərcümə işləri müəyyən hesablama modelləri ilə yerinə yetirilir. Yeri gəlmişkən, maşın tərcüməsi sistemində heç bir normaları gözləməyən tərcümədən istifadə olunur ki, bunu da bəzən adekvat hesab edirlər. Qüsursuz tərcümə prosesinin ilk mərhələsində kor-koranə tərcümə normaldır. İnsan əli ilə olan tərcümə zamanı redaktədən əvvəlki prosesi maşın tərcümə sistemi eskiz formasında həyata keçirir. Hətta kor-koranə olan tərcümə ümumi tərcümə prosesinin sürətini də artırır. Bu cür sistemlərdən sırf avtomatik tərcümədən daha çox insan maşın tərcüməsi sistemində istifadə olunur. Maşın tərcüməsi istifadəsinin bu modeli xüsusən yüksək səviyyəli işlərdə və təcili tələb olunan işlərdə daha effektivdir.

Maşın tərcüməsi ideyası XVII əsrə gedib çıxır. 1629-cu ildə Rene Dekart universal dil təklifi irəli sürdü. 1946-cı ildə keçirilmiş “Tərcümə” memorandumunda Varen Viver çıxış edərək bildirmişdir ki, təbii dillərdə mövcud olan sənədləri tərcümə etmək üçün rəqəmsal kompüterlərdən istifadə etmək əhəmiyyətlidir. Bu sahə üzrə ilk tədqiqat işi Bar Hilley tərəfindən aparılmışdır. O, 1951-ci ildə ilk tədqiqat işinə başlamışdır. 1954-cü ildə Georgetown Universiteti maşın tərcüməsi sahəsində tədqiqat işinə başladı.

Maşın tərcüməsinin yaranması 1946-cı ildən hesab edilir. Həmin ildə Viver ilə mübahisəsində But EHM-in köməyi ilə sözbəsöz tərcümənin mümkünlüyü fikrini irəli sürmüşdür [23,21]. Onlar göstərmişlər ki, müharibə illərində düşmənin gizli kodlarının şifrəsini açmaq məqsədi ilə hazırlanmış elektron qurğular vasitəsilə bir dildən başqa dilə tərcümə mümkündür. 1949-cu ildə U.Viverin məşhur «Tərcümə» memorandumu nəşr olunandan sonra bu sahədə intensiv tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Kompüterlər vasitəsilə ilk təcrübi tərcümə (rus dilindən ingilis dilinə) 1954-cü ildə ABŞ-da həyata keçirilmişdir. Elə həmin ildən keçmiş Sovet İttifaqında bu sahədə tədqiqatlara başlanmış, 1956-cı ildə Moskvada fransız və ingilis dillərindən rus dilinə tərcümə nümunələri alınmışdır [22,99].

1950-ci ildə yaranan Kompüter dilçiliyinin funksiyalarından biri kimi təbii dilin formalaşdırılması məsələsindən sonra ilk dəfə olaraq ABŞ alimləri müxtəlif təbii dillərdən ingilis dilinə maşın üzərindən tərcümələr etməyə çalışmışdılar [32,3].

Azərbaycan dilçiliyində maşın tərcüməsi probleminin tədqiqi 60-cı illərin sonunda başlanmışdır. Sistemin ən mühüm mərhələlərindən biri sözün sintezi, avtomatik lüğətin tərtibi kimi məsələlərə baxılmış, iltisəqi dillərə xas olan qanunauyğunluqları: ahəng qanunu, morfemlərin söz formasında sıra düzümü, kök ilə morfemlərin sərhədində morfonoloji dəyişmələrin formal təsviri verilmişdir [17,102-103].

Azərbaycanda kompüter dilçiliyinə riyazi metodlardan istifadə edilməsi 60-cı illərdən M.S.Qarayevanın “Riyazi dilçilik tədrisdə” adlı kitabın çapa çıxması ilə reallaşdı [30,55].

Bundan sonra riyazi dilçiliyin artıq bütün qolları üzrə (maşın tərcüməsi, Azərbaycan dilinin formal modellərinin hazırlanması, statistik metodla dilin tədqiqi) tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. 1976-cı ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyinin yeni bir sahəsi - tətbiqi dilçilik qrupu yarandı. V.İ.Pinesin rəhbərliyi altında yaranmış qrup tətbiqi dilçilik məsələlərinə daxil olan problemlərlə yanaşı maşın tərcüməsi (sözün sintezinin formal təsviri, morfoloji analiz, mətnlərin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi, mətnlərin avtomatik redaktəsi və s.), formal modellərin hazırlanması (türk dilində feil şəkilləri quruluşunun

modelləşdirilməsi, avtomatik sintezin modeli və s.), statistik metodla qədim abidələrin statistik təhlili ilə məşğul olmağa başladı.

1979-cu ildə A.Axundovun “Riyazi dilçilik” adlı monoqrafiyasının çapa çıxmasından sonra dilçiliyin bu yeni sahəsinə olan münasibət birə-beş artdı [2,12].

Riyazi-statistik metodlar vasitəsilə Azərbaycan dilçiliyində önəmli yer tutan tezlik lüğətləri tərtib oldu. Aydındır ki, tezlik lüğətlərində sözlər və onların mətndə işlənmə tezliyi qeyd olunur. Bu lüğətlərin tərtibində bir çox çətinliklər qarşıya çıxır. İlk öncə mətnləri elə seçmək lazımdır ki, kifayət qədər ədəbi dil normalarını özündə əks etdirsinsin. Bu, bir o qədər də asan iş deyildir. İkincisi, daha mürəkkəb məsələ, mətnlərin ümumi həcmi seçməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti üçün əsas mənbə o dövrdə çap olunan qəzet materialları olmuşdur. İxtiyari götürülmüş mətnlərdən 100 min söz seçilmişdir.

Tezlik lüğətlərinin tətbiqi məlumatların avtomatik işlənməsində, avtomatik tərcümədə, referatlaşdırmada, poliqrafiyada, kriminalistikada, anonim yazıların müəlliflərini müəyyənləşdirməkdə xüsusi rol oynayır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ilk tezlik lüğəti 1997-ci ildə işıq üzü gördü [11,212]. Sonralar onun yenidən işlənmiş variantı 2004-cü ildə nəşr olundu [12,263]. 2010-cu ildə isə Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti çap edildi [20,464]. Bu lüğətin tərtibi üçün Azərbaycan dilinin bütün üsulları təmsil olunmaqla təxminən 50 milyona yaxın söz formadan ibarət mətnlər linqvostatistik təhlilə cəlb olundu. Lüğətdə 12000-ə yaxın söz kökü əhatə olunmuşdur. Azərbaycan tezlik lüğəti leksikanın statistik modeli kimi ümumi leksikologiya, dil tədrisinin bir çox problemlərinin həllində əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Dilçiliyimizdə tarixi abidələrin, o cümlədən yazılı abidələrin kompüterlərdə tədqiqi ilə bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1988-ci ildə nəşr olunmuş mətni üzrə (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə) əlifba-tezlik və əks əlifba siyahısı hazırlandı [13,248]. Tezlik siyahısı ön minə yaxın söz formaları əhatə edir. Dastandan götürülmüş sözlər işlənmə tezliyinə görə azalma sırası ilə verilmişdir.

Əlifba-tezlik siyahısında isə söz formaları işlənmə tezliyinə görə deyil, əlifbaya görə düzülmüşdür. Tərtib olunmuş bu siyahı dil tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmçinin o dövrdə klassik irsimiz olan M.Füzulinin nəzm əsərlərinin statistik-distributiv təhlili tədqiq olunmuşdur. Əlbəttə, klassik ədəbiyyata müraciət, müəlliflərin əsərlərində üslubi xüsusiyyətlərin özünəməxsus şəkildə aşkar edilməsi, işlənmə tezliyinin göstəricilərini müqayisə etməklə naməlum müəllifli əsərlərin müəllifini müəyyənləşdirməkdə xüsusi rol oynayır.

Yuxarıda sadaladıqlarımızdan başqa, Azərbaycan dilçiliyinin linqvistik tədqiqatlarında bir sıra problemlərin həlli üçün geniş istifadə olunan Azərbaycan dilinin əks lüğəti tərtib edilmişdir [21].

Çağdaş dövr dilçiliyində linqvistik tədqiqatların avtomatlaşdırılmasına dair bir çox işlər həyata keçirilmişdir. Bu barədə A.Axundovun əsərlərində rast gəlmək olar. Tədqiqatın yeni predmeti kimi maşın kibernetik beyninin əks etdirə biləcəyi dil strukturu əmələ gəlir.

Burada elə bir hesablama sistemi (alqoritm) yaradılır ki, qarşıya qoyulan tələb ardıcıl həllini tapsın. Elektron hesablama maşınlarında hər hansı bir proqramlaşdırma aparmaq üçün alqoritm dilindən istifadə edilir [1,237-238]. Bundan başqa, A.Axundovun 2012-ci ildə çapdan çıxmış "Struktur və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiq edilməsinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında" adlı yazdığı məqalə də dilçiliyimizə təkan vermişdir [3,172-178].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində bu sahə üzrə saysız-hesabsız işlər yerinə yetirilmişdir. Bu sahədə bir çox tədqiqat işlərinin adlarını qeyd edə bilərik. Məsələn, V.Y. Pines və M.Ə. Mahmudovun "Elektron hesablayıcı maşınlar dilçilikdə" adlı əsəri [24,63], K. A. Vəliyeva., M.Ə., Mahmudov V.Y. Pines, C. Rəhmanovun "Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti" [11,212], A.H. Vəliyevin "Azərbaycan dilinin keçid şivələri" [4,400], V.Y. Pinesin "Моделирование структуры азербайджанских глагольных форм в связи с проблемой автоматического словаря" adlı əsəri [25,19], M.Ə. Mahmudovun "Разработка системы формально-морфологического анализа тюркской словоформы (на материале азербайджанского языка)" [29,26], K.A. Vəliyevanın "Mətnin avtomatik təhlili və sintezi" [18,158], Z.M.Əmirovun "Azərbaycan dilinin formal modellərinin yaradılması və onların əsasında linqvistik prosessorun qurulması" dissertasiya işi [5,19], Ə.B.Fətullayevin "Azərbaycan-İngilis maşın tərcüməsi sistemi üçün rəqəm-modelləşdirmə metodunun işlənilib hazırlanması və tətbiqi" adlı tədqiqat işi [8,19], Ə.M. Xəlilinin "Deduktiv maşının bilik bazasının tərkib hissəsi kimi "Məhdud Azərbaycan dili"nin formal qrammatikasının işlənilib-hazırlanması" adlı əsəri [9,34], Z.Y.Quliyevanın "Определение оптимальной структуры автоматического словаря и системы машинного перевода" tədqiqat işi [27,46], Ə.A. Əliyevin "İngiliscə-Azərbaycanca maşın tərcüməsi sistemində fəlin çoxmənalığının alqoritmik həlli" dissertasiya işi [6,20], K.A.Vəliyevanın "Формальное описание синтеза слова" [26,20], "Mətnlərin avtomatik redaktəsi" [19,80], "Kompüter dilçiliyinin aktual məsələləri" [15,126-132], "Ehtimal-statistik metodlarının Azərbaycan dilçiliyində tətbiqi" [16,142-145], "Azərbaycan dilinin informasiya bazasının yaradılması" [14,552-558] adlı qızıldan da dəyərli əsərləri qeyd edə bilərik.

Azərbaycanda son illərdə “Dilmanc” maşın tərcüməsi sistemi yaradılmışdır [7] www.inkotex.az.

Dilmanc – Azərbaycanda ilk maşın tərcüməsi sistemidir. Bu sistemdə böyük mətnlər də tərcümə olunur. “Dilmanc” maşın tərcüməsi sisteminə alınmış tərcümənin və ayrı-ayrı sözlərin düzgün tələffüzü səsləndirilə bilər. “Dilmanc”ın yaranması ilə Azərbaycan dilinin formal qrammatikası yaradılmış və onun əsasında ilkin dildə formal morfoloji, sintaktik və semantik təhlil, tərcümə olunmuş dildə cümlənin sintezi, alqoritmləri işlənilib hazırlanmışdır.

Mobil tərcüməçi proqramının yeni versiyası 21 dekabr 2015-ci ildə təqdim olunub. Azərbaycan hökuməti və BMT-nin İnkişaf Proqramının “Milli E-İdarəçilik Şəbəkəsi Təşəbbüsü” birgə layihəsi çərçivəsində 2006-cı ildə təqdim edilən “Dilmanc” maşın tərcüməsi layihəsi də bu sahədə çox iddialı sayılır. Azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-azərbaycanca və türk-azərbaycanca istiqamətləri üzrə tərcümənin mövcud olduğu proqrama 2010-cu ildə 200 simvollarlıq mətnlərin səsləndirilməsi funksiyası da əlavə edilmişdir. Yeni versiyaya aşağıdakı əlavələr daxildir. Leksik baza 250.000-dən artıq söz və söz birləşmələrindən ibarətdir.

- Yeni, daha rahat interfeys;
- Klaviaturaya Azərbaycan hərflərindən ibarət sətir əlavə edilmişdir;
- Tərcümə nəticəsini paylaşmaq imkanı;
- Digər proqramların daxilində mətni seçib “paylaşmaq” düyməsini basaraq “Dilmanc”da tərcümə etmək imkanı;
- Azərbaycanca və türkcə nitqin tanınması proqramının (səsi yazıya çevirmə) keyfiyyəti artırılmışdır.

•

“Dilmanc” mobil tərcüməçi Azərbaycanda ən populyar milli proqram təminatıdır [10,59-60].

Maşın tərcüməsinin müasir vəziyyəti ilə bağlı geniş və ətraflı şəkildə M.H.Məmmədova, Z.Y.Məmmədova öz əsərlərində məlumat vermişlər [28,46].

Müasir texnologiyaların yenilənməsi ilə insanların maşın tərcüməsinə olan tələbi getdikcə artır. Maşın tərcüməsi sözdəki çoxmənalılıqı və məcaziliyi hədəf dilə doğru çatdırma bilmir, çünki o sözün pragmatik mənasını verə bilmir. Elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsində uğur qazanan maşın tərcüməsi bədii ədəbiyyatın, poeziyanın tərcüməsi zamanı eyni nəticəni göstərə bilmir.

Maşın tərcüməsi ilə əlaqədar olan tədqiqat işləri ilk dövrlərdən bugünə kimi elmi-texniki mətnlərin tərcüməsi ətrafında mərkəzləşmişdir. Çünki elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsi xüsusi ilə zəruridir. Burada daha mühüm

bir cəhət diqqəti cəlb edir: elmi-texniki mətnlər bədii mətnlərə nisbətən tərcümə üçün daha əlverişlidir (sözlərin eynicinsliliyi, idiomların demək olar ki, işlənməməsi, sintaktik quruluşun sadəliyi, lüğət tərkibinin qismən məhdudluğu, daha çox terminlərin işlənməsi və s.). Bundan başqa, elmi-texniki mətnlərdə müəllifin fərdi üslubi xüsusiyyətləri, demək olar ki, yox dərəcəsində olur. Bədii əsərlər isə texniki mətnlərə nisbətən tərcümə prosesində daha çox çətinliklər yaradır. Müxtəlif cür idiomatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr belə mətnlərin tərcüməsi zamanı standart vasitələrdən istifadəni qeyri-mümkün edir. Bədii tərcümədə yazıçının fərdi üslubunun saxlanması mühüm və zəruri şərtlərdəndir. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin (xüsusən poeziyanın) məşinlərin köməyi ilə tərcüməsi haqqında söz açmaq elmin indiki inkişaf səviyyəsində məqsədəuyğundur [22,99-100].

Bəzən poeziya nümunələrinin tərcüməçilər tərəfindən uğurlu tərcümə olunmadığını nəzərə alsaq, bu zaman məşin tərcüməsindən kreativ poetik tərcümə gözləmək mümkünsüzdür.

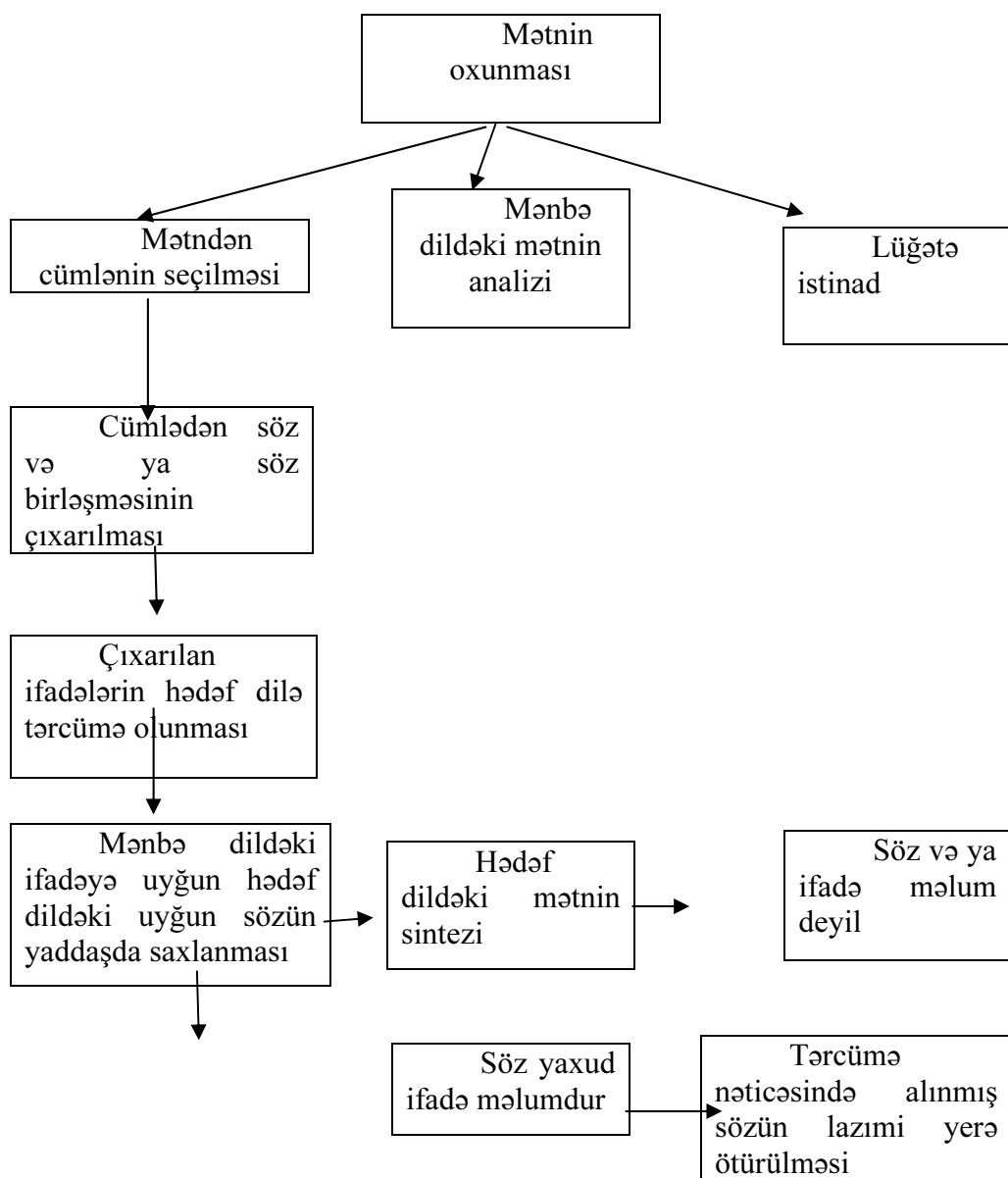
Təbii ki, məşin tərcüməsi heç vaxt yaradıcı insan beynini, canlı tərcüməçini əvəz edə bilməz. Hazırda məşin tərcüməsi ilə bağlı fikirlər dəyişmişdir və indi tam dəqiqliyə nail olmaq üçün bu kimi tərcümələrin insan-tərcüməçi tərəfindən redaktə edilməsinin vacibliyi qəbul olunmuşdur. Məşin tərcüməsi həmişə öz aktuallığını qoruyur. Müəyyən məhdud dil mühitləri məşin tərcüməsinin istifadəsinə icazə verir.

Məsələn, hava məlumatlarını həm ingilis, həm də fransız dillərində ötürən Kanada Hava Bürosunu misal göstərmək olar.

Orada verilən hava məlumatında istifadə olunan sözlərin sayı çox məhduddur və onlar kompüterdə bir dildən digər dilə tərcümə olunması üçün asanlıqla proqramlaşdırıla bilər [10,37].

Məşin tərcüməsi bir çox əməliyyatları özündə birləşdirən alqoritmlərin tərtibi ilə reallaşdırılır. Sonradan bu alqoritmlərin köməyi ilə məşinin girişinə (yaddaşına) verilmiş mətn üzərində müəyyən ardıcılıqla əməliyyatlar aparmaqla nəticədə tərcümə olunmuş mətn alınır [22,100].

Məşin tərcüməsi sistemində tərcümə alqoritmı aşağıdakı kimi qurula bilər (*Sxem 1*):

Sxem 1. Maşın tərcüməsində tərcümə alqoritmi sxemi

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. A.A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2011, 278s.
2. A.A.Axundov. Riyazi dilçilik. Xülasələr və təfriqlər. Dərs vəsaiti. Bakı, ADU, 1979, 79 s.
3. Axundov A.A. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 2012, 464 s.
4. A.H.Vəliyev. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1974, 400 s.
5. Əmirov Z.M. Azərbaycan dilinin formal modellərinin yaradılması və onların əsasında linqvistik prosessorun qurulması. Texniki elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2006, 19 s.
6. Əliyev Ə.A. İngiliscə-Azərbaycanca maşın tərcüməsi sistemində felin çoxmənalığının alqoritmik həlli. Fil.ü.f.d. NDA, Bakı, 2012, 20 s.
7. Fətullayev Ə.B. Azərbaycan-ingilis maşın tərcüməsi sistemi üçün rəqəmsal modelləşdirmə metodunun işlənilib hazırlanması və tətbiqi; “Dilmanc” tərcümə sistemi (Azərbaycan-ingilis maşın tərcüməsi).
8. Fətullayev Ə.B. Azərbaycan-ingilis maşın tərcüməsi sistemi üçün rəqəm-modelləşdirmə metodunun işlənilib hazırlanması və tətbiqi. NDA, B., 2006, 19 s.
9. Xəlili Ə.M. Deduktiv maşının bilik bazasının tərkib hissəsi kimi “Məhdud Azərbaycan dili”nin formal qrammatikasının işlənilib hazırlanması. NDA, Bakı, 2009, 34 s.
10. J.E.Məmmədova. Sözlərin elektron lüğətlərdə təqdimi və izahı prinsipləri. Fəl.dok. diss., Bakı-2018, 143 s.
11. K. A.Vəliyeva, Mahmudov M.Ə., Pines V.Y., Rəhmanov C. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti. Bakı, 1997, 212 s.
12. K. A. Vəliyeva, Mahmudov M. Ə., Pines V.Y. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti. Bakı, 2004, 263 s.
13. K.A. Vəliyeva, Mahmudov M.Ə., Pines V.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili. Bakı, 1999, 248s.
14. K.A. Vəliyeva. Azərbaycan dilinin informasiya bazasının yaradılması. Azərbaycan xalq yazıçısı, Respublika Dövlət mükafatı Laureatı, görkəmli dramaturq İlyasMəhəmməd oğlu Əfəndiyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş, Respublika elmi konfransının materialları (s. 552-558) Bakı, 2014, 717 s.
15. K.A. Vəliyeva. Kompüter dilçiliyinin aktual məsələləri (s.126-132). Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, Bakı, 2015, 195 s.
16. K.A.Vəliyeva. Ehtimal-statistik metodlarının Azərbaycan dilçiliyində

- təbiiq, Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, Bakı, 2012 (xüsusi buraxılış), 142-145 s.
17. K.A.Vəliyeva. Kompüter dilçiliyinin müasir istiqamətləri, İnformasiya cəmiyyəti problemləri, Bakı-2016, №2, 98 s.
 18. K.A.Vəliyeva. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi, Bakı, Örnək, 1996, 158 s.
 19. K.A.Vəliyeva, M.Məmmədova “Mətnlərin avtomatik redaktəsi”, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2003, 80 s.
 20. M. Ə. Mahmudov, Fətullayev Ə. B. , S.Məmmədova S., Fətullayev R., Hüseynli R., Talıbov B., Əzimova G., Abdullayev N. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti (söz kökləri). Bakı, 2010, 464 s.
 21. M. Ə. Mahmudov, Fətullayev Ə.B. Azərbaycan dilinin əks lüğəti. Bakı, 2004.
 22. M.Ə.Mahmudov. Kompüter Dilçiliyi, Bakı, 2013, 356 s.
 23. M.Mirzəliyeva, K.A.Vəliyeva. Maşın tərcüməsinin nəzəri problemləri, “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 119 s.
 24. Pines V.Y., Mahmudov M.Ə. Elektron hesablayıcı maşınlar dilçilikdə. Bakı, 1977, 63 s
 25. А.Г. Велиев. Переходные говоры Азербайджанского языка. АДД. Баку, 1975, 65 с.
 26. Гузев В.Г., Пиотровский Р.Г., Щербак А.М. О создании машинного фонда тюркских языков, Советская тюркология, 1988, №2, 92-101с.
 27. К.А. Велиева. Формальное описание синтеза слова АКД, Москва, 1971, 20 с.
 28. Кулиева З.Ю. Определение оптимальной структуры автоматического словаря и системы машинного перевода. АКД, Баку, 2011, 46 с.
 29. Мамедова М.Г., Пинес В.Я. Принципы построения информационно-поискового тезауруса по строительству, Тез.докл. Семинара-совеш. «Республиканская система научно-технической информации и опыт организации информационного обеспечения народного хозяйства», Баку, 1989, 39-41 с.
 30. М.С.Караева. Математическая лингвистика в обучении. (К обоснованию проблемы обучения иностранным языкам по моделям). Баку, 1964, 55 с.
 31. Daniel Jurafsky and James H. Martin. Speech and Language Processing, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, 950 pp.
 32. Poroshin V.A. Semantic analysis of Natural Language, 14 pp.
 33. www.inkotex.az.

G.Jafarova

**Theoretical View to the Machine Translation
Summary**

The main demand has been focused to the information exchange in the last century. One of the most important issues in the exchange of information is the natural language processing. To realizing this, the automatic or machine translation always has been a leading role. The issue of machine translation has come about half a century before the creation of the first computers. In the last 65 years, the machine translation field has become one of the most important research areas of the computer. During these years, linguists, philosophers, engineers have been trained in machine translation. Intelligent natural language processing is automatically implemented. This is closely related to the computational linguistics. Computational linguistics combines linguistics and applied linguistics. One of the priorities in computational linguistics is the machine translation. In the article, we will look into the mechanics of the machine translation.

Г.Джафарова

**Теоретический вид на машинный перевод
Резюме**

Основной спрос был сосредоточен на обмене информацией в прошлом веке. Одной из наиболее важных проблем в обмене информацией является обработка естественного языка. Чтобы реализовать это, автоматический или машинный перевод всегда был ведущей ролью. Проблема машинного перевода возникла за полвека до создания первых компьютеров. За последние 65 лет поле машинного перевода стало одной из важнейших областей исследования компьютера. За эти годы лингвисты, философы, инженеры были обучены машинным переводам. Интеллектуальная обработка естественного языка автоматически реализуется. Это тесно связано с вычислительной лингвистикой. Вычислительная лингвистика сочетает лингвистику и прикладную лингвистику. Одним из приоритетов в вычислительной лингвистике является машинный перевод. В статье мы рассмотрим механику машинного перевода.

Rəyçi: Məsud Mahmudov
Filologiya elmləri doktoru, professor

SAMİRA MIRZAYEVA
Azerbaijan State Pedagogical University
ms.samira.9292@mail.ru

FORMATION OF CANADIAN AND AMERICAN ENGLISH

Açar sözlər: İngilis dili, Kanada ingilis dili, Amerika ingilis dili, dilin formalaşması, dil.

Ключевые слова: Англиский язык, Канадский Англиский, Американский Англиский, формирование языка ,язык.

Key words: English language, Canadian English, American English, formation of language, language.

Formation of American English is most intensive in such cultural, political and economic centers of colonial America as Boston, New York, Philadelphia, Charleston and Richmond. One of the essential reasons for divergent processes underlying the regional variability of the American version, was the territorial fragmentation and cultural isolation of colonies and settlements from each other. G.Kurat results in one of his works the following typical example: "It has been almost half a century before the settlement in the area of Massachusetts rather expanded westward to connect with populations in the lower reaches of the Connecticut River. During the lifetime of three or four generations, on the one hand in the Boston area, on the other hand in the Hartford area different and more or less homogeneous dialects are formed and still the eastern and western New England dialects are said to be markedly differing." [P.J.Kritsberg,1987:29]

In order to approach the consideration of the problem of formation of American English, you must start with the fact that it is called very well in English as " The Point of Severance ". As it is known, it is usually indicated year 1776- Proclamation of Independence. It is assumed that since the beginning of the settlement of the American continent up to that time, the English language, which was used in North America could not be regarded as significantly different from the language of the metropolis, which English settlers still called " mother country ". Of course, English, transferred to the new continent was subjected to certain changes: the colonists borrowed many words from Indian and other languages, under the influence of the new conditions of life which were significant changes in the values of the "old" words. The language situation in colonial America from the very beginning was not conducive to the preservation of dialectal differences. The different migration flows, related to the colonial expansion, are involved carriers of

different dialects. Furthermore, colonization of America brought some difficulties. In such circumstances, there is an urgent need to provide smooth communication between speakers of different regional dialects. Thus, the conditions of joint activities of settlers and close contacts helped neutralize the dialectical differences.

War of Independence served as a powerful stimulus differentiation of two variants of the English language in the sense that there are certain tendencies and nationalistic aspirations, calling for independence from the mother country. However, it is known to separate the American language has not emerged. According to some researchers, if the colonization of the Americas took place a few centuries earlier, we would have today a separate American language, rather than English. But colonization occurred after the invention of printing. Following, it is also worth noting that the English language was developed in the United States at a time when the principle of universal education had thoroughly established and most of the books that were read in America, came from England and basically were just a British historical-philological tradition.

Language, developed in the "new world", can be viewed simply as a historical continuation of the metropolitan language. As we know English is the mother tongue in USA and this language is used in education system and clerical work there. But there is not a law about the state language in USA yet. English plays the state language and its teaching is included in the school programmers. Not so far from today, Americans stressing national unity compare their country with "melting pot". There people from different nations and different races live and become intimate with each-other. Nowadays American society is often compared with salad bowl noted special peculiarities of each ethnic group. Sometimes American society is called "pizza" in which all the ingredients have been mixed [Евдокимов М. С 2000:206] American English or American variant of English is considerably different from British English. American variant of English is often considered as simpler one. Really, that is its main characteristic feature. It is needed a simple and suitable language for communicating feature. It is needed a simple and suitable language for communicating uneducated, illiterate, ordinary people who have come to New World for finding happiness. "American English is formed on the basis of English which is spoken by merchants and bourgeoisie"

As a specific example of a new approach to lexicography, in 1806 Webster created "Compendious Dictionary of the English Language". This dictionary was conceived primarily as a science, as words were explained clearly by using definitions based on the experience of poets and writers and ordinary educated people who were familiar with a particular area of

scientific knowledge. The dictionary has been designed for the merchants, travelers and students. The dictionary did not contain "poetic" words and quotes. The dictionary contained material, which was not typical for dictionaries: currency, measures, weight, significant developments and major discoveries, etc. in America's history.

American historians accept Canadian English as an offshoot of American English. In some points Canadian English and American English are understood as North American English. Even most of the strangers can not differentiate Canadian English from American English by the help of speaking. An exact history of the Canadian English is not put down yet and nowadays only a few scholars are eager to do it. The most important part of initial work has not been prepared. So this issue is open to all theorists. One of the significant and well-known theories about Canadian English is expressed merely like that "Canadian English is a branch of American English" and its roots go to the eighteenth century American English. It is brought by Loyalists who had to leave USA at the result of American Revolution War. M. W. Bloomfield gave information about this in his book: "The Loyalists had molded Canada... set its social standarts among which was its language." As a result of this historical event numerous Canadians accept the impact of the Loyalists. Loyalists can be called conservative people. They have strong political and linguistic influence on Canada. Some academics think not all the roots of Canadian English connect with the Loyalist speech. Their opinions are expressed in W. S. Avis's book: "Our present knowledge of Canadian English suggest that, by and large, Canada is an extension of the northern speech area of the United States" and "To a great extent what is not American about Ontario English has been brought from the Old Country directly." Even these scholars present proofs to show dependent progress of Canadian English by their ideas.

Unlike the American colleagues the Canadian linguists showed broader approach to understanding of distinctive lexicon signs of own national language version: Canadianisms, by their definition, are "words, expressions or values which arose in Canada or are characteristic for the Canadian use, though don't belong only to it" (DC, XIII).

Other important source of scientific information on Canadian English is M. Orkin's monograph "The English speech in Canada" (M. Orkin, Speaking Canadian English, 1971). Besides, at the same time G. Menken who gave the first detailed description of the American variant of language managed to create work in which features of pronunciation, grammar and lexicon of Canadian English are comprehensively explained. But he wasn't a professional linguist. In a subtitle of the book "the serious linguistic analysis

of various elements of English in Canada from the point of view of modern linguistics" is emphasized. However,

M. Orkin, undoubtedly, did huge work in illumination (description) of distinctive elements of the Canadian English. In the description it stops equally both on literary, and on nonliterary lexicon of Canada as its task is to describe Canadian English in general.

Except these two works, W. Avis, R. Gregg, G. B. Alain, J. Chambers, J. Uidouson and others take-up problems devoted to research of specifics of Canadian English.

In the XVIII century after stage-by-stage refusal of French of the requirements these conflicts stopped. Defeats in war which was waged against them by the queen Anna Stewart (1702–1713), and also in the Anglo-French wars in India (1754–1763) became the reasons of such behavior of French.) L. G. Popov stated: unlike French-Canadians, English-speaking society developed in continuous comprehensive contact and immigration from the historical homeland - Great Britain and the English-speaking USA.

The Soviet linguistics' interest in the Canadian English arose only in the 70th years. Except a small sketch of T. M. Belyeva, I. A. Popov's book "English outside England" (1961), incidental remarks of A. D. Schweitzer and D. Brozovich's works, the master's thesis of L. G. Popov "Some lexical features of the Canadian variant of modern literary English" (M., 1974) was the first thorough research of Canadian language. L. G. Popov follows the variant of the language offered by A. D. Schweitzer. The defining component was the paramount role in structure of the variant belongs to the literary language. So L. G. Popov is limited to the description only of rated part of national option and diligently avoids its other elements.

So as it seems all these reasons were based on political condition more than linguistic rules. But it is easy to demonstrate that Canadian English has a great progress in vocabulary and it has improved some independent features. It is accepted that American English makes a profound impact on Canadian English and it is doubled, especially lately.

References

1. P. J. Kritsberg. some lexical-semantic universals in contact languages. Dnepropetrovsk, 1987-29
2. Евдокимов М. С. Шлеев Г. М. Краткий справочник американско-британских соответствий-2000-238
3. Аракин В. Д. История английского языка-2001-310

4. Avis Walter. A Dictionary of Canadianisms on Historical Principles, 1967
5. David Crystal. The varieties of English, 1987, p. 260

M.Samirə

**İngilis dilinin Kanada və Amerika variantlarının formalaşması
Xülasə**

Təqdim olunmuş məqalə İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarına həsr olunub. Hər iki variantın yaranma tarixi öyrənilib. Eyni zamanda onların formalaşması ilə bağlı qeydlər araşdırılıb.

Məqalədə Amerika variantının yaranmasına təsir edən tarixi hadisələr də öz əksini tapıb. Bununla bağlı müxtəlif alimlərinin fikirləri qeyd olunub.

Məqalədə Kanada variantının da işlənmə dairəsi qeyd edilib. Onun digər variantlardan fərqlənməsi və keçdiyi tarixi inkişaf yolu göstərilib. Bundan başqa variantlar arasındakı fərqlər qeyd edilib.

Onların fonetik və leksik təhlili aparılıb. Bu fərqlər praktik nümunələrlə ifadə edilib.

С. Мирзаева

**Формирование Американского и Канадского варианта
Английского языка**

Резюме

Данная статья посвящена исследованию Американского и Канадского вариантов Английского языка. Исследуется история возникновения и формирования двух вариантов. В статье также рассматриваются исторические события повлиявшие на формирования Американского варианта.

Представлены использование Канадского варианта, отличия между вариантами, а также путь исторического развития вариантов. В этом отношении были высказаны мнения разных ученых. В статье также представлена сфера использования канадского варианта.

Его различая от других вариантов и путь его исторического развития. Кроме того, были отмечены различия между вариантами. Был проведен их фонетический и лексический анализ. Эти различия были выражены практическими примерами.

Rəyçi: Dosent Vəliyeva Səkinəxanım

SƏDAQƏT ƏLİYEVƏ
Ağcabədi Pedaqoji Kolleci
sedaqetali@gmail.com

SAVAD TƏLİMİ VƏ DÖVRLƏRİ, BU DÖVRLƏRİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: savad təlimi, məktəb, şagird, müəllim, oxu, yazı, hüsnxət, ana dili

Key words: literacy, school, student, teacher, reading, writing, fun, mother tongue

Ключевые слова: грамотность, школа, ученик, учитель, чтение, письмо, веселье, родной язык

Savad təlimi, bildiyimiz kimi, məktəblərdə ana dilinin tədrisində ən mühüm məsələlərdən biri hesab olunur. Belə ki, uşaqlar bu təlimə başladıkları ilk gündən etibarən ifadəli oxu, şüurlu oxu, səliqəli və savadlı yazı, öz fikrini başqalarına uğurla çatdırmaq bacarığı və s.-nin formalaşdırılması qarşıya məqsəd qoyulur. Yuxarıda sadalananlara əsasən, savad təlimi düzgün oxu, yazı və hüsnxət təlimlərinin ardıcılıqla aparılmasından ibarətdir. Məktəblərimizdə ana dili proqramına əsaslanaraq, savad təlimi məşğələlərinin aşağıda qeyd olunan vəzifələri vardır:

- Şagirdlərə düzgün və ifadəli oxu vərdişlərinin aşılanması;
- Düzgün, savadlı yazı vərdişinin inkişaf etdirilməsi;
- Şagirdlərin danışq, nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və düzgün təfəkkürlərinin formalaşdırılması (4.s.37).

Yuxarıda sadalananlara nail olmaq üçün oxu dərsləri dilimizin düzgün tələffüz/orfoepiya qanunlarına əsaslanmalı və şagirdlərdə təlimə düzgün münasibət formalaşdırılmalıdır. Savad təlimi dönmində şifahi oxu məşğələlərinə geniş yer verilir, həmçinin, oxu və yazı prosesi üzrə həll ediləcək tapşırıqlar məntiqi yolla əlaqələndirilir, birinin inkişafı üzvi surətdə digəri ilə bağlanır və nəticədə səmərəli inkişafa nail olunur. Savad təliminin qarşıya qoyduğu vəzifələri düzgün təhlil və həll etmək üçün məktəb müəllimi uşaqların ümumtəfəkkürünü, idrak səviyyələrini, nitqlərini, maraq dairələrini və həvəslərini öyrənməli, təlim müddətində həmən sadalanan amillərə xüsusi diqqət yetirərək şagirdlərin nitqlərinin, oxu vərdişlərinin, təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi üçün çeşidli vasitə və metodlardan kreativ şəkildə istifadə etməlidir. Orfoepik təlimlə yanaşı, şagirdlərin orfoqrafik vərdişləri də düzgün inkişaf etdirilməlidir.

Savad təlimi dönməində məktəblilər dilin fonetik, orfoqrafik, qrammatik və s. qanunauyğunluqlarını öyrənir, hərf, səs, heca, söz, cümlə və s. terminlərlə (dilçiliyin hər bir bölməsinin başlıca fenomenləri ilə) tanış olur, cümləni ələ alaraq onu sözlərə, sözləri isə müvafiq olaraq hecalara və sonda hecaları səslərə ayırırlar. Beləliklə, məktəbli praktiki surətdə öyrənmiş olur ki, hərf, səs, heca, söz və cümlə nitqin başlıca elementlərini təşkil edir və danışarkən bunlardan istifadə olunur. Məhz savad təlimi nəticəsində şagirdlərdə ana dilinin öyrənilməsinə güclü həvəs formalaşır və tədrisdə inkişafın davamlılığı təmin edilir, yəni şagirdlər növbəti biliklərə yiyələnmək üçün səbirsizlənilirlər, həmçinin, onların elementar və ya ilkin səviyyədə obrazlı təfəkkür və yaradıcılıq qabiliyyətləri formalaşmış olur. Beləliklə, savad təliminin əsas üç mərhələsi – oxu, yazı və hüsnxət hər biri digəri ilə üzvi surətdə əlaqəlidir və onların kompleks, bütöv halda öyrənilib qavranılması tədrisin effektivliyinin göstəricilərindən biri hesab olunur (4.s.30).

Savad təlimi dövründə şagirdlərin oxu vərdişinə yiyələnməsi, materialın məntiqi, düzgün və keyfiyyətli şəkildə qavranılması müəllimlərin bu sahədə işlərini səmərəli təşkil etmələrindən asılıdır. Bu səbəbdən savad təliminin oxu mərhələsində şagirdlərlə iş aparılarkən bu cəhətlərə məxsusi diqqət ayrılır:

- a) oxu təlimi dilin fonetik sisteminə uyğun olmalı;
- b) sözdəki hərf və səs arasındakı qarşılıqlı münasibətə diqqət yetirilməli;
- c) oxu zamanı ədəbi dilin tələffüz qaydalarına diqqət edilməli;
- ç) oxu təlimi əsnasında tələffüzün düzgünlüyünə, sürətinə, ifadəlilik həddinə və s. məxsusi diqqət ayrılmalıdır.

Şagirdlər məktəbəqədərki dövr ərzində, məlumdur ki, nitq praktikasında müntəzəm olaraq işlətdikləri sözləri və onlardakı səsləri ayırd etməyi bacarırlar, savad təlimi dövründə isə sözlərdəki hər bir səs digər səslərin tərkibindən ayrı olaraq nəzərdən keçirilir və ayrıca öyrənilir. Bu əməliyyatdan sonra isə hərflərin çap şəkilləri şagirdlərə təqdim olunur və şagird müxtəlif sözlərin tərkibindəki hecaları, sözlərin tərkibindəki hərf və səsləri birləşdirir, analogiyalar aparır və onu yeni söz tərkibində oxuyurlar (1.s.25). Savad təlimi prosesində sözlərin tərkibi düzgün təhlil olunur və şagirdlərin şüurlarında düzgün oxunuş qaydaları möhkəmlənir, ilk gündən uşaqlar hecalarla oxu vərdişlərinə maksimal halda yiyələnilirlər.

Çoxlu mətn və tapşırıqlar üzərində mütəmadi məşqlərin sonucunda oxu şagirdlərin vərdişinə çevrilir. Müəllim isə təqdim etdiyi materialı oxuyarkən şagirdlərin şüurlarındakı bu cür vərdişlər artıq avtomatlaşır. Bunun nəticəsində, oxu vərdişinin icrası zamanı şüurun rolu azalır və proses avtomatik xarakter alır. Sözlərin səs quruluşu və hərf tərkibi haqqında bilik

verməyin ən uğurlu yollarından biri sözlərin səslərə, hecalara ayrılması və sonra tərs prosesin – ayrılmış səs və hecaların birləşdirilməsi prosesinin icra edilməsidir. Nəticədə şagirdlər oxu prosesi zamanı sözü bütöv halda da, hissələrə (səs və hərflərə) ayrılmış halda da görərək dərk edir, səslərin və hərflərin sözün tərkib hissələri olduğunu anlayırlar. Bildiyimiz kimi, sözü düngün hecalara ayırmaq oxu vərdişlərinə sahiblənməyin əsas qaydalarından biridir, belə ki, sözləri düzgün şəkildə hecalara bölə bilməyən şəxs oxuda müvəffəqiyyətli ola bilməz (2.s.144). Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman hecanın hər hansı bir semantik rolu qalmır, yəni o, müstəqim bir mənaya malik deyil, buna görə də sözləri hecalara ayırarkən bəzən tərəddüdlər də meydana gələ bilər.

Günümüzdə məktəblərimizdə savad təliminin səsləri təhlil etmək üsulundan geniş istifadə olunur və ənənəvi üsullarla müqayisədə bu daha səmərəlidir. Səsləri təhlil etmək və tərkibini ayırmaq üsulu ona görə əhəmiyyətlidir ki:

a) bu üsul səs xüsusiyyətinə görə dilimizin iltisacı quruluşuna və fonetikasına daha uyğundur;

b) səs xüsusiyyətləri hərf əlamətlərinə müvafiq gəlir;

c) şagirdlərin təfəkkür qabiliyyətləri və idrak səviyyələrini düzgün təhlil etməyə imkan verir;

ç) onların nitq xüsusiyyətlərini öyrənməyi asanlaşdırır;

d) eşidərək hərf və səsləri qavrama səviyyəsini artırır;

e) səsləri bir-birindən fərqləndirmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Səslərin təhlil edilərək tərkib hissələrə ayrılması üsulu oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün ən məqsədomüvafiq yol hesab olunur və bu üsul bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- Oxu təlimində səslərlə işə əsaslanmaq üstünlük təşkil edir, belə ki, ədəbiyyatlarda “sövti üsul” da adlandırılan bu üsul çox effektivdir. Əlifba təlimi zamanı nitqdən cümlə alınır, sonra cümləni sözlərə, sözləri hecalara, hecaları səslərə ayırırlar. Ardınca həmin səslər müxtəlif hecalarda, sözlərdə, cümlələrdə işlənir və mütəmadi təkrarların hesabına hər hansı bir səs müəyyən bir sözün əvvəli, ortası və axırında işlədilmiş olur. Əlifba dərslindəki hər bir hərfə müvafiq gələn şəkillərin adları şagirdlərdən soruşulur və kiçik mətnlər oxunur. Tədrisən yeni biliklər yeni vərdişlərə çevrilir;

- sözlər müstəqil səslər şəklində deyil, hecalara bölünərək oxutdurulur və orfoepik qaydaya əsaslanır;

- təlim müddətində oxu mətni şagirdin yaşı, şəxsi xüsusiyyəti və inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq seçilir. Hər hansı bir material seçilərkən veriləcək biliklər prioritet olaraq nəzərə alınır;

- oxu və yazı prosesi üzvi surətdə əlaqəlidir və şagirdlər səslərin və hərflərin şəklini eyni anda öyrənir, sonra isə çox keçmədən həflərin əlyazma üsulu da öyrədilir. Daha sonra öyrənilən hərflər həm müstəqil, həm də söz daxilində mənimsənilir.

Yazılışı sadə hərflərdən mürəkkəb hərflərə doğru olan belə gediş (didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipi) hərflərin yazılışını sürətləndirir, şagirdlərdə tədricən vərdiş halına keçir. Məlumdur ki, məktəblilərlə hər bir oxu məşğələsində kəsmə əlifba ilə düzüm lövhəsində sözlərin yazılması, onların heca və hərflərə ayrılması, sonar da tərkib halında birləşdirilməsi üzrə iş gedir. Bu iş bir tərəfdən şagirdlərdə oxu vərdişlərinin inkişafına, digər tərəfdən də yazı bacarıqlarının yaranmasına kömək göstərir. Düzündür, bu prosesdə uşaqlar hərflərin əl yazısı ilə tanış olurlar. Lakin bu iş sonralar sözlərin düzgün yazılışı üçün bir növ dayağa çevrilir. İlk yazıya başlayan uşaq üçün hər bir hərflər sirli bir aləmdir. O, burada bütün diqqətini, iradəsini, bacarığını səfərbərliyə alır, hərflərin ayrı-ayrı elementlərini yazmağa, onları birləşdirməyə, dəftərlərin damalarında düzgün yerləşdirməyə çalışır. Təcrübə göstərir ki, məktəblilərdə keyfiyyətli, səliqəli, sürətli yazı vərdişləri yaratmaq üçün, ən əvvəl, onları bu işə yaxşı hazırlamaq lazımdır. Düzgün əyləşmək, qələmi düzgün saxlamaq, dəftəri tələb olunan qaydada qoymaq, onu tədricən irəli itələmək və s. məlumata yiyələnməlidir. Savad təlimin ilk beş həftəsində əlifba təliminə hazırlıq aparılır.

Hüsnxət təlimi prosesində müəllim I sinif şagirdlərinin fiziopsixoloji imkanlarını nəzərə almaqla rəngarəng yollardan istifadə etməlidir:

1. Genetik yol. Bu yazı təlimi asandan çətinə, sadə hərflərin və eləcə də sözlərin yazılışından, mürəkkəb, çətin (çox elementli) hərflərin və ya sözlərin yazılmasına aparan yoldur, Genetik yoldan necə gəldi istifadə etmək olmaz. Bu işə I sinifdə şagirdlər yazmağı bacardıqdan (əlifba təlimindən) sonra başlamaq lazımdır.

2. Takt yolu. Bu yol sinifdə xüsusi situasiya yaradır. Şagirdləri say altında yazmağa həvəsləndirir. Bəs bu iş necə aparılmalıdır? Müəllim eyni zamanda eyni şeyi yazmağı şagirdlərə tapşırır. Məktəblilərin hamısında sürət eyni deyil, ona görə də müəllim bu işi şagirdlərin səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif variantlarda apara bilər: məsələn, savad təlimi dövründə müəllim “bir”, “iki” deyir, məktəblilər hərflərin elementlərini, savad təlimindən sonrakı dövrdə bütövlükdə hərflər, II-IV siniflərdə isə bütöv sözlər yazmalıdırlar (3.s.199). Belə olduqda təlim prosesi maraqlı doğurur. Takt altında şagirdlərin yazı sürəti bərabərləşir. Beləliklə, onlar tədricən taktla, say altında rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələnirlər. İndi də yazı təlimi ilə əlaqədar iki dərsin bəzi epizodlarına diqqət yetirək. Məsələn, “Ç” hərfinin yazılması mövzusunun tədrisi zamanı müəllim deyir:

— Uşaqlar, siz keçən dərstdə **K** hərfini yazmağı öyrənmisiniz. **K** hərfinin başqa hərflərlə necə birləşməsinə də fikir vermisiniz. Sonra müəllim **Ç** hərfini göstərərək:

— Uşaqlar, bu böyük **Ç**-dir, — deyir. — Cümlənin əvvəlində insan adlarının yazılışında həmişə böyük **Ç**-dan istifadə olunmalıdır. Mən **Ç** hərfini yazı taxtasında yazıram. Siz əlimin hərəkətinə və hərfin yazılmasına fikir verin: **Ç, Ç, ç, ç**. Müəllim yazı taxtasında iki, üç nümunə verdikdən sonra ən qüvvəli uşaqlardan bir neçəsini sinfin qarşısına çağıraraq yazı lövhəsində məşq etdirir. Qalan şagirdlər də müəllimin nəzarəti altında dəftərdə **Ç** yazırlar. Bundan sonra kiçik **ç** hərfi üzərində əməliyyat gedir. Hərflər yazıldıqdan sonra müəllim uşaqları əyani şəkildə başa salır ki, böyük **Ç** hərfi yazılarkən qələmin ucu yuxarıdakı sətirin orta hissəsindən qoyulur, kiçik ilgək yaradılaraq, hərfin yazıldığı sətirin birinci xəttinə qədər qələm gətirilir, sonra qələm dəftərdən ayrılmadan hərfin sağ tərəfinə kiçik xətlə qaytarılır. Beləliklə, bö-yük **Ç** hərfinin yazılışı forması alınır. Uşaqlar nümunə əsasında dörd-beş dəfə böyük **Ç** hərfini yazırlar. Sonra müəllim kiçik **ç** hərfinin sətir içərisində yazılışı və onun birləşdirilməsi formasını **çi, çu, ça, iç, ço** və s. hecaların tərkibində yazırlar. Onlar müəyyən bacarığa yiyələndikdən sonra “İş dəftərləri”ndə **ç** hərfini nümunəyə əsasən qeyd edirlər. Beləliklə, şagirdlər hecalardan sonra sözlərdə “ç” hərfinin işlənməsinə diqqət edərək onu mənimsəmiş olurlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin monoloji nitqinin inkişafı. «Çaşıoğlu». Bakı-1998, 300 s.;
2. Ana dilinin tədrisi metodikası. «Nurlan». Bakı-2003, 450 s.;
3. İbtidai siniflərdə sinifdən xaric oxunun təşkili. Maarif Nazirliyinin mətbəəsi. Bakı-1988;
4. Ağarəhim. Əsərlər. 20 cild. XX cild (Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə)). Bakı, BQU nəşriyyatı, 2015, 470 s.

Aliyeva Sadagat

Literacy training, its periods and characteristics Summary

Preservation of literacy teaching is one of the most important issues in teaching the native language in schools as we know. From the first day of this training, children must develop expressive reading, conscious reading, accurate and literate writing, the ability to communicate their ideas to others, etc. Based on the above, literacy education is a sequence of correct exercises

in reading, writing and cheerleading. Based on our native language programs in our schools, literacy training has the following responsibilities:

- Appropriate and expressive habits of reading;
- Developing correct, literate habits of writing;
- Developing the skills of speaking, speaking and forming the right mindset of pupils.

To achieve the above, reading classes should be based on the correct pronunciation / orthoepian laws of our language, and proper relationships should be established among pupils. During the period of vocational training oral readings are held widely, and tasks that need to be solved in the process of reading and writing are coordinated logically, the development of one is organically linked to the other and ultimately ensures effective development.

Алиева Садакать Кулу

**Обучение грамотности и ее периоды, характерные
особенности этих периодов.**

Резюме

Сохранение обучения является одним из наиболее важных вопросов в преподавании родного языка в школах, как мы знаем. С первого дня этого обучения дети должны развивать выразительное чтение, сознательное чтение, аккуратное и грамотное письмо, способность передавать свои идеи другим и т. Д. Исходя из вышесказанного, обучение грамотности - это последовательность правильных упражнений по чтению, письму и черлидингу. Основываясь на наших программах родного языка в наших школах, обучение грамотности несет следующие обязанности:

- Надлежащие и выразительные привычки чтения учащихся;
- Разработка правильных, грамотных привычек письма;
- Развитие умений говорящих, говорящих студентов и формирование правильного мышления.

Чтобы достичь вышеуказанного, классы чтения должны основываться на правильном произношении / орфоэпианских законах нашего языка, и надлежащие отношения должны быть установлены у студентов. Во время периода профессионального обучения устные чтения проходят широко, а задачи, которые необходимо решить в процессе чтения и письма, координируются логически, развитие одного органически связано с другим и в конечном итоге обеспечивает эффективное развитие.

Rəyçi: Mahirə Hüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL HƏSƏNOVA
Ağcabədi Pedaqoji Kolleci
hesenlikonul22@gmail.com

ŞAGİRDŁƏRİN YARADICI VƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ APARILAN İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: şagird, müəllim, məntiq, təfəkkür, yaradıcılıq, riyaziyyat, idrak.

Key words: pupil, teacher, logic, thinking, creativity, mathematics, cognition

Ключевые слова: ученик, учитель, логика, мышление, творчество, математика, познание.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandığı ildən bəri ölkəmizdə təhsil quruculuğu və inkişafı istiqamətində əsaslı işlər aparılır. Ümumilli lider Heydər Əliyev dəfələrlə təhsilin ölkənin inkişafındakı müstəsna rolundan danışmış və bu sahəni ümuminkişafın kilometr daşlarından biri hesab etmişdir. Prezident İlham Əliyev bütün çıxışlarında təhsilin roluna xüsusilə toxunmuş, təhsil siyasətini dövlətin prioritetlərindən biri elan etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə hər il qarşıya qoyulmuş plan əsasında yüzlərlə məktəb tikilir və ya təmir edilir, bu tendensiyaya görə Azərbaycan bir çox keçmiş postsovet ölkələri arasında aparıcı yeri tutur. İnsanın bir fərd kimi doğulub şəxsiyyətə çevrilməsi prosesinin ən müstəsna və əhəmiyyətli mərhələsi, sözsüz ki, təhsildir. Təhsil bizi gücləndirir, cəhəlat girdabına yuvarlanmaqdan xilas edir və dünyamızı işıqlandırır. Təhsil həyatın istənilən sahəsində inkişaf üçün bazis rolunu oynayır. Bunun üçün də ölkəmizdə sadəcə məktəb binaları qurulmur, həmçinin, təlim-tədris prosesinin aparıcı aktorları olan müəllimlər üçün mütəmadi imtahanlar və ixtisasartırmalar təşkil edilir, son dövəmlərin təkmil təlim-tədris metodları ilə tanış olduqdan sonra müəllimlər bu metodları öz dərslərində tətbiq edir və nəticə etibarilə təhsildə səmərəlilik artır.

Məktəb quruculuğu və müəllimlərin peşə hazırlığının paralel olaraq aparılması ölkənin təhsil sisteminin maksimum inkişaf etdirilməsinə oriyentasiya olunmuş məqsədyönlü siyasətin tərkib hissələridir. Azərbaycan məktəbi sadəcə təhsil ocağı deyil, həmçinin, şagirdlərin gələcək müstəqil həyata hazırlanması üçün təlim mərkəzidir və uşaqlarımız burda nəinki savadlı olur, həmçinin, bir şəxsiyyət kimi inkişaf edir və özünü təkmilləşdirir. Ələlxüsus, son dövəmlərdə təhsil sistemində yeniliklər və sürəkli islahatlar nəticəsində təhsildə keyfiyyətin artdığını və yüksələn xətlə inkişaf etməkdə davam etdiyini söyləmək mümkündür. Əsas

tendensiyalardan biri kimi, şagirdlərə sadəcə ənənəvi fənlərin ibtidai formada tədrisi deyil, həmçinin, onların yaşlarının lap erkən çağlarından, beyinlərinin ən təmiz vaxtlarından məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan işləri misal göstərmək mümkündür.

Şagirdlərin yaradıcı və məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi günümüzdə dünya təhsil sistemində prioritet istiqamətlərdən birini təşkil edir və Azərbaycan təhsil sistemi də günü-gündən beynəlxalq sistemə inteqrasiya olunduqca bu sahənin önəmi daha da artır. Şagirdlər məktəblərdə ənənəvi üsullarla təməl fənləri öyrənir və başlıca biliklərə yiyələnirlər, lakin əldə olunan biliklərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi, müəyyən bir sahədə tətbiq edilməsi və gələcək tərəqqini stimullaşdırması üçün həmin biliklərə yaradıcı münasibət sərgiləmək başlıca şərtidir. Ümumtəhsil məktəblərində hazırda bu tendensiya aparıcı rola malikdir, belə ki, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşkarlanması və məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq təlim metodikası işlənib hazırlanmışdır. Yalnız bu yolla gələcəyin yaradıcı və innovativ düşüncəli gənclərini yetişdirmək mümkündür, bu isə dövlətin inkişafını stimullaşdıracaq və əhalinin savadlılıq səviyyəsi ilə birlikdə, məntiqi düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyətləri də artmış olacaq.

İstər dünya səviyyəsində, istərsə də yerli, Azərbaycan təhsil sistemi şagirdlərə yalnızca müəyyən biliklərin əxz edilməsi üzərində deyil, həmçinin, onlarda müəyyən qabiliyyət və bacarıqların inkişaf etdirilməsi üzərində qurulmuşdur. Şagirdlərin sadəcə savad səviyyələrinin artırılması üçün deyil, ümumilikdə, onların bir şəxsiyyət kimi inkişaf etmələri üçün də məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi başlıca şərtlərdən biri hesab olunur. Təlim prosesi zamanı müəllimlərin başlıca üstünlükləri ondan ibarətdir ki, onlar şagirdləri düşünməyə, nəyinsə üzərində “beyin sındırmaq”a sövq edir, idraki fəallıqlarını artırır və beləliklə, müstəqil qərar qəbul etmə vərdişlərini formalaşdırır. İdrak və ya dərk etmə nədir? Ümumfəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, idrak hadisələri dərk etmə və təhlil etmə qabiliyyətidir, fəlsəfənin idrak fenomeni ilə məşğul olan ayrıca bir bölməsi də (“qnoseologiya”) vardır. Dərk etmək sadəcə insan oğluna xas bir xüsusiyyət kimi qəbul olunur, belə ki, heyvanlarda obrazlı təfəkkür və yaradıcılıq qabiliyyəti yoxdur və ya instiktiv səviyyədədir. İnsan cəmiyyətinin bütün sahələrini tənzimləyən başlıca fenomen məhz idraktır. Şagirdlərin də təfəkkürləri ən əvvəl ailədə, daha təkmil və sistemli şəkildə isə, məktəblərdə inkişaf edir və formalaşır. Bu fəaliyyətin gedişi əsnasında şagirdlərdə tənqidi düşüncə, obrazlı təfəkkür, məntiqi analiz və s. yaradıcı xüsusiyyətlər təşəkkül tapır və ya üzə çıxır (1.s.56).

Məntiqi təfəkkürdən bəhs etməzdən əvvəl, “məntiq” nədir, onu aydınlaşdırmaq lazımdır. Məntiq – antik dövrlərdən bəri fəlsəfə ilə paralel

inkişaf edən və bəzi tədqiqatçılar tərəfindən onun tərkib hissəsi, bəziləri tərəfindən isə müstəqil bir elm kimi qəbul edilən fenomendir. Ən sadə dillə, məntiq insanın düzgün və səhih düşünmə bilmə və ağıllı nəticə çıxara bilmə qabiliyyətidir. Əslində, məntiqi “qabiliyyət” adlandırmaq müəyyən anlamda nisbi xarakter daşıyır, çünki insan beyninin inkişafı nəticəsində hər hansı xüsusi bir təlim keçməyə belə o, intuitiv və elementar (əksər hallarda, özünəməxsus) səviyyədə hər bir insanda mövcuddur. Məntiq düşünmək tələb edir. Düşünmək, fikirləşmək, qəət etmək, götür-qoy etmək – bəzən sinonim kimi işlətdiyimiz bütün bu sözlər və ifadələr əslində, faktiki olaraq mübahisə etmək də deməkdir. Məntiq şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, düşüncə qabiliyyətlərini və intellektlərini yüksəldir, onun nəticəsində əldə edilən bilik və bacarıqlar formal və ya ibtadi səviyyəni adlayaraq təkmilləşmə fazasına qədəm qoyur. Nəticə etibarilə şagirdlər daha müstəqil, məzmunlu, samballı və məntiqi fikir yürüdə bilirlər və bu, onların şəxsiyyətlərinin inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin rolu nədən ibarətdir? Müəllim şagirdlərin “təmiz, işləməyə hazır” zehinlərini düşünməyə sövq edir və idrak fəallığını təmin edir, düzgün seçilmiş təlim üsulları, iş formalarının tətbiqi nəticəsində şagirdlərdə motivasiya yaradılmış olur (2.s.198).

Məntiqi təfəkkür və yaradıcılıq qabiliyyəti paralel şəkildə inkişaf edir, belə ki, ilkin mərhələdə şagirdlərin beyinləri məntiqi suallar üzərində düşünməyə sövq edilərək təfəkkürləri inkişaf etdirilir və bunun nəticəsində sonrakı mərhələ olan yaradıcılıq özlüyündən inkişaf edir. Yaradıcı uşaqlarda mütləq güclü məntiq olur, məntiqi güclü uşaqların isə hamısı yaradıcılığa meyl etməsələr də, bu potensial onlarda daim qorunmuş olur (3.s.79). Son illərdə məktəblərimizdə məntiqi düşünmə qabiliyyətinin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. Əsasən də, iki təməl fənnin – riyaziyyat və ana dilinin tədrisi zamanı məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilir. Şagirdlərdə təlimə olan həvəsi artırmaq və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün hər bir müəllim ya özünəməxsus üsullardan istifadə edir (təlim qaydaları çərçivəsində), ya da mövcud dərslikdəki materiallardan istifadə edir. Şagirdlərə konkret suallar qoyulur və intensiv məşğələlər nəticəsində onların məntiqi düşüncələri inkişaf etdirilir (1.s.48). Məsələn, bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

1) Dərs - 9685

Dərə - 9686

Dünya – 91207 olarsa, Dəniz – hansı rəqəmlərlə ifadə olunmalıdır?

A) 89956, B) 76658, C) 00998, D) 96234

Birinci misalda şagirdlər hərfilər və rəqəmlər arasında analogiyalar aparır və oxşarlıqları müəyyən edirlər, beləliklə, hər bir hərfin müəyyən

rəqəmlə ifadə olunduğunu tapmaqla onlar məntiqi düşüncənin ən vacib xüsusiyyətlərindən birinə - analogiya və müqayisə aparmaq qabiliyyətinə yiyələnirlər. Bəhs olunan məsələdə “D” hərfi “9”, “Ə” hərfi “6”, “N” hərfi “2” ilə ifadə olunduğundan və bu rəqəmlərlə başlayan cavab D) bəndinə müvafiq gəldiyindən, düzgün cavab D) 96234-dür.

Bəhs olunan məsələ say mövzusuna aiddir, bundan əlavə, müxtəlif mövzu və fənlər tədris edilərkən müxtəlif misallardan istifadə olunur. Aşağıdakılar bu misallara örnək təşkil edə bilər:

2) Cümləni məntiqi cəhətdən tamamlayın:

Hava ... idi, odur ki, biz islanmamaq üçün evə qalmağa qərar verdik.

A) İşıqlı; B) Yağmurlu; C) Parlaq; D) Günəşli.

Aydındır ki, bu tapşırıq zamanı şagirdlərin düzgün seçim etmə və məntiqi uyğunluğu tamamlama qabiliyyətləri inkişaf etdirilir. İlk baxışdan elementar görünsə də, şagirdlər bu cür məsələlər vasitəsilə düzgün seçim, səbəb-nəticə əlaqəsi, uyğunlaşdırma və s. kimi üsullardan istifadə edərək sualın cavabını verməklə məntiqi təfəkkürə yiyələnirlər. Məlumdur ki, “ışıqlı”, “parlaq”, “günəşli” havalər çölə çıxmaq üçün əsas olmadığından, düzgün cavab B) yağmurlu-dur, çünki sadəcə yağmurlu havalarda biz bayıra çıxmaq üçün tərəddüd edə bilərik.

3) Məntiqi ardıcılığı tamamlayın:

Aptek → dərman

Mağaza → ?

A) Paltar; B) Bitki; C) Ərzaq; D) Tikinti materialları.

Şagirdlər yuxarıdakı məntiqi ardıcılığı tamamlama tapşırıqları vasitəsilə müvafiq analogiyalar apararaq həm də informativ xarakteri məsələlərlə tanış olurlar və ümumi dünyagörüşləri inkişaf edir. Aptekdə dərman satılır, mağaza və ya marketlərdə isə paltar, bitki və ya tikinti materialları yox, məhz ərzaq satılır, buna görə düzgün cavab C) Ərzaq-dır.

4) Məntiqi ardıcılığı tamamlayın:

Xəstə → Xəstəxana

Kitab → Kitabxana

Şagird → ?

A) Məktəb; B) İdman zalı; C) Mağaza; D) Ofis.

Yuxarıdakı misalda müəyyən obyektlər və onların məkanları göstərilmişdir, beləliklə, şagird hansı nəsnə və ya obyektin harda olduğunu müəyyənləşdirməklə ümumi dünyagörüşünü və düzgün seçim etmə qabiliyyətini artırır. Xəstə xəstəxanada, kitab kitabxanada olur, məlumdur ki, şagird də məktəbdə olur, ona görə düzgün cavab A) Məktəb-dir.

- 5) Özündən çıxmaq, hirs başına vurmaq, ...
A) Göyün yeddinci qatında olmaq; B) Qəzəbindən dəmir çeynəmək;
C) Ağ yuyub qara sərmək; D) Gözləri hədəqəsindən çıxmaq.

Məlumdur ki, “özündən çıxmaq”, “hirs başına vurmaq” kimi frazeoloji birləşmələr “hirsələnmək” və ya “əsəbiləşmək” feili ilə bağlıdır, buna görə də variantlara diqqət yetirdikdə görürük ki, “göyün yeddinci qatında olmaq” – “sevinmək”, “ağ yuyub qara sərmək” – “danlamaq”, “gözləri hədəqəsindən çıxmaq” isə “təəccüblənmək” anlamlarını ifadə edir, sadəcə “qəzəbindən dəmir çeynəmək” “hirsələnmək” mənasına gəlir, odur ki, düzgün cavab B) Qəzəbindən dəmir çeynəmək-dir.

Beləliklə, yuxarıda sadalanan və digər misallar vasitəsilə şagirdlər yalnız bilik əldə etməzlər, həmçinin, nəyinsə üzərində düşünür, axtarış edir, təhlil edirlər və nəticə etibarilə idrak prosesinin inkişafı şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü də təkmilləşdirir. Şagirdlər hər hansı bir məsələ, hadisə haqqında bir-biriləri ilə mübahisə edir, öz müstəqil mülahizələrini söyləyir və fikirlərini əsaslandırırlar, bu isə onlarla məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan işin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ə.A.Quliyev. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı “Nurlan” nəşriyyatı, 2009;
2. Əhmədov B.A., Hacıyev A.N., Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri, Bakı, 1994;
3. Mehdişadə Z.M., Uşaqlarda təfəkkür və nitqin inkişafı, Bakı, 1966;
4. Окунев А.К., Научные принципы отбора основного содержания обучения математике в средней школе, ав-ат дис. дпн, Ленинград, 1985.

К.Гасанова

Важность работы проделанной для развития творческого и логического мышления учащихся

Резюме

Сегодняшнее творческое и логическое мышление студентов является одним из приоритетов в мировой системе образования, и важность этой области возрастает по мере того, как азербайджанская система образования интегрируется в международную систему изо дня в день. Студенты изучают базовые науки в базовых школах и получают базовые знания в школах, но это является предварительным условием для творческого знания знаний для сохранения, развития, применения в

определенной области и стимулирования будущего прогресса. В настоящее время эта тенденция играет ведущую роль в общеобразовательных школах, поскольку разработаны соответствующие методики обучения для развития творческих способностей учащихся и развития логического мышления. Только таким образом можно поднять творческое и инновационное мышление будущего, которое будет стимулировать развитие государства, наряду с уровнем грамотности населения, также будет увеличено логическое мышление и творческие способности.

K.Hasanova

The Importance of teaching work due to developing creative and logical thinking ability of pupils

Summary

Nowadays creative and logical thinking of students is one of the priorities in the world education system, and the importance of this area increases as the Azerbaijani education system integrates into the international system day by day. Students study basic sciences in basic schools and receive basic knowledge in schools, but this is a precondition for the creative knowledge of knowledge for preservation, development, application in a certain field and stimulation of future progress. At present, this trend plays a leading role in general education, as appropriate teaching methods have been developed to develop students' creative abilities and develop logical thinking. Only due to this way the creative and innovative thinking of the future can be raised, which will stimulate the development of the state, along with the level of literacy of the population, and logical thinking and creative abilities will also be increased.

Rəyçi: Yeganə Qəhrəmanova,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL HƏSƏNZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrası
cavadova_y23@mail.ru

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ OYUN FƏALİYYƏTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: oyunlar, kommunikasiya, pedaqoji proses, xarici dil öyrənmək

Key words: games, communication, pedagogical process, foreign language learning

Ключевые слова: игры, общение, педагогический процесс, обучения иностранного языка

Xarici dili tədris etmək mürəkkəb bir prosesdir. Məktəbdə xarici dili öyrənməyə başlayan bəzi uşaqlar bunu əyləncəli və gülməli proses kimi qəbul edirlər. Lakin bir müddət keçdikdən sonra onlar dil öyrənmənin heç də asan olmadığını anlayırlar və hətta xarici dil onlardan bir qisminin sevmədiyi fənlər sırasına daxil olur. Bunun əsas səbəblərindən biri əksər hallarda öyrədilən xarici dilin qrammatikasının yaratdığı çətinliklərdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi tədris metodları və vərdislər heç də həmişə arzulanan nəticəni vermir. Bununla da dil öyrənənlərdə tədris olunan xarici dilə qarşı laqeydlilik yaranır. Tədris o zaman effektiv ola bilər ki, şagirdlər bu prosesə aktiv surətdə cəlb olunsunlar. Şagirdləri dərstdə aktiv olmağa cəlb etməyin bir çox yolları vardır. Lakin ən səmərəli üsullar oyunlar, yaradıcı işlər və onları maraqlandıra bilmək bacarığıdır. Çünki, şagird onu maraqlandırmayan, cəlb etməyən, tələbatını ödəyə bilməyən heç bir fəaliyyəti məcburi surətdə yerinə yetirmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi oyunlar ingilis dilinin tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belçikalı bir biznesmen şagirdləri oyun prosesində qrammatikanı öyrənərkən müşahidə edərək belə demişdi: “It isn’t silly at all” və oyunların eyni zamanda həm ciddi, həm də əyləncəli ola bilməsinə öz təəccübünü bildirmişdi [6].

Tədris prosesində önəmli fəaliyyət növlərindən olan oyunların yaranma tarixi olduqca zəngindir. Oyunların öyrədici funksiyalarını araşdırmazdan öncə onların yaranma tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, hələ qədim zamanlardan bu fəaliyyət növü təlim - tərbiyə sahəsində yüksək nailiyyətlərə yol açmışdır.

“Oyun” termini müxtəlif dillərdə əyləncə, zarafat, gülüş mənaları verir və müxtəlif emosiyaların yaranmasına səbəb olur. “Oyun” sözü ciddi mənada elmi anlayış kimi qəbul edilmir. Məlumdur ki, mədəniyyətin bir

elementi kimi oyunlarla - estetikanın problemlərini araşdıraraq daha çox etnoqraflar, filosoflar maraqlanıblar.

Oyunlara dair nəzəriyyənin işlənib hazırlanmasının əsası XIX əsrin görkəmli alimləri F.Şiller, Q.Spenser və V.Vundtun adları ilə əlaqələndirilir. Onlar özlərinin fəlsəfi, psixoloji və başlıca olaraq estetik baxışlarını ümumiləşdirərək oyunların yaranmasını mədəniyyətin yaranışı ilə əlaqələndirmiş və onların insan həyatında mühüm yer tutduğunu söyləmişlər [1,3].

Oyunların yaranma səbəbinin elmi nöqteyi - nəzərdən başa düşülməsində V.Vundtun fikirləri daha mühüm rol oynamışdır. O, oyunun mənbəyində insanın ondan aldığı əyləncə hissini görürdü. V.Vundtun fikirlərinə görə “oyun əməyin məhsuludur, elə bir oyun yoxdur ki orada real həyatda olan həqiqi əməyin formalarından birinin əksi olmasın” [2,15].

Oyunlarla tədris dərin tarixi köklərə malikdir. Oyunların əhatə dairəsi olduqca genişdir, onlar öyrədir, inkişaf etdirir, tərbiyə edir, əyləndirir, sosiallaşdırır və s. Lakin tarixən oyunların ilkin məqsədi öyrətməkdir. Oyunlar, şübhəsiz yarandığı ilk dəqiqələrdən bu günə qədər ilkin məktəb kimi çıxış edib. Hələ qədim Afınada (b.e.ə.VI-IV əsrlərdə) təlim və tərbiyyə təcrübəsi yarış prinsipi əsasında qurulmuşdur (aqonistika). Uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər müxtəmədi olaraq gimnastika, rəqs, musiqi, müxtəlif idman növlərində bir-birləri ilə öz xüsusi keyfiyyətlərini nümayiş etdirmək uğrunda yarışmışdılar.

XV-XVII əsrlərdə Y.A. Komenski (1592-1670) bütün “islah - əmək məktəbləri”ni, “məktəb-emalatxana”larını oyun yerinə çevirməyə səsləyirdi. Onun fikrincə hər növ məktəb universal oyuna çevrilə bilər və məktəb yeniyetməlik, gənclik və digər yaş dövrlərindən başlayaraq hər şeyi oyun və yarışlarda gerçəkləşdirə bilər.

Pedaqoji prosesdə yenilik edərək F. Frebel ilk dəfə oyunları siniflərə bölmüşdür. Oyun nəzəriyyəsi onun pedaqoji nəzəriyyəsinin əsası olmuşdur. Oyunların didaktikliyini qeyd edərək o sübut etdi ki, oyunlar uşağın təlim tapşırıqlarını həll etməyə, onda forma, məzmun, rəng və s. haqda təsəvvür yaratmağa, mədəni rəftara sahib olmağa öyrətməyə qadirdirlər [3].

Oyunlar özlərində kiçik situasiyaları ehtiva edərək öz sujetləri, konfliktləri, obrazları ilə dramatik təsvir yaradırlar. Oyunlar, əslində, qalib və məğlub tərəfləri ilə real həyatı uşaqlara nümayiş etdirirlər. Oyunların dəqiq qayda - qanunlarına və işlədilən dil materialının məhdudluğuna baxmayaraq, burada həmişə bir gözlənilməzlik baş verir. Gözlənilməz sualı eşidərkən uşaq dərhal düşünməyə başlayır, ona necə cavab verəcəyini seçir. Buna görə də oyunlar üçün nitqin spontanlığı xarakterikdir [4,3].

Oyunlar şagirdlərə yaradıcı şəxsiyyət olmağa kömək edir, onlara hər bir işə yaradıcı yanaşmağı öyrədir. İşə yaradıcı yanaşmaq - onu keyfiyyətli, daha yüksək səviyyədə öyrənmək deməkdir. Yaradıcılıq uşaqda təbiətən mövcuddur. Onlar yaratmağı, fikirləşməyi, təxəyyüllərində canlandırmağı,

təsvirlər qurmağı sevirlər. Uşaq yaradıcılığı kənardan ona maraq göstəril-mədikdə tez sönür. Birgə yaradıcı oyunlar həm uşaqları, həm də böyükləri yaxınlaşdırır. Oyunda şagirdlər həm təxəyyüllərini, həm ağllarını, həm də idraklarını birgə çalışdırırlar.

Amerikan psixoloqu D.Mid oyunda psixoloqların insanların-“müstəqilliyi”-“mən”in aşkarlanması adlandırdıqları modelin formalaşmasını müşahidə etmişdi. Oyun-özünü ifadə etmə, özünü müəyyən etmə, özünü yoxlama, özünü kəşf etmə deməkdir [5, 28-29].

Oyun həmişə qərar qəbulunu təxmin edir – necə hərəkət etmək, nə demək, necə qalib gəlmək və s. Bu sualların cavabını tapmaq arzusu uşağın düşünmə bacarığını tezləşdirir.

Elə buna görə də, əgər uşaq xarici dildə düşünərsə, sualının da əsasında zəngin öyrədici imkanlar durur. Uşaqlar şüurlu surətdə buna fikir vermirlər, onlar üçün oyun - hər şeydən öncə hər kəsin özünü bərabər hiss etdiyi maraqlı bir tapşırıqdır, oyunda hər kəs bərabərdir. Lakin uşaqlar özləri də bilmədən bəzən qeyri – şüuri olaraq oyun prosesində müxtəlif dil materillərinə yiyələnirlər. Elə bu səbəbdən də oyunlar günümüzdə xarici dilin tədris olunmasında aktual vasitələrdən birinə çevrilib. Oyunlar intensiv dil təcrübəsində geniş istifadə olunur. Onları dərsin istənilən hissəsində tətbiq etmək mümkündür. Əsas odur ki, oyunlar şagirdlərin əhvalına müsbət təsir göstərsin və dil vərdişlərinin yaranmasına kömək etsin. Oyunların fərqli xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlərə əməkdaşlıq, aqressiya göstərmədən mübarizə aparmaq, məğlub olmaq, öz üzərinə məsuliyyət götürmək və s. bu kimi bacarıqları inkişaf etdirməsidir. Oyun onların dil bacarıqlarını mexaniki şəkildə tez inkişaf etdirə biləcəkləri və özlərinin bu sahədəki bilgilərinin sərgilənməsindən ötəri utanmayacaqları bir prosesdir.

Təlimdə istifadə olunan oyunlar-xüsusi təşkil olunmuş, gərgin emosional və ağıl gücü tələb edən oyunlardır. Onlar konkret ünsiyyət prosesində sujetləri və fəaliyyətdə olan obrazları ilə birgə ümumi və ya xüsusi məqsədi olan kiçik situasiyaları ehtiva edirlər.

İstənilən təlim auditoriyalarında oyunların təşkili zamanı müəllimin rolu önəmlidir. O təşkil etdiyi oyunun tam şəkildə faydalı olmasına və onu sonadək idarə edə biləcəyinə əmin olmalıdır. Oyunun təşkilinin, aparılmasının asanlıığı və ya mürəkkəbliyi onun növündən, auditoriyadan, iştirakçıların öz aralarında, eyni zamanda müəllimlə qurduqları qarşılıqlı münasibətdən və digər faktorlardan asılıdır. Oyunlar xarici dilin sürətli öyrənilməsində çox faydalıdır, lakin onlar bir sıra tələblərə cavab verməlidirlər:

- vaxta qənaət etməli və hər hansı konkret bir tapşırığın həllinə doğru istiqamətlənməli;

- şagirdlərin oyundakı fəaliyyətlərini daim nəzarət altında saxlamalı və dərslin gedişatını pozmamalı;
- iştirakçıları motivasiya etməli;
- təklif olunan oyun bütün auditoriya tərəfindən qəbul olunmalı;
- dərslin gərginliyi aradan qaldırılmalı və iştirakçıların aktivliyi qorunub saxlanılmalı;
- öyrədici təsirini hər zaman ikinci planda gizli saxlayaraq ön planda daim oyun funksiyasını reallaşdırmalı;
- iştirakçıya əsla laqeyd və ya passiv olmağa imkan verməməli [1,3].

Bir qədər yuxarı siniflərə qalxdıqca oyunlar uşaqlar üçün daha rəngarəng və mürəkkəb forma alır. Nitqin inkişafı, tərbiyə olunanların kifayət qədər bilik bazasının olması pedaqoqa imkan verir ki, şagirdlərdə oyunların daha mürəkkəb növlərini formalaşdırsın: sujetli-rollu, didaktik, dinamik və s. Çünki şagirdlər artıq hər bir oyun növünün xarakterik xüsusiyyətlərini fərqləndirməyə başlayır və bu oyun vasitələrini öz fəaliyyətlərində istifadə etməyə başlayırlar [7, 50-51].

Oyunlar eyni zamanda keçilən dil materialına əsasən müxtəlif növlərə bölünür. Xarici dil dərslərində oyunların siniflərə bölünməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

Dil və kommunikativ oyunlar (Language and communicative games). A.Rayt, D. Betteric, M. Bakbi, J. Hadfild kimi metodistlər oyunları dil və kommunikativ oyunlara bölürlər. Onların fikrincə dil oyunlarına qrammatika və leksika kimi mürəkkəb bölmələrə aid dil materiallarının işlənilib hazırlanması və şagirdlərə mənimsədilməsi aiddir. Kommunikativ oyunlarda isə tamamilə şagirdin nitqinin formalaşması prosesi nəzərdə tutulur. Bu tip oyunlar zamanı müəllim şagirdin nitq xarakterinə, məzmun və vasitələrinin tipinə təsir edə bilmir, onlar özləri necə ünsiyyət quracaqlarına qərar verirlər [8].

Qarışıq münasibətə və yarışa əsaslanan oyunlar. 1-ci qrupa daxil olan oyunlar zamanı verilən tapşırıq ancaq birgə səy və əməkdaşlıq nəticəsində yerinə yetirilə bilər. 2-ci planda isə qrup və ya onun ayrı – ayrı üzvləri verilən tapşırığı kimin daha düzgün və tez şəkildə yerinə yetirməsi uğrunda bir-birləri ilə mübarizə aparırlar. Təcrübə göstərir ki, bütün əməkdaşlıq oyunlarında gizli də olsa yarışma elementi mövcuddur. Bunsuz oyun mümkün deyil [8].

M.F.Stronin təsnifatı adlanan 1 – ci qrupa qrammatik, leksik, fonetik və orfoqrafik oyunlar daxildir ki, bunlar da öz növbəsində dil bacarıqlarını inkişaf etdirir və “ hazırlayıcı oyunlar” adlanırlar [8].

2 - ci “yaradıcı oyunlar” adlanır. Bu oyunların məqsədi sonrakı dil bacarıqları və vərdişlərinin inkişafına kömək etmək, özünü ifadə etmədə

sərbəstliyi, ünsiyyətdə tez sosiallaşmanı, dil bacarıqlarında mobilizasiyanı formalaşdırmaqdır.

Beləliklə, oyunlarla bərabər şagirdlərdə özləri də hiss etmədən dil materialı möhkəmlənir və bununla da özünə əminlik, xarici dildə hamı ilə bərabər danışa bilmək arzusu və səyi yaranır. Oyunlar xarici dilin tədrisini əyləncəli və rəngarəng etməklə bərabər bizlərə tədris prosesində ənənəvi metodlardan əldə edə bilmədiyimiz yüksək nəticəni verirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

- 1.Аникеева, Н.П. Воспитание игрой: кн. для учителя/ Н.П. Аникеева. М.,Просвещение, 1987, 144 с.
2. Китайгородская, Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам:мет.Пособие/ Г.А .Китайгородская.Издательство Московского университета, 1986, 175 с.
- 3.Википедия свободная энциклопедия [Электронный ресурс]/ Игровое обучение, 2010.
- 4.Зимняя, И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе: б-ка учителя иностр. яз./ И.А. Зимняя. М.. Просвещение, 1991, 222 с.
- 5.Козвонина ,В.П.Развитие творческих способностей учащихся/ В.П. Козвонина, М.,Начальная школа, 2000, 70 с.
6. Мухиддинова, С.А. Роль игры в процессе изучения английского языка в школе [Электронный ресурс]/ С.А Мухиддинова, Д.С. Уралова./ Электрон.б-ки,2013, Т.б, вып.7.
- 7.Рогова, Г.В.Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе: пособие для учителя/ Г.В. Рогова, И.Н. Верещагина, М., Просвещение, 1988, 224 с.
- 8.Соловова, Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: продвинутый курс, М., Астрель, 2010, 272 с.

К.Гасанзаде

Важность игровой деятельности в обучении иностранному языку.

Резюме

Данная статья посвящена исследованию важности игровой деятельности в обучении иностранным языкам. В статье критическому анализу подвергается состояние изучения проблемы на сегодняшний день.

В статье речь идет о важных процессах в современной методике. Мы показали всю важность использования игрового обучения в педагогическом процессе.

В наше время различные инструменты используются для эффективной организации иностранных языков. Игровые деятельности также играют важную роль в обучении иностранным языкам. Поэтому, нам нужно иметь возможность перевести изучение иностранного языка в любимое развлечение для детей, чтобы быстро войти в контакт.

В статье, мы попытались проанализировать концепцию игры с точки зрения разных теоретиков. Ученые-методологи, которые указывают на датичность игр, могут помочь им решить задачи обучения, форму, содержание, цвет и т.д. и их значение в других областях.

Наша статья также показывает, что игры, которые делятся на разные классификационные группы, также являются факторами, которые вызывают спонтанность устной речи. В то же время автор обратила внимание на необходимость применения игровой деятельности к учебному процессу, правильного времени и правильной ситуации.

Мы считаем, что представленная статья важна как для теоретической, так и практической интерпретации преподавания английского языка, а также для инструкторов, практиков и магистров, которые учат другим иностранным языкам и аудитории непосредственно в апробациях.

K.Hasanzadeh

The importance of games in teaching foreign languages

Summary

The given article is dedicated to the investigation of the importance of games in the process of teaching foreign languages. Study state of the problem at the present time is critically analyzed in the article. The article is about decisive processes of the modern methodology.

In this article we are talking about important processes in modern methodology. We pointed the importance of using the game - based learning in the pedagogical process.

Nowadays, various tools are used for effective organization of foreign languages. Games also play an important role in teaching foreign languages. Therefore, we need to be able to translate learning a foreign language into a favorite pastime for children to quickly get in touch.

In the article, we tried to analyze the concept of the game from the points of view of different theorists. Scientists-methodologists that point to the static nature of games can help them solve learning problems, form, content, color, etc. and their importance in other areas.

Our article also shows that games that are divided into different classification groups are also factors that cause spontaneity of speech. At the same time, the author drew attention to the need to apply gaming activities to the educational process, the right time and the right situation.

We believe that the article is important for both theoretical and practical interpretation of English language teaching, as well as for instructors, practitioners and masters who teach other foreign languages and the audience directly in the approval.

Rəyçi: Gülbəniz Camalova
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft Və Sənaye Universiteti
rena@mail.ru

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Açar sözlər: təlim üsulları, kommunikasiya texnologiyaları, danışiq fəaliyyəti, metodiki konsepsiyalar.

Ключевые слова: методы обучения, коммуникативные технологии, речевая деятельность, методические концепции.

Keywords: methods of teaching, communicative technologies, speech activity, methodological concepts.

В данной статье рассматриваются методы обучения, используемые при преподавании русского языка как иностранного. Особое внимание уделяется тому, что повышение качества коммуникативной компетенции возможно благодаря применению новых обучающих технологий. Формирование новых методических концепций позволяет определить основные направления для использования коммуникативных технологий. Методики, используемые в практике преподавания, должны соответствовать всем обязательным требованиям, вытекающим из специфики учебного предмета. Рассмотренные в статье вопросы позволяют сделать вывод, что перспективой развития современных технологий в обучении РКИ является их соответствие коммуникативным задачам обучения.

Перед современной методикой преподавания русского языка как иностранного стоят новые задачи, обусловленные изменениями содержания, целей и условий обучения русскому языку в неязыковой среде. Повышение качества коммуникативной компетентности возможно благодаря применению новых обучающих технологий, обеспечивающих вариативность обучения, приближающих обучение к индивидуальным особенностям учащихся и создающих новые стимулы для успешного изучения русского языка.

В методике преподавания РКИ формируются новые методические концепции, разрабатываются новые подходы к построению моделей восприятия и понимания иноязычных сообщений, выявляются речевые тактики коммуникантов, уточняются психологическая и лингвистическая специфика общения на неродном языке, определяется роль национально обусловленных особенностей в овладении языком, сопоставляются культуры и системы контактирующих языков в лингводидактических

целях. Это позволяет определить новые направления для использования коммуникативных технологий.

Как показывает анализ существующих методических работ, обучающие технологии зачастую рассматриваются в узко прагматическом аспекте (обучение орфографии, грамматике, лексике, развитие речи и др.). Однако современные технологии должны учитывать индивидуальные потребности и интересы учащихся, различные стратегии усвоения языка, дифференцировать способы предъявления учебного материала, предлагать индивидуальные формы работы, использовать широкий спектр стимулов для вовлечения учащихся в иноязычную речевую деятельность.

Методики, используемые в практике преподавания, должны соответствовать всем обязательным требованиям, вытекающим из специфики учебного предмета "иностраннй язык":

- состоять из подсистем, учитывающих главных субъектов педагогического процесса – учителя и учащегося, а также содержание и цели обучения;

- создавать условия для овладения средствами языка и осуществления коммуникации на иностранном языке;

- выполнять мотивационные, обучающие и контролирующие функции;

- создавать многомерные стимулы для обеспечения иноязычной учебной (коммуникативной и познавательной) деятельности и др.

В условиях неязыковой среды предпочтительными являются следующие особенности организации учебного процесса:

- активное использование технических средств обучения (рисунков, схем, таблиц) для целей визуализации учебного материала, семантизации и др.;

- наличие большого количества языковых упражнений;

- наглядное представление элементов культуры

- видеофильмы, живопись, музыка, балет.

Особого внимания заслуживает игровой метод, который, на наш взгляд, имеет хорошие перспективы для обучения РКИ в неязыковой среде. Данный метод обладает следующими особенностями:

- 1) будучи одним из интерактивных методов обучения иностранным языкам, основывается на игровом взаимодействии учащихся с изучаемым языком и друг с другом в процессе обучения;

- 2) предполагает сочетание речевой деятельности с другими видами деятельности (пением, театрализацией, рисованием и т.п.);

- 3) используя лингвистический феномен языковой игры в функции тренинга на материале изучаемого иностранного языка, помогает в развитии чувства языка и осознания норм его употребления в процессе

обучения (например, игра с синонимами, антонимами и т.д.);

4) развивает память учащихся, логическое, художественное и ассоциативное мышление, когнитивные умения и творческие способности обучаемых;

5) предполагает добровольное участие и возможность выбора;

6) позволяет создать позитивную эмоциональную атмосферу, когда учащиеся чувствуют себя непринужденно, действуют свободно и получают определенную "дозу адреналина";

7) создает естественный коммуникативный контекст, в котором знания иностранного языка и умения им пользоваться становятся необходимыми;

8) основан на принципе информационного пробела (наличие элемента неизвестности) и предполагает поиск правильного решения;

9) отдает приоритет ритмической организации изучаемого языка (стихи, песни);

10) единственный метод, который совмещает учебные задачи и активный отдых в процессе обучения;

11) поддерживает и развивает мотивацию обучаемых в процессе обучения;

12) является высокоэффективным методом в обучении иностранным языкам;

13) отличается высокой степенью адаптации к конкретной аудитории и к целям обучения^[5].

В процессе обучения РКИ особое место среди игровых технологий занимают ситуативные (ролевая) игры и симуляция. Ситуативная игра способствует повышению мотивации к изучению русского языка и эффективности обучения. Пример ситуативной игры – "Планирование экскурсий". *Роли*: представитель туристической фирмы в стране пребывания, местный гид и русскоязычный турист. *Ситуация*: место – офис турфирмы. *Цель*: выбрать экскурсии, маршрут путешествия, время. Сотрудник фирмы предлагает разные варианты экскурсий, турист уточняет время, продолжительность экскурсии, гид подробно описывает маршруты, турист делает выбор.

От оптимального сочетания игрового метода с традиционными методами обучения РКИ во многом будет зависеть эффективность обучения в целом.

Сказанное позволяет сделать вывод, что перспективой развития современных технологий в обучении РКИ является их соответствие коммуникативным задачам обучения, учет и реализация индивидуализированного подхода, межкультурного взаимодействия.

Итак, рассмотренные в статье проблемы ждут своего решения.

Методика преподавания русского языка как иностранного не стоит на месте. Главное, чтобы и преподаватель и учащийся шли вместе к конечной цели и добивались результата.

Литература

1. Молчановский В. В. Состав и содержание профессионально-деятельностной компетенции преподавателя русского языка как иностранного. М., 1999. 412 с.
2. Krashen S. Second Language Acquisition and Second Language Learning. Pergamon, 1981. 151 p.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь. М., Лабиринт, 1999. 352 с.
4. Perego S., Boyle O. Reading, Writing and Learning in ESL. Boston, Pearson, 2005. 100 p.
5. Соосар Н., Замковая Н. Интерактивные методы преподавания. СПб., Златоуст, 2004. 188 с.

R.Mustafaeva

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində təhsilin metodları

Xülasə

Bu məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə olunan təlim metodları nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət ona yetirilir ki, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi sayəsində kommunikativ səriştə keyfiyyətinin artırılması mümkündür. Yeni metodik konsepsiyaların formalaşması kommunikasiya texnologiyalarının istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədrisi praktikasında istifadə olunan metodikalar, tədris fənnin spesifikasiyindən irəli gələn bütün zəruri tələblərə uyğun olmalıdır. Məqalədə baxılan məsələlər nəticəsində demək olar ki müasir texnologiyalarının inkişafının perspektivi rus dilinin xarici dil kimi tədrisində onların kommunikativ vəzifələrinə uyğun olmasıdır.

R.Mustafayeva

Methods of training in teaching russian language as a foreign language

Summary

This article examines the teaching methods used in teaching Russian as a foreign language. Particular attention is paid to the fact that improving the quality of communicative competence is possible through the use of new teaching technologies. The formation of new methodological concepts allows us to determine the main directions for the use of communicative technologies.

The methods used in teaching practice must meet all the mandatory requirements arising from the specifics of the subject. The issues considered in the article make it possible to conclude that the prospect of the development of modern technologies in teaching Russian as a foreign language is their correspondence to the communicative tasks of instruction.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SONA VƏLİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sona@mail.ru

XƏYANƏTİN QURBANİ OLAN ROMANTİK QƏHRƏMAN (H.CAVİDİN “AFƏT” FACİƏSİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: Cavid, romatizm, dram, Afət, cəmiyyət, gözəllik, məhəbbət, xəyanət, qisas.

Ключевые слова: Джавид, романтизм, драма, Афет, общество, красота, любовь, заблуждение, предательство, месть.

Key words: Javid, romanticism, tragedy, Afet, society, beauty, love, delusion, treason, revenge.

Romantik sənətkarlar həmişə yüksək ideallar haqqında düşünmüş və bunları öz əsərlərində əks etdirmişlər. Görkəmli söz ustası H.Cavidin bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində saxladığı əsas ideallarından biri gözəllik və məhəbbət olduğuna görə onun ayrı-ayrı əsərlərində bu məsələ ilə bağlı müxtəlif obrazlara rast gəlmək çətin deyil. Amma digər əsərlərlə müqayisədə məhəbbət mövzusunda yazılan “Afət” faciəsinin H.Cavid yaradıcılığında, xüsusən də H.Cavid romantizminin inkişafında özünəməxsus yeri vardır. Bu özünəməxsusluğun bir cəhəti onunla əlaqədardır ki, “Afət” faciəsinin bütün epizodları yalnız məhəbbətə bağlıdır. Bu epizodların bir tərəfində Afət, Altunsaç, Alagöz dayanırsa, digər tərəfində Doktor Qaratay, Ərtöğrul, Qorxmaz və Oqtay vardır.

Afət cəmiyyətin reallıqlar içərisindən seçilmiş romantik, aşıq qəhrəmanıdır. Afət ailəlidir. Gözəlliyi əri Özdəmir tərəfindən qiymətləndirilməyən Afət etinasızlığın, diqqətsizliyin qurbanıdır. Əri içki düşkünüdür. Məsələnin ən dəyərli tərəfi odur ki, H.Cavidin qəhrəmanları istər mənfi, istər müsbət planda olsun, dünya ədəbiyyatının ən güclü obrazları sırasında duruş gətirə bilən obrazlardır. H.Cavidin seçdiyi mövzular və yaratdığı qəhrəmanlar min il bundan sonra belə bütün bəşəriyyət üçün əxlaqi-mənəvi keyfiyyətinə görə nümunə olub, nümunə göstərilməyə layiqdirlər. Ağıl, güc, ehtiras cəmiyyət taleyində, insan taleyində məqsədli istifadə elementi kimi H.Cavid əsərlərində ideyanı açmağa yardımcı olur.

Cavidşünas professor K.Əliyev yazır: “H.Cavidin romantik qəhrəmanları ya öz ağıllarının, ya da ağıldan doğan faciələrini nümayiş etdirirlər, Dünyanın və Allahın sirrini duymaq və öyrənmək istəyirlər. Başqa sözlə, H.Cavidin ağıllı qəhrəmanları dünya və Allahla oturub dururlar. H.Cavid yaradıcılığında ağıllın faciəsi idrakın zəifliyindən – korafəhim və kəmağıl baxışdan, həyatı və cəmiyyəti, Dünyanı və Allahı dərk edə bilməməkdə doğulur, əql və idrakın zora və gücə dayandığı yerdən başlayır” (2, s.277).

Həqiqətdə nə baş verir; Ağıldan düzgün yararlanmamaq, məhəbbəti əxlaqi mənəvi ucalıqdan endirmək, ailə namusunu ehtirasa qurban verərək vüsala çatmaq düşüncəsizliyi, iman və əxlaqdan uzaq olmaq, Tanrının verdiyi cana öz istəklərinə görə qıymaq cəsəreti və sonda aldanışın, xəyanətin intiqamını yenə də ölümlə cavablandırmaq hissləri elə Allaha qarşı çıxmağın nümunəsi kimi obrazı mürəkkəbləşdirir. Bəli, Cavidin Tanrını dərk edə bilməyən qəhrəmanı tiran şeytana xidmət edir. Şeytanın əli ilə faciənin ən böyüyünü yaşayaraq Altunsaçla eşq ortağı alətinə çevrildiyindən, öz özünü də ölümə məhkum edir. Afət öz gözəlliyinin qurbanı olaraq faciə yaşayır. Bu gözəllik zahiri olduğu üçün, idrak və ali əxlaqdan aşağıda durduğu üçün şeytani hissləri təmsil etdi. Qəzəb, ehtiras, intiqam məhəbbətdən güclü olduğu yerdə şeytan hakimdir. H.Cavidin gözəllik və məhəbbət fəlsəfəsinin mənbəyi bəlli olur. Onun məhəbbət axtarışı həqiqət axtarışı ilə birləşərək, İlahi sevgi mənbəyinə qovuşmaq idi. Gözəllik əxlaqla birləşəndə İlahi həqiqətin dərkinə çevrilir. “Qələmini çəkən naxışlı çəkib” – deyirlər. H.Cavidin bütün əsərlərində olduğu kimi bu əsərdə də müəllifin Tanrı eşqi, Tanrının yer üzünü, insanları ədalətə çağırışı duyulmaqdadır. H.Cavid həm də Afəti yeni dövrün yeni qadın tipajı kimi təqdim edir. Maraldan, Göyərçindən, Səlmadan eləcə də digər qadın qəhrəmanlarından fərqli olaraq o, zadəgan təbəqəyə mənsub hesab olunur.

Şair-dramaturq əsərin əvvəlində iştirakçıların təqdimi zamanı Afəti “33 yaşında, şux, füsunkar bir qadın” (1, s.121) kimi təqdim edir. İlk pərdədə Afətlə Qaratayın dialoqunda da Qaratay Afətin gözəlliyinə öz vurğunluğunu bildirir:

“A f ə t (*süzgün baqışla*). Qaratay!..

D o k t o r (*onun əllərini yaqalar*). Afət!.. Bu sırada Afətin əlindəki ufaq bir mənəksə dəmətciyi yerə düşər. Doktor dərhal alıb təqdim edər.

A f ə t. Şu mənəksələr hiç sənin əyilmənə dəyərmə?

D o k t o r. Ah, bən mənəksəyi pək sevirim. Çünki o pək mə'nalı, pək müəmmalı bir çiçək... Hələ sənin nurdan dökülmüş əllərini, lətif köksünü öpdükləri için pərəstiş edirəm.

A f ə t (*incə qəhqəhəylə*). Bu gün səndə, sənin hər halında dəlicə bir həyəcan görüyorum.

D o k t o r. Zətən sənin könlünü bulmaq, sənin məhəbbətinə nail olmaq hər məcnunu aqıl, hər aqılı məcnun edə bilər" (1, s.124).

Afətin gözəlliyinin həm H.Cavidin özü tərəfindən remarkada təqdimi, həm də Qaratay tərəfindən təsviri əsərdəki hadisələrin inkişafı, dramaturji gərginliyin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, Afətə aid olan bu gözəllik öz müqəddəsliyini və gücünü sona qədər qoruyub saxlaya bilmir və hadisələr faciəyə doğru hərəkət edir. Əslində bu faciənin anonsunu Afətin özü elə birinci pərdədə verir. O, Doktor Qaratayla dialoqunda gələcəyi görürmüş kimi Doktora bunları söyləyir: "Bən bütün bənliyimi, bütün həyat və səadətimi yoluna fəda etməyə hazırım. Hətta sənin uğrunda cinayətdən belə çəkinməm. Ancaq şu qadar var ki, aldadılmaq istəməm, aldandığımı duysam məhv olurum. Həm də pək kinliyim, anlıyormusun? Bəni aldatmaq istəyənləri əsla əfv etməm. İki gözümlə olsa belə intiqam alıram, intiqam!.. Əvət, bən, pək kinliyim. Bəni təhqir edənlər Əzrailin qucağına atılmış olurlar" (1, s.126).

Afət Qaratayın ona yönələn sevgisinə inanır və bu sevginin onu daha da xoşbəxt edəcəyinə çox ümidlidir. Doğrudur, Afətin Doktor Qarataya rəğbətlə yanaşmasının səbəblərindən biri də həyat yoldaşı Özdəmirin tüfeyli həyata meyillənməsidir. Özdəmirin bu vəziyyəti əsərdə sadəcə olaraq hər hansı bir obrazın dilindən söylənmir, təşkil edilmiş məclislərin birində əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Həmin məclisdə qonaqların gözləmədiyi halda, Özdəmir sərxoş olub özünü idarə edə bilmir. Onun bu vəziyyətindən qızı Alagöz isə, təbii ki, son dərəcə narahatlıq keçirir, özünə yer tapa bilmir. İş bununla da bitmir və sərxoş olmağının fərqi nə varmadan yenə içmək istəyən Özdəmir sürəkli və istehzal qəhqəhələrlə qadınlara lağ və kinayə ilə yanaşır: "Əvət, qadın hər şeydir. O, gah bir çiçək... gah bir kələbəkdir. O, həm bir mələk, həm də... bir ördəkdir. .. Əvət, düşünüyürəm. Qadın pək körpə ikən təzə bir çiçək, sonra şətarətli bir kələbək; daha sonra füsunkar bir mələkdir. Yalnız bəziləri, əvət, əvət, bəziləri isə çamurlarda gəzən bir ördək, azgın və hərcəyi bir ördəkdir" (1, s.125).

Ən dəhşətlisi budur ki, Qaratayın sevgisinin arxasında onun cinayət əməli dayanır. Doktor Qaratay Afətə tam sahib olmaq üçün Afətin həyat yoldaşı Özdəmiri aradan götürmək niyyətindədir. Afət də bütün həyat normalarını pozmaqda olan Özdəmindən can qurtarmaq, həmçinin də Doktor Qarataya olan inamını nümayiş etdirmək üçün Qaratayın fikri ilə həmrəy olur. Beləliklə, fikirlər və məqsədlər üst-üstə düşdüynə görə Qaratay öz çirkin niyyətini Afətin əli ilə həyata keçirə bilər. Afət Qaratayın verdiyi zəhərlə Özdəmirin həyatına son qoyur. Gözlənilməz təzad yaranır və bu təzad içərisində məhəbbətin cinayətə qarşı dayanmağı əvəzinə məhəbbət özü cinayətə sürüklənir. "Afət" faciəsində insanları qanunla, türmə ilə hədələyən

yoxdur. Əsərdəki personajlar bir-birlərini mənəvi cəhətdən mühakimə edirlər” (3,s.106).

Bütün baş vermiş hadisələrin nəticəsini doğuran bir səbəb mövcuddur, burada Afəti xəyanətə və qatilliyə sövq edən onun əyyaş, içki düşkünü olan əridir. İdarə olunmayan ailənin diqqətsiz qadınını şeytan idarə edir. Afət deyir: “Ah, zavallı qadınlar!... Bütün mühit və qanunlar onlara düşman, bütün din və adətlər onlara düşman; bütün kainat və təbiət düşman !... Çünki zəifdirlər, onunçün də haqsızdirlər. Fəqət erkəklər həp məsum!... Bütün sapqınlıqları ilə məsum, bütün azgınlıqları ilə məsundurlar... Çünki bütün qanunları yapan onlar!... Onunçin də haqsız deyillər; haqsız olsalar da belə, həqli görünürlər” (1. s.146). Afətin öz hüsünə heyran olub güzgünü bağrına basaraq öz hüsünə təriflər söyləməsi, özünə vurğunluğun eqosu bəla kimi daxili dünyasını zəhərləyir, gözəlliyin faciəsi başlayır, dəlilik, intiqam hissinin vəcdə gəlməsi qatil gözəli yetişdirir. Bu gözəl güclü, cəsarətli əxlaqi qanunlara və adət-ənənələrə, milli ailə mentallarına açıq şəkildə meydan oxuyaraq qorxunc dərəcədə sevən bir qadındır. Əxlaqa zidd olması onun özünə qarşı yönələrək intiharını hazırlayır. Bu intiharı mərhum Y.Qarayev belə izah edirdi. Bu intihar pozulan “ümumi müvazinətin” bərpasına, ümumi əxlaqi zərurətin ifadəsinə xidmət etmirdi. Bu intihar məsum bir ehtirasın öz hökümünü necə olursa olsun həyata keçirməsi idi (4, s.188).

Amma bir müddət keçəndən sonra Qaratay Afətə verdiyi sözə sadıq qalmayaraq Altunsaça meyil göstərir. Bu, xəyanət Afətin əhvali-ruhiyyəsini tamamilə dəyişirir. O, imkan tapan kimi belə bir addım atan Qaratayı ittiham edir: “Ah! İnsafsız, mərhəmətsiz!.. Sən bəni atıb da Altunsaça uyar-sın, saatlərcə peşindən ayrılmazsın, məhtablı gecələrdə əcnəbi kokotlarla qayıq gəzintisi yaparsın, həpsi keçər, gedər. Fəqət bən... bən isə yalnız əlimi öpdürməklə böyük bir günah işləmiş olurum, öyləmi?..” (1, s.146).

Bu ittihamla xeyli öncə Afətlə Qaratayın bir-birlərini sevmək vədləri arasında dərin bir təzad vardır. Afətin sözləri Qarataya ola bilsin ki, elə də təsir göstərmir, amma Afətin Qarataya olan sevgisində aldanışı onu əməlli-başlı sarsıtmışdır. Digər tərəfdən Afətin Doktor Qaratayı ittihamı onun vaxtilə aldadılmamaq barədə Qarataya dediyi sözləri xatırladır. Əslində bu ittiham da Afət üçün baş verəcək faciəni yaxınlaşmasının duyulmasıdır. Afətin Doktor Qaratayla sonrakı dialoqu isə faciənin qaçılmazlığından xəbər verir:

“A f ə t (*müstəhzi qəhqəhələrdən sonra, ciddi*). Ah, zavallı qadınlar!.. Bütün mühit və qanunlar onlara düşman, bütün din və adətlər düşman; bütün təbiət və kainat düşman!.. Çünki zəifdirlər, onunçin də haqsızdirlər. Fəqət erkəklər həp mə’sum! Bütün sapqınlıqlarilə mə’sum, bütün azgınlıqlarilə məsumdurlar... Çünki bütün qanunları yapan onlar!.. Onunçin də haqsız deyillər... Haqsız olsalar belə haqlı görünürlər.

D o k t o r. Afət! Sən erkəkləri deyil, yalnız bəni təhqir ediyorsun.

A f ə t (*son dərəcə qızgın*). Sus, artıq çıldırıyorum. Ah, sən təhqirə belə layiq deyilsin. Sən, sönük bir arzun için bəni qatil etdin, kəndi əlimlə qocamı zəhərlətdin; əməylə bəsləndiyim bir biçarəyi məhv etdin” (1, s.146).

Afətin faciəyə sürüklənməsində Altunsac da ciddi rol oynayır. Bu rol ondan ibarətdir ki, Altunsac Qartayla Afət arasındakı sevgi macərasından xəbərdar ola-ola Qaratayın təklifini rəğbətlə qarşılayır. Əsərdə əvvəlcə Ərtoğrulun Altunsaca olan sevgisi barədə məlumat verilir. Onların bir-birlərinə olan məhəbbət duyğusu və bir az da narazılıq aralarındakı dialoqda da aşkar görünür:

“A l t u n s a ç (gəlir). Ərtoğrul! Şimdiyə qədər nerdə idin?

Ə r t o ğ r u l. Bağçada səni arıyordum, bir kələbək kibi səni güllərə, çiçəklərə soruyordum.

A l t u n s a ç (incə qəhqəhələrlə). Xayır, sən bəni güllərə, çiçəklərə deyil, yalnız bitməz-tükənməz fəzalara, fəzalardakı yıldızlara sormalısın. Daha açıq söyləyimmi?.. (İstəhzalı təbəssümlə). Sən bəni fəzalara sığmayan qəlbində aramalı; dəhalar izləyən ruhunda bulmalısın.

Ə r t o ğ r u l. Altunsac, bən sənin hər sözünü yuqarıdan enən xitablar kibi müəmmalı deyil, yalnız çocuqca təbəssümlər kibi sadə və mə'sumanə görmək istərim” (1, s.128).

Hadisələrin inkişafı zamanı Qaratayın Altunsaca meyillənməsi Ərtoğrula tam aydın olandan sonra Ərtoğrul onu ən acı sözlərlə yamanlayır: “Əfv edərsin, doktor, bən sana tilki dedim, halbuki sən insanları boğazlıyan diplomalı bir makinasın; canlı, fəqət duyğusuz bir sallaqxanə makinasısın” (1, s.148).

Qaratayın bu xəyanəti nəticəsində Ərtoğrulun düşdüyü vəziyyət son dərəcə ağır və dözülməzdir. Onun bu halını eşidilən türkü də bütünlüklə canlandırır. Eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, bu türkü H.Cavid yaradıcılığında ənənəvi olaraq dramaturji mətn daxilində başqa bir janrdan istifadə edilməsi barədə faktları yenidən təsdiqləyir:

Bən aşiqim, bəlalər var başımda,

Durmuş qorqunc uçurumlar qarşımda.

Yaralandım, vuruldum gənc yaşımda,

Sağalmaz yarası coşqun gönlümün (1, s.49).

Afətin həyatının faciəli şəkildə sona yetməsində qızı Alagözün də müəyyən rolu vardır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, əsərdə Alagözün sevil-məsinə hamıdan daha çox Afət istəyir, həm də buna çalışır. Onların arasında baş verən aşağıdakı dialoq bunu bütün aydınlığı ilə göstərir:

“A f ə t (*şux qəhqəhələrlə*). Demək sən kimsəyi sevmiyorsun, öyləmi? Doğrusu, pək xariqüladə bir təbiət!.. (*Təbdili-tevr ilə*). Görünür ki, sən təbiətə qarşı qoymaq istiyorsun. Halbuki dünyadakı otları, çiçəkləri, quşları, kələbəkləri, insanları və heyvanları hər birər-birər gözdən keçirsə, sevgidən məhrum hiç bir məxluqə, hiç bir zihəyatə rast gəlməzsən. Hətta günəşlər,

aylar və yıldızlar arasında belə sıqı bir rabitə var, sarsılmaz bir cazibə qanunu var.

A l a g ö z. Təbii hər kəsdə olduğu kibi, bəndə də gönül var. Bəndə də duyğu var. Fəqət nə çarə ki, şimdilik sevəmiyorum, seviləmiyorum. Şübhə yoq ki, sevsəm seviləcəyimə də əminim; əfsus ki, nə sevmək istiyorum nə də sevlmək; çünki nə bu mümkündür, nə o...

A f ə t. Niçin, Alagöz, niçin?.. (*Sıraya oturur*).

A l a g ö z (*sarsılmış bir halda*). Çünki... qorqunc bir kabus ümidlərimi boğuyor, çünki... bədbaxtım (*sükut*).

A f ə t. Xayır, sən bəxtiyarsın və bəxtiyar olacaqsın. Çünki gözəlsin, mə'sumsun; hər kəs sevir, hər kəs pərəstiş ediyor. Fəqət sən hər kəsi sevməməli..." (1, s.151-152).

Məsələ burasındadır ki, Afət Alagözün xoşbəxtliyini nə qədər istəsə belə Alagözün buna nail olması bir o qədər çətindir. Bunun da başlıca səbəbi Afətlə bağlıdır. Afətin Qaratayla olan düşünlməmiş sevgi macərası və sonda onun nümayişkarənə şəkildə məğlubiyyəti, bir növ pis ad qazanması Alagözün həyatına mənfi təsir göstərir. Bu cəhət Oqtayla Alagözün mükəlliməsində aydın şəkildə ifadə edilmişdir:

"A l a g ö z. Nə düşünürsün, niçin oturmursun?

O q t a y. Çünki... getmək istiyorum.

A l a g ö z. O halda niçin gəldin?

O q t a y. Yadigar verdim rəsmimi almaq için, işte bunu almaq için... (*Divardakı rəsmlərdən birini alır*)

A l a g ö z. Ah, həm qorqunc, həm gülünc bir hal!.. Yalnız səbəbini bilsəydim...

O q t a y. Səbəbi aydındır; qabalıq olsa da söyləyəcəyim (*sol qapıya işarətlə*). Öylə bir ananın qızılə görüşüb buluşmaq, təhlükəli uçurlara atılmaqdır. (*Sinirli adımlarla çıxar*)" (1, s.163).

Əsərdə dramatik hadisələr hədsiz dərəcədə gərginləşir. Afətin Doktor Qaratay tərəfindən aldadılması, Doktor Qaratayın Altunsaçla nişanlanması, Afətə görə Oqtayla Alagöz arasındakı ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi Afəti hədsiz dərəcədə çətin vəziyyətə salır. "Afətin gözəlliyinə pərəstiş edilsə də, özü cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir, təklənir. Mənəvi tənhalığı bu qadını uçuruma sürükləyir, o, fırldaqçı bir şəxsə uyub fəlakətə düşər olur" (5, s.69).

Bütün bunların müqabilində Afətin düşüncəsindən yalnız bir fikir keçir: öləb-öldürmək. Amma bundan öncə o, Alagözü xilas etmək istəyir. Afət Alagözə müəyyən sənədlər verir və bildirir ki, Alagöz onun qızı deyil, Özdəmirin əvvəlki qadınından olan övləddir. Bundan sonra digər otaqda onu gözləyən Doktor Qarataya yaxınlaşır, onu silahla vurur və sonuncu ittihamını söyləyir: "Özdəmirin intiqamını aldım, öz intiqamımı aldım (*cənəzəyə*). Sən

bəni unuttun, gözəlliymi təhqir etdin; işə gözəlliğin intiqamını aldım. Ah, intiqam vəhşətlərin ən alçağıdır, lakin kəndimi almadım, əfv et!.. (*müstəhzi qəhqəhə ilə*). Ah, sən bu aqşam dügün yapacaqdın Altunsaça qavuşacaqdın... Halbuki bən buna razı olamam, çünki... səni pək sevirəm (*masa üzərindəki çiçək dəmətinə çözərək cənəzəyi süslər*)” (1, s. 166). Sonra isə Afət zəhər içərək özünü öldürür. Gözlənilən faciəli sonluq, nəhayət, həyata keçir. Bu sonluq ayrı-ayrı insanların deyil, eybəcər bir cəmiyyətin yaratdığı bir sonluqdur. Ona görə də Afətin faciəsinə və ölümünə bir şəxsin faciəsi və ölümü kimi deyil, ictimai gerçəkliyin törətdiyi bir hadisə kimi baxmaq lazımdır. Belə hadisələr yalnız əxlaqi dəyərlərin deformasiyaya uğradığı və itdiyi bir cəmiyyətdə baş verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cavid Hüseyn. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm”, 2007.
2. Əliyev Kamran. Hüseyn Cavid: həyat və yaradıcılığı. Bakı, “Elm”, 2007.
3. Əzizova Nəzakət. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası. Bakı, “Elm”, 2005
4. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, I cild,
5. Məmmədova C. Hüseyn Cavidin “Afət” faciəsində qadın və cəmiyyət problemi. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı. Bakı: 1996, № 4, s. 69-70

S.Valiyeva

Romantic hero, victim of treason

(Based on the tragedy “AFET” by H.Javid)

Summary

The tragedy “Afet” has exceptional place in development of H.Javid’s romanticism. It is typical that all episodes of the tragedy “Afet” are related only to the love. Afet is a romantic lover hero selected from the society’s realities. Afet is married. Afet is a victim of carelessness, as her beauty is not appreciated by her husband Ozdemir. Three crucial components – intelligence, power and passion enable H.Javid to disclose the idea in his works as purposeful elements used in destiny of the society and the men.

The beauty of Afet is of very serious importance from the standpoint to develop the dramatic tension. But this beauty characteristic to her cannot protect and preserve its holiness and power until the end and events are moving towards tragedy. In this moment, the factor obliging Afet to the treason and murderousness is his husband who is tippler having weakness for alcohol. Afet doesn’t forgive Garatay, insulting her beauty and love, obliging her to sin against men. This expecting tragic ending is finally

realized. This is not an ending of the separate men, but ending created by the fright society. Therefore we have not to consider the tragedy and death of Afet as tragedy and death of a person, but a tragic event caused by the society. These events are occurred only in a society, ethnic values of which are exposed to deformation.

С.Велиева

**Романтический герой, ставший жертвой предательства
(НА ОСНОВЕ ДРАМЫ «Афет» Г. ДЖАВИДА)**

Резюме

Драма «Афет» занимает уникальное место в развитии романтизма Г. Джавида. Характерно, что все эпизоды драмы «Афет», связаны только с любовью. Афет – романтический, влюбленный герой, выбранный из реальностей общества. Афет, красота которой, не оценена мужем Оздемиром, является жертвой пренебрежительности, невнимательности. Ум, сила, страсть способствует раскрытию идеи в произведениях Г. Джавида, как элемент целенаправленного использования в судьбе общества, судьбе человека. Красота Афет представляет особую важность с точки зрения дальнейшего развития драматургической напряженности. Поэтому эта красота Афет не может до конца сохранить свою святость и силу и события движутся в сторону трагедии. Здесь толкающим Афет к предательству и убийству является её муж пьяница и алкоголик. Афет не прощает Гаратая, оскорбляющего ее красоту и любовь, превратившего ее в убийцу. Отомстив за красоту и любовь, уничтожает себя. Наконец, наступает ожидаемый трагический конец. Этот конец является порождением уродливого общества, а не отдельных людей. Поэтому на трагедию и смерть Афет нужно смотреть не как на трагедию и смерть одного лица, а как на событие, порожденное общественной действительностью. Такие события могут происходить только в обществе, в котором моральные ценности подвергаются деформации и исчезают.

Rəyçi: Kamran Əliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

BAHAR MƏMMƏDOVA (Bərdəli)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
bahar@mail.ru

QABİLİN POEZİYASINDA TƏBİƏTİN OBRAZI

Açar sözlər: Qabil, Vətən, təbiət, poeziya, dağ, ulduz, insan

Ключевые слова: Габиль, Родина, природа, поэзия, гора, звезда, человек.

The words: Gabil, Motherland, nature, poetry, mountain, star, the human

Şairləri təbiətdən, yəni onun gözəlliyindən, ilk yazından və ya solub tökülən payızından, qarlı qışından uzaq, ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər kəs təbiəti bu və ya başqa halında, düzümündə görür, dərk edir. Lakin şairlər təbiətin həm də dilini, sirrini, sözünü bilir, duyur, anlayır. Onlar üçün bu kainat bir enerji, ideya, ilham mənbəyidir. Bu mənada xalq şairi Qabilin poeziyasında təbiətin vəsfi, tərənnümü xüsusi yer tutur. İlk qələm təcübələrindən tutmuş müstəqillik illərində ömrünün müdrik çağlarına qədər yazdığı təbiət şeirlərində biz onun təbiətə vurğunluğunun şahidi oluruq. Şair təbiətə insan kimi müraciət edir. Bir növ onu insaniləşdirir. Daha dəqiq desək, onun bu tip şeirlərində Vətən-təbiət-insan vəhdət halındadır.

Təbii ki, şair ilk gəncliyində sırf təbiət şeirlərinə daha çox üstünlük verib. Güldən, çiçəkdən, ilk bahardan, qardan, qışdan və s. yazıb. Lakin sonrakı dövrlərdə bu sırf təbiət şeirlərinə insan, onun ovqatı, təbiətə münasibəti, ona bağlılığı da əlavə olunub. Yeni şeirlərində insanın xarakter, xüsusiyyətləri məhz təbiətin qoynunda açılıb, tərənnüm olunur. Qabil müəllimin haqqında danışdığımız poetik nümunələri həm təbiətin, həm də insan ömrünün fəsillərinə hesablanıb. Çünki, insan ömrünü də fəsillərə bölürlər. Gəncliyi yaza, orta yaş dövrünü qaynar yaya, müdrik çağlarını payıza, ahıl yaşlarını isə qışla müqayisə edəblər. Odur ki, Qabil müəllimin təbiət şeirlərinin baş qəhrəmanı təbiətlə yanaşı həm də insandır. Şairin müstəqillik illərində çap olunmuş “Dənizlər mavidir, meşələr yaşıl” adlı şeir toplusu bu mənada çox xarakterikdir. İnsanla təbiət bir arada xarakterizə olunur. Əksəriyyəti sujetlidir. Hər hansı bir hekayəti, anı, vaxtı əhatə edir. Bəzən yumoristik bir dildə, bəzən isə lirik fonda təsvir olunur. “**Yarpaqlar tökülür**” şeirinə nəzər salaq. Şair təbiət-insan faktorunu yan-yanı, üz-üzə əks etdirir. Fəsildə payızın axırlarıdır. İnsan ömrününə qürub çağıdır.

-Şeş-qoşa!

-Pənc-çahar!

Nərd atır qocalar

Bir şəhər bağında,
Bir payız çağında...

Bu, yaşlı kişilərin ən çox sevdiyi bir "Nərtaxta" oyunudur. Oyun vaxtı qocalar, söz-söhbətlərində dünənə, sabaha da baş vururlar. Sabaha, gələcəyə bu günün gözü ilə baxırlar:

-Xəzandı, Mirələm!

-Görürəm...

Yenə yaz gələcək,

Çöl-bayır güləcək.

-Biz necə?

-Biz çətin...

Yetişib növbətim, növbətin... (1,90)

Şair İsa İsmayılzadə "Yollar, sizə minnətdaram" məqaləsində bu şeir haqqında yazır: "O qədər psixoloji dəqiqliklə yazılıb bu şeir, - oxuduqca oxumaq istəyirsən. Özünü o qocaların yerində görürsən, özünə də, onlara da yazığın gəlir. Psixoloji detallar mənə heyran elədi: yağışlı-çisqinli payız günü, ömrün qürub çağını yaşayan iki qoca- hər dəfə yaza çıxmaq ümidi ilə yaşayan qocalar..." (2,393).

Dumanlı, çisqinli hava, külək əsdikcə ağacın tökülən saralmış yarpaqları və nərtaxta oynayan iki qoca kişi... Şair, bu lövhəni sanki bir rəssam fırçası ilə çəkib.

Ümumiyyətlə, Qabil müəllimin poeziyasında – ayrı-ayrılıqda hər bir şeirində dəqiq lövhələr çoxdur. **"Suqovaşanda"** əsərində Kürlə Arazın qovuşduğu məkanda şairin lirik qəhrəmanı təbiətdən, Vətəndən, məhəbbətdən bəhs edir. Həm təbiət, həm məhəbbət lövhəsi var burda. Aşiq ilə məşuq da Suqovuşanı seyr edirlər.

"Dünya" şeirində təbiətlə yanaşı kainat da baş qəhrəmandır. "Dünya məndən doyub, mən dünyadan doymamışam"-deyən şair düşünür ki:

Dunyadan doymur kəpənək,

Doymur qanqal, gül-çiçək,

Doymur ağıllı-divanə...

Vallah inanın doymayıb,

Dunyadan dünyanın özü! (1, 97)

Fə səfi yükü ağır olsa da, ən çox təbiətlə bağlıdır.

"Bütünlükdə Qabil şeiri üçün sözcülük, uzunçuluq yaddır. O, həmişə ümumi sözlərdən qaçır, həyat həqiqətinin realist təsvirinə, detalların təbiiliyinə və seçilib yerləşdirilməsinə xüsusi tələbkərliliklə yanaşır. "Qoy danışsın təbiət", "Quba bağları", "Adsız bulaqlar", "Göy-göl" və bir sıra digər şeirləri deyilənlərə parlaq sübutdur" (4,349).

Həmçinin şairin müxtəlif vaxtlardan qələmə aldığı **"Dəniz yandırdı mənə", "Göylərin ürəyi", "Tufan səsi", "Hind okeanı", "Axşam**

qəribliyi”, “Heç nə” kimi şeirləri təibətin müxtəlif anlarını, zamanını vəsf eləyir.

Qabil müəllimin təbiətlə bağlı bir maraqlı şeiri də var: **”Üzr istə”**. Şeir Xalq şairi Zəlimxan Yaquba müraciətən yazılıb. Bir dəfə televiziya çıxış edərkən Zəlimxan Yaquba verilişin aparıcısı sual verir: “Dənizə münasibətiniz necədir?”. Şair də böyük coşqu ilə cavab verir ki, mən dənizi sevmirəm, a adi sudu. Mənimki dağlardı, meşələrdi, buz bulaqlardı. Mən orda göz açmışam, böyümüşəm...” Bu söhbət gözünü Bakıda açan, qumlu sahillərdə böyüyən Qabil müəllimin xoşuna gəlmiş. Dərhal cavab yazır:

Zəlimxan, dənizdən gəl üzr istə
Özün öz sözünə gül, üzr istə!
...Ana Xəzərimdən gəlməyir xoşun?
Zümrüd sularına qonmayır quşun?
...Ləpələr erk ilə sillələr səni,
Dalğalar qeyz ilə silkələr səni (1, 53-54).

Qabil müəllim bütün şeir boyu Zəlimxanı danlayır və tənbeh edir:
“Olmaz sər in baxmaq sər in Xəzərə!!

Nizamilər qədər dərin Xəzərə...
Xəzər su olsa da, su deyil, şair!
Xəzərin qiyməti bu deyil, şair...”

Daha sonra Zəlimxana məsləhət də, öyüd də verir: “Qanın qaralanda Xəzərə tapın, Qəlbin daralanda Xəzərə tapın... fərəhdən uçanda qağayıya dön, aç qanadlarını göy sulara en!...” - deyir.

“Qabil poeziyada o hissləri, o duyğuları tərənnüm və vəst edir ki, bunlar ədəbi mənəvi dəyərlərdir. Lakin təbii ki, bu hisslər, duyğular şeirdə də poetik dəyər kəsb eləyir” (3, 363).

Şairin Maarif Soltana həsr etdiyi **“Bal gətir”** şeiri də təbiətin özəlliyindən bəhs edir:

Arı çiçək diyarının,
Padişahı-Şəhriyarı.
Arı bəşər gülzarının
Zəhmətkeşi, sahibkarı (1,123).

Min dər din dərman ı olan təmiz bal yalnız dağlarda ola bilər:

Kəndin dağlar ətəyində,
Ətəkləri meşə-meşə.
Balın arı pətəyində,
Pətəkləri guşə-guşə (1, 124).

Odur ki, şair İsmayılının təbiətini xüsusilə vəsf eləyir. Bu yerlərin təbiəti də, balı da həm loğmandı, həm də dərman:

İsmayıl ı qalın orman,

Gətir ormanlar balını.
Adı baldır, özü loğman,
Gətir loğmanlar balını... (1, 123).

“Təbiətdəki gözəlliklərdən və təmizlikdən söz açanda da şair insanı unutmur, insanda, onun qəlbində, ruhunda, vicdanında bir təmizlik axtarır. Həyatdakı mənfi halların müqabilində təmizliyi bayraq edən şair bu anlayışı poeziyada ideallaşdırma nöqtəsinə çatdırır” (3, 364).

Qabil müəllimin **“Dənizlər mavidir, meşələr yaşıl”** adlı şeiri bir körpəyə həsr edilib. Şair hələ bələkdə olan körpəyə müraciətən həyatın sərt üzündən, döngəsindən, danışır. Dünyanın yazı ilə yanaşı qarlı, tufanlı qışının da olduğunu xəbər verir:

Dənizlər mavidir,
Meşələr yaşıl,
Yat mışıl-mışıl... (1, 21).

Dünyanın-kainatın-təbiətin qoynunda göz açan insan üçün sabahların, gələcəyin necə olacağı hələ bəlli deyil. Şair məsləhət görür ki, böyüməyə tələsməsin. Çünki “Bir beşik, bir məzar, bir əvvəl, bir axır var... Bir də nöqtələr...” Odur ki, sona-məzara çatmağa tələsməyin. Bir də şair düşünür ki, bu beşiklə-məzar arasındakı ömürdə bu körpə necə insan olacaq, salimmi, alimmi, o da sual altındadır. Lakin şair nikbindir:

Gündüzü doğmurmu
Qaranlıq gecə?
Dahilər beşikdə
Dahi olurlar?
...Beşikdən qalxmayıb
Bəs bəşər məyər? (1, 25).

Odur ki, şair ürəklə hökm verir: “Böyü, hər dalğaya, dərdə sinə gər, sifətini mərdə, namərdə göstər!” Bu şeirin də fəlsəfi yükü ağırlıq təşkil edir. Lakin təbiətin qoynunda yatan bir körpənin təsviri öndədir.

“Qabil deməli olduğu sözü heç vaxt saxlamayıb. Həmişə düşünüb: tanrı bu şairlik istedadını ona verib ki, xalqına gərək olan sözü desin. O, bədii əsərlərində də sözünü deyib, hətta kürsülərdən də çoxlarının deyə bilmədiyi sözü deyib...” (5, 428-429).

Şairin **“Ulduzlar”** şeiri də çox maraqlıdır. Yardımlı dağlarından göy üzünü seyr edən şair tabaq-tabaq ulduzları görür, əvvəl onlara alimlərin gözü ilə baxır:

Oxumuşam neçə yol, eşitmişəm min kərə,
Ulduzun ən xırdası dünyamızdan böyükdür.
Şüası da torpağa çatır milyon illərə,
Sığmır kiçik ağıma, şəkkim yaman böyükdür (1, 26).

Güclə sezilən, görünən bu nöqtə ulduzların Yerdən böyük olacağına şair inanmır. Sonra bu ulduzları yerdəki “ulduzlarla”- böyük şəxsiyyətlərlə, mütəfəkkir şairlərlə, siyasətçilərlə, sərgərdələrlə müqayisə edir:

Rəfailin fırçası, Magellanın yelkəni,
Nəsiminin inadı, Füzulinin fəryadı-
Min ulduzdan birində olubmu, varmı yəni?
Tək bizim planetin Dünya çağrılır adı! (1, 27)

Gürşad döyən, sellər-sular axıb gedən Yardımlı dağları bəlkə o ulduzlardan daha böyükdür, daha gözəldir. Qoy göydə yanan ulduzlar gecələr kimlərəse yol göstərsin, az da olsa işıq salsın, istəsə hər kəs birini də seçib götürsün. Lakin bütün bunlar yerin işığına, nuruna, ziyasına, havasına, torpağına çatmaz ki!

Yeganə dünyamızın əsrarlı yaraşığı!
Məndən inciməzlər yəgin ki, belə desəm.
Almır, bəlkə də verir sizə nuru, işığı
Hava, torpaq, su, atəş-dörd birlik, vahid aləm! (1, 29)

Bəlkə də bu ulduzların yerdəki insanlara təsiridir ki, birinin sinəsində parıldayar, birinin başdaşında!

“Qabil ədəbiyyat tarixində əsl şair, şeiriyyatımızın daima ən gənc şairi kimi yaşayır və yaşayacaq” (7, 422).

Qabil müəllimin bir neçə məşhur təbiət şeirləri də var ki, cavanlığında yazıb və bu gün də çox populyardı: **“Gedən yerim olaydı”, “Küləkli havalarda, yağışlı havalarda”** və s. Bir çox tədqiqatçılar təbiət və məhəbbət şeirlərinin yaşı olmaz, deyiblər. Çünki bu şeirlər hər zaman oxunaqlıdır. Hər yeni gəncliklə, hər yeni nəsillə səsleşir. Dörd bənddən ibarət olan “Küləkli havalarda, yağışlı havalarda” şeiri bir xatirə formasında yazılıb. Əslində məhəbbət şeiridir, lakin təbiət hadisələri- onun yağışı, küləyi daha çox göz önündədi. Burda da təbiət və insan bir arada təsvir, tərənnüm olunur.

Külək əsir, titrəyir qapı-pəncərə...
Yağış yağır, sırhaşır düşür şəhərə.
Dalda yerə çəkilir bir qız, bir oğlan
Qorxub yağışdan...
Biz də belə edərdik,
Küləkli havalarda, yağışlı havalarda (1, 87).

Nostalji ovqatın lirik qəhrəmanda doğurduğu hisslərin səmimiliyi, reallığı, təmizliyi, müqəddəsliyi baxımından şeir çox zəngindir.

“...Qabilin əksər təbiət şeirlərində insan-təbiət qarşılaşması; insanda təbiətə xas gözəlliklərin, əhval-ruhiyyənin, təbiətdə insan sevgisinin əks olunması qabarıq nəzərə çarpır” (3, 365).

Beləliklə, Qabilin təbiət şeirləri həm sırf təbiətin, onun gözəlliklərinin, həm də insanlaşmış təbiətin təsviri baxımından çox xarakterikdir. Təbiət lirikası Qabil poeziyasında özünəməxsus xüsusi yer tutur. Şairin yaratdığı lirik- emosional lövhələr, poetik təfəkkürün süzgəcindən keçən, ruhu oxşar misralar insanı həyata, məhəbbətə səsləyir. Əbədi yaşarlıq qazanmış bu şeirlər hər yeni nəsillə, yeni gəncliklə həyata yeni vəsiqə alacaq.

Ədəbiyyat.

1. Qabil. Dənizlər mavidir, meşələr yaşıl. Bakı. Şirvannəşr. 2003.
2. İsa İsmayılzadə. Yollar, sizə minnətdaram. Qabil. Dostlarım, tanışlarım. Bakı. Şirvannəşr. 2002.
3. Vaqif Yusifli. Qabil şeiri. Qabil. Dostlarım, tanışlarım. Bakı. Şirvannəşr. 2002.
4. Bəkir Nəbiyev. Mən onu belə tanıyıram. Qabil. Dostlarım, tanışlarım. Bakı. Şirvannəşr. 2002.
5. Tofik Hacıyev. Qabili qabiliyi. Qabil. Dostlarım, tanışlarım. Bakı. Şirvannəşr. 2002.
6. Qabil. İlahi qisməti. Bakı, Gənclik, 2001.
7. Vaqif Səmədoğlu. Böyük şair, böyük qardaş. Qabil. Dostlarım, tanışlarım. Bakı. Şirvannəşr. 2002

Бахар Мамедова (Бардали)

Образ природы в поэзии Габилы

Резюме

В статье были привлечены к анализу стихи Народного поэта Габилы на тему природы. У него предостаточно стихов такого рода. Исследователь показывает, что главным героем его стихов, наряду с природой является также человек. Также поэт одушевляет и саму природу. Рассматривает ее как живой организм, обращается как к человеку. Данный подход характерен для следующих стихов: «Листопад», «Мир», «Слияние рек», "Извинись", «Принеси мед». В статье эти стихи были достаточно хорошо исследованы.

Также у поэта имеются такие известные стихи как: «В ненастный день, под музыку дождя», «Куда бы мне пойти», «Отчужденный вечер», «Зов бури», «Душа небес». Эти стихи также являются объектом исследования данной статьи.

Таким образом, образ природы, созданный поэтом, широко освещался в статье.

Bahar Mammadova (Bardali)

The image of nature in poetry of Gabil

Summary

The article brought to analyze the nature poems of the National poet of Gabil. This kind of poems are sufficient. The researcher suggests that the main hero of the poem of the poet of nature, also is human. As the poet of nature, he looks to the nature as a human being. It looks like a real person, as people are turning. In this sense, "Big pardon", "Bring honey", and quite proper research is characterized as poems of the poet, "When the water flow together" "Leaves are being shed", "World". The poems had been sufficiently investigated in a good level.

Also, there are verses written by famous poet at different times. "Place where I would be", "In Windy weather, in rainy weather" the "Heart of the Sky", "Voice of the Storm", "Sad of the Evening" are as examples of poetry and research facilities in the article. The image of nature, created by the poet, was widely covered in the article.

Rəyçi: Tehran Mustafayev,
AMEA-nın müxbir üzvü

FƏRRUX MƏMMƏDOV
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
farrux@mail.ru

BƏDİİ VƏ HƏYATİ KONFLİKTLƏR ROMANI

Açar sözlər: İsmayıl Şıxlı, Dəli Kür, konflikt, bədiilik

Ключевые слова: Исмаил Шихлы, Буйная Кура, конфликт, художественность.

Key words: Ismail Shikhli, Dali Kur, conflict, art

İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanı kəskin ziddiyyətlər əsasında yazılmışdır. Əsərin «Dəli Kür» adlandırılması təsadüfi deyildir. Kür sözü təkcə Kür çayına aid deyildir. Ən cəsur, dəliqanlı insanlara «kür» deyirlər. Romanda təsvir olunan hadisələrdə və insanların əksəriyyətində «kürlük» vardır. Fikrimizcə, onların kürlüyü konfliktlərin əsas səbəbidir. Hətta Kürün qijiltısında və təbiətin özündə də «kürlük» yox deyildir. «Dəli Kür» romanında hadisələr ailə-məişət zəminində başlayır və sonradan ictimai-siyasi ziddiyyətlər müstəvisinə keçərək daha da alovlanır. Əsərdəki hadisələr Zərnigar xanımın oğlu Şamxalın yolunu gözləməsi ilə başlayır. İlk baxışdan qeyri-adi hadisə baş verməmişdir. Zərnigar xanımın əri Cahandar ağa ikinci dəfə evlənmişdir. Müsəlman qanunlarına əsasən burada böyük bir qəbahət yoxdur. Ancaq Zərnigar xanım heç bir vəchlə sakitləşə bilmirdi. Səbirsizliklə oğlu Şamxalın yolunu gözləyirdi. «Bütün gecəni yatmayıb səhərəcən ağladığından arvadın gözləri şişmiş, kiprikləri bir-birinə yapışmış, göz yaşı quruyub, müşəmbə kimi yanağında qalmışdı. Qulaqları güyüldəyirdi. O, hara getdiyini bilmirdi. Öz evindən baş götürüb uzaqlaşmaq, bir anlığa da olsa, dərdini unutmaq istəyirdi. Ancaq bacarmırdı. Dil desə də, ürək razı olmur, ayaqları sözünə baxmayıb, sürünürdü. Zərnigar xanım özü də hiss etmədən gəlib yarğanın qarşısına çatdı. Yarğanın dibi görünmürdü. Oraya düşənin heç sümüyü də ələ gəlməzdi. Zərnigar xanım ehtiyatla yarğana yaxınlaşdı. Bəlkə birdəfəlik özünü atsın? İkicə addım qabağa getsə, torpaq ayağı altından ovxalanıb töküləcək, uçuruma necə düşdüyündən heç özünün də xəbəri olmayacaqdı. Bəs sonra? Eşidən-bilən nə deyər?» (8, s.8). M üxtəlif fikirlər Zərnigar xanımı üzürdü. O, oğlu Şamxalı gözləyirdi. Zərnigar Şamxalı çayın sahilində qarşıladı. Şamxal Kürün o tayından, ot biçməkdən gəlirdi. Bir neçə gün kərənti çəkmiş, möhkəmcə yorulmuşdu. Şamxal yaxşı yemək, dincəlmək istəyirdi. Əvvəlcə anasının göz yaşlarını təsadüfi hal hesab etdi. Çünki Cahandar ağa şəhərə, toya-nişana gedəndə, gözəl qız, qadın görüb tərifləyəndə Zərnigar xanım cin atına minir, əri ilə dalaşırdı. Ancaq bu dəfə, deyəsən, məsələ kifayət qədər ciddi idi. Zərnigar xanım sakitləşmək bilmirdi.

Şamxalın əlindən tutub evə apardı və Cahandar ağanın gətirdiyi təzə gəlini göstərdi. «İndi gördünmü tərifli atan nə yaxşı iş tutub? Xalxın halal-kamal kəbinli arvadını gətirib, mindirib mənim boynuma! – O, saçını yolub, üzünü cırmağa, şappıltı ilə dizlərini döyməyə başladı.

- Haradasan, ay gözü tökülmüş tanrı, bu zülmü niyə götürürsən?!»

Anasının fəryadı bu dəfə Şamxala yaman təsir etdi. Doğrudan da, atası nə iş tutmuşdu? Oğluna toy eləyib, gəlin gətirmək əvəzinə, özü eşqə düşmüşdü?

«Yaxşı, deyək ki, atam kişidi, gözü qızışmış, bəs bu nə üçün evini-eşiyini buraxıb, arvad üstünə gəlir?!»

Şamxalın rəngi qaçdı. Yenidən uzatdığı bıqlarının ucunu ağzına salıb çeynəməyə başladı» (8, s.11). Salatın vəziyyətin nə yerdə olduğunu və hansı gözlənilməz hadisələr baş verə biləcəyini bildiyindən anasına, qardaşına yalvarmağa başladı. Həm də Salatın bu illər ərzində atası Cahandar ağanı yaxşı tanıyırdı. Hələ indiyə qədər evdə, nəsilə və kənddə onun bir sözünü iki eləyən, üzünə ağ olan olmamışdı. Şamxal bacısının yalvarışlarına fikir vermədi və onu itələyib kənara yıxdı. Mələyin ilk baxışdan hiss olunan yazıq, məzlum görkəmi və gözəlliyi Cahandar ağa kimi onu da «ovsunladı», «vələh etdi». Ancaq arxada əri Cahandar ağanın eyni olan Zərnigar xanım dayanmışdı. Zərnigar xanım günüsünü tikə-tikə doğratmağa, qanını içməyə hazır idi. Gözünə heç nə görünmürdü. Mələk Şamxalın hədələrinə layiqli cavablar verdi, yumruq, təpik zərbələrinə mərdliklə sinə gərdi. Ölümü gözünün qarşısına aldı. Onsuz da xəncərin dəstəyindən yapışan Şamxaldan başqa hərəkət gözləmək mümkün deyildi. Qəflətən Cahandar ağanın həyətdə görünməsi və sərrast atəslə Şamxalın havaya qaldırdığı xəncəri ikiyə bölməsi hamını heyrləndirdi, təəccübləndirdi. Eyni zamanda «bir neçə istiqamətdə gur yanan, alovlanan, ətrafa ölüm şöləsi saçan alovun üstünə soyuq, buz kimi su tökdü». Xəncəri ikiyə bölünən Şamxal nələr baş verdiyini dərk edə bilmədi. Cahandar ağanın gur və zəhmli səsi onu özünə gətirdi. İndiyə qədər Cahandar ağanın qeyri-adi və ailəsində misli görünməmiş hadisə baş vermişdi. Sevimli ata-oğul əlbəyaxa olmuş, bir-birlərinə əl qaldırmışdılar. Əslində Şamxalın atasına əl qaldırması, müqavimət göstərməsi minillik adət-ənənələrə, Cahandar ağanın sarsılmaz, möhkəm ailə qanun-qaydalarına zidd idi. Mələyin və nöqərlərin vaxtında müdaxiləsi Cahandar ağanı övlad qatili olmaqdan xilas etdi. Nöqərlər birtəhər Cahandar ağanı sakitləşdirdilər və Şamxalı onun əlindən alıb evdən uzaqlaşdırdılar. Beləliklə, ata və oğul arasında sona qədər davam edən konfliktin, ziddiyyətin başlanğıcı qoyuldu. Şamxal ömrünün sonuna qədər atası ilə danışmayacağına and içdi və sözünə sadıq qaldı. Ancaq Şamxal, konfliktlər yaratmaqda atası Cahandar ağadan geri qalmadı. Kür çayının sahilinə enən Şamxal ilk dəfə olaraq təkliyin, tənhalığın nə demək olduğunu hiss etdi. Həmişə Kür qırağında çimən

qızların paltarlarını gizlədən, onların sevimlisi olan Şamxal indi tanınmaz hala düşmüş, dəyişmişdi. Yavaş-yavaş olub keçənlər yadına düşürdü. Bəli, Şamxal atasına əl qaldırmışdı! Ancaq nəyə, kimə görə? Şamxalın yadından anası Zərnigar, bacısı Salatın çıxmırdı. Atasının yanına qayıtmayacağını qətiləşdirdi. Dolanmaq, yaşamaq üçün müxtəlif planlar qurmağa başladı. Oğurluğa qurşanmaq, dayısıgilə getmək fikrindən də əl çəkdi. Hətta yaxşı dostu Çərkəzgilə getməyə də arlandı. Çərkəzin məsləhəti ilə özünə ev tikmək qərarına gəldi. Şamxal kəndin kənarında, biçənəklərin üst tərəfindəki təpənin qarşısında özünə ev tikdi. Kənd cavanları ona kömək etdilər. Birləşib yer qazdılar. Meşədən dirək, kərən gətirdilər. Üç gün gecəli-gündüzlü işləyəndən sonra qazma daxmanın üstünü örtüdlər. Kənd camaatı əvvəlcə bu işə təəccüb etdi. Şamxalın yanına gəlib onu danlayan ağsaqqallar da oldu. Ancaq o, sözündən dönmədi. Bu xəbər Cahandar ağanı təəccübləndirmədi. «Tərs oğlu tərs südünə çəkib, - deyə ürəyində onu yamanladı. – İnadın biridir. Bilirdim ki, axırı belə olacaq». Digər tərəfdən də onun- Cahandar ağanın özünün yaratdığı ziddiyyətlər doğmaları və düşmənləri tərəfindən davam etdirilərək gözlənilməz məcraya yönəldilirdi. Şamxal atasının yanına qayıtmayacağı fikrini qətiləşdirmişdi. Getdikcə daha çox müstəqil qərarlar qəbul edirdi. Görünür, insan taleyindən qaça bilməzmiş. Güləsərlə Şamxal bir-birlərini «gizli» surətdə sevidilər. Ancaq onların arasında sinfi problem vardı. Güləsər kasıb, Qoca kişinin qızıydı. Cahandar ağa Şamxalın kasıb qızla evlənməsinə qətiyyənlə yol verə bilməzdi. Şamxalın Güləsəri götürüb qaçmasını eşidəndən sonra Koroğlu kimi üç gün, üç gecə yatdı. Boğazından heç nə keçmədi. Uzaq və çətin səfərə gedirmiş kimi tüfəngini, qoltuqaltısını götürdü. Cahandar ağanın hər bir hərəkətini diqqətlə izləyən Zərnigar xanımın gözlərində acizənə yalvarış vardı. Bunu hiss edən Mələk Cahandar ağanın qarşısına keçdi. Bu dəfə də ölümü gözünün qabağına almışdı. Mələk qorxa-qorxa Cahandar ağadan hara gedəcəyini soruşdu və ondan övlad qatili olmamasını dilədi. Cahandar ağa Mələkdən bu hərəkəti gözləməirdi. Bir anlığa duruxdu. Vurduğu şillənin təsirini yoxlamaq üçün dayandı. Mələyin birdən-birə gözlərinə qaranlıq çökdü. Özünü itirən Cahandar ağa Salatını, Zərnigarı səslədi. Mələk həyatı bahasına olsa belə, Cahandar ağanı ikinci dəfə övlad qatili olmaqdan xilas etdi. Cahandar ağa oğlunu həmişəlik itirdiyini başa düşdü. Həm də necə oğlunu? «Öləndə vəsiyyətlər edəcəyəm, üstümə qoymasınlar, mənim o adda oğlum yoxdur». Ancan nə etdisə, Şamxal gözünün qabağından çəkilmədi. Kişi odsuz-ocaqsız yanırdı. Cahandar ağa hər vəchlə Şamxal haqqındakı fikirləri özündən uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Ağına gəlmirdi ki, Şamxal onun eynidir, ikinci Cahandar ağadır. Siyasət işlətməyi, azacıq da olsa, geri çəkilməyi bacarmır, dediyindən dönmür. Dostla dost, düşmənlə düşməndir. Atasını eldən kənar iş tutduğuna görə qınadığı halda, dost-qardaş dediyi Çərkəzin bacısını götürüb qaçmışdı.

Bacısının qaçırıldığını eşidən Çərkəz başı alovlu şəkildə sahilə qaçdı. Yalandan havaya bir-iki güllə atdı. Kor-peşman evə qayıtdı. Səhərisi gün kömək məqsədi ilə «yaxın dost, qardaş hesab etdiyi» Şamxalın yanına gəldi. Kənddə güvəndiyi, arxalandığı yeganə şəxs Şamxal idi. Həm də Şamxalın Güləsərə meyli olduğunu bilirdi. Salatının «Səni Çərkəz çağırır» sözləri bəzi qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirməliyi və gətirdi də. Şamxal burada da özünü atası Cahandar ağa kimi apardı, qorxmadı, çəkinmədi, açıq döyüşməyi yalan danışmaqdan üstün tutdu. Şamxal Çərkəzi müxtəlif bəhanələrlə başından edə bilirdi. Ancaq etmədi. «Kişi kişinin qarşısına silahsız çıxmaz» prinsipinə əməl edərək tüfəngini götürdü və çəkinmədən Çərkəzin qarşısına çıxdı. Şamxal atası kimi müəyyən mənada tutduğu əməlin peşmançılığını çəkirdi. Başını qaldırıb dünənə qədər, «dost, qardaş» dediyi Çərkəzin üzünə baxa bilmirdi. Əlbəttə, bu qorxudan deyildi. Daxili vicdanının səsi Şamxala rahatlıq vermirdi. Çərkəz güman edirdi ki, Şamxal əhvalatı eşidəndən sonra onunla birlikdə Güləsəri axtarmağa başlayacaqdır. Ancaq Şamxal yerindən tərpənmədi. Sakitcə oturub papiros eşdi. Çərkəzin suallarına könülsüz cavab verir, yerini rahatlayırdı. Çərkəz Şamxalda əvvəllər müşahidə etmədiyi xüsusiyyətləri «kəşf edirdi». Nəhayət, Şamxalın «dağa-daşa düşmə, qız məndədir» sözlərini hər ikisini hərəkətə gətirdi. Şahnigarın vaxtında müdaxilə etməsi və hər ikisinə sərt şəkildə acıqlanması baş tuta biləcək yeni bədbəxtliyə son qoydu. Çərkəzin nəzərləri eyvanda ağlayan bacısına sataşdı və dünya gözlərində qaraldı. Hirsindən çaxmağı çıxarılmış tüfəngini yerə çırpdı. Nahaq qan tökülməsə də, yeni konfliktlər, ziddiyyətlər ocağı yarandı. Uzun illərin ayrılmaz dostları qanlı- bıçaq oldular. Güləsərin ər evində xoşbəxt olması belə vəziyyəti dəyişdirmədi. Tənqidçi Muxtar İmanovun düzgün olaraq vurğuladığı kimi “tragik pafos” “Dəli Kür” romanında qəhrəmanların duyğu və düşüncələrinin geniş şəkildə ifadəsini şərtləndirən amillərdən biridir (4, s.17).

Ümumiyyətlə, İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanında qadınlar əksər konfliktlərin baiskarı, səbəbkarıdır. Daha dəqiq desək, kişilər qadınları «günaha batmağa» məcbur edirlər. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz Mələk surəti deyilənlərə əyani sübutdur. Mələk uşaqlıqdan yetim böyümüş, əmisinin himayəsində yaşamışdı. Qoçaqlığı, bacarığı ilə ad sıxarmışdı. Bəzən xoşbəxt olmaq üçün bacarıq, ağıl, savad, qoçaqlıq, gözəllik kifayət etmir. Bəxt amili insanın sonrakı taleyində həlledici rol oynayır. Mələyə çoxları elçi düşmüşdü. Ancaq əmisi arvadı belə qoçaq qızı tezliklə əldən vermək istəmirdi. Mələk haqqında sorğulara cavab verirdi ki, qız nişanlıdır, qardaşım oğluna alacam. İllər ötüb keçirdi. Daha bulaq üstünə gələn oğlanlar ona söz atmır, mahnı qoşmurdular. Nəhayət, Mələyi uzaq kəndlərin birində yaşayan Allahyar adlı kişiye ərə verdilər. İlk zamanlar Allahyar Mələyin qayğısına qalırdı, qiymətli hədiyyələr, paltarlar alırdı. «Yetimliklə böyümüsən, qoy əynin sevin sin», - demişdi. Sonralar Allahyar Mələyi tez-tez döyürdü, söyürdü, tənqə gətirirdi.

Allahyar yeddi dəfə evlənmişdi, övladı olmamışdı. Mələyin gününün Allahyar tərəfindən «göy əskiyyə bükülməsinin» əsas səbəbi uşaq idi. Mələk həyatından bezmişdi. Tez-tez Kürün qırağına gedir, keçmiş, kəndlərini, kənddə keçirdiyi xoşbəxt günlərini xatırlayırdı. Ağlayır, örpəyinin ucu ilə göz yaşlarını silirdi. «O, bir an belə kəndlərini, döşlərdə mal otaran uşaqları, atını çapıb çəmənliklərdə gəzən oğlanları unuda bilmirdi. Tez-tez yarpızlı dərələr, dolama cığırlar yuxusuna girirdi. Onu qınayan olmasaydı, ya piyada, ya da yuxarı gedən arabaların biri ilə evlərinə qayıdardı. O, hiss edirdi ki, burada, Allahyarın evində qəfəsə salınmış quş kimi yaşayır, əri o yana dursun, qayınanası da ona göz verib işıq vermir. Ancaq hələlik səbr edir, bütün bu işlərin sonuna çatmaq istəyirdi. Bərk ayaqda əmisinə sifariş edib yanına çağırmağı və dərini ona açmağı qərara almışdı. Əgər o, Mələyi eşitməsə, onda ... Mələk axır vaxtlar tez-tez Kürün sahilinə çıxır, əlini gözünün üstünə qoyub, çiləkənlərə, yağınların dibindəki burulğanlara, lap aşağılarda suların birləşdiyi yerdəki qayalıqlara baxırdı. O, cana doysa da, hələ qəti qərara gələ bilmirdi» (8, s.27).

Mələyin iki çıxış yolu vardı: özünü Kürə atmaq, ya da həmişəlik olaraq ər evini tərk edib əmisigilə getmək. Mələk qəti qərar qəbul edə bilmirdi, sanki kimisə gözləyirdi, nəyəsə ümid edirdi. Nə qədər qərībā səslənsə də, Böyük Yaradan qadınların alqışlarını və qarğışlarını heç vaxt cavabsız qoymur. Fikrimizcə, Cahandara ağa Mələyi ölümün, rüsvayçılığın amansız pəncəsindən qoparıb apardı. Digər tərəfdən, yeni, daha təhlükəli ziddiyyətlər başladı...

Allahyar Mələyin yox olması xəbərini şəhərdə eşitdi. Bir qədər təəccübləndi və tələsik kəndə qayıtmaq qərarına gəldi. Allahyar Mələyin yox olmasını ciddi qəbul etmədi. Əvvəllər də bu cür hadisələr olmuşdu. Mələk döyülmüş, söyülmüş, Kür qırağına getmiş və səhərlər heç nə olmayıbmiş kimi işləməyə başlamışdı. Ancaq, bu dəfə deyəsən, məsələ kifayət qədər ciddi idi. Anası Allahyarı sakitləşdirmək istəsə də, bacarmadı. Qoca qadın nə isə ciddi və təhlükəli hadisə baş verdiyini hiss edirdi. Allahyarın axtarmadığı yer qalmamışdı. «Yəqin əmisinin xarabasına getmiş olar» - düşünürdü. Allahyar son zamanlar Mələyi tez-tez döyüb-söydüyünü, nahaqdan incitdiyini bilirdi. Allahyar indi Mələyin həsrətini çəkir, tez-tez Mələkli günlərini xatırlayırdı. Allahyar bir neçə gün Mələyi axtardı. Kənd ağsaqqalları Allahyarı çağıraraq danladılar. Allahyar özünə yer tapa bilmirdi, Mələk isə sanki yağlı əppək olub göyə çəkilmişdi. Səhərisi gün Allahyara qonşu kənddə, Kürün qırağında qadın meyidinin tapıldığını xəbər verdilər. Allahyar meyidi gətirmək qərarına gəldi. Bu zaman evin kənarında dayanmış atlı onu çağırırdı. Onlar yarım saata qədər xısın-xısın söhbət etdilər. İçəri qayıdan Allahyar nökrə arabanı geri qaytarmağı, atı yəhərləməyi, tufəngi və qoltuqaltısını gətirməyi əmr etdi. Allahyar əlləri tətikdə sürətlə kənddən uzaqlaşdı. Mələyin ölmədiyi, əmisigilə getmədiyi məlum oldu. Ailə-məişət, şəxsi münasibətlər

zəminində başlayan qan düşmənçiliyi Cahandar ağa və Allahyarın bir-birlərini məhv etmələrinə qədər davam etdi. Allahyar bacardığı qədər Cahandar ağadan və onun nəslindən qisasını aldı. «Namusun itə atıldığını, itin də yemədiyini» əyani şəkildə sübut etdi. Cahandar ağa ilə Allahyar qanın su ilə yox, qanla yuyulduğu zamanədə yaşayırdılar. Təbii ki, barışıqdan, geri çəkilməkdən söhbət gedə bilməzdi. Nisbi sakitliyə, atəşkəsə də yer yox idi. Mübarizə XIX əsrin yazılmayan qayda-qanunlarına uyğun aparılmalıydı və aparıldı da... Allahyar Cahandar ağanın qızı Salatının səhənginə güllə atdı, qapılarında ot tayalarını yandırdı. Cahandara ağanın sevimli maralını sayıq nöqərlərin və dağ boyda kişinin gözləri qarşısında ölümçül yaraladı. «Cahandar ağa gələndə nöqərlər geri çəkildilər. Maral sahibini görən kimi son qüvvətini toplayıb durmaq istədi. Gücsüzlüyünü hiss edib, inildədi. Onun gözləri yaşaran kimi oldu. Bu gözlərdə sanki imdad istəyən bir canlının yalvarışı vardı. Cahandar ağa bulud kimi tutuldu. Başa düşdü ki, kimsə yenə ətrafında dolanır. Bu təsadüfün nəticəsi deyil. Bu düşmənçilik idi» (8, s.255). Meşəyə tərəf gedən nöqərlər əliboş qayıtdılar. Maralın kim tərəfindən vurulduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Cahandar ağa arabaları qoşmağı və yola düşməyi əmr etdi. Həmişəki kimi köçün qabağına düşmədi. Fikirli-fikirli arabaların yanı ilə addımladı. Güllənin hansı tərəfdən və kim tərəfindən atıldığını müəyyənləşdirmək istədi. Atılan güllələr, vurulan zərbələr təsadüfi ola bilməzdi. Kimlərsə düşməyə dəqiq istiqamət verirdi. Düşmən isə uzaqda deyildi, «ocaq başındaydı». Kəndin birinci mötəbər insanı, ruhani atası Molla Sadıq idi. Molla Sadıqla Cahandar ağanın qan düşmənçiliyi uşaq yaşlarından başlamışdı. Əslində onlar sinfi vəziyyətlərinə, xüsusiyyətlərinə görə düşmən yox, dost olmalıydılar. Həm daxili, həm də xarici düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparmalıydılar. Lakin kənddə birincilik uğrunda mübarizə onları barışmaz düşməyə çevirmişdi. Bu baxımdan təkcə özlərinin deyil, eyni zamanda yaxınlarının, övladlarının sonrakı taleyinə həlledici şəkildə təsir edə biləcək ziddiyyətlər ocağı yaratmışdılar. Bir neçə dəfə şəxsi və ictimai zəmində başlayan qısamüddətli narazılıqlar uzunmüddətli və barışmaz düşmənçiliyə gətirib çıxarmışdı. Bir-birlərini məğlub etmək üçün bəhanə və fürsət axtarırdılar. Molla Sadıq Cahandar ağa ilə təkbəşinə mübarizə aparmağın çətinliyini yaxşı başa düşürdü. Molla Sadıq Allahyarı göydə axtarırdı, yerdə tapdı. Allahyar Cahandar ağanın ot tayasına od vuranda güclə qaçıb canını qurtarmışdı. Ona görə də ehtiyatla tərpənirdi. «Allah qonağı. Deynən türbədən gəlirəm, axşama düşmüşəm» - deyərək evə daxil oldu. Molla Sadıq nə qədər «yeni qonağın» üzünə baxdısa da, onu tanıya bilmədi. Molla Sadıq Cahandar ağanın bacısı Şahnigarın ölümünə bais olduqdan sonra rahatlıq tapa bilmirdi. Hərəkətləri, əməlləri ilə ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirmiş, zirvə nöqtəsinə çatdırmışdı. Baş verən hadisədən sonra onların barışması qeyri-

mümkün idi. Çünki namus, qeyrət məsələsində Cahandar ağa heç kimə güzəştə getmirdi və bağışlamırdı. Molla Sadıq bilirdi ki, Cahandar ağanın qəzəbi gec-tez püskürəcək, ətrafı yandıracaq və ilk növbədə Molla Sadıqdan yan keçməyəcəkdir. Molla Sadıq Allahyarın kim olduğunu biləndə xeyli rahatlaşdı. Onlar bir-birləri ilə asanlıqla “dil tapdılar”. Cahandar ağanın əleyhinə gizli saziş bağladılar. Eyni zamanda Molla Sadıq Allahyara «xüsusi ehtiyatlı olmaq» haqqında «qiymətli məsləhətlərini» verdi. «- İndi ki, belə oldu, dediklərimə qulaq as: sən bu kəndə hərlənmə. Buralarda gözə dəysən, onları duyuq salarsan. Bir iş tutanda da izi azdırmaq lazımdır, başa düşdünmü? Bunun dağı var, aranı var. Bu gün sabah əkini-biçini olacaq. Nə vaxt lazım olsa, özüm xəbər çatdıraram». Ancaq bizim burda danışdıqlarımızı, görüşdüyümüzü gərək nə dil bilsin, nə dodaq. Eşitdinmi, bir daş altda, bir daş üstdə» (8, s.193). Molla Sadıqla Allahyarın iş birliyi və «ruhani atanın» «qiymətli məsləhətləri» dərhal öz «bəhrəsini» verdi. Cahandar ağa arxadan namərdcəsinə vuruldu. Aranda biçində olduğu zaman qızı Salatın Allahyarın adamları tərəfindən götürülüb qaçırıldı. Xoş təsadüf nəticəsində rüsvayçılıqdan xilas olundu. Cahandar ağanın köhnə dostlarından olan Həsən ağa kəsdiyi duz-çörəyə xəyanət etmədi. Ölümü gözünün qarşısına aldı. Həyatı ilə risk etdi. Allahyarın hədələrinə baxmayaraq, onun silahını aldı və rüsvayçılıqla evindən qovdu. Salatını sağ-salamat qardaşı Əşrəfə təhvil verdi. Arandan evə qayıdan Cahandar ağa Mələkdən baş verən hadisələri öyrəndi, Salatını yanına çağırırdı. Aranda olanda bacısı Şahnigarın yuxusuna girməsi və Salatının günahsız olduğunu vurğulaması Cahandar ağanı övlad qatili olmaqdan xilas etdi. Cahandar ağa baş verən hadisələrdən sarsılırdı, dəhşətə gəlirdi. Düşmən Cahandar ağanı hər tərəfdən mühasirəyə alır, hücumə keçirdi. Təcili və təxirəsalınmaz tədbirlərin görülmə zamanı gəlib çatmışdı. Əşrəfin yenidən oxumağa getməsi xəbəri Cahandar ağanı xeyli düşündürdü: «Cahandar ağa istəyirdi ki, oğlu onu belə yorğun və əzgin görməsin. O özünün mənən sarsıldığını, köməksiz adam kimi acizləşmək üzrə olduğunu heç kəsə bildirmək istəmirdi. Oğlunun qabağında atanın sınması əlçatmaz bir yüksəklikdən enməkdən də dəhşətli idi» (8, s.304). Doğrudan da “Cahandar ağa mühitinin bütün cəhətlərini özündə cəmləşdirən mürəkkəb, ziddiyyətli və güclü bir xarakterdir” (2, s.77). Səhərisi gün Cahandar ağa oğlunu beş-altı silahlı adamla yola saldı. Qərribə həsrətlə gedənlərin arxasınca baxdı. Sanki Əşrəfi sonuncu dəfə gördüyünü hiss edirdi. Bir vaxtlar etdiyi kiçik səhvin usbatından Cahandar ağa və onun ailəsi, ətrafı ziddiyyətlər içərisində itib-batırdı. Fikrimizcə, İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanında gözlə görünməyən, heç kimin bilmədiyi, hiss etmədiyi ən böyük, kəskin və dəhşətli “daxili” ziddiyyət Cahandar ağa ilə Qəmər arasındakı son görüşdür. Bu ziddiyyət qəddar, rəhmsiz düşmənlər tərəfindən «təşkil olunmuşdu». Bu ziddiyyət həm də ən

istənilməyən, ən qaçılmaz ziddiyyətdir. Cahandar ağa son zamanlar səksəkəli yatırdı. Axşam, əl-ayaq yığışılardan sonra itlərin hürüşməsi onu narahat edirdi. Nökərlər meşənin dərinliklərinə qədər getmiş, heç kəsi tapmamış, əliboş geri qayıtmışdılar. Cahandar ağa səhər tezdən Qəmərə baş çəkmək üçün evdən çıxdı. Həmişə sahibini görərkən kişnəyən Qəmər, nədənsə başını aşağı sallamışdı. Nəhayət, Qəmər boynu bükük halda, yazıq-yazıq sahibinin üzünə baxdı. Cahandar ağa Qəmərin qəribə vəziyyətini atın xəstələnməsi ilə izah etmək istədi. Həmişəki kimi atın belini sığalladı. «Elə bil əlinin altında soyuq bir ilan tərپəndi». Cahandar ağa gözlərinə inanmadı. «Hər şey aydın idi. Atın yalını, quyruğunu qırxmışdılar». Onlar bir daha sataşmışdılar, onu təhqir etmişdilər, onun qüruruna toxunmuşdular. Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi. Onu diri gözlü qəbrə soxmaq, sinəsinə çal-çarpaz dağ çəkmək idi. İndi o, buna necə dözəcəkdə? Maral vuruldu, birtəhər susdu. Qızı Salatını götürüb qaçmaq istədilər, indi də bu. Bu atı ortaya çıxarmaq olardımı? Onun yalının, quyruğunun qırıldığını bir adama demək olardımı? Camaat bunu bilsə, Cahandar ağa sussa, onu ələ salmazdılar mı? O, başına papaq qoyub mərəkəyə çıxma bilərdimi? (5, s.305). Cahandar ağa ömründə bu qədər dəhşətli dərəcədə sarsılmamışdı. Bacısı Şahnigarın ölümü, həyat yoldaşı Zərnigarın, oğlu Şamxalın evdən küsüb getmələri, onu bu qədər yandırmamışdı. Ölüm bundan yaxşıydı. Qəmər sanki sahibinin iztirablarını, əzablarını duymuşdu. Başını yuxarı qaldırmağa utanırdı. Cəzalanacağını hiss edirdi, gözləyirdi. Lal, sakit, kövrəlmiş baxışları ilə Cahandar ağaya «qanını hala edəcəyini» bildirirdi. Qəmər sahibi Cahandar ağa kimi rüsvayçılıqla yaşamaq istəməirdi. «Kişi kimi yaşamışdı, kişi kimi də ölməliydi». Ancaq halallıq hər iki tərəfdən olmalıydı. Oldu da. Cahandar ağa halallıq almamış uzun illərin yol yoldaşını, sirdaşını, xilaskarını öldürə bilməzdi. Qəmər dünyanı tərtəmiz şəkildə tərk etməliydi. Cahandar ağa qəti qərara gələ bilmirdi. Fikirli-fikirli papiros eşdi”. İndi mən nə edim, Qəmər? Axı, sən mənə sirdaşım, dar günümdə harayçım idin. Sən mənə çox dardan çıxartmısan. Sən mənə ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan, Qəmər. Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq, yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən. Qulağını yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və mənə başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolu dəyişmisən, Qəmər. Bir toyda, bir nişanda geri qalmamısan, hələ indiyəcən cıdırlarda səni keçən olmayıb. Mənə utandırmmısan, başımı uca eləmişən. Neçə dəfə mən sənə yalına yatıb, «gözlərinə qurban Qəmər, əlac sənə qalıb» demişəm. Sən quş kimi qanad açıb mənə güllənin altından çıxartmısan. Mən səni özümə qardaş, sirdaş bilirdim. Qəmər, sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü. Şahə qalxıb fırlananda elə bilirdim yeri, göyü mənə bağışlayırlar. Qəmər, indi mən nə

edim, sənin rüsvayçılığına necə dözüəm» (5, s.308). Cahandar ağa hamletsayağı «ölüm, ölüm» dilemması qarşısında qalmışdı. Cahandar ağa həmişə sərtliyi, möhkəmliyi, qəddarlığı ilə seçilirdi. Ancaq onun monoloqu dərin lirizmi, kövrəkliyi ilə yadda qalır. Cahandar ağa Qəmərin «xidmətlərini» sadalamaqla ömrünün sonuna qədər Qəməri unuda bilməyəcəyini, vəfalı sirdaşına, dostuna borclu olduğunu vurğulayırdı. Ən başlıcası isə edəcəyi «namərdliyə» görə Qəmərdən icazə istəyir, üzrxahlıq edirdi. Sahibi Qəmərlə canlı insanla danışan kimi danışır. Qəmərlə Cahandar ağa bütün zamanlarda bir-birlərini sözsüz başa düşmüşdülər. Ölüm ayağında, vida dəqiqələrində bir-birlərinə «xəyanətmi» edəcəkdilər? Cahandar ağa son dəfə Qəməre qulluq etdi. Atın başını sinəsinə sıxdı. Diqqətlə gözlərinin içərisinə baxdı. Qəmər mehriban baxışları ilə ölümünə, daha dəqiq desək «qəhrəmancasına döyüş meydanında həlak olmasına» icazə verdi. «Elə bil bu dilsiz heyvan lal baxışları ilə onu sakitləşdirmək istəyirdi, sahibinə demək istəyirdi ki, mən də ləkəli, gözükölgəli yaşamaq istəmirəm. Mən yaşayanda da, öləndə də mərd olmaq istəyirəm» (8, s.308). Qəmərin sözlərindən sonra bulud qəflətən dağıldı. Günəş işıq saçıb hər tərəfi işıqlandırdı. Göylər də Cahandar ağanın və Qəmərin qərarını alqışlayırdılar. Cahandar ağanın tətiyi çəkməkdən savayı çarəsi qalmadı. Qəmər sonuncu dəfə şahə qalxıb kişnədi və sulara qərq oldu. Su isə təmizliyin, şəffaflığın, əbədiiliyin rəmzidir.

Ziddiyyətlərin, konfliktlərin zirvəsi hesab olunan «Dəli Kür» romanında ilk dəfə olaraq bədii və həyatı düynələr xoşbəxt sonluqla nəticələndi. «Qəhrəmanlardan biri» - Qəmər “döyüş meydanında qəhrəmancasına” həlak olsa belə... Fikrimizcə, Qəməri başqa cür qiymətləndirmək düzgün deyildir. Cahandar ağanın gücünün tək yarısı Qəmərdəydi. Koroğlunun Qıratı kimi... Cahandar ağanın ölüm ayağında Qəməri xatırlaması təsadüfi deyildir. Cahandar ağa Qəmərsiz mübarizə apara və yaşaya bilmədi... «Dəli Kür» romanında təsvir olunan konfliktlər Cahandar ağa və Qəmərlə başlamışdı, onlarla da sona yetdi. Həm də konflikt sirr olaraq qaldı...

Ədəbiyyat

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə I cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967.
2. Əfəndiyev A. Sənət və kəşf. (Ədəbi tənqidi fraqmentlər). Azərbaycan, 1967, № 7.
3. Əlimirzəyev X. Ədəbi qeydlər. Bakı, Gənclik, 1973.
4. İmanov M. Müsair Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Elm, 1991
5. İsmayılov Y. “İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti”. Bakı, “Ayna Mətbuat Evi”, 1999, 223 s.
6. Qarayev Y. “Tarix: yaxından və uzaqdan”. Bakı, “Sabah”, 1996, 520 s.

7. Şıxlı İ. Daim axtarışda. Bakı, Yazıçı, 1998, 360 s.
8. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

Ф.Мамедов

Роман художественных и жизненных конфликтов

Резюме

Роман «Буйная Кура» занимает важное место в творчестве Исмаила Шихлы. Произведение написано на основе резких конфликтов. События, происходящие в романе, начинаются на семейно-бытовой почве. Затем в романе описываются общественно-политические события. В статье показаны причины конфликтов в романе «Буйная Кура». Основное внимание уделено образам Джахандар-аги и его сына Шамхал. Такие женские образы, как Зернигар, Мелек, Салатын, Гюлесер сыграли большую роль в авторской позиции. Все образы в романе «Буйная Кура» отличаются правдивостью, колоритностью. Язык романа простой, выразительный, колоритный. Произведение сплошь и рядом состоит из конфликтов. Поэтому роман «Буйную Куру» можно назвать произведением конфликтов. В статье анализированы вышеназванные проблемы.

F.Mammadov

A novel of artistic and vital conflicts

Summary

"Dali Kur" plays an important role in the creativity of Ismail Shikhli. The novel is based on sharp contradictions. The events taking place in the work begin on the family basis, and then it becomes even more intense by passing through the political events.

The article also clarifies the reasons for the contradictions described in the novel "Deli Kur". A great deal of attention was given to the comparison of Jahandar Agha and Shamkhal. The female characters has been noted by the author. Zarnigar, Salat, Melek, Gulesar clarify the writer's position in the novel. All characters are individual and specific.

A novel of artistic and vital conflicts.

On the other hand, the reasons for the conflict are shown. The article examines the above mentioned problems.

Rəyçi: Leyla İmaməliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SEVDA İMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Folklor İnstitutu
sevdaimanova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA YADA DAŞI İLƏ BAĞLI MAGİK KULTLAR

Açar sözlər: magiya, yada daşı, kult, mifologiya, folklor, ağac kultu, su kultu
Ключевые слова: волшебство, камень, кулинария, мифология, фольклор, крокодил дерева, выращивание воды.
Keywords: magic, stone, culinary, mythology, folklore, tree crocodile, water cultivation.

Magiya tarixi-diaxron aspektdə dini düşüncənin həm qaynağı, həm də ilkin-ibtidai mərhələlərindən biri hesab olunsada, o, şifahi düşüncə hadisəsi kimi, eyni zamanda, folklordur. Lakin magiya bütövlükdə folklor deyildir: magik görüş və praktika folklor düşüncəsinə daxil olmaqla özü müstəqil düşüncə formasıdır. Folklor onun sanki reallaşdığı materialdır. O, öz inkişafı ilə həm dini düşüncəyə doğru edir, həm də sözlü janrlar kimi folklor mədəniyyətinin strukturuna daxil olur. Folklor-magiya əlaqələrinə magiya-din-folklor kontekstində baxış göstərir ki, magiya mədəniyyətin qədim tipi və forması kimi bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixinin ən aşağı pilləsinə məxsusdur. Elmi biliklərin inkişafı magik bilikləri cəmiyyətin həyatındakı aktuallığını minimuma endirir. Lakin magiya öz funksional strukturunun gücü ilə daim yeniləşən cəmiyyətdə özünü qorumağa, öz yerini saxlamağa və möhkəmləndirməyə çalışmış və buna müəyyən dərəcədə nail olmuşdur. Müasir dövrdə mifologiya fenomeninə münasibətdə onun məhz primitiv cəmiyyətlərə məxsus düşüncənin “mədəni qalıq” olması artıq şübhə altına alınır. Bu da öz növbəsində bizə tədqiqatda magiyanı ibtidai şüur fenomeni kimi bu gün müasir şüurda yaşayan “mədəni qalıq” olmaqla bərabər, müasir şüurun passiv ehtiyat fondu kimi səciyyələndirməyə imkan vermişdir. Folklorun düşüncə sistemi kimi obyektiv şəkildə anlaşılması magiya və dini təsəvvürlərin bir-birindən fərqləndirilməsini tələb edir. Bu cəhətdən magiyanın insanın təbiət üzərində hakimliyini, dinin isə ona təbəçiliyini əks etdirməsi folklor-magiya probleminin öyrənilməsinə daha bir həlledici baxış bucağı vermiş olur. Magiya və folkloru birləşdirən ortaq nöqtə magik söz kultlarıdır. Ovsunlar, tilsimlər, sözlü sehr formulları belə magik söz kultlarının izləridir. Folklor ənənəsində mövcud olan magik kultlardan biri yada daşı ilə bağlıdır. Yada daşı ilə bağlı müxtəlif etiqad və rituallar yaratmışdır. Onu müxtəlif mərasim və oyunlarla bağlılıq ənənəsi də vardır. Professor A.Nəbiyev yazır: “Yada daşı və xalq arasında yayılan daha arxaik modelli

yada nəğmələri barədə O.Y.Malov, L.N.Qumilyov, eləcə də bir çox digər səyyah və səlnaməçilər məlumat vermişlər. Təbii ki, bu daş, onun keyfiyyəti, xüsusiyyəti barədə əldə elə dərin məlumat yoxdur. Yada nəğmələri ilə bağlı mətnlər torlanıb nəşr edildikcə bu mətnlərdə eyni zamanda yeni faktlar açıqlanır. Müxtəlif mənbələr yadanın “inam, etiqadla bağlı ad olması” güman edilir. Hətta ehtimal olunur ki, “Yadaçı bu müqəddəs adın köməyi ilə sehr göstərir, ovsun oxuyur”. Bu müşahidələrdən belə çıxır ki, Yadaçı ovsun oxuyan, tilsim quran bir şəxsdir.”(7, 295) Yada daşı bir mifologem, mifik düşüncə elementi kimi mürəkkəb struktura malikdir. O – bir daşdır, lakin yağış yağdırmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Bu cəhətdən yada daşı bir daş kimi ilk növbədə Torpaq/Dağ kultu ilə bağlıdır. Torpaq/Dağ həm oğuz-türk mifik ənənəsində, həm də ümumşərq mifologiyasında ilkin yaradılış elementləri hesab olunur. Faktlara müraciət edək. Oğuz mifik şəcərəsində bütün oğuzların ulu əcdadı Oğuz kağanın altı oğlundan biri onun ikinci arvadından doğulan Dağ xandır. “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında, əvvəlcə, üç böyük oğlanın (Gün, Ay, Ulduz) Günəşi təmsil edən qızdan doğulması təsvir olunur:

Yenə günlərin bir günü
Oğuz kağan bir yerdə durub Tanrıya yalvarırdı.
Qaranlıq çökdü.
Göydən bir işıq düşdü:
Gündən işıqlı, Aydan parlaq idi.
Oğuz kağan yüyürdü, gördü ki,
bu işığın arasında
bir qız durub, yalqız oturub.
Çox gözəl qızıdır.
Onun başında atəşli işıqlı
Altun kazık tək
yanan bir xalı vardı.
Qız o qədər gözəl idi ki,
gülşə mavi göy gülər, ağlasa ağlayardı.
Oğuz kağan onu gördükdə
özündən getdi, qızı sevdi, aldı.
Onunla yatdı, diləyin aldı.
Qız hamilə qaldı.
Günlər, gücələr ötdü.
Yükün yerə qoydu, üç oğlan doğdu.
Birincisinə – Gün adını qoydular.
İkincisinə – Ay adını qoydular.
Üçüncüsünə – Ulduz adını qoydular (2, 125-126).

Sonra Oğuzun ikinci arvadından onun Göy, Dağ, Dəniz adlı oğlanları doğulur:

Yenə günlərin bir günü Oğuz ova getdi.
Göl ortasında bir ağac gördü.
Bu ağacın oyuğunda bir qız vardı,
yalqız oturmuş idi.
Çox gözəl bir qız idi...
...Oğuz kağan onu gördükdə özündən getdi,
ürəyinə od düşdü, onu sevdi, aldı,
onunla yatdı, diləyin aldı.
Qız hamilə qaldı.
Günlər, gecələr keçdi.
Yükün yerə qoydu, üç oğlan doğdu.
Birincisinə – Göy adını qoydular.
İkincisinə – Dağ adını qoydular.
Üçüncüsünə – Dəniz adını qoydular (2, 126-127).

Məsələnin bütün mahiyyəti Dağ xanın anasının və ümumiyyətlə, uşaqların analarının kimliyi ilə bağlıdır. Burada dünyanın yaranması (kosmoqoniya) təsvir olunur. Ona görə də buradakı hər bir obraz, əslində, kosmik simvoldur. Həmin obraz-simvolların arasındakı münasibətlər mifoloji dünya modelinin strukturunu özündə əks etdirir. Elçin Qaliboğlu göztərir ki, “Oğuznamə”də Oğuz kosmosunun yaranması sxemi belədir:

1. Əvvəlcə Oğuz doğulur;

2. Oğuz daha sonra Günəş şüası şəklində yerə enən qızla evlənir və ondan Gün, Ay, Ulduz adlı üç oğlu olur;

3. Oğuz daha sonra gölün ortasındakı ağacın koğuşunda tapdığı qızla evlənir və ondan da Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu olur;

4. Oğuz ölməmişdən qabaq 6 oğlu və onlardan doğulan 24 nəvəni Boz oq və Uc oq olmaqla iki qola ayırır (6, 23).

Göründüyü kimi, bu yaranış sxemində analar mühüm rol oynayır. Həmin elementlərə diqqət edək:

Oğuz kağan – yaradıcı başlanğıc;

Birinci ana – Günəşin simvolu;

Günəşi təmsil edən anadan doğulan uşaqlar – Gün, Ay, Ulduz.

İkinci ana – suyun, ağacın və torpağın simvolu.

Suyu, ağacı və torpağı təmsil edən anadan doğulan uşaqlar – Göy, Dağ, Dəniz.

Beləliklə, doğulan uşaqlar (təbiət ünsürləri) öz anaları ilə mifoloji-məntiqi əlaqədədir. Gün, Ay, Ulduz işığı təmsil edirlər, çünki onların anası Günəşi simvollaşdırır. Göy, Dağ və Dəniz xanlar isə suyu, ağacı və torpağı təmsil edən anadan doğulmuşlar. Burada torpaq/Dağla Suyun əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Yada daşı bir materya kimi bərk cisim, daş, torpaq parçasıdır. Lakin onun vasitəsilə yağış yağdırılır. Demək, yada daşı həm torpağı, həm də suyu simvolizə edir.

Əlaqə göz qabağındadır. Oğuz mifologiyasında Dağ (daş) və Dəniz (su) eyni anadan doğulurlar. Bunlar qardaşdırlar. Onların qardaşlığı yada daşında daşla suyun birgəliyində öz əksini tapmışdır.

Oğuzun ikinci arvadı həm də Ağacı təmsil edir. Oğuz xan onu gölün (su ünsürü) ortasında bitmiş ağacın koğuşunda tapır. Məsələ burasındadır ki, ağac da türk mifologiyasında yaradıcı ünsürlərdən, yəni ilkin mifoloji stixiyalardandır. Qədim türk mifologiyasında dünya 5 ünsürdən ibarətdir. Füzuli Bayat göstərir ki, Çin qaynaqlarında türk mifologiyasındakı 5 ünsür bunlardır: torpaq, ağac, atəş, dəmir, su (8, 45-46). Asif Hacı yazır ki, ağacla bağlı mifoloji təsəvvürlər türk etnoqrafiyasında, inanclarda da geniş əks olunub. Yakutlarda qayın ağacı yer ruhunun (Aan-doydu-iççite) sığınacağı sayılır və by ağaca at tükündən hörülmüş sicim (salama) bağlanırdı. Altaylar ağaca canlı məxluq kimi yanaşır, ağac ruhuna (aqaştın yesi) tapınaraq ona qurban verirdilər. Təbiətə ruhsal münasibət nəticəsində ağacların da öz icması və şaman ağacların (qam aqaş), başçı ağacların (paştık aqaş), ana, ata, əcdad ağacların mövcudluğuna inam vardı (5, 59). Rövşən Əlizadə bu barədə yazır ki, ağac kultu türk etnik-mədəni ənənəsində ana və ata başlanğıc kimi dəyər qazanmış və bilavasitə ağac obrazı Azərbaycan folklorunda çox geniş yayılmışdır (4, 49).

Ramil Əliyev əfsanə və nağıllarda ağac kultunu belə ümumiləşdirmişdir:

Ağac doğur;
Ağac doğulur (oddan);
Ağac ilk yaradıcı rolunda çıxış edir;
Ağac qoruyur;
Ağac şahidlik edir;
Qız ağaca, gülə, bənövşəyə çevrilir;
Saç ağaca dönür (saçın günəş və ağacla əlaqəsi);
İlan kol olur;
Oddan ağac doğulur;
Daraq ağaca çevrilir;
Ağac və su bir-biri ilə əlaqəli kultlardır;
Ağaclar səcdə edir;
Ağaclar pir funksiyasını daşıyır;
Ağac inisiyasiya ilə bağlıdır və s. (3, 75).

R.Əlizadə qeyd edir ki, bitki (ağac) kultunun Azərbaycan folklorundakı yerini müəyyənləşdirmək üçün qədim türklərin inamlar sisteminə nəzər salmaq və müqayisələr aparmaq zəruridir. İlk olaraq qeyd edək ki, ağac kultu türk etnik-mədəni ənənəsində ana və ata başlanğıc kimi dəyər qazanmış və bilavasitə ağac obrazı Azərbaycan folklorunda çox geniş yayılmışdır (4, 49).

“Sona bulağı” əfsanəsində deyilir ki, Sona ögey ananın zülmünə dözə bilməyib mehrini ağaca salır. Ögey ana ona ağacın yanına getməyi qadağan

edir. Qız anasının qəbrini qucaqlayaraq ağlayır, ürəyi susuzluqdan yanır, "İlahi, mənə su" deyir. Onda ayağının altında su fəvvarə vurur, Sona da daşa dönür, ağzından su axır. Camaat bu bulaqdan kəndə su çəkir (1, 112-113).

R.Əlizadə göstərir ki, miflərin poetik strukturunda ağacların antropomorflaşması, o cümələdən insanların, xalqların onlardan törəməsi aydın şəkildə görünür. Miflərdən ağacı iki funksiyada müşahidə edirik:

1. Ağac – dünya modeli rolunda.
2. Ağac – əcdad rolunda.

Hər iki funksiya biri-biri ilə bağlıdır. Ağacın dünya modeli funksiyasını yerinə yetirməsi onun ilkin mifoloji kosmoqoniyada – dünyayaratmada iştirakı deməkdir. Bu da onun əcdad funksiyasını şərtləndirir. O, bir kosmoqoniya (yaradılış) elementi kimi, əslində, vahid funksiyanı yerinə yetirir. Çünki yaradılış prosesini modelləşdirmək (dünya modeli rolunu yerinə yetirmək) elə kosmoqonik valideyn olmaq deməkdir (4, 51). Murat Uraz yazır: "Qədim türk etnoslarının miflərində deyilir ki, kainatda baş tanrı Quday, kişi və su vardı. Baş tanrı Quday torpaq və sonra şam ağacı yaratdı. Tanrının yaratdığı dünya ağacının doqquz budağı vardı. Tanrı hər budağın kökündən bir adam yaratdı və bunlar da hərəsi bir soyun-boyun-qəbilənin ulu babası oldu. Digər bir əfsanədə deyilir ki, Qarakurom dağlarından çıxan Tuğla və Selenqa çaylarının birləşdiyi Kumlanqu adlı bir yerdə iki ağac bitmişdi. Bunlardan biri fıstıq, digəri qaynağacı imiş. Ağaclar dağ boyda olub, musiqiyə bənzər səslər çıxarırdılar. Onların üzərinə hər gecə şüa enirdi. Bir gün ağacdən qapı açıldı. İçəridə çadıra bənzəyən beş ev göründü. Onların hər birinin içində bir uşaq vardı (199, 96).

Buradan aydın olur ki, yada daşı kult sisteminə üç əsas element daxildir və bunlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Daş (yada daşı) suyu (yağışı), su isə ağaclara can verir. Beləliklə, yada daşı kosmoqonik ünsürdür, həyat yaradır, dirilik verir. Məsələnin başqa cəhətinə diqqət yetiriləndə aydın olur ki, ümumilikdə yağış yağdırmaq məqsədilə keçirilən mərasimdə mərasim icra edən əslində elə bir ovsünkar gücə malik deyildir. Onun iki funksiyası vardır: **Birinci funksiya**sı, yağış yağdırmaq qüdrətinə malik olan daşı suya salmaqdır. **İkinci funksiya**sı isə daşın suda qaldığı müddətdə Yada ilə nəğmələri oxumaq, Yağış yağdıran tanrını (ilahini) – Yadanı onu köməyə çağırmaqdır. Hadisənin mahiyyətini açıqlamaq üçün hər iki funksiyanın bir neçə xüsusiyyətinə diqqət yetirib müəyyənləşdirmək gərəkdir.

Suya salınan daş hansı keyfiyyətlərə malikdir. Güman ki, bu daş səma mənşəlidir. Onu yerə gətirən, yaxud onu yerdə himayə edən isə Yada adlı tanrıdır. Daş barədə günümüze qismən müəyyən məlumatlar gəlib çatmışdır. Onlar isə qismən daha əski dövrlərlə bağlıdır. Folklorşünas alim A.Nəbiyev V.V.Bartoldun fikrinə istinadən yazırdı ki, V.V.Bartoldu özündən əvvəlki mənbələrə əsaslanıb bu daşın oğuzlara məxsus olduğunu, "daşın köməyi ilə" yağış yağdırma-ğın mümkün olduğunu göstərir. Eyni zamanda burada qeyd edilir ki, yağış yağdır-maq üçün əcdadlarımız "tanrıya əl açmaq adət"ini yaratmışlar

(7, 294).Övliya Çələbinin Yada daşı barədə, məlumatı-onun Ərdəbil yaxınlığında olması, dördkünc daş barədə haqqında məlumatı da özlüyündə maraqlıdır. Yada daşının funksiyalarını özündə cəmləyən bu sirli daşların məlum olması barədə hələC.C.Frezer vaxtilə dəyərli məlumat verirdi. O qeyd edirdi ki, Samoa adalarının birində Turna allahının məbədinə müqəddəs bir talada çox hamar bir daş var idi. Bir kahin həmin daşın yerləşdiyi ərazini daim təmizləyir, Turnanı soyuqdan qorumaq üçün həmin daşın üstünü budaqlarla örtərdi. Hər il müharibə, aclıq, quraqlıq və eridemiyalarla bağlı oxunan dualardan əvvəl köhnə, qurumuş budaqlar yeniləri ilə əvəz edilərdi. Heç kəs daşa toxunmağa cəsarət etmirdi, bu qaydanı pozan adam o dəqiqə ölürdü. Başqa bir kənddə isə Yağış allahı Saatonun valideynləri sayılan iki qədim daş vardı. Ona qurban aparardılar ki, yağış yağmasın (3, 257).

A. Nəbiyev yazır:”Azərbaycan türklərinin əski dövrlər bir sıra mərasimlərində yada mərasimində olduğu kimi Allaha müraciət, yaxud xitab elementləri müşahidə olunur. Məsələn, “Şum” mərasimlərində oxuyuruq:

Yaz ver,
Yüz ver,
Yüz ver
Yaz ver.
Qara göy,
Ağ göy,
Göy, göy.

Yaxud eyni xüsusiyyət burada da göylərə, Allaha, Tanrıya xitab, müraciət, yaxud etiqad elementləri güclüdür. “Yallı”larda ifaçıların pontomim hərəkətlərindən diqqəti cəlb edir, Yada nəğmələrinin də mənşə etibarı ilə eyni tarixi ənənələr və görüşlərlə bağlı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bu nəğmələrdə ifaçı fərd və yaxud ovsunçu yağışı daşdan yox, daşın hamisi və sahibi olan Tanrıdan – Göylərdən istəyir və hətta nəğmə ona xitabən söylənir:

Ədə, ədə, ədə gəl,
Ədə, ədə, ədə gəl.
Yədə, Yədə, Yədə gəl,
Yədə, Yədə, Yədə gəl.
Yada, Yada, Yada gəl,
Yada, Yada, Yada gəl .
Yadam baş daşdıyıb,
Yadam daş daşdıyıb.
Yadam aş aşdıyıb,
Yada, Yada, Yada gəl.
Yada, Yada, Yada gəl,
Yədə, Yədə, Yədə gəl.
Ədə, ədə, ədə gəl,
Ədə, ədə, ədə gəl” (7, 296).

Mərasim Yada //Yədə// Ədə adlı tanrının çağırışı ilə başladığından müraciət edilən, - yağış yağdıran daş deyil, əslində Yada və ya Yədədir.

Mərasimdə hətta erkən animist münasibətin izləri özünü göstərir. Yada özü də insan cildində təsəvvür edildir. Buradan görünür ki, şəxsləşdirilən tanrı insanla birlikdə olub, çalışıb kimi, yaxud nəyisə dəfn eləyib – “başdaşdıyıb” – baş daşı qoyub, “daş daşdıyıb” – yəni kimin, yaxud nəyinsə üstünü daşlayıbdır. Elə bundan sonra süfrə açan da-aş aşlayan” da animist düşüncəyə çevrilən həmin tanrıdır. Bəlkə dəfn edilən elə quraqlıq, istilikdir. İnsanın çağırdığı Tanrı quraqlığı basdırıb yağışı gətirməlidir.

“Göründüyü kimi, Yada daşı yağış yağıdırmaqda sadəcə fəal bir element səciyyəsi daşıyır. Bütün mərasimin görünən cəhətləri isə Yadanın adı ilə bağlanır. Demək, mərasim nəğmələri içərisində yağış yağıdırmaqla bağlı tanınan bu silsilə nəğmələr sistemində başlıca funksiya Yadaya, tanrıya aid edilməlidir. Ovsunçu və daş, – bu daşın səma mənşəyi isə yağış gətirən Tanrının özünün gəlməsini şərtləndirən vasitələrdir. Təbii ki, yada mərasimi və yada nəğmələri magik düşüncənin erkən nümunələrindən olub həmin düşüncə tərzini yaşadan poetik vahidlərdəndir. Onlar gah mərasim, gah da tanrıları çağıran nəğmə modelini qoryuub saxlaya bilmişdir.

Burada Tanrıya xitab və ümumiyyətlə yada mətnlərindəki Tanrı etiqadı da maraq doğuran məsələlərdəndir. Ehtimal ki, Yadanın şəxsləndirilməsi Günəşin şəxsləndirilməsi kimi əcdadların erkən animist baxışları ilə bağlı olub tanrıçılıq dünyagörüşündən xeyli əvvəlki dövrlərlə əlaqədardır” (7, 297).Göründüyü kimi, folklor və magiya əlaqələrinin əsas kontekstlərindən biri yada daşı ilə bağlı magik kultlarla bağlıdır. Bu da öz növbəsində bu konteksti daim diqqətdə saxlamağı, onu yeri gəldikcə aktuallaşdırmağı tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX kitab. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, 521 s.
2. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
3. Əliyev R. Əfsanə və nağıllarda ağac kultunun struktur-semantik funksiyaları / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX kitab. Bakı: Səda, 2006, s. 75-87
4. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 174 s.
5. Hacılı A. Mifopoetik ənənədə dünya ağacı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI kitab. Bakı: Səda, 2002, s. 55-73
6. İmaməliyev E.Q. Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2015, 153 s.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə, Bakı: Çıraq, 2009, 640 s.
8. Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi. Cilt 1. İstanbul: Ötüken, 2007, 380 s.
9. Фрезер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете. Москва: Наука, 1959

Магические культ в фольклоре Азербайджана

Резюме

В статье были включены магические культы, которые занимают важное место в азербайджанском фольклоре или верование в камень. Автор широко рассматривал мотивы, связанные с азербайджанскими фольклорными текстами или камнем, и исследовал их в связи с древними магическими взглядами. В статье предлагается, что система культа о камне состоит из трех основных элементов и тесно взаимосвязана. Камень (магическая сила камня) дает воде дождь (вода) и воду к деревьям. Таким образом, камень является космогоническим элементом, он создает жизнь и придает ей жизненную силу. Или камень имеет две основные функции:

Первая функция - бросить камень с дождем.

Вторая функция - прочитать песни с камнем Яда, пока камень находится в воде и чтобы позвать богиню Йену, чтобы помочь ей.

Широко рассмотрены взгляды ряда ученых на научную проблему, изложенные в этой статье.

В мифологии камень имеет сложную структуру как мифический элемент. Это тире, но он используется для осадков. С этой точки зрения камень или каменный дух в первую очередь связаны с культом почвы и гор.

Земля / Гора рассматривается как элемент творения в мифической традиции Огуз-Восточном, а также в общей мифологии. Давайте рассмотрим факты. Один из шести сыновей Огуз-хана, великого предка всех огузов в мифическом огузе, является горным ханом, рожденным от его второй жены.

Уйгурская версия Огузмени описывает рождение девочки, представляющей Солнце, трех великих мальчиков (День, Луна, Звезда)

Scientific cultures on the folklore of Azerbaijan

Summary

In the article, magic cults, which occupy an important place in the Azerbaijani folklore and Yada stone, were included in the study. The author has widely considered the motives related to the Azerbaijani folklore texts, Yada stone and investigated them in connection with ancient magic views. The article suggests that the Stone Cult System consists of three basic elements and is closely interconnected. In a magic cult, Stone's energy requests rain (water) to water the trees. Thus, the stone is a cosmogonic element, it creates life and gives it vitality. Stone has two main functions:

The first function is to lower the stone into water to gain the power to request for rain.

The second function is to read the songs with Yada while the stone is in the water to call the God of nature to help produce rain.

The views, of a number of scholars on the scientific problem which is set out in the article have been widely considered.

Yada stone mythologist has a complex structure as a mythical element. It is a stone, but it is also used for rainfall. From this point of view, Yada stone is primarily associated with the Soil / Mountain cultivation.

Land / Mountain is considered as the element of creation in the mythical tradition of Oghuz-Turks, as well as in general mythology. One of the six sons of Oguz khan, the great ancestor of all the Oghuzs in the mythical Oghuz-Turks, is the mountain han, born of his second wife.

The Uighur version of the Oghuzname describes the birth of a girl representing the Sun and three great boys known as Day, Moon and Star.

Rəyçi: **Muxtar İmanov**
 Akademik

QALİB SAYILOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

qalibsayilov@mail.ru

ƏFSANƏLƏRDƏ MİF-İSLAM TRANSFORMLARININ POESEMANTİKASI

Açar sözlər: İslam, əfsanə, etiologiya, mif-islam transformları, islami ideya

Key words: Islam, legend, etymology, transforms myth-Islam, Islamic idea

Ключевые слова: Ислам, легенда, этимология, трансформы миф-Ислам, исламская идея

Məsələnin qoyuluşu: Folklorda müəyyən janrlar vardır ki, onlar sırf məhəlli xüsusiyyətlərdən kənara çıxıb bilmir. Ancaq əfsanələr özündə yerli spesifikanı daşımaqla bərabər, universal cəhətlərə də malikdir. Dünya xalqlarının özünəməxsus inanclar sistemini, dünya haqqında təsəvvürlər məcmusunu, toplumun milli-etnik, dini-mənəvi, sosial-ictimai həyat tərzini əhatə edən əfsanələr həm ilkin janrlardan olmaq etibarilə, həmçinin orta əsrlərin və əsrimizə yaxın dövrlərin bədii nümunələri olaraq tədqiq olunmaqdadır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd əfsanələrdə Mif-İslam transformlarının poesemantikasını araşdırmaqdır.

Əfsanələr, ümumiyyətlə, hər bir xalqın milli mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Mirzə Kazım bəy təsadüfən yazmır ki, əfsanəsiz xalq, rəvayətsiz ölkə tapmaq mümkün deyildir” (7, 1).

P.Əfəndiyev əfsanələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: 1. Heyvanlar, quşlar haqqında olan əfsanələr; 2. Yer adları, qalalar, abidələr və sair ilə bağlı əfsanələr; 3. Tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə əlaqədar əfsanələr; 4. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı əfsanələr; 5. Ailə-məişət, xalqın arzu-istəkləri haqqında əfsanələr (bunlara ictimai məzmunlu, bəzən də utopik əfsanələr deyilir); 6. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr; 7. Səma cisimləri- ay, günəş, ulduz və səyyarələr haqqında əfsanələr; 8. Dini əfsanələr (4, 131).

Burada diqqətimizi çəkən əsas məqam dini əfsanələrin ayrıca tematik qrupu təşkil etməsidir. A.Nəbiyevin də təsnifatında dini əfsanələr ayrıca qrup şəklində qeyd olunmuşdur: a) Astral təsəvvürlər, səma cisimləri və bürclərlə bağlı əfsanələr; b) Bitki və heyvanat aləmi ilə əlaqədar əfsanələr; v) Toponomik əfsanələr; q) Tarixi şəxsiyyətlər, el, tayfa və qövm adı ilə bağlı əfsanələr; d) Dini əfsanələr (6, 283).

Diqqətlə baxdıqda aydın görünür ki, bu iki təsnifat arasında demək olar ki, mühüm fərq yoxdur. Hər iki təsnifatda “Dini əfsanələr” ayrıca olaraq

götürülmüşdür. Bu tədqiqatçının baxış tərzindən irəli gələn spesifikadır. Hər iki alimin nöqteyi-nəzərinə hörmətlə yanaşmaqla yanaşı biz onu qeyd etmək istəyirik ki, dini əfsanələri ayrıca qruplaşdırmaqla bərabər bu təsnifatlarda qeyd olunan bütün mövzular üzrə dini-teoloji əfsanələr mövcuddur. Çünki din və inanc anlayışı bu mövzulardan təcrid olunmuş deyil, əksinə, bu mövzularla birbaşa bağlıdır. Elə bu səbəbdən də bu mövzuların hər hansı birində dünyaya dini-teoloji baxış tərzı ya birbaşa, yaxud da semantik səviyyədə özünü göstərir.

Əlbəttə, biz dini əfsanələrin ayrıca olaraq mövcud olmasını inkar etmirik. Bu, heç mümkün də deyildir. Allahu-Təalanın vəsfləri, peyğəmbərlər haqqında və s. bu kimi əfsanə və rəvayətlər mətnlərdə həddindən artıq çoxdur, lakin dini dünyagörüşünü digər mövzulardan ayrıca götürməklə mətnlərə birtərəfli baxış nümayiş etdiririk. Eyni zamanda bu, o demək deyildir ki, bütün mövzudakı əfsanələr yalnız dini mövzular üzərində qurulmuşdur. Bunun əksini bir qism əfsanələr özü də göstərir, ancaq bu nümunələr cərgəsində dini-teoloji əlamətlərlə diqqət çəkən nümunələr də yetərincədir. Biz fikrimizi əsaslı formada ortaya qoymaq üçün yuxarıda diqqət mərkəzinə çəkdiyimiz əfsanələrin tematik təsnifi prinsip ardıcılığını konkret nümunələrlə mövzumuz gərəyincə araşdırmaya cəlb etməyə çalışacağıq. Belə ki, hər mövzu daxilində dini-teoloji təzahürlərin nümunələrlə və bu nümunələrin təhlili ilə əsaslandırılması irəli sürdüyümüz mülahizələrin ciddi elmi əhəmiyyətindən xəbər verir. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, bu gün folklorşünaslıq Azərbaycan folklorunu türk xalqlarının folkloru kontekstində öyrənməklə bərabər, dünya xalqlarının mifologiya, etnoqrafiya və folklor bazası ilə müqayisəli-metodoloji formada paralellər aparılması gərəklı olduğu üçün yeri düşdükcə bu istiqamətdə nümunələri də araşdırmaya cəlb etməyi düşünürük. P.Əfəndiyevin əfsanələrin təsnifində ilk olaraq təqdim etdiyi “Heyvanlar, quşlar haqqında əfsanələr” və A.Nəbiyevin “Bitki və heyvanat aləmi ilə əlaqədar əfsanələr” adlandırdığı əfsanələrdən mövzumuzla bağlı bir neçəsini təqdim edək.

Bizə məlumdur ki, əfsanələr cərgəsində zümrüd (simurğ) quşu ilə bağlı əfsanələr folklorunda çox yayğındır. Əslində, bu mətnlərin kökündə İbrahim peyğəmbərin atəşə atılması və atəşdən Allahu-Təalanın hökmü ilə diri çıxması (2, 214, 215) dayanır. Biz müqayisəli təhlil əsasında bu mülahizənin təsadüfi olmadığını işarələməyə çalışacağıq.

“Simurğ quşu əfsanəsi” adlanan bir əfsanədə deyilir ki, “Simurğ Qaf dağında yaşayırdı. O beş yüz ildən bir uçub Misirə gedir, günəş allahı Ranın məbədinə gəlirdi. Lakin simurğun baxtı gətirmirdi. Məbədə çatan kimi onu tutub yandırıldılar. Simurğ oddan-alovdan qorxmurdu. Hər dəfə atəşə atılsa da, külün içərisindən dirilib çıxır, qırx gün Misirdə qalandan sonra uçub Hindistana gedirdi” (1, 34; 3, 55)

Göründüyü kimi, bu əfsanədə ilkin olaraq dini-teoloji görüşlər ifadə planında epik səciyyə səviyyəsində nəzərə çarpır. Mətn təsviri və semantik

oxunuş vasitəsilə açılım tələb edir. Bu mətndə politeist görüşlər öz əksini tapır. Lakin bu təsviri mövzu səviyyəsində bu şəkildə görünsə də, monoteist baxışlar üzərində kökləndiyi semantik səviyyədə aşkarlanır. Bu əfsanədə monoteist görüşlərlə politeist görüşlərin toqquşduğu proyeksiyalanır. Simurq monoteist baxış tərzini obraz səviyyəsində inikas etdirir. Məbəddə təkrar-təkrar yandırılan simurq hər dəfə insiasiya mərhələsindən keçir, yenidən dirilir, yeni status qazanır. Öz qələbəsinə təmin edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu məhz motiv olaraq İbrahim Xəlilullahın atasından diri çıxmasının metaforik davamıdır. Simurq İbrahim əleyhissəlam kimi burada kül içindən diri çıxır. Əlbəttə, az qala, eyniyyət təşkil edən bu situasiyalar bir mənşədən gəlməni açıq-aydın göstərir. Sual oluna bilər ki, hansı daha əvvəldir, əfsanə, yoxsa qissə? O zaman mətnlərə paradoksal yanaşma zərurəti meydana çıxır.

A.İslamzadə göstərir ki, mətnlərdə diqqət çəkən totemist, fətişist və bu kimi baxışlar “İnsan aktının başlanğıc nöqtəsinin və sonuc fəlsəfəsinin ana xətti olan nübüvvət silsiləsinin (peyğəmbərlər cərgəsinin) yeganə gerçəkliyini inkar edə bilməz. Belə ki, ta qədimdən insanlar vasitədən (peyğəmbərlərin qəbulundan) kulta doğru uzun bir yol keçmiş, fətişləşdirməyə gəlib çıxmış, sonrakı dövrlərdə isə tədricən yenidən kultdan vasitəyə qayıtmışlar (5, 503).

İşin yeniliyi və nəticəsi: Beləliklə, heç də iddia olunduğu kimi monoteist baxışlar tarixin sonrakı çağının məhsulu deyil, əksinə başlanğıc nöqtəsidir. Bu əfsanədə də dini görüşlərin bu səviyyələri əks olunur ki, dini əfsanələrdən fərqli punkta daxil edilsə də, mövzu və motiv səviyyəsi ilə dini əfsanələrdəndir. Ümumiyyətlə, əfsanələrin poetikası maraqlı bir xüsusiyyəti də göstərir ki, xalq təfəkkürü əfsanələri yaradarkən daş, quş, qala, dağ, bitki, su və s. hər hansısa ünsür və əşyanı götürür, ona öz inancını yükləyir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, XX cildə, I cild. Xalq ədəbiyyatı. Cildi tərtib edənlər: Fərzəliyev T. Abbasov İ. Bakı: Elm, 1981, 510 s.
2. Bünyamin A. Peyqamberlər Tarihi. İstanbul, Çağaloğlu, 1987. 594 s.
3. El çələngi. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Tərtib edənlər: Fərzəliyev T. Abbasov İ. Bakı: Gənclik, 1983. 388 s.

4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477
5. İslamzadə A. Mif: araşdırmalar, müddəalar / “Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə” IV uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2006, s. 500-503
6. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə / Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: Elm, 2006, 648 s.
7. Кязем-бек М. Мифология Персов по Фирдоуси / М.Кязем-бек. Избранные произведения. Баку: Элм, 1985, с. 306-318.

Г.Сайилов

Поэсемантика трансформов миф-Ислам в легендах

Резюме

В фольклоре существуют определенные жанры, которые не могут выйти за рамки локальных особенностей. Но легенды, носящие в себе локальную специфику, обладают универсальными качествами. Легенды, которые могут охватить систему своеобразных верований и воззрений народов мира, национально-этнического, религиозно-морального, социально-общественного образа жизни, как первичный жанр фольклора, также исследуются как художественные образцы средних веков и более близкого периода. Исследование выявило что, монотеистические взгляды не являются продуктом поздних этапов истории, как утверждалось ранее, наоборот являются отправной – начальной точкой. И в этой легенде отражаются эти уровни религиозных верований, которые несмотря на то, что они включены в различные от религиозных легенд пункты, по уровню содержания и мотивов являются религиозными легендами. В общем, поэтика легенд раскрывает интересную особенность что, народное мышление, создавая легенды, берет за основу камень, скалу, растение, воду или какой-то иной элемент и предмет, заряжает его своим верованием.

Poetical-semantic transforms of myth-Islam in the legends

Summary

In folklore there are certain genres that can not go beyond the framework of local features. But the legends, which are local specific, have universal qualities. Legends that can encompass a system of unique beliefs and views of the peoples of the world, the national-ethnic, religious-moral, socially-societal way of life, as a primary genre of folklore, are also explored as artistic examples of the Middle Ages and closer period. The investigation revealed that the monotheistic thoughts are not the product of the late stages of history, as stated earlier, on the contrary, they are the starting points. And this legend reflects these levels of religious beliefs, which despite the fact that they are included in various points from religious legends, in terms of content and motives are religious legends. In general, the poetics of legends reveals an interesting feature that, folk thinking, creating legends, takes as a basis a stone, rock, plant, water or some other elements and objects, charges it with its belief.

Rəyçi: Vaqif Sultanlı
Filologiya elmləri doktoru, professor

YƏDULLA DADAŞLI
ADPU-nun Cəlilabad filialının
dosent əvəzi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yadulla@mail.ru

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: Vətəncilik, milli birlik, türkçülük, islamçılıq, milli mədəniyyət

Ключевые слова: патриотизм, национальное единство, тюркизм, исламизм, национальная культура

Key words: patriotism, national unity, Turkism, Islamism, national culture

Giriş. Yetmiş illik bir tarixi olan sovet imperiyasının çökməsi imperiya tərkibinə qatılmış digər dövlətlər kimi Azərbaycan dövlətinin də müstəqillik qazanması, Azərbaycan xalqının öz hüquqlarını tanıması, siyasi-mənəvi azadlığa qovuşması ilə sonuçlandı. Bununla da yeni dövlətçilik ənənələrimizin yaranması və yaşaması, milli mədəniyyətimizə, mədəni irsimizə, milli adət-ənənələrimizə qayıdış, soykökümüzlə bağlılıq, milli özünüdərkə, milli-mənəvi dəyərlərimizin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşməsinə, xalqımıza bu dəyərlərin aşılmasına geniş imkanlar yarandı. Azərbaycan xalqının, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan millətlərin və tarixi ədalətsizlik nəticəsində dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş soydaşlarımızın vahid bir ideologiya ətrafında birləşməsi, öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlaması, doğma vətəni, ana dilini dərindən məhəbbətlə sevməsi, islami dəyərləri yaşatması tarixi zərurətə çevrildi. Azərbaycan xalqının milli özünüdərkə yolunda sipərə çevrilən saxta sovet ideologiyası tarixin qaranlıq arxivinə atıldı. Yetmiş il sovet ideologiyası içərisində əriyən, lakin öz varlığını qoruyub saxlayan Azərbaycan ideologiyası yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu, yenidən bütün azərbaycanlıların əqidə, məslək amalına çevrildi. Bu gün Azərbaycan xalqı və çeşidli dünya ölkələrində yaşayan soydaşlarımız milli bir ideologiya ətrafında birləşmişlər. Bu, Azərbaycançılıqdır. Milli mədəniyyətimizin əsas atributu sayılan Azərbaycan ideologiyası vahid, müstəqil Azərbaycan xalqına və onun dünyaya səpələnmiş övladlarına məxsusdur. Yaşadığımız cəmiyyətdə məfkurə saflığı yaratmaq üçün tarixi-mənəvi yeniləşmə aparmaq, ümumxalq birliyini qoruyub saxlamaq, təfəkkür, adət və inanclar sistemi, dil, din, ərazi və ideoloji birlik yaratmaq real həyatı tələblərdir. İndi Azərbaycanda demokratik cəmiyyət qurulur, vahid vətən-bütöv Azərbaycan hissi ilə birləşmiş bu cəmiyyətin milli məfkurə və düşüncəsinin əsasında azərbaycançılıq ideologiyası dayanır. Professor Nizaməddin Şəmsizadənin sözlərilə desək: “Azərbaycançılıq suverən Azərbaycanın tam tarixi istiqlalı

uğrunda, bu ölkədə dünyəvi prinsiplərə malik sivil hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət uğrunda mübarizəni strateji məqsəd seçən türkəsilli Azərbaycan xalqının ideologiyasıdır. Onun əsasında Azərbaycanı özünə vətən sayan bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi ideyası dayanır” (6, səh.168). N.Şəmsizadə onu da nəzərə çatdırır ki, azərbaycançılıq Azərbaycan xalqının milli ideologiyası, türkçülüyn vətən əxlaqı anlamında da işlənir (6, səh 6). Deməli, azərbaycançılıq həm də milli istiqlal nəzəriyyəsidir. Bu ideologiya Azərbaycan tarixinin daha dərin qatlarında yaranmış, keşməkeşli bir inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanı doğma vətəni sayan türkəsilli soydaşlarımızın təfəkkür tərzinə və milli məfkurəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycançılığın təşəkkülü. Azərbaycan ideologiyası mifik təfəkkürdən milli özünüdərkə kimi tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Tarixi sənədlər onu da təsdiqləyir ki, ən qədim zamanlardan ilk sinifli cəmiyyətin yaranmasına qədər tayfa halında yaşayan insanların dünyaduyumu, əxlaq yönümü, təbiətə və ətraf mühitə münasibəti miflərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu məhz miflər sübuta yetirir. Mif xalqımızın özü haqqında söylədiyi həqiqətlərin bariz nümunəsi kimi meydana çıxır. Azərbaycan xalqının təfəkkürü kimi ideologiyası da miflərdən başlanır. Xalqımızın əski inancları mif, əfsanə və dastanlarımızda əbədiləşir və milli folklor nümunələri vasitəsilə müasirlərimizə çatdırılır. Azərbaycançılıq qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların təbii inamlara əsaslanan düşüncə forması kimi diqqəti çəkir. Belə inamlardan biri zərdüştizmlə bağlı idi. Zərdüştün yaratdığı nəzəriyyə qədim xalqların dünya, kainat, insan və torpaq haqqında mifik – real görüşlərə əsaslanan ideoloji baxışlar toplusundan ibarət idi. Tarixi - ədəbi qaynaqlara görə, Zərdüşt Azərbaycanda doğulmuş, burada peyğəmbərliyə çatmış, ortaq ümumşərq dini və ədəbi-fəlsəfi abidəsi olan “Avesta” azəri-türk mədəniyyətinin təşəkkülündə tutarlı qaynaqlardan biri sayılmışdır. Zərdüştilik təlimi təkəllahlılıq ideyasına, “xeyir fikir, xeyir söz, xeyir iş” konsepsiyasına əsaslanmış, xeyir allahı Ahuramazdanın simasında dünyada xeyirin şəər üzərində qələbə çalacağına inam ifadə etmiş, insanları xeyirli işlər görməyə isdiqamətləndirmişdir. Zərdüştilik Azərbaycan xalqının təfəkkürünün inkişafına da təkan vermişdir. Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf prosesi bizi bu qənaətə gətirir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində azərbaycançılıq ideologiyası xalqımızın zülmə və istismara qarşı apardığı mübarizədən, milli istiqlal mücadiləsindən qaynaqlanıb. Bunu mifik təfəkkür və zərdüştizmdən sonra meydana çıxan məzdəkizm ideologiyası da təstiqləyir. 481-529-cu illəri əhatə edən ictimai hərəkət Məzdək Bəmdad oğlu başçılıq edirdi. Kəndlilərin və şəhər yoxsullarının iri feodallar tərəfindən istismarına qarşı çıxan Məzdək bütün

insanların Allah tərəfindən bərabər yaradılması ideyasına əsaslanır, azad fikirlilik, mülki və mənəvi bərabərlik tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Professor Y.Yusifov yazır: “Məzdək təliminin əsas müddəası ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. ...Məzdək təliminə görə, Xeyrin şəər üzərində qələbəsinə Allahın və Işıqlı qüvvələrin köməkliyi ilə təmin etmək olar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi”. (2, səh .175-176). Məzdəkilər hərəkatının tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, məğlub olmasına baxmayaraq, bu hərəkat xalq azadlığı mübarizəsinin ideologiyasına çevrildi. Kütlələrə ədalətli cəmiyyət qurmaq üçün milli azadlıq mübarizəsi aparmağın zəruriliyini anladı. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının təşəkkülü Azərbaycan dilinin yaranma tarixi ilə bağlıdır. Xalqımızın tarixi dilimizin tarixi qədər qədimdir. Tarixi qaynaqlar onu da təsdiqləyir ki, Azərbaycan xalqı və dilinin təşəkkülü III-VII yüzilliklərdə baş vermiş, VII-VIII yüzilliklərdə başa çatmışdır. Azərbaycan türkləri həmin dövrdə islam dinini qəbul etmiş, vətənimiz ərəb xilafətinin işğalı ilə üzvləşməsinə baxmayaraq, öz ərazi bütövlüyünü, milli mədəniyyətini, adət-ənənələrini, ana dilinin işləkliyini qoruyub saxladı. Vahid Azərbaycan xalqı yarandıqdan və formalaşdıqdan sonra doğma yurdumuzu yadelli ərəb işğalçılarından təmizləmək, azadlıq mübarizəsi aparmaq xürrəmilərin əsas idealına çevrildi. Babəkin başçılığı altında ərəb işğalçılarına qarşı 60 ildən çox aparılan azadlıq mübarizəsi cismani baxımdan məğlubiyyətə uğrasa da, mənəvi baxımdan qələbə ilə sonuçlandı. İslam ehkamları ilə barışmayan, Azərbaycan ayinlərini bu ehkamlara qarşı qoyan xürrəmilər tarixdə ilk dəfə azadlıq simvolu olan qırmızı bayraq qaldırdılar. Onların apardığı mübarizənin əsasında azərbaycançılığın tərkib hissəsi sayılan vətənçilik və istiqlal ideologiyası dayanırdı. Professor N.Şəmsizadə “Azərbaycançılıq” (2008) monoqrafiyasında xürrəmilər hərəkatına yüksək dəyər verərək yazır: “Xürrəmilik Şərqdə Azadlıq uğrunda ən ardıcıl və fəal mübarizə aparan əqidə və fikir cərəyanı idi. Övvəlki hərəkat və ideoloji sistemlərdən fərqli olaraq xürrəmilik vətən uğrunda yadellilərə qarşı çevrilmişdi, onun əsasında vətən əxlaqı, vətənçilik duyğusu dayanırdı” [6, səh.36] Xürrəmilər hərəkatı əslində orta yüzilliklərdə Azərbaycanda azadfikirliliyi, şəxsiyyət azadlığını, vətənpərvərlik ideyalarını yayan güclü bir milli istiqlal məfkurəsi kimi dəyərləndirilməlidir. XVI əsrdə Azərbaycan ideologiyasının inkişafı müəyyən mənada görkəmli şair və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətayinin (1487 – 1524) adı ilə bağlıdır. Xətayi vətən tarixində şiəlik ideologiyası əsasında ilk dəfə mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətini yaratdı. Azərbaycan dilini dövlət və diplomatiya dili səviyyəsinə yüksəltdi. Azərbaycan elmi və mədəniyyətini bir yerə topladı. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra azərbaycanlıq maarifçilik ideologiyası

biçimində öz inkişafını davam etdirir, özündə Şərq və Qərb dəyərlərini birləşdirir. XIX əsr Azərbaycan maarifçilik ideologiyasının banisi M.F.Axundzadə “mali” və “hüquqi” bərabərlik ideyasını irəli sürür, insan və cəmiyyət problemini önə çəkir, ictimai quruluşu dəyişmək, azad cəmiyyət yaratmaq amalına tapınır. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər olan dövrdə, xüsusən 1875-1920-ci illərdə H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid kimi görkəmli ədəbiyyat xadimlərinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan milli ideologiyası formalaşır. XX əsrin önlərində azərbaycançılıq ideologiyasının milli-fəlsəfi təlim kimi biçimlənməsində “Molla Nəsrəddin” (1906) dərgisinin və molla-nəsrəddinçilərin əvəzsiz tarixi xidmətləri olmuşdur. Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda milli şüurun oyanmasında, azadlıq və demokratiya uğrunda fəal mübarizənin aparılmasında, ana dilinin saflığının qorunub saxlanmasında, vətənçilik ideyasının aşılmasında başda Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküşar, Ə.Haqverdiyev kimi molla-nəsrəddinçilər mühüm xidmətlər göstərmişlər. “Molla Nəsrəddin” dərgisi azərbaycançılıq, “Füyuzat” (1906-1907) dərgisi isə türkçülük ideologiyasının tribunasına çevrilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov kimi görkəmli yazıçı və dövlət xadimlərinin simasında azərbaycançılıq və türkçülük ideologiyası birləşmiş, milli birlik, ana dili, islamçılıq, milli istiqlal uğrunda mübarizə üçün geniş imkanlar açılmışdır. Xalqımızın milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizə 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnmişdir. İlk milli müstəqil dövlətimiz və onun mətbu orqanı olan “Azərbaycan” (1918-1920) qəzeti türkçülük, islamçılıq, vətənçilik ideologiyasını özündə yaşatdı. Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduğu və imperiya əsarətində yaşadığı dövrdə (1920-1990) azərbaycançılıq ideologiyasının qarşısında “Çin Səddi” çəkildi, ıxaxta sovet ideologiyası milli ideologiyamızı sıxışdırıb aradan çıxartdı. 1991-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması milli – mənəvi dəyərlərimizin özümüzə qaytarılmasına, azərbaycançılığın suveren dövlətimizin ideya silahına çevrilməsinə geniş imkanlar yaratdı. Sevindirici haldır ki, bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin aparıcı məfkurəsi azərbaycançılıq ideologiyasıdır.

Azərbaycançılığın 3 özü. Uzaq tarixi keçmişimizdən soraq verən azərbaycançılıq üç özüə əsaslanır: türkçülük, islamçılıq və vətənçilik. Azərbaycan xalqının milli idealı sayılan türkçülük ülgüsü islamçılıq və vətənçilik məfkurəsi ilə birləşik biçimdə tarixi inkişaf prosesi keçirib. Türkçülüynün bünövrəsində öz soykökünə bağlılıq, bütün türk millətinə məhəbbət, vətən əxlaqı dayanır. Dünya xalqları içərisində türklər vətənpərvərlik ilə ad çıxarmış, əxlaqda birincilik qazanmışlar. Türk millətinin böyüklüyü xalqın iradəsinə əsaslanması, dövlətin və qalibiyyətin mənbəyini xalqda görməsindədir. Tarix boyu türklər işğalçılıq siyasəti

yeritməmiş, heç bir yadellinin torpağına göz dikməmiş, lakin dəfələrlə işğallara məruz qalmışdır. Odur ki, türklərin adını və şərəfini ucaltmaq tarixi zərurətə çevrilmişdir. Böyük türkçü Ziya Göyalpın sözlərilə desək, əslində “türkçülük millətini yüksəltmək deməkdir” [5, səh. 31]. Öz tarixi inkişafı boyunca türkçülük mədəniyyət, təhsil, dil, ədəbiyyat və tarix sahələrində güclü olmuşdur. Türkçülük ideologiyasında türk millətinin bütövlüyü və soykökünə bağlılığı, milli şüurun oyanması, “türk milləti” və “türk dili” adlarının dövlət səviyyəsində qəbulu türk tarixi, ədəbiyyat və mədəniyyətinin öyrənilməsi, ümumtürk ədəbi dilinin yaranması, türk millətinin vahid əlifbasının qəbulu, türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin yaranması məsələləri dayanırdı. Türk xalqları arasında vahid ortaq ədəbi dilin zəruriliyi ideyası ilk dəfə 1880-ci illərdə İsmayıl Qasıralı tərəfindən ortaya atılmış, “dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı irəli sürülmüşdür. Filologiya üzrə elmlər doktoru A.Əliyeva (Kəngərli) İ.Qasıralının ortaq türk dili məsələsinə münasibətilə bağlı yazır: “Qasıralıya görə, millətin kimliyi onun dilindən başlanır və türk xalqlarını bir-birini görəncə tanımaq, sevmək, öz milli mənliliyini dərk etmək üçün, vahid, güclü millətə çevrilmək üçün mütləq vahid dildə-ümumtürk ədəbi dilində qonuşmalıdır” (4, səh.253). Görkəmli türkoloq Z.Göyalp da M.F.Axundzadə və İ.Qasıralını türkçü ziyalılar kimi qəbul edir, onların fəaliyyətinə yüksək dəyər verirdi. Bununla yanaşı, “Türkçülüyn əsasları” (1991) əsərində türkçülüyn vəzifəsini xalq içində qalmış türk mədəniyyətini ayıraraq tapmaqda və bu mədəniyyətə qərb mədəniyyətini aşılamaqda görürdü. Ona görə də yazırdı ki, ictimai inamımızın birinci düsturu bu cümlə olmalıdır: “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm” (5, səh.63). Beləliklə, ümmətçilik təkə dini birlik forması kimi deyil, ideoloji inanc forması kimi meydana çıxır. Azərbaycançılığın ideoloji qaynaqlarından biri olan ümmətçilik islamın yaranması ilə meydana çıxır, türkçülüklə bərgə inkişaf mərhələsi keçirir, islami dəyərlərə söykənərək vətən əxlaqının formalaşmasına xidmət edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev milli mədəniyyətimizin qaynaqlarının zənginliyi ilə bağlı demişdir: “Biz azərbaycanlılar öz tariximizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, öz doğma ana dilimizlə fəxr edirik. Bunlar hamısı bizim milli mədəniyyətimiz, milli məənəvi dəyərlərimizdir, bunlara görə də bizim islam dininə, islam mədəniyyətinə mənsub olduğumuzla da fəxr edirik” (3, səh.77). Təqdirəlayiq haldır ki, xalqımızın Nizami, N.Tusi, Nəsimi, Füzuli, Qətran Təbrizi, Ş.İ.Xətayi kimi klassik sənətkarları dünya sivilizasiyasına qiymətli töhfələr vermiş, islam mədəniyyətini zənginləşdirmişlər. Göründüyü kimi, Azərbaycan ideologiyasının sarsılmaz dayaqları olan türkçülük, islamçılıq və vətənçilik müstəqil dövlətimizin atributlarına çevrilmiş vahid milli ideologiya çərçivəsində Azərbaycan övladlarını və xaricdə yaşayan soydaşlarımızı birləşdirmişdir. Hər il dekabrın 31-də Bakı şəhərində dünya

azərbaycanlılarının ənənəvi toplantılarının keçirilməsi milli birliyimizin, vahid vətən ideologiyamızın məntiqli nəticəsi kimi səslənir.

Azərbaycan ideologiyasının formalaşmasında milli mədəniyyətimiz də həlledici amilə çevrilmişdir. Özündə vətən və xalq anlayışlarını birləşdirən milli mədəniyyətimiz xalqda vətən əxlaqı tərbiyə etmək vəzifəsini həyata keçirir. Milli ideologiyamızın əsas ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dili çıxış edir. Ona görə də Azərbaycan dilini qorumaq, onun saflığı təmizliyi qayğısına qalmaq hər bir vətən övladının əxlaqi borcu, vətəndaşlıq vəzifəsidir.

Nəticə. Azərbaycançılıq Azərbaycan xalqının milli ideologiyasıdır. Bu ideologiyanın özündə Azərbaycan xalqının, Azərbaycanı özünə vətən sayan soydaşlarımızın etnik, milli, dini və sosial hüquqlarının birliyi ideyası dayanır. Azərbaycançılıq ideologiyası xalqın idealına və cəmiyyətin əxlaqına söykənir. Eyni zamanda türkçülük, islamçılıq və vətənçilik amalına əsaslanır. Azərbaycan ideologiyasında gen, din, dil və vətən birliyi üzvü surətdə birləşir və vahid məfkurə silahına çevrilir. Azərbaycançılıq ideologiyası Məzdek, Babək kimi görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizədə təşəkkül tapır. Hüquqi və demokratik dövlətin qurulmasında da bu ideologiya öz sözünü deyir. İnanırıq ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi ideali sayılan azərbaycançılıq dünya durduqca yaşayacaq, sonucda vahid turançılıq ideologiyasına qovuşacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Mətbuat və publisistika problemləri .Bakı : “Elm”, 2008
2. Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı :Azər nəşr, 1994.
3. Əliyev P., Əhmədov H, Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: “Təhsil” 2006
4. Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük . Bakı: “Elm” 2002
5. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları . Bakı : “Maarif” ,1991
6. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri . III cild. I cild . Bakı : “Elm” ,2008

Я.Дадашлы

Возникновение и развитие идеологии азербайджанства

Резюме

В статье рассказывается о сути идеологии азербайджанства и об основных ее особенностях. Рассматриваются вопросы возникновения и развития идеологии азербайджанства, приоритеты, вопросы

азербайджанства и государственности. Разъясняется роль идеологии азербайджанства в пути развития национальной культуры. Раскрываются особые заслуги классических азербайджанских писателей в пути развития идеологии азербайджанства. Азербайджанство называется национальной идеологией Азербайджанского народа, на основе его стоит национальные, Этнические, религиозные и социальные равноправие азербайджанцев всего мира. Азербайджанство является основным национальным пафосом у тех, которые считают Азербайджан своей родиной. В статье показывается исторические заслуги Бабека, Ш.И.Хатаи, М.Э.Расулзаде, которые боролись за свободу азербайджанского народа. Эта идеология имеет очень важное значение в создании правового и демократического государства.

Y.Dadashli

The emergence and development of the ideology of azerbaijanism

Summary

The article deals with the essence and main features of the ideology of Azerbaijanism. The emergence and development of Azerbaijaniism, the three foundations, the issues of Azerbaijanism and statehood are clarified. The role of the ideology of Azerbaijanism in the development of national culture is explained. It explains the services of classical Azerbaijani writers in the development of Azerbaijani ideology.

Azerbaijan ideology is called national ideology of Azerbaijan people. It depends on national, ethnic, religions, social rights of azerbaijanians. In the article it is said about the rights for independence which is held by Babek, Sh.I.khatayi and M.A.Rasulzadeh. This ideology helps the establishment of democratic slate.

The ideology of azerbaijanism is based on morality and ideal society people. At the same time, the idea of turkism, islamism and is based on patriotism. Azerbaijani ideology, religion, language and patriotic union and a common ideology becomes a member of the armed compounds in gen. The ideology of azerbaijanism formed in the struggle for national independence of Mazdak, Babak, as outstanding historical personality. This ideology is also a say in establishing legal and democratic state. We believe that the independent state of Azerbaijan, which is considered the political ideals of azerbaijanism ideology will live forever end, united will play in turan.

Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Н.А.СУЛТАНЛЫ

БГУ

Доктор философских наук

sultanli@mail.ru

ИРАКСКИЙ НОВЕЛЛИСТ ЭДМОН САБРИ - МАСТЕР КОРОТКОГО РАССКАЗА

Açar sözlər: Edmon Səbri, qısa hekayə, humanizm , yeni realizm, "Zülmədən qaçış"

Key words: Edmon Sabri, the short story, humanism, new realism, "Running out of darkness"

Ключевые слова: Эдмон Сабри, короткий рассказ, гуманизм, новый реализм, Бегство из тьмы.

Эдмон Сабри - иракский новеллист, драматург, один из ярких представителей иракской литературы пятидесятих и шестидесятих годов, представитель иракского литературного течения "новый реализм" сыграл огромную роль в развитии современной иракской прозы. Сабри родился в 1921 году в Багдаде. В 1951 году окончил экономический факультет багдадского университета. Литературную деятельность начал в 1948 году с короткого рассказа "Нет квартала" (ماكو حارة) опубликовав его в газете "Голос свободы" (صوت الاحرار) под именем Эдмон Сабри Разуг. (3,50)

Первым сборником новелл Сабри был сборник "Жатва слёз" (حصاد الدموع) 1952 г. После этого сборника им было издано еще 12 сборников рассказов и 3 пьесы.

Творчество Сабри можно разделить на три периода. Первый период был подготовительным, когда течение "новый реализм" ещё не было окончательно сформировано. Этот период соответствует 50-60гг., самым тяжёлым дням иракского народа, годы, когда властвовал "чёрный режим" Нури Саида. В эти годы очень редко можно встретить политические и социальные темы в творчестве иракских писателей. Это были годы кровавого террора, арестов иракской интеллигенции, подавление свободы слова. Сабри в эти годы уделяет внимание любовным и семейно-бытовым темам. Сборник "Обманутые надежды" (خيبة الامل) был издан в этот период.

Второй период творчества Эдмона Сабри соответствует 58-63гг., после июльской революции 1958 года. Это был самым плодотворным периодом творчества Сабри и начался он с издания сборника рассказов

"Бегство из тьмы" (هارب من الظلم), где Сабри смело, описывает ужасы "черного режима".

В третьем периоде творчества (1963 – 1975) Эдмон Сабри остаётся верен прежним темам, создаёт произведения с остро поставленными политическими и социальными проблемами, однако высказывает свои взгляды осторожно, порой завуалировано.

В Ираке меняется власть, во время которой многой иракской интеллигенции приходится иммигрировать. В эти годы он издаёт свой сборник рассказов "Когда жизнь становится дешёвой" (عندما تكون الحياة رخيصة). В 1975 году Эдмон Сабри погибает в автомобильной аварии при очень странных обстоятельствах.

Один из любимых жанров Сабри был жанр короткого рассказа. Характерной чертой рассказов Сабри был незначительный объём и неожиданная концовка. В своих рассказах Сабри высмеивал пороки человечества, очень тонко раскрывая его натуру, буквально на двух - трех страницах.

Персонажи Сабри очень реалистичны, они будто "живут" на страницах. Например, рассказ "Расходы на похороны" (نفقات الدفن) из сборника "Когда жизнь становится дешёвой" героями движет алчность и жадность. Старая женщина, мать двух сыновей присмерти. Однако её сыновей и невесток интересует лишь коробка, которую мать прятала под подушкой.

"Ещё до болезни её сын Хамди обнаружил, что его мать прячет под подушкой жестяную коробку из-под сигарет, плотно завернутую в старые тряпки, говорят, что это расходы на похороны". (5,60)

Невестки устроили скандал, кому достанутся эти драгоценности. Однако судьба посмеялась над ними. В коробке оказались "государственные кредитные билеты", давно потерявшие свою ценность и ничего не стоящие. Ужасная сцена разыгралась на глазах умирающей матери.

"Они - бедняки и хоронить мать им приходится на свои последние гроши, без мраморной плиты на могиле, без молитв и чтеца". (5,69)

Эта новелла напоминает новеллу французского классика Ги Де Мопассана "В лоне семьи", где летаргический сон скупой старухи госпожи Караван обманул её наследников, которые переругались друг с другом. Каков был их ужас, когда старуха проснулась и обнаружила пропажу своих вещей. (5,61)

К героям рассказа "Расходы на похороны" рождается жалость, как к людям, чья жизнь, общество сделало их такими антигуманными, расставляя на каждом шагу ловушки и западни.

Разумеется, мы помним у Сабри и других героев, бедняков, угнетённых и придавленных невзгодами жизни, однако добрых,

наделенных хорошими человеческими качествами, таких как Хутхут из рассказа "Асфальтировщик", который приезжает в столицу на заработки, чтобы справить свадьбу с любимой девушкой. Его работа состояла из помешивания котла со смолой в ночное время. Хутхут погибает, упав в котёл со смолой. В деревне у него остаётся большая семья. "Со всех концов страны нищие и безработные стекались в Багдад в поисках лучшей доли. Однако одним везло, а другие погибали от непосильного труда или попадали в тюрьму", как герой рассказа "Похититель собак" (سارق الكلاب). Хасан один из той огромной армии безработных, кого нищета толкнула на путь "преступления".

Около шести месяцев Хасан бродил в поисках работы. Случайно, ему представляется возможность, очень легко заработать деньги. Он находит в газете фотографию пропавшей белой собачонки, за которую обещали награду, тому, кто её найдёт.

"Больше всего Хасана удивил тот факт, что у собачки есть фотография и что за возврат её тратят такие большие деньги". (4,40)

Случай улыбнулся Хасану, он случайно встречает мальчишек, которые на улице тащат собачонку на грязной верёвке. Хасан отнимает у них собаку и идёт по адресу, указанному в объявлении. Это был роскошный белый особняк, где Хасан встречает хозяйку, расстроенную пропажей своей собачонки Буби. Хасан в этот момент очень позавидовал собачке. Хасан получает обещанную награду и живет на эти деньги несколько месяцев. Не найдя работы Хасан стал искать объявления о пропаже собак, но так и не найдя ничего, решил сам похищать собак и возвращать их за награду. С первой же попытки Хасан терпит неудачу и попадает в тюрьму.

Герои коротких рассказов Сабри живут, страдают, борются, далеко не всегда судьба улыбается им. Однако их объединяет стремление к счастью, свободе, к поискам путей к лучшей жизни. Но самое главное, рассказы Сабри проникнуты большой любовью к людям - это одна из черт, присущая представителям "нового реализма". Недаром рассказы Сабри называют "гуманистическими". (6,1)

Некоторые короткие рассказы Сабри можно назвать "рассказы - смех сквозь слёзы". Новеллы из сборника "Когда жизнь становится дешёвой" относится к этой категории, как например, рассказ "Собаки съели моё пальто" (أكلت الكلاب معطف). Герой рассказа Джалис работает в столовой для бедных бесплатно. Зато он в конце работы может взять объедки и таким образом не голодать. Он трудится с раннего утра до ночи. Однажды придя утром на работу, он понял, что столовая обанкротилась и закрылась. Раздумывая над своей тяжелой судьбой, Джалис возвращается домой и на своём пути он встречается трёх

голодных собак, которые нападают на него, рвут на нём его старое пальто. Джалис еле спасается от них. На другой день он, проходя по этой же дороге, увидел, что все собаки напавшие на него мертвы. Оказалось, что в карманах пальто было средство от моли, съев вместе с пальто Джалиса, они отравились. В этом рассказе автор остро ставит проблему безработицы. Джалис в конце рассказа задаёт риторический вопрос "О Аллах! Когда же небо прояснится от туч?". (5,77)

Касаясь темы "маленького человека" и трагизма его существования в классово антагонистическом обществе Сабри описал, как это общество породило в бедняке умение приспосабливаться в сложившейся тяжелой ситуации. Примером этому может служить рассказ "Все они мои дети" из сборника "Когда жизнь становится дешёвой".

Это – корокий юмористический рассказ. Однако он столь же весел, сколь и печален. Ибо за забавной ситуацией рассказа скрывается большое человеческое страдание. Рассказ ведется от имени первого лица. В рассказе описывается неудачливый парикмахер, которому из-за отсутствия клиентов приходится стричь своих детей. Парикмахером стал он, по-видимому, не по призванию, а в силу каких-то неизвестных нам обстоятельств, ибо умением в парикмахерском деле он не отличался: брался за бритву неуверенно, его руки дрожали, и при каждом взмахе бритвой он в страхе приговаривал: "О Аллах, прости меня ты же, видишь, что я не хотел этого!". (5,77)

Ужасным был час первого испытания, когда к нему пришел первый клиент, рассказчик новеллы. Тревога парикмахера передалась всей семье, жене и детям. "Жена и дети с ужасом наблюдали за процессом бритья и стрижки, так как он впервые стриг чужого человека". (5,77)

Испытание закончилось неудачей для парикмахера, на этом закончилась его парикмахерская карьера.

Комична и внешность парикмахера. "Он был маленького роста с круглой лысиной, такими изображают головы святых на иконах церкви. На глазах у него были надеты очки с толстыми стеклами, из-под которых его глаза казались двумя гаснущими угольками или глазами мертвой кошки. Зазывал он прохожих, будто бы просил милостыню". (5,76)

Автор рассказа не описывает нужду, невзгоды, которые терпит семья парикмахера – неудачника. Всё это остается за кадром, об этом читателю приходится лишь догадываться, что этот несчастный вложил последние гроши в свою лавку. Этот внешне юмористический рассказ проникнут настроением тоски и безысходности.

Вспомним короткие юмористические рассказы классика азербайджанской литературы XIX века Джаилия Мамедгулизаде с комедийными ситуациями, за которыми, однако, скрываются человеческие страдания. Это рассказы "Цирюльник", "Почтовый ящик", "Барашек", "Петушок Пирверди" и другие.

Например, в рассказе "Цирюльник" выведен образ цирюльника Уста Гусейна, который ради своей выгоды, вместо того, чтобы помочь истекающему кровью ребёнку, уговаривает отца мальчика сначала подстричь его, приговаривая: "Не подобает мусульманину ходить в таком виде. И не стыдно тебе говорить, что у Мамеда – Вели из носа течет кровь? Это Аллах карает тебя!"

Анализируя творчество двух писателей реалистов Джамиля Мамедгулизаде и Эдмона Сабри, надо отметить глубокое созвучие творческих принципов, главными из которых является художественное выражение правды о своем времени и народе, высокое служение идеалам добра и справедливости.

Эдмон Сабри, как и многие арабские писатели не обошел женский вопрос на Востоке. Во многих своих коротких рассказах писатель коснулся места женщины в обществе, образования и воспитания. Примечателен рассказ "Встреча" (لقاء) из сборника "Бегство из тьмы", тема которого перекликается с идеями арабского просветителя Амина Касыма, автора книг "Освобождение женщины" (1899 г.) и "Новая женщина" (1900 г.) названия которых говорят сами за себя.

Была счастливая семья: он, она и их сын – Тарик. Он работал, обеспечивал семью, она сидела дома воспитывала сына. Он внезапно умирает. Она остается с маленьким сыном, без заработка, потому что не была подготовлена к такой ситуации. "Именно об этом писал Амин Касым, ограничивая проблему личной семейной жизни женщины, считая для неё возможным при необходимости зарабатывать на жизнь себе и детям. При этом рекомендовал им круг занятий – воспитание детей, медицина и преподавательская работа в случае, если потеряет главу семьи". (1,217)

Чтобы как-то жить, Она выходит второй раз замуж за человека, который не принял её сына. Ей пришлось отдать его в интернат, за который платил её муж. Проходят годы, но однажды оплата прекращается и Тарику приходится уйти из интерната. Мальчик возвращается в свой квартал. Однако ни дома, ни матери там уже не было. Тарику приходится устраиваться на работу слугой в лавку мясника, который избивает и унижает его. Мать свою он почти не помнит, иногда мальчики дразнят его: "Твоя мать падшая женщина, хотя Тарик не знал, что это означает". (4,20)

Однажды не выдержав побоев хозяина, Тарик избивает его и убегает, но впоследствии попадает в тюрьму. "В этот день в тюрьме шли ремонтные работы и в одну большую камеру поместили мужчин и женщин, которых называли падшими женщинами. Тогда Тарик понял, что это означает". (4,22)

Была очень жаркая погода и от духоты в камере Тарик теряет сознание. "Придя в себя, он увидел незнакомую женщину, склонившуюся над ним. Вдруг он заметил серёжку на её ухе, которая показалась ему знакомой". (4,24)

Он помнил, когда мать укладывала его спать, эта серёжка всегда была у него перед глазами. На этом рассказ "Встреча" заканчивается. Женщина, не подготовленная устоять на ногах после смерти кормильца, воспитать ребёнка, обречена пасть на дно, что и случилось с матерью Тарика.

Эдмон Сабри в своих коротких рассказах избегает давать прямых ответов на затронутые им серьезные социальные проблемы. При чтении рассказов Эдмона Сабри мы видим, в них, психологические сцены, которые, однако, не оторваны от реальной жизни. Жизнь приносит героям Сабри тяжелые испытания, но они не ломаются под их тяжестью и не изменяют своим принципам. Такой подход писателя к проблемам жизни доказывает его принадлежность к литературному течению "новый реализм".

Литература:

1. Левин З.И "Развитие основных течений общественно политической мысли в Сирии и Египте", Москва, 1972г.
2. الدكتور عمر الطالب "الفن القصصى في الأدب العراقي الحديث"، بغداد، ١٩٧١
3. عبدالله أحمد "الأدب العراقي"، بغداد، ١٩٧٧
4. ادمون صبري "هارب من الظلم" أقاصيص، بغداد، ١٩٦٠
5. ادمون صبري "عندما تكون الحياة رخيصة"، بغداد، ١٩٦٧
6. https://ar.wikipedia.org/wiki/ادمون_صبري/

N.Sultanlı

**Edmon Səbri müasir iraq ədəbiyyatında qısa hekayə ustası kimi
Xülasə**

Novellist, dramaturq Edmon Səbri (1921-1975) müasir İraq ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsidir. Səbri bir çox novella məcmuəsinin, povestın və dramın müəllifidir. Məqalə Səbrinin qısa hekayələrinə həsr olunub. "Zülmədən qaçış" və "Həyat ucuz olanda" məcmuələrinin bəzi hekayələri nümunə kimi göstərərək, yazıcının çox mühüm sosial məsələləri son dərəcədə yığcam bir şəkildə, məharətlə əks etdirmək baxımından Çexov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mopassan kimi dünyaca məşhur ədiblərin davamçısı kimi qiymətləndirilə bilər. Məqalədə Səbrinin yaradıcılığının üç mərhələdən ibarət olduğunu qeyd edilir. Ədibin hekayələri bu üç mərhələdə İraqın Nuri Səidin "qara rejim" günləri, iraq xalqının sosial problemləri, şərqdə qadının vəziyyəti əks etdirilmişdir. Səbrinin yaradıcılığı onun "yeni realizm" ədəbi cərəyanının nümayəndəsi olmasının ən bariz təsdiqidir.

N.Sultanlı

**Edmon Sabri as a master of the short story in modern Iraq literature
Summary**

Novelist, playwright Edmon Sabri (1921-1975) is a brilliant representative of contemporary Iraq literature. Sabri is the author of many novels, narrations and dramas. The article is devoted to Sabri's stories. A few examples of "Running out of darkness" and "When life becomes cheap" are examples of the most important social aspects of the writer, and Sabri is a follower of world-famous writers such as Chekhov, Jalil Mammadguluzade, and Maupassant. The article notes that Sabri's creations consist of three stages. The stories of the writer are reflected in these three stages of Nuri Said's "black regime" in Iraq, and the social problems of the Iraqi people, and the situation of the woman in the east. Sabri's creativity is the most obvious confirmation of his being a representative of the "new realism" literary movement.

Rəyçi: Aida Qasımova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞAKİR CƏFƏROV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ceferov.shakir@yandex.ru

**MİR CƏLALIN YARADICILIĞINDA
ANA MƏHƏBBƏTİ İLƏ VƏTƏN SEVGİSİ
BİR-BİRİNDƏN AYRILMAZDIR**

Açar sözlər: Ana məhəbbəti, Vətən sevgisi, romantik sənətkar, xalqına bağlılıq, milli sərvətimiz

Key words: Maternal love, love of the motherland, romantic master, commitment to the people, national wealth

Ключевые слова: Материнская любовь, любовь к родине, романтический мастер, приверженность к народу, национальное богатство

Həyatımızın və məişətimizin müxtəlif sahələrini özünəməxsus məharətlə təsvir edən Mir Cəlalın əsərlərində vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik motivləri başlıca rol oynamışdır. Mir Cəlal “Dirilən adam”, “Təzə şəhər”, “Yolumuz hayanadır”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab” və s. irihəcmli roman və povestlər, vətənpərvərlik ruhunda günümüzə səsleşən maraqlı hekayələr yazmışdır.

Ədəbiyyatşünas alim Məmməd Arif qeyd edirdi ki, onun (Mir Cəlal Paşayev nəzərdə tutulur) satirik qələmində bəzən Cəlil Məmmədquluzadənin, bəzən də Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin cizgilərinə rast gəlirik. Lakin Mir Cəlalın yumor və satirası özünəməxsusdur. “Bostan oğrusu”, “Möhür”, “Qoltuq radiosu”, “Mərd və namərd” və s. bu səpkidə qələmə alınmış hekayələrdəndir. Mir Cəlal yaradıcılığında “Ötən günlər dəftərindən” adlandırdığı yumoristik hekayələri də həmişə oxucuların diqqət mərkəzində olmuş, müəllifinə rəğbət qazandırmışdır.

Onun “Göz”, “Peşmançılıq”, “Kərpic məsələsi”, “Gözün aydın”, “Badamın ləzzəti”, “Anket Anketov”, “Əməli saleh”, “Vətən oğlu” kimi hekayələri bu gün də sevilə-sevilə oxunur. “Vətən oğlu” hekayəsində əsl vətənpərvərlik ideyası böyük ilhamla qələmə alınmışdır. Əsərlərində yaxın və uzaq ellərdə vuruşan hər bir azərbaycanlının obrazını canlı yaratmışdır. Vətənə, anaya əvəzolunmaz sevgi onun yaradıcılığında xüsusilə qabarıq şəkildə diqqət çəkəndir. Məsələn, “Vətən yaraları” hekayəsində ədib qeyd edir ki, bəşəriyyət hamısı analar qəlbi ilə yaşasaydı, dünya başdan-başa bir cənnət olardı (**Mir Cəlal. “Vətən yaraları”. Bakı, “Azər nəşr”, 1943, 12 s.)**

Mir Cəlal müəllimin yaradıcılığında Vətən sevgisi və xalqına bağlılıq kimi bəşəri duyğular dərin təsir qüvvəsinə malik real həyat həqiqətləri ilə

təsvir edilmişdir. Doğma Vətənimizə yadellilərin müdaxiləsi, görkəmli ədibi daima hiddətləndirmiş, bir an belə rahat buraxmamışdır. Onu düşündürən Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü olmuşdur. Bu nisgillə yaşayan ədib qeyrət qalasına bənzəyən təkrarolunmaz - “Bir gəncin manifesti” əsərini araya-ərsəyə gətirmişdir.

Mir Cəlalın ən məşhur əsəri “Bir gəncin manifesti” romanıdır desək, yəqin ki, səhv etmərik. Sovet dövründə bu əsər təkcə, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın təqdir etdiyi roman yox, həm də sözün həqiqi mənasında oxucuların stolüstü kitabı olmuşdur. Romana bu sevginin həqiqi və əsas səbəbi nədir? Fikrimizcə, bu səbəbi görkəmli tənqidçi M.Arif çox dürüst müəyyənləşdirmişdir. 1957-ci ildə qələmə aldığı “Azərbaycan sovet romanı” məqaləsində tənqidçi yazırdı: “Bir gəncin manifesti” vətənpərvərlik ehtirası ilə yazılmışdır” M.Arifin fikrincə, bu vətənpərvərlik ehtirası romanda dolğun əks olunmuşdur. Bu “dolğun”luğun birinci və əsas şərtini tənqidçi romanın “eposa meyllilik”ində görmüşdür. Onun “Bir gəncin manifesti”ni S.Rəhimovun “Şamo”su ilə müqayisə etməsi çox ciddi mətləblərdən xəbər verir. M.Arif müqayisəni yalnız ona görə aparmır ki, “Şamo” romanının mövzusu “Bir gəncin manifesti” romanının mövzusundan çox da fərqli deyildir (**Təyyar Salamoğlu. “ Mir Cəlal nəsrinə və müasirlik”. Bakı, “Orxan” NPM, 2018, 136s.).**

Ədib əsərində dünyanı bir yumru top gözündə görən ingilislərin azğın niyyətlərini böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Əsərdə maddi zənginliyi hər şeydən uca tutan, özümüzə qənim kəsilən tacir obrazını müəllif məharətlə yaratmış, xalqımızı milli birliyə çağırmışdır.

Xalqının ağır güzəranını, haqsızlığı, rüşvətxorluğu, özbaşınalığı, ümumiyyətlə, bu məşəqqətli qəm bazarında bütün insanların həyat tərzini məharətlə oxucusuna çatdırılmışdır.

Milli sərvətimiz olan “Yusif-Züleyxa” xalçasını bazara satmağa aparan Sona obrazı əsl vətənpərvərlik nümunəsidir. Oğlu Mərdanı həbsdən qurtarmaq naminə iyirmi ildən artıq evində saxladığı “Yusif-Züleyxa”sını satmağa gətirən Sonanın ingilisi görəndə ürəyində bir ikrah hissi baş qaldırır. Tacir nə qədər çalışırsa, Sona böyük qürur hissi ilə:

-İtə ataram, yada satmaram! - deyir.

Bu qəti rədd cavabı Sona obrazında milli oyanış idi. Namuslu, qeyrətli ananın qətiyyəti yüzlərlə vətəndaşın sevinci, Azərbaycan xalqının yadellilər üzərində qələbə təntənəsi idi. Müəllif bu əsəri ilə ədəbiyyatımızda milli birlik ideyası ilə səsləşən, təməli milli mentalitetimizdən yoxruluş möhtəşəm bir ana abidəsi ucaltmışdır.

Mir Cəlal yaradıcılığında Vətən sevgisi möhkəm təməli olan sütunlar üzərində dayanmışdır. Humanizm və vətənpərvərlik, azadlıq, bərabərlik və millətlərin qardaşlığı ideyaları Mir Cəlal yaradıcılığında

mühüm yer tutur. Vətənə məhəbbət ideyası romantik əsərin ruhunu, canını təşkil edir. Doğma Vətəni sevməyi, ona əsl övlad məhəbbəti ilə xidmət etməyi romantik əsərin lirik qəhrəmanı özünün yüksək ideali, müqəddəs borcu hesab edir.

Vətənin tarixi keçmişi, müstəmləkə şəraitindəki ağır, dözülməz vəziyyəti, onun işıqlı sabahına inam, vətən övladının ətəlat və cəhaləti lirik qəhrəmanın zəhnini məşğul edən problemlərdir. Vətən sevgisi romantik sənətkar olan Mir Cəlal müəllimin ərsəyə gətirdiyi “Bir gəncin manifesti” romanında və müharibə mövzusu ilə bağlı olan hekayələrində özünəməxsus səciyyəvi, təbii və rəngarəng boyalarla vəsf edildiyindən, onun bədii təsvir və tərənnüm üsulları da birbirindən seçilir.

Vətən məhəbbəti ideyasının onun hekayələrindəki ifadə şəkillərinin timsalında bu əlvanlığı, rəngarəngliyi aydın görmək olur. İncəlik, gözəllik, zəriflik vurğunu olan Mir Cəlal ana yurdun zəngin təbiətini, gözəl adət-ənənələrini, əxlaq nümunələrini vəsf edəndə, oxucunun nəzərində doğma diyarı odlı məhəbbətlə sevən, xalqın mənəviyyətinə səcdə edən, əxlaq davranışına və insanlardakı estetik gözəlliyə heyran olan, saf, səmimi, Vətən məhəbbətini tərənnüm edən əməlpərvər, sülhpərvər, vətənpərvər nasir kimi canlanır.

Romantik əsərin lirik qəhrəmanın nəzərində Vətən ən müqəddəs anlayışdır - anadır. Ana məhəbbəti ilə Vətən sevgisi bir-birindən ayrılmazdır. Mir Cəlal söz sənətkarı kimi bütün bu gözəllikləri qəhrəmanlarının vasitəsilə öz əsərlərində tərənnüm etmiş və oxucuda elə təəssürat yaranır ki, Azərbaycan təbiətinə görə dünyanın ən məftunedici guşələri sırasındadır. Romantik sənətkar doğma yurdun zəngin təbii sərvətlərini, insanı rıqqətə gətirən sıldırım qayalarını, keçilməz meşələrini, heyranedici düzənliklərini, gen tarlalarını, şəfaverici sərin bulaqlarını, bağlı-bəhərli məskənlərini coşqun ilhamla təsvir və tərənnüm etmişdir.

Mir Cəlalin yaratdığı müxtəlif əsərlərdəki romantik qəhrəman Vətənin müqəddəsliyini uca tutan, ədalət və şəxsi azadlığı uğrunda mübariz, bərabərliyə və sosial tarazlığa üstünlük verən, Vətən yolunda, xalq yolunda canından keçməyə hazır olan fəal ziyalı, vətəndaşdır, öz məsləkində, yolunda möhkəm və mətanətlidir (Ramiz Dəniz.“Qəblərdə yaşayan Mir Cəlal”. Bakı, “Yurd” NPB, 2008,160 s.).

Ədəbiyyat

1. Mir Cəlal. “Vətən yaraları”. Bakı, Azərnəşr, 1943,12 s.
- 2.Himalay Ənvəroğlu (Qasimov). “Sənət və sənətkarlıq məsələləri yeni düşüncə müstəvisində”. Bakı, “Elm və təhsil,” 2011, 366 s.

3. Təyyar Salamoğlu. "Mir Cəlal nəsrinə və müasirlik", Bakı. "Orxan" NPM, 2018, 136 s.

4. Ramiz Dəniz. "Qəblərdə yaşayan Mir Cəlal." Bakı, "Yurd" NPB, 2008, 160 s.

Ш. Джафаров

**В творчестве Мир Джалала любовь к Родине неразрывно
связана с любовью матери**

Reziome

Мотивы патриотизма, интернационализма сыграли важную роль в произведениях Мир Джалала, который описывал различные аспекты нашей жизни уникальным образом. Идея подлинного патриотизма вдохновила историю «Сын Родины».

В своих произведениях он создал живое изображение каждого азербайджанца, который сражался в близких и далеких странах. Непревзойденная любовь к родине и к матери, особенно поражает ее творчество. Например, в рассказе «Родимые раны» писатель отмечает, что если человечество будет жить материнскими сердцами, мир станет раем. В творчестве Мир Джалала человеческие эмоции, такие как любовь к Родине и приверженность к народу, описываются реальными истинами, которые имеют глубокое влияние.

Вмешательство иностранцев на родину всегда вызывало возмущение у выдающегося писателя и не оставило его спокойным на мгновение. Его забота была независимость и целостность страны. В глазах лирического героя романтического произведения, Родина самое священное понятие, Родина - мать. Любовь к Родине неотделима с материнской любовью.

In the Mir Jalal's creativity, love for the Motherland is inextricably linked with the mother's love

Summary

The motives of patriotism, internationalism played an important role in the Mir Jalal's works, who described various aspects of our life in a unique way. The idea of genuine patriotism inspired the story "Son of the Motherland". In his works he created a live image of every Azerbaijani who fought in close and distant countries.

Unsurpassed love for the motherland and for the mother, especially striking her creativity. For example, in the story "The homeland wounds", the writer points out that if the world lives with maternal hearts, the world will become a paradise. In the Mir Jalal's creativity, human emotions, such as love of the Motherland and adherence to the people, are described by real truths that have a profound influence.

The intervention of foreigners to our country always aroused indignation among the outstanding writer and did not leave him calm for a moment. His concern was the independence and integrity of the country. In the mind of the lyrical hero of the romantic work, the Motherland is the most sacred concept, the Motherland is the mother. Love for the Motherland is inseparable from maternal love.

Rəyçi: Himalay Qasimov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏHLA HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası
Email.hshahla43@gmail.com

ƏBÜLHƏSƏN HEKAYƏLƏRİNDƏ BƏDİİ PORTRETİN TƏZAHÜRÜ

Açar söz: Əbülhəsən hekayələri, bədii portret, ideya, konflikt

Ключевое слово: Проза А.Абугьласана, художественный портрет, идея, конфликт

Key word: Narration A.Abdulhasan, artistic portret, idea, conflict

Elmi-nəzəri fikirdə portret təhkiyə və sözlə ifadə sistemlərinin, sujet və konfliktin, yazıçı təsvirlərinin, ədəbi kompozisiyanın, əsərdəki obrazlar aləminin qarşılıqlı münasibətlərinin, davranışlarının bədii-estetik nəticəsi kimi şərtlənir.

Yazıcının həyatı müşahidələri, şəxsiyyəti, sənətkarlığı onun müraciət etdiyi mövzu ilə, yaratdığı obrazlar aləmi ilə bədii təsdiqini tapır.

Portret ümumilikdə həyatın, gerçəkliyin zaman çərçivəsində yazıçı ideyasına bürünmüş vəziyyətdə görünüşü, dövrün, mühitin və ya real gerçəkliyin konkret təqdimi kimi səciyyələnir (1. 13).

Bədii portret, həmçinin həyatın, varlığın insan təfəkküründəki əksi, insanın həyata münasibəti və müşahidələrinin təfəkkürdə alınan modeli kimi ədəbiyyatda estetik təsdiqini tapır, konkret həyat lövhəsi, obraz və ya predmetlərin kompleksi, yaxud bədii nəticəsi kimi reallaşır (1.32). Bu baxımdan, portret bədii ideya ilə şərtlənən əsas amilə çevrilir.

Bədii əsərdə müəllif ideyasının əsas daşıyıcısı obrazlar aləmi olduğundan onlarda gerçəklənən ictimai mühitin və ya fərdi aləmin bütöv bir mənzərəsi məhz, portretin verdiyi bədii imkanlar vasitəsilə səciyyələnərək əsərdə qoyulan ideya-mövzunun estetik həllinə xidmət edir.

Bu baxımdan əsərin ideyası obrazlar aləmi ilə sıx vəhdətdə qavranılır (2.478.).

Yazıçı ideyasının daşıyıcısı olan obrazlar aləmi vasitəsilə əsərdə müəllifin ideyası, məqsədi ortalığa qoyulur, dövrün, mühitin problemləri, konfliktləri məhz, obrazlar aləminin fonunda portretləşərək estetik həllini tapır.

Bu baxımdan Əbülhəsən yaradıcılığında xüsusən onun hekayələrində müşahidə olunan bədii portret mövzu, ideya və konflikt axtarışları müstəvisində diqqəti çəkir.

Azərbaycan cəmiyyətinin mühüm ictimai-siyasi hadisələri ilə ayaqlaşmaq, obrazların mürəkkəb psixoloji anlarını və dərin ruhi

sarsıntılarını vermək, başlıca bədii konfliktə də məhz bu psixoloji proses zəminində inkişaf etdirmək yazıcının ilk hekayələri üçün səciyyəvi idi.

Mövzusunun asılı olmayaraq Əbülhəsən hekayələrində qəhrəmanın mənəvi təkamül və intibahları əsas yer tutur.

Ədib cəmiyyətdəki inkişafın insanların mənəviyyatında oyada biləcəyi əks-sədanın, ruhi vəziyyətlərinin təsvirinə xüsusi diqqət ayırır (3. 7.).

Digər tərəfdən, bir mühüm məqama diqqət etmək lazımdır ki, Əbülhəsən yaradıcılığı, xüsusən hekayələri mövzu, ideya və konflikt axtarırları baxımından dövrü, mühiti, onu əhatə edən ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələr kontekstində alınaraq təhlilə ehtiyac duyulur.

Ötən əsrin 20-ci illər Azərbaycan bədii nəsrində yeni bir təmayülün təşəkkülünü yalnız ictimai-siyasi hadisələrin dəyişməsinə yeni quruluşla bağlamaq həqiqəti əks etdirmirdi.

Bu dövrdə bədii nəsr, xüsusən hekayə janrı mövzu, ideya və konflikt axtarırları baxımdan deyil, həm də janr, üslub zənginliyi, bədii forma müxtəlifliyi ilə diqqəti çəkirdi.

Kapitalizm və sosializm sistemi arasında gedən mübarizə ədəbiyyata, xüsusilə bədii nəsrə, o cümlədən hekayəyə təsirsiz qalmırdı. Dövrün bədii materialı sırf sənət baxımından deyil, o dövrdə cərəyan edən siyasi-ictimai hadisələr baxımından qiymətləndirilirdi.

Bu dövrdə bədii nəsrin, xüsusən hekayələrin əsas estetik təhlil obyektə yeni sosializm varlığını təsvir etmək, yeni insan və yeni qəhrəmanlar yaratmaq cəhdi idi (4.64-65).

Bədii nəsrin, o cümlədən hekayələrin qarşısında duran başlıca məqsəd və məram həyatı, insanları inkişafda və ya qarşılıqlı anlaşma, sülh şəraitində yaşayan adamların yüksək əhval-ruhiyyəsini yaratmaq səyi idi.

Yeni dövrün yaradıcılıq metodu tam müəyyənləşmədiyindən, siyasi-ictimai hadisələrə münasibətdə mövqelər tam aydınlaşmadığından dövrün proletar cəbhəsinə keçid ləngiyir, kommunist obrazının yaradılmasında sistemslilik var idi.

Ədəbi tənqidin yazıcıları proletar ədəbiyyatı yoluna dəvət etməsindən sonra ədəbiyyatda, xüsusən bədii nəsrə, o cümlədən hekayə janrında canlanma yarandı.

Böyükəgə Talıblı, Hacıbaba Nəzərli, Tağı Şahbazi, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə proletar (burada sırf kommunist, proletar dünyagörüşü nəzərdə tutulmur, yeni bədii nəsr təfəkkürü də buraya daxildir) cəbhəsinə keçməyə başladılar.

Bu yazıcıların yaradıcılığındakı yeni bədii təfəkkür tərzə, hadisələrə yanaşma və təsvir metodu fərqlənir və onları proletar ədəbiyyatına yaxınlaşdırırdı (4.65.)

Dövrün hekayələrində müasir Azərbaycan cəmiyyətinin təsvirinə geniş yer verilsə də, çox vaxt obrazlar sinfilik nəzərindən bədii təhlil obyektinə çevrilirdi.

Buna baxmayaraq hekayələrdə, o cümlədən Əbülhəsənin hekayələrində təsvirini tapan insan obrazında, onu bütün daxili aləmi ilə birgə alan və dövrü, mühiti ilə əlaqəli şəkildə təhlilə çəkən maraqlı bədii portretlər silsiləsi ilə tanış oluruq.

Bu baxımdan “Sofi” hekayəsi mövzu, ideya və ya konflikt axtarırları baxımından Əbülhəsən yaradıcılığında deyil, həm də yeni nərhələdə yaranan əsərlər sırasında fərqli cəhəti ilə seçilirdi.

Ümumiyyətlə, hər bir əsərdəki ideyanın, ictimai mətləbin bədii həllində hekayədə iştirak edən obrazların fərdi və ictimai taleləri, arzu və idealları, əməlləri başlıca vasitədir. Bu baxımdan müəllif fikri adətən əsərdəki surətlərin simasında öz əksini tapır.

Sənətkar əsərinin ideyasını özü üçün konkretləşdirdiyi kimi, həmin ideyanın bilavasitə iştirakçısı olan surətləri də canlı bir insan kimi mürəkkəbliyi və dolğunluğu ilə xəyalən görməyi və bədii sözün qüdrəti ilə başqalarının da təsəvvüründə canlandırmağı bacarmalıdır. Bu cəhətdən surətlərin bədii portretləri əsərdə mühüm rol oynayır (6.212.).

Əbülhəsənin “Sofi” hekayəsi və onun qəhrəmanı da və ya ümumilikdə əsərin arxitektonikasında, mövzu, ideyanın, ictimai mətləbin bədii həllində oradakı surətlərin fərdi və ictimai taleyi, arzu, idealları, əməlləri başlıca vasitəyə çevrilir, müəllif fikri, ideyası əsərdə iştirak edən obrazın bədii görünüşündə ifadəsini tapır.

Ədib hekayədə qoyulan problemi, ideya-mövzunu, konflikt axtarırlarını özü üçün məyyən etdiyi kimi, bilavasitə həmin mövzu-ideya və ya konfliktin daşıyıcısı olan obrazlar aləmini və ya əsərdə cərəyan edən hadisəni də mürəkkəbliyi, dolğunluğu ilə xəyalən görüntülü edir və ya bədii sözün qüdrəti ilə başqalarının da təsəvvüründə canlandırır.

Bu isə əsərdə görümlüüyü, əyaniliyi artıran bədii portretin yaranmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynalli Əbülhəsənin 1930-cu ildə nəşr olunmuş “Boşandı” adlı hekayələr kitabının müqəddiməsində yazırdı:

Əbülhəsən proletar yazıçıların içərisində xüsusi bir mövqeyə malikdir. Bunun üçün onda analiz edici bir kəlam var; onda mövzuları seçmək və tipləri olduqca dərinədən araşdırmaq və onların bütün varlığını açıb göstərmək iqtidarı gözə çarpır” (5. 51.).

Bu cəhətdən yanaşdıqda, mövzu seçimi, tipləri olduqca dərinədən araşdırmaq səriştəsi və ya məharətlə işlənmiş hər hansı bir portret təsviri ilə yazıçı öz surətini oxucunun xəyalında bir növ rəsm edir, onu əyaniləşdirir, təsvirlər və ya portretlər tədricən oxucu qavrayışına köçürülür.

İndilikdə isə oxucunun xəyalında tanımadığı yeni bir surət, şəxsiyyət, insan təbiiliyi ilə canlanır. O, yeni bir insanla tanış olur və onun taleyi ilə daha çox maraqlanmağa başlayır.

Bu baxımdan yazıçı əsərdə qoyduğu ideya-mövzuda və ya konflikt axtarıqlarında ümumiləşən bədii portret vasitəsilə qarşıya qoyduğu məqsəd və məramı nail olur.

Hər biri bədii lövhə olan Əbülhəsən hekayələri ötən əsrin 20-ci illər Azərbaycan cəmiyyəti, mühitini əks etdirən silsilə portretlər məcmusunu xatırladır.

Bu əsərlər ötən əsr 20-ci illər Azərbaycan cəmiyyətində baş verən hadisə, vəziyyətin ümumiləşmiş portretini verən bədii xronikasıdır.

Yazıcının «Sofi» hekayəsi də bu cəhətdən bədii portret, mövzu və konflikt axtarıqları baxımından diqqəti çəkir.

Yazıçı yeni həyatla ayaqlaşa bilməyən Sofinin sarsıntılarını, ruhi çırpıntılarını, onun yaşamış olduğu otuz beş illik Kərbəla mühitindən ayrılma bilməməsi üçün keçirdiyi mənəvi faciəni tam dolğunluğu ilə verməklə ağır vəziyyətdə qalmış ruhani ziyalıların tarixi faciəsini ümumiləşdirmişdir.

Bu hekayədə köhnə münasibətlər, dünyagörüşlər və əxlaq normaları ilə yeni qurulmuş cəmiyyətin tələbləri qarşılaşdırılmış və onların arasındakı kəskin ziddiyyətlər göstərilmişdir.

Sofi boy atdığı ictimai mühitin qurbanıdır. O, bütün həyatını ibadətlə məşğul olmaqla, öz mühitinin «nümunəvi vətəndaşı» kimi hamının dərin ehtiramını qazanmaq arzusunda idi.

Əslində o buna tamamilə layiq idi! Sofi orucluğu böyük həvəslə gözlərdi. Ona ac, susuz keçirdiyi isti günlər o qədər xoş gəlirdi ki, hətta «hər dükanın qarşısından keçdikdə «Sofi» kəlməsinin deyilib-deyilmədiyini eşitmək üçün bütün diqqətini toplardı.

O bu «Sofi» sözünü eşitməkdən o qədər xoşlanardı ki, adını soruşana «Sofi» deyər cavab vermək istərdi». Hələ axşam namazından sonra sübhə qədər avazla Quran oxumasına qonşu arvadların «Maşallah» deməsindən, övladı fərsiz olan ata-anaların ona baxaraq həsədlə ah çəkmələrindən nə qədər fərəhlənərdi!

Bütün bunlar indi Sofinin gözündə mənasız keçən ömrün acı xatirələrindən başqa bir şey deyildir. Hətta o, «Sofi» deyər çağırılmasından belə xəcalət çəkir və bu addan mümkün qədər uzaq qaçmağa çalışır.

İlk mətbu hekayəsi olmasına baxmayaraq, yazıçı bu kəskin təzadı son dərəcə konkret və real bədii vasitələrlə təhlil obyektinə çevirmişdir.

Hekayənin psixoloji konflikti də yeni dövrün tələbləri və inkişaf səviyyəsi ilə Sofinin zəif xarakteri, aciz vəziyyəti arasındakı ziddiyyət əsasında inkişaf edir.

Sofi bədii bir xarakter kimi nifrət oyatmır, əksinə, onun belə çıxılmaz və faciəli vəziyyəti oxucunun qəlbində bu miskin və aciz insanın taleyinə mərhəmət hissi oyadır. Bu rəhm və kədər hissləri, eyni zamanda, Sofini bədbəxt etmiş dövrə, mühitə, cəmiyyətə qarşı yönələn daxili etiraz kimi səslənə bilər.

Sofinin ən böyük faciəsi özünün bu mənəvi şikəstliyini bütün eybəcərliyi ilə duyması və zamanın sürətli inkişafı qarşısında öz acizliyini dərk etməsindədir.

Sofi öz miskinliyi qarşısında uşaq kimi hönkür-hönkür ağlayır! İndi o nə etməlidir? Axı «o iyirmi ildən bəri ömrünü hücrələrdə, məscidlər küncündə. Məşhəddə, Kərbəladə keçirmiş bir bədbəxt idi, Quran oxumaq, dua yazmaq, namaz qılmaq – onun bildikləri ancaq bunlardır!».

Müəllifin də Sofiyə münasibəti mərhəmətlidir. Yazıcının təhkiyəsində kədər dolu bir lirika duyulmaqdadır.

Əbülhəsən digər hekayələrində olduğu kimi, burada da qəhrəmanın mənəviyyatındakı dönüşün ən gərgin və həlledici anlarına diqqəti artırmaqla bütövlükdə obrazın və onu əhatə edən mühitin, cəmiyyətin ümumiləşmiş bədii portretini yaradır.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev İ. Ədəbi portret və xarakter. B., 1981.
2. Иванов В. Идеино-эстетические принципы советской литературы. М., «Художественная литература», 1975.
3. Mütəllibov T. Ə. Əbülhəsənin yaradıcılığı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, B., 1969.
4. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 2010.
5. Əbülhəsən Ə. Boşandı, B., 1930.
6. Mütəllibov T. Əbdürrəimbəy Haqverdiyevin poetikası. B., “Yazıçı”, 1988.

Ш.Гусейнова

Проявление художественного портрета в рассказах Абульгасана

Резюме

В статье анализируется роль конфликта в развитии сюжета рассказов и адекватные формы проявления портрета в творчестве Абульгасана. Основное внимание уделено выявлению в зависимости своеобразия портрета от художественного конфликта. С этой точки

зрения автор достигает цели и задачи, которую он выдвинул через обобщенный художественный портрет в идее или предмете конфронтации.

В научно-теоретическом мышлении портретность обусловлена художественно-эстетическим результатом взаимоотношений и поведения систем выражения и словосочетаний, сюжетов и конфликтов, писательских рисунков, литературных произведений, образа мирового искусства.

Жизненные наблюдения писателя, его личность, мастерство и его художественное утверждение являются предметом его творений.

Художественный портрет Абульгасана, особенно в его рассказах, привлекает внимание к теме, идее и конфликту.

Писатель суммировал историческую трагедию духовных интеллектуалов, которые находились в трудной ситуации, давая полную трагическую трагедию сотрясения Софии, его духовную пульсирующую атаку и провал его тридцатипятилетней среды Кербала.

Это также примечательно в рассказе писателя «Софи», а также художественных портретах, сюжетах и конфликтах.

Самая большая трагедия Софи заключается в том, что он чувствует всю свою ловкость и понимает свою слабость в быстром развитии времени.

Как и в других историях Абульгасана, здесь он также создает обобщенный художественный портрет общества и окружающей его среды, увеличивая внимание к самым сильным и решающим моментам превращения героической морали.

S.Huseynova

The manifestation of art portrait in the stories of Abulhasan

Summary

The article analyzes the role of conflict in elaboration of the plot of stories and the visualization of the adequate forms of portrait in Abulhasan's works. Emphasis is placed on the exposure, depending on the peculiarity of the portrait from the artistic conflict. From this point of view, the writer achieves the purpose and the task he has put forward through the generalized artistic portrait in the idea or subject of confrontation.

In scientifically-theoretical thinking, portraiture is conditioned by the artistic-aesthetic result of mutual relations and behavior of expression

systems and word systems, plot and conflict, writer's drawings, literary compositions, the image of the art world.

The writer's vital observations, his personality, his mastery, and his artistic affirmation, are the subject of his creations.

The art portrait in Abulhasan's works, especially in his stories, draws attention to the subject, idea and conflict. He story of the writer's "Sofi" is also striking in terms of artistic portraiture, theme and conflict.

The writer summarized the historical tragedy of the spiritual intellectuals who were in a difficult situation by giving the complete tragic tragedy of Sofi's shaking, his spiritual throbbing, and the failure of his thirty-five-year-old Karbala environment.

It is also remarkable in the writer's "Sofi" story, as well as artistic portraits, subjects and conflicts.

The greatest tragedy of Sofi is that she feels all her dexterity and understands her weakness in the rapid development of time.

As in Abulhasan's other stories, here he also creates a generalized artistic portrait of the society and the environment surrounding it, increasing attention to the most intense and decisive moments of the turning of the heroic morality.

Rəyçi:

Sevinc Qocayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLƏHƏ QULİYEVƏ
AzTU, Xarici Dillər kafedrasının
AMEA, Ədəbiyyat İnstitutu
ilahi.80.@.mail.ru.

**BÖYÜK BRİTANIYA-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ
BAYRON YARADICILIĞININ MÖVQEI VƏ BƏDİİ ZAMANIN
İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

AÇAR SÖZLƏR: Böyük Britaniya, İngilis dili, Azərbaycan, ədəbi əlaqələr

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Велико Британия, Английский

язык, литературные связи

KEY WORDS: Grain Btitain, English language, Azerbaijan, literatural relation

Bayronun bir sıra əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və nəşr edilmişdir. Hələ 1906-1907-ci illərdə görkəmli ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi “Füyuzat” dərgisində ingilis şairinin yaradıcılığından ayrı-ayrı nümunələr ana dilimizə tərcümədə çap edilmişdir. Sənətkarın “Qabil” dramı 1934-cü ildə, “Şərq poemaları” silsiləsindən üç poeması isə 1959-cu ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Daha sonrakı illərdə Bayronun əsərləri ana dilimizə həm rus dili vasitəsi ilə, həm də birbaşa ingilis dilindən tərcümə olunaraq oxucularımızın ixtiyarına verilmişdir.

“Şərq poemaları” (“Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korsar”, “Lara”, “Korinfin mühasirəsi”, “Pərizina”, “Mazepa”) Bayron yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu poemaların mövzusu müxtəlif xalqların (türk, yunan, italyan, ukrayna) taleyi ilə bağlıdır. Bu barədə prof. Z.Ağayev yazır: “Ədəbi aləm Byronun altı poemasını “Şərq poemaları” silsiləsinə daxil edir. Lakin bizcə 1819-cu ildə qələmə alınmış “Mazepa” da bu silsiləyə aid olunmalıdır. Əvvəla məkan etibarilə “Mazepa” poemasında hadisələr Ukraynanın Poltava çölündə baş verir; ikincisi, süjet və kompozisiya baxımından – yenə də bütün varlığıyla sevən insan, yenə də məhəbbət iztirabları, yenə də nakam eşq” (84, 5). “Şərq poemalar”ın başlıca mövzusu eşq və intiqam olsa da, burada da şəxsi azadlıq və qəhrəman, cəmiyyət və azad sevgi ideyaları başlıca yer tutur. Bu poemalarda əsas üç obraz – qəhrəman, onun məşuqəsi və rəqibi var. Bu qəhrəmanlar cəmiyyətə qarşı təkbaşına mübarizə aparırlar. Onlar cəsur və üsyankar, dönməz və qətiyyətli dirlər. Lakin təkbaşına mübarizə apardıqları üçün məğlub olurlar. Bayron şəxsiyyəti hər şeydən üstün tutur. Onun fikrincə, insanın mənəvi azadlığı, arzu və istəkləri, sevgi və hissləri cəmiyyətin qayda və qanunları ilə buxovlanmamalıdır. “Şərq poemaları”na daxil olan əsərlərin hər birinin özünəməxsus poetizmi, süjet və kompozisiyası vardır.

Bayrona uğur gətirən "Gavur" (1813) poemasını şair dostu Samuel Roçersə ithaf etmişdir. Poemada şairin düşüncələri, təbiət təsvirləri və nəhayət, haqqında danışılacaq qəhrəman haqqında məlumat bir-birini izləyir. Poemamın əvvəlində hadisənin baş verdiyi ölkənin gözəlliyi, təbiətinin füsunkarlığı nəzmə çəkilir. Daha sonra müəmmalı bir şəxsin harasa getdiyi verilir. Sonradan məlum olur ki, bu atlı əsərin əsas qəhrəmanı Gavurdur. Öz sevgilisinin və təhqir olunmuş qürurunun intiqamını almaq üçün gedir. Onun düşməni Həsəndir. O, Həsənin arvadı gözəl Leylaya aşiqdir. Onların bu sevgisindən xəbər tutan Həsən Leylanı xəyanətinə görə qətlə yetirir. Gavur da Leylanın intiqamını alır; Həsəni işgəncə ilə öldürməsinə rəğmən yenə də qəzəbi, kini soyumur. Çünki düşmənin öldürsə belə, həyat onun üçün mənasızdır. Ona həyat verən, onu yaşadan sevgilisini itirmişdir. Gavur sevgilisinin xilasına gecikir, lakin ona təsəlli verən odur ki, Həsəndən – o qatildən intiqamını almışdır. "Şilyon məhbusu" (1816) poemasında da insan iztirablarını, onların yaşadığı dözülməz işgəncələrin sarsıdıcı səhnələrini yaratmışdır. Poemada əhvalatı böyük qardaş danışır. O, yalnız təsadüf nəticəsində sağ qalmışdır. Sağ qalmağına isə heç də şad deyil. Çünki həyatda artıq onun heç kimi qalmamış, bütün doğmalarını itirmişdir. Qardaşlarının bir-bir gözünü qarşısında dəhşətli ölümünü xatırlayır.

"Dantenin peyğəmbərliyi" poemasının mövzusu da milli azadlıq hərəkatı ilə yaxından əsləşir. Şair poemada İtaliya milli dilinin və şeirinin banisi olan Dantenin yüksək qiymətləndirərək tərənnüm edir. Bayron Dantenin səsinə səs verərək "vətəninə biganə olanları" ittiham edir və xalqı birliyə səsləyir. Onun fikrincə, vətənin azadlığı uğrunda birlikdə hərəkət etmək lazımdır. Yoxsa düşmənlər qələbə çalar. Romantizmin görkəmli nümayəndəsi Bayron yaradıcılığındakı üsyankar ruh, azadlıqsevərlik, istiqlalçılıq, məzlum xalqlara rəğbət və onların mübarizəsini təqdir etmək romantizmin sonrakı nümayəndələrinin yaradıcılığında da başlıca yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan Böyük Britaniya ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının tipologiyasını, yaxud səsləşmələrini araşdıran tədqiqatçı alimlərdən Şahin Həmid oğlu Xəlillinin "Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri (Qədim və Orta əsrlər dövrü)" (Bakı: 2004) adlı doktorluq dissertasiyası, Nərgiz Cəfər qızı Gözəlovanın "C.Svift və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik ədəbiyyatı" (Bakı: 2010), Fərqanə Sübhan qızı Zülfüqarovanın "İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında insan konsepsiyası (Virciniya Vulf və Afaq Məsudun yaradıcılıqları əsasında)" (Bakı: 2010), Xuraman İlqar qızı Əliyevanın "XX əsr İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında ekzistensial problem (A.Merdok, U.Qoldinq, İ.Hüseynov və Y.Səmədoğlunun yaradıcılığı əsasında)" (Bakı: 2010), Səadət Xəlil qızı Abdurəhmanovanın "Modernist nəsrin tipologiyası (İngilisdilli modernist ədəbiyyat və Yeni Azərbaycan nəsrinə əsasında)" (Bakı: 2006), Gülsərən Hamlet qızı Ömərovanın "İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında sosial mühit

və insan problemi (U.Tekkerey və C.Məmmədquluzadənin əsərləri əsasında)” (Bakı: 2013), Nigar Eldar qızı Süleymanovanın “XX əsr ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatında “kütlə və hakimiyyət” romanının tipoloji uyğunluqları (O.Haksli, C.Oruell – Y.Səmədoğlu)” (Bakı: 2015) və digər namizədlik dissertasiyalarında əsasən iki ədəbiyyatın müqayisəli şəkildə öyrənilib tədqiq edilməsi məsələsinə toxunulmuş, maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Lakin bu kimi tədqiqat işləri ilə yanaşı, Britaniya ədəbiyyatında bu və ya digər yazıçının yaradıcılığına xas problem məsələlərin öyrənilməsi Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafına xidmət edən aktual əhəmiyyətli əsərlər kimi diqqəti cəlb edir.İngilis nitq etiketində istifadə olunan bu cür struktur-semantik formaların Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi anlaşılmayan və ya düzgün başa düşülməyən məna verir.İngilis etiket qaydalarında müəllim şagirdə, valideyn uşağa və ya digər işin görülməsi üçün əmr cümləsi ilə deyil, sual cümləsi ilə müraciət edir. Məsələn, ata oğluna Could you switch the television off? “Sən televizoru söndürə bilərsənmi? –deyə müraciət edir. Əgər bu müraciətə reaksiya verilmirsə, sonrakı müraciət You might like to switch the television off now “sən indi televizoru söndürməyi bacararsanmi?” sualı səslənir. Əgər bu dəfə də nəzərdə tutulan iş görülmürsə, Would you ever switch that television off? “Sən haçansa televizoru söndürəcəksənmi?” sualı səslənir.Azərbaycan dilində nə imperativlərin, nə də direktivlərin yumşaldılması, istəyin dolayı yolla ifadə edilməsi geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində belə məqamlarda əmr cümləsindən istifadə edilir. Məsələn: Televizoru söndür. Dur televizoru söndür və s.Bu formalar etiket normalarını pozmur. Eyni xahiş bir qədər yad adama ünvanlandıqda nitq etiketi normalarına görə əlavə nitq etiketi qəlibindən istifadə olunur. Məsələn, Zəhmət olmasa televizoru söndür. Xahiş edirəm televizoru söndür. Əgər baxmırsansa, televizoru söndür və s.İngilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif şəraitlərdə istifadə olunan nitq etiketi qəliblərinin struktur-semantik təhlili onların fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir. Məsələn, restoran və kafedə ofisiantla dialoqda istifadə edilən nitq etiketi formalarında ingilis dilində sual formaları əsas hissəni təşkil edir. İngilis nitq etiketində ofisianta müraciətlə “Bring me the menu, please” müraciəti edilir. İngilis nitq etiketində bu məqamda “May/Can/Could I see the menu please?” sintaktik konstruksiyasından istifadə olunur. Azərbaycan dilində “menyunu gətirin”, “Zəhmət olmasa, menyunu gətirin”, “Menyunu olarmı?” kimi formalar işlədilir. Bu formaların heç biri etiket normalarını pozmur. Onların bir-biri ilə müqayisəli bir formanın digəri ilə müqayisədə qismən nəzakətli, qismən hörmətlə deyilmiş forma olduğu aydınlaşır.İngilislərdə valideynlər uşağa iş tapşıranda sual cümlələrindən daha çox istifadə edirlər. Would you go down to the shop for me? / Will you run down to the shop, please? / Could you possibly go to the

shop? / Would you mind popping down to the shop? Bu formaların aşağıdakı hərfi tərcüməsi vardır: Mənim üçün mağazaya gedərsənmi? Mağazaya getməzdin? Bəlkə mağazaya gedə bilərsən? Mağazaya getməyə etiraz etməzsən? Azərbaycan dilində daha çox “mağazaya get”, “qaç mağazaya” formaları, nadir hallarda “xahiş edirəm, mağazaya get” konstruksiyası qeydə alınır. Qadağan olunmuş yerdə saxlanmış maşının sürücüsünə yol müfəttişi ingilis etiket qaydalarına görə belə müraciət edir: Could you please move your car? / Would you please move it? / Would you mind moving it please? Maşının yerini dəyişdirməzdinizmi? Maşının yerini dəyişməyə etiraz etmirsiniz ki? Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dili etiket normalarına görə istifadə edilən etiket formalarına aid imperativ və direktivlərin işlənməsində struktur-semantik fərqlər vardır. İngilis dilinin nitq etiketində istifadə olunan kommunikativlərdə kommunikantlar müsaibə təsiri azaltmağa, minimallaşdırmağa çalışırlar. Bu zaman onlar dolaylı hökmlərdən, əsas məqsəddən yayındırıcı formalardan istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

- 1.Xəlilli Ş.”Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri”.Bakı.”Elm və Təhsil”nəşr.2014.
- 2.Xanım Zairova:”Azərbaycanın müxtəlif xalqlarla ədəbi əlaqələri”.Bakı. “Dünya ədəbiyyatı” jurnalı.2017 il.
- 3.Ü.E.Baxşəliyeva:”Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri”.Bakı.2015.
- 4.Sevinc Həmzəyeva : ”Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri”.Azərnəşr.2003.səh:19.
- 5.Aztu,”Elmi Əsərlər”: İngilis dilinin qədim qohum dil əlaqələri və onun etimoloji durumu.Bakı.Respublika konfransı.2012.səh136.

И.Кулиева

Творчество Байрона и методы выражения художественного текста

Резюме

Вэтой статье рассматривается в основном творчество Байрона в контексте литературных связях Азербайджана и Великобританией в годы независимости Азербайджана. Влитературных связях рассматривается нижеследующие поемы Байрона:»Восточная поема»,»Заклученный из Шилена»,»Поечество Дантена» и др.Кроме того,в статье анализируются

речевые этикететы в Английском и Азербайджанском языках, а также, функциональная-семантическая художественных текстах Английского языка. В статье анализируется повесть Ч.Айтматова «День длиннее века» где рассматривается композиция этого повести, а также лексическая-семантическая свойства художественного текста. Кроме того, в этой статье рассматривается повесть М.Спаркина «Портобелло Род» и отмечается формы и методы творчества этого рассказа, а также художественный темпальность этого произведение. В статье в основном анализируется лексическая и семантическая система в обоих языках, а также выразительность и синтаксический параллелизм в Азербайджанском и Английском языках. В статье также рассматривается стихотворения «Единственные дни» В.Пастернака и её перевод в Английский и Азербайджанских языках.

I.Kuliyeva

The creativity of byron in the literary relationship of Great Britain and Azerbaijan and expressional methods of literary texts

Summary

This article mainly deals with the creativity of Byron in the context of literary relationship of Azerbaijan and Great Britain in the years of Azerbaijan. In the literary relation it is dealt with the following poems of Byron "Eastern poems", "Prisoner from Silesia", "Prophecy of Dante" et c.

Besides speech etiquettes of the English and Azerbaijan language, also functional-semantic categories in the literary texts are analysed in the article of the English language. The narrative story of Ch. Aytmatov "The day longer than the century" is analysed in the article where the composition and lexical structure of literary text is observed. Besides, the narrative story of M. Sparkin "Portobello Road" is analysed and stressed the forms and methods of the story, also literary tempo of this creativity. Mainly the lexical and semantic systems of both languages, also variety and syntactical parallelism of Azerbaijani and English are also analysed in the article. Also the poem "The single days" and its translation into English and Azerbaijani are looked through in the article.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

LOĞMAN ƏLİYEV
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
loqman01.04@mail.ru

ƏLİ İLDIRIMOĞLU YARADICILIĞINDA MƏHƏBBƏT, QADINA MÜNASİBƏT VƏ AİLƏ MODELİ

Açar sözlər (Azərbaycan dilində): qadın, ailə, məhəbbət, sədaqət, adət-ənənə, nəsil-nəcabət, soykökü, şərəf, ləyaqət

Ключевые слова (на русском языке): женщина, семья, любовь, верность, традиция, благородное поколение, происхождение, честь, достоинство.

Key words: women, family, love, loyalty, tradition, generations-genealogy, race, honor, dignity

İnsanın mənəvi-əxlaqi özünüdərkində, heç şübhəsiz, məhəbbətin, insanın insana sevgisinin rolu əvəzsizdir. Məhəbbət insanı güclü edir, ruhunu qanadlandırır, daxili təpər və ehtirasını səfərbərliyə alır. Bu da, insanın özünüdərkində misilsiz bir stimula çevrilir. Bir yazıçı kimi məhəbbət mövzusu və insanın özünüdərk meyllərinin bu rakursdan bədii tədqiqata cəlb edilməsi Əli İldırımoglu yaradıcılığı üçün də təbii meyllərdən biridir. Əli İldırımoglu əsərlərində məhəbbət səhnələrini çox qısa, yığcam, son dərəcə “xəsisliklə” və qənaətlə təsvir edir. Lakin bu yığcam və qənaətcil lövhələrdə insan yaddaşının əbədi yol yoldaşına çevrilən, insan qəlbini ehtizaza gətirən, ruh və duyğularını qanadlandıran saf, təkrarsız bir məhəbbət faktı ilə qarşılaşırıq. Açıq-saçıq səhnələr, çılpaq təsvirlər, erotik mənzərələr onun sevgi dünyası üçün tamamilə yad ünsürlərdir. Onun məhəbbəti müqəddəs eşq mərtəbəsidir. Onunçün məhəbbət əxlaq və mənəviyyat anlamıdır, ev-eşik, ailə, nəsil-nəcabət, insanın soy kökünün qorunub saxlanması vasitəsidir. Qlobal mənada isə böyük dünyaya bəşəri baxış deməkdir. Yazıçı ailə-məişət məsələlərini, ata-anaya sevgi və hörməti, gəlin-qayınana-qayınata, oğul-uşaq münasibətlərini də bu rakursdan həl edir. Bu məsələlərə münasibətdə yazıçının öz mövqeyi var və bu, sərt və qətidir. Onun üçün məhəbbətin məntiqi yekunu kimi ailə məişət məsələsi deyil, ictimai aktdır, bəşəri problemdir.

Əli İldırımoglunun ailə əxlaqı heç də lokal mənada anlaşılmamalıdır. Ailə uğrunda mübarizə onunçün cəmiyyət uğrunda mübarizədir. Aristoteldən üzübəri Marksa, Engelsə və ən müasir filosoflara, insanşünaslara, yazıçılara, siyasətçilərə qədər ailənin cəmiyyət üçün ilkin model və təməl olduğu etiraf edilir. Sağlam ailə sağlam, mükəmməl cəmiyyət deməkdir. Əli İldırımoglunun bu işdə əsas güvənc yeri öz ailəsidir, böyüdüüyü, tərbiyə aldığı ocaqdır, daha

kəsəsi, babaları, nənələri, atası və sairidir. Bu insanların hər biri mükəmməl azərbaycanlı ailə modelinin nümayəndələridir. Məşədi Paşa, Gövhər, İldırım... Dünəni yaşadan bu adamlar müasir cəmiyyət üçün də xalis insanlıq nümunəsidir, əxlaq və mədəniyyət meyarıdır. Yazıçının babası Məşədi Paşa köhnə kişilərdəndir, nənəsi Gövhər, sanki, göydən enmiş mələkdir. Fərdi cizgilərilə yanaşı, onların simasında azərbaycanlı müdriklərə xas ümumi cəhətləri də görürük. Bu ər-arvadın bir-birinə qeyri-adi münasibəti, səmimi, isti məhəbbəti ailənin möhkəm bünövrəsi, məhək daşdır. Onlar bir-birinə heç vaxt boğazdan yuxarı saxta, təmtəraqlı – “səni sevirəm”, “dərindən ölürəm”, “sənsiz yaşaya bilmərəm”, “mənim sevgilim, əzizim” və sair bu tipli bərbəzəkli, güləbətlinli sözlər deməyiblər. Oğul-uşağın ata-anaya sevgisi də bayağı yox, alicənablıq, qayğı, ehtiram və etiqad üzərində qurulub. Əli İldırımoglu öz uşaqlıq müşahidələrini belə yazır: “Qocam (yəni nənəsi Gövhər – L.Ə.) o yaşında da oğlundan həya eləyərdi. Dayım gələndə qocam yaşmağını yuxarı çəkərdi, oturuşunu dəyişərdi. Dayım ata-anasının yanında heç vaxt həyat yoldaşı ilə yaxın oturmazdı. Babam və qocam gəlinə söz deyərdi. Gəlin qayınatasına, qayınasına demək istədiyini əl hərəkəti ilə izah edərdi. Tay indiki gəlin-qayınalar kimi qoç döyüşünə çıxmazdılar. Ailə üzvləri arasında abır-həya, hörmət-izzət pərdəsi vardı” (9, 63). Belə arxaizmi, belə konservatizmi yalnız təqdir eləmək, alqışlamaq olar. Biz nə vaxtsa bu milli-mənəvi dəyərlərə qayıdacağıq – milli-mənəvi özünüdərk üçün. Qanımızla, canımızla, genetikamızla azərbaycanlıyıqsa, qayıdacağıq. Bu postulatlar, yenə də bizim əxlaq kodeksimiz kimi boy göstərəcəkdir. Çünki bizim milli-mənəvi özünüdərkimizin mayası bu dəyərlərdən formalaşır.

Əli İldırımoglu Məşədi Paşa ilə Gövhər məhəbbətini ruhani eşq səviyyəsinə qaldırır. Daha doğrusu, qaldırmır, bu ruhani eşqi məhəbbət və ehtiramla təsvir etməklə sevginin əsl mahiyyətini, özəyini təqdim edir və eşqin, insanların bir-birinə olan ülvə məhəbbətin əsl dəyərinin əsrlərdən bəri süzülüb gələn cismani deyil, ruhani olduğu fikrini bir daha təsdiqləyir. Ədib yazır: “Qocam qəflətən yorğan-döşəyə düşdü. Heç iki gün xəstə yatmadı, ismətli gözlərini əbədi yumdu... Dəfn mərasimindən sonra babam içəri girdi. Ev-eşiyə göz gəzdirdi, nə isə axtarırdı, ancaq tapa bilmirdi. Birdən özündən asılı olmayaraq: - Gövhər! Gövhər! – çağırırdı...”

Görəsən babamın axtardığı nə idi?! Gövhər məhəbbəti!.. Hiss edirdim ki, məhəbbətsiz dünyada babamın havası çatmır... Üzünü hüsr yerinə gələnlərə tutdu:

- Ay camaat, əziyyət çəkib gəlmisiniz, dedi. – Sağ olun! Amma sizə bir sözüm var:

Bağçada bar yaxşıdı,
Heyvadan nar yaxşıdı.

Yığışıldı qohum-qardaş,
Hamısından yar yaxşıdı.

Babam bir də onu dedi:

- Allah-Taala bizə iki övlad qismət eləmişdi. Qızım nakam getdi! Dözdüm! Oğlumu qanlı meydana yola saldım. Ona da dözdüm! Amma Gövhərdən sonra dözə bilmərəm.

Babam Qocamdan sonra bircə həftə yaşadı” (9, 69).

Eşq olsun belə məhəbbətə! Sağlam, namuslu, əxlaqlı, fədakar, həm də məhəbbət özüllü ailə modelinə bundan gözəl nümunə?!

Əli İldırımoğlunun əsərlərindəki məhəbbət modeli həm də onun qadına münasibətini şərtləndirir. Düzdür, onun əsərlərində daxilən hiylə, riyə, fitnəkarlıqla yoğrulmuş qadın obrazları da az deyil. Qadın xislətinə yaxından bələd olan yazıçı onun fitnəkar, riyakar cəhətlərini də son dərəcə real boyalarla təsvir edir. Amma, son anda o, qadına inanır, fədakar ana, qayğıkeş, etibarlı həyat yoldaşı kimi qadın şəxsiyyətini öyür, ona güvənir və bu nəticəyə gəlir: “İnsana fəlakət üz verəndə onun qayğısını bir özü, bir də vəfalı həyat yoldaşı çəkir”.

Bəsirə (“Zorən jurnalist”) və Qənirə (“Aqibət”) obrazları Əli İldırımoğlunun ən ülvəi hisslərlə süslədiyi, ən müqəddəs duyğularla qələmə aldığı qəhrəmanlardır. Düzdür, onlar sevib-sevilməyə macal tapmırlar, nakam ömrü təmənnasız duyğularla yaşayıb, başa vururlar. Onlar həyatda məhəbbətdən məhrum olurlarsa da, ədəbi obraz kimi səmimi müəllif məhəbbəti və sevgisinə bürünürlər. Yazıçı öz qəhrəmanlarını müqəddəs, munis bir qələmlə təsvir edir. O, bu bəxtikəm qızları zərif duyğularla süsləyir, zənginləşdirir. Elə bil onları bu xəbis dünyanın ən adi acı mehindən, naqafil küləklərindən də qorumağa çalışır. Şübhəsiz, onların həyatdan, nakam olsa da, pak və müqəddəs şəkildə köç etmələri də yazıçı idealına xidmət edir. Yazıçı, sanki, öz zərif qəhrəmanlarını bu dünyanın xəbis təsirlərindən xilas etmək üçün pak, müqəddəs və bakirə şəkildə o dünyaya yola salır.

Belə bir nakam məhəbbət dastanıyla “Daş yağan gün” romanında da rastlaşırıq. Əsərdə Qreta böyük məhəbbət və səmimiyyətə layiq bir obraz kimi təsvir edilmişdir. Anası erməni, atası azərbaycanlı olan Qreta, ən əsas odur ki, çox ali insani dəyərlərə malikdir. Görünür, ona müəllif sayğısı və sevgisi də buradan qaynaqlanır. Qreta Arsenin həyat yoldaşı olsa da, ondan çox uzaq və ona son dərəcə yad adamdır. Erməni xislətinə nifrət edir. Damarlarında daşnak qanı axmasın deyə, Arsendən uşaq doğmaq istəmir. Nəcəfə səmimi münasibətlərində real və təbiidir. Bu əlaqələr epizodik olsa da belə, hər halda, onların arasındakı səmimi hisslərə yazıçı oxucunu inandıra bilir. Son anda bu münasibətlər yazıçı təxəyyülündə səmimi məhəbbətə, platonik eşqə, müqəddəs bir simvola çevrilir. Arsen Nəcəfi arxadan güllə ilə vuran zaman

sanki köməyə can atan Qretanın simvolik silueti canlanır: “Qreta qaranquş kimi ərinə tərəf uça-uça özünü Nəcəfə tuşlanan güllənin qabağına atmaq istəyirdi...” (6, 277). Necə də kədərli, kədərli olduğu qədər də romantik bir səhnə... Əsərdə sevgi-məhəbbət macərası, açıq, əyani səhnələr, demək olar ki, yoxdur. Nəcəf Qretanın səmimi münasibətlərinə laqeyd olmasa da, çörək kəsdiyi evin, dost bildiyi insanın qadınına qarşı əsl azərbaycanlı kimi nakişilik eləmir. Lakin bu kiçik səhnə və Nəcəflə Qretanın öləri münasibətləri istənilən məhəbbət romanlarının bədii effektini verə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi Əli İldırımoglu məhəbbətə münasibətdə “xəsis” və konservatordur. Bütün bunlar insan həyatının müsbət enerji mənbəyi olan məhəbbətə səmimi münasibətlərin alt qatını, nüvəsini közərtməkdə ona mane olmur. O, istər-istəməz insanda insan oyadan, canda can kimi təcəllə edən insanın özünüdərk üçün ilkin təkamül mənbəyi olan məhəbbət haqqında öz səmimi duyğularını gizlədə bilmir. Heç şübhəsiz, onun məhəbbət Odisseyasının baş qəhrəmanı bu mənada təpədən dırnağa saflıqla, səmimiyyətlə, təmizlik və bəkirəliklə doğrulmuş Rəziyyədir. “O, ilk dəfə olaraq sevməyə başlayır. Özü də onun sevdiyi qız gözəllikdə Süleyman peyğəmbərin təsadüfən vurulduğu və Bibliyanın “Şərqilər şərqi” kitabında təənnüm edilən Sulamitdən geri qalır. Bu sevgi həm də onu özünə təlqin etdiyi nakamliq kompleksindən xilas edir. Bundan sonra onun üçün dünyada heç kəsə bəlli olmayan bir günəş parlayır – o günəşin də adı Rəziyyədir. Romeo Cülyetta ilə birinci məhəbbət görüşünü gecə vaxtı keçirəcəyinə görə fikirləşirdi ki, bəlkə, bu görüş yuxuda olmuşdur, bəlkə o, yuxu görmüşdür. Nazim də Rəziyyəni cismən gördükdə belə rəyada olduğunu güman edir. Lakin əsl sevgi çox vaxt öz sevgisinə çatmır, özünün ilkin və əbədi sığınacağına – qəlbə çəkilir, bundan yanan məşəl xarici qasırğaların və tufanların məhvedici təsirindən daldalanır və yalnız ürək həyatla vidalaşdıqda özünün axırıncı ziyasını saçır və əbədi qaranlığa gömülür. Nazim və Rəziyyənin sevgisi yarandığı gündən qönçə şəklində qalır, həyatın hansı bir şaxtasının təsirindən qızılgül şəklində açılmağa imkan tapmır. Tale Nazimdən iki şeyi oğurlayır: uşaqlıqda anasını, gəncliyində məhəbbət timsalını. (5).

Rəziyyə, təkcə Əli İldırımoglunun məhəbbət dastanının baş qəhrəmanı, gözəl, cazibədar, sevimli bir qadın kimi yox, həm də kamil, özünü dərk edən bir insan, mükəmməl xarakterli sosial varlıq kimi yadda qalır. O, Nazimi sevir, lakin öz prinsipləriylə yaşayır və məhəbbətini prinsiplərinə, daha ali hisslərinə, əqidəsinə qurban verir. O, bütün ömrünü, həyatını övladları yolunda şam kimi əritmiş, lakin oğlanları və gəlinləri tərəfindən unudulmuş atasına həsr edir. Bu, diletant təfəkkürlə qeyri-real, fantastik və xəyali anlayış kimi də qəbul edilə bilər. Lakin Əli İldırımoglu kimi əqidəli yazıçılar üçün bu, ideal məqbul bir yaşantıdır. Qardaşlarının, onların həyat yoldaşlarının cəfakəş ataya, qayınataya soyuq, laqeyd və

biganə münasibətinə qarşı Rəziyyə böyüklüyü, Rəziyyə canyananlığı və humanizmi yazıçı tərəfindən adekvat kimi qoyulur. Təsadüfi deyil ki, Rəziyyə əsərin bir yerində qeyd edir ki, mən gəlinlərimizin simasında gəlin adına o qədər nifrət edirəm ki, istəmirəm ərə gedim, mənə də “gəlin” desinlər.

Rəziyyə, təkcə atasına münasibətdə, ümumiyyətlə, sosial mövqeyində, insanlarla ünsiyyətində fədakar deyil, o həm də məhəbbəti yolunda dönməz, qərarlı və sabitqədəmdir. Nazim İlhamla Moskvada, xəstəxanada təsadüfən rastlaşması, Nazim İlhamın xəbəri olmadan bir böyrəyini, müəllifin təbirincə “Rəziyyənin onda əmanət qoyub getdiyi əzası”nı ona verməsi, əsərin sonunda onu zorla ərə vermək istəyən qohumlarıyla qarşıdurması, ilk məhəbbətinə sadıq qalaraq son anda intihar etməsi bu qızın mərdliyi, dönməzliyi, fədakarlığı, mənəvi ucalığı haqqında hər şeyi deyir. Əli İldırımoglu, məhz, belə azərbaycanlı qadının tərənnümçüsüdür. Bu məqamlarda Rəziyyəni Nizami Gəncəvinin qadın qəhrəmanları ilə, xüsusən, Şirinlə müqayisə etmək, onlar arasında paralellər aparmaq yerinə düşərdi. Şirin bütün sosial-siyasi təbəddülatlardan keçərək Xosrova sadıq qalır, son anda onun cənazəsi üstə özünü öldürür. “Eşqdən irəli gələn bütün zəiflik və iztirablarına baxmayaraq, həyatda namus prinsipindən əl çəkməyən Şirinin ölümü də namusludur. Əri Xosrovun öldürülməsindən sonra özünü öldürən Şirin haqqında, Nizami “Şirindən başqa bu dünyada heç kəs özünü başqası üçün öldürməmişdir”, - deyir.

Ərinin ölümünə dözməyib ölən qadınlar yox deyil. Fəqət Şirinin haqqı vardır: heç kim bir başqası üçün bu gözəlliklə ölməmişdir. O, ərinin məzarı üstünə dərini azaltmaq, ağlamaq üçün gedən yaşlı bir qadın kimi deyil, sevgilisinə qovuşmaq üçün yollanan xoşbəxt bir gəlin kimi gedir və bu “gəlin otağından” bir daha çıxmır” (10, 170).

Bütün bunlar Rəziyyə ilə Şirin arasında müəyyən analogiya aparmağa əsas verir. Şirin əri Xosrov qarşısında, Rəziyyə isə nakam məhəbbəti Nazim İlham önündə eyni məqamdadırlar. Xüsusən, “Zorən jurnalist” romanının sonunda bu məqam müqəddəslik mərtəbəsinə qaldırılır. Müəllif yazır: “... Neçə illər gəlib keçdi. Rəziyyənin məzarı yanından ötənlər bir anlığa dayanıb onun qəbir daşına yazılmış bu nisgilli sözləri dönə-dönə oxuyub mütəəssir hisslər keçirirdilər:

Çoxları eşq yolunda – canımı verrəm, – dedi,
Eşq yolunda olmadı canın verən, məndən başqa.
Xətə qılıb tənha qoyub getdim o binəvanı,
Qəlbinə həyan olmayacaq, mən binəvadan başqa.

(8, 679).

Bu misralar Nizaminin “heç kim bir başqası üçün bu gözəlliklə ölməmişdir”, sözləri ilə necə də həmahəng səsləşir... Bəli, insan özünü dərk edəndə möhtəşəm olur, üstəlik, bunun cövhəri məhəbbətdən yoxduranda...

Onun əsərlərində məhəbbət, bəzən fəsadlar törədir, qan-qada ilə izlənilir. Ən ali hiss son anda qisas vasitəsinə çevrilir. “Aqibət” romanının qəhrəmanlarından biri – Sücəddinin nişanlısının başqasına ərə getmək istədiyini bacısından aldığı məktubdan öyrənəndən sonra hansı çətinliklərlə həbsdən qaçıb özünü kəndə çatdırması, vaxtilə atası Cahangirin tapdığı tufənglə bir neçə adamı qətlə yetirməsi, o cümlədən canı qədər sevdiyi nişanlısını öldürməsi belə yadda qalan, ruhları titrədən səhnələrdəndir. Bu epizodlarda da yazıçının əsas üslubi vasitələrindən olan səbrli, təmkinli təhkiyə, yerli-yataqlı təfərrüat və dastan – nağıl poetikası üçün məqbul sərgüzəşt ünsürləri üstünlük təşkil edir. Hadisələrin sonu isə yenə də onun üslubi estetikasına xas səciyyəvi simvolla yekunlaşır. O sevimli qəhrəmanını öldürmür, yaxud həbs etdirmir, məhəbbət sərgərdanı, eşq fədaisi Sücəddin meşəyə çəkilib qeyb olur. Bu mifik və mistik təsəvvür yazıçının yeni bir humanizminə dəlalət edir.

Bəşəriyyətin formalaşdığı ilk vaxtlardan sivilizasiyanın sübh çağına, bu günümüzədək insanlığın axtarış tapdığı, kəşf etdiyi ən dərin mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən biri sevgi və kamillikdir. Əli İldırımoglu ədəbi istinadgahlarından biri də məhz bu mənəvi-estetik kamillikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan fəlsəfə tarixi, I cild, Bakı: Elm, 2014, 456 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, Bakı: Elm, 1988, 456 s.
3. Aslanova R., İslam və mədəniyyət, Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, 406 s.
4. Bayramov Q., Əli İldırımoglunun yaradıcılıq yolu: milli-mənəvi dəyərlərin bədii salnaməsi, Bakı: Nurlan, 2009, 560 s.
5. “Hakimiyyət” qəzeti, Telman Xəlilov, Yaxın keçmişimizin səhifələri. Bakı: 10 may 1996-cı il.
6. İldırımoglu Ə., Daş yağın gün, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 240 s.
7. İldırımoglu Ə., Aqibət, Bakı: Nurlan, 2007, 368 s.
8. İldırımoglu Ə., Zorən jurnalist, I-II cild, Bakı: Aspoliqraf, 2011, 679 s.
9. İldırımoglu Ə., Közərən sətirlər, Bakı: Nurlan, 2007, 376 s.
10. Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan şairi Nizami, Bakı: Azərənşər, 1991, 232 s.

Л.Алиев

**Любовь, отношение к женщине и модель семьи
в творчестве Али Илдырымоглы**

Резюме

В этой статье автор в свете творчества Али Илдырымоглы характеризует любовь человека к человеку как один из самых гуманных ценностей. С помощью разных цитат приведенных из творчества А.Илдырымоглы он пытается доказать что, любовь один из очень важных источников энергии в духовно-моральном самосознании человека. Автор особенно подчеркивает, что отношение к женщине, семье, родителям и забота о детях в творчестве А.Илдырымоглы освещены на основе национальных ценностей, и в этом направлении национально-духовные ценности являются основным принципом. Автор справедливо отмечает, что для писателя любовь это больше имеет морально-духовный смысл, это публичный акт, проблема человечества, чем семейно-бытовая задача. Автор умело решает суть проблемы на основе своих теоретико-философских постулатов и источника, к которому он обращается, а также в свете произведений писателя.

L.Aliyev

**Love, attitude towards a woman and family
model in the creativity of
Ali Ildirimoghlu**

Sammary

In this article, the author characterizes love in the light of the creativity of Ali Ildirimoghlu as one of the most universal values of love of a man for another one. He is trying to prove with various quotations from the creativity of A.Ildirimoghlu that love is one of the most important sources of energy in man's spiritual -moral self-esteem. The author especially points out that in the creativity of A.Ildirimoghlu, the attitude towards a woman, care for family, parents, and children are highlighted on the basis of national values and this is the basic principle of national and spiritual values in this direction. The author rightly emphasis that for the writer, love is more of spiritual act and morality than a family matter, a public act, a human problem. The author skillfully solves the essence of the problem in the light of his theoretical-philosophical postulates and the source of his appeal, the writer's works.

Rəyçi:

Rəhim Əliyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA BAYRAMOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyi
rafiyeva.leila@gmail.com

KİŞVƏRİNİN FARSCA “DİVAN”NIN QAFİYƏ VƏ RƏDİF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Kişvərinin farsca “Divan”ı, qafiyənin və rədifin növü, qəzəl, müxəmməs, rübai və müəmmiyyatların qafiyəsi,

Ключевые слова: Персидский «Диван» Кишвери, вид рифмы и редифа, рифма в газелях, мухаммасах, рубайятах и муаммийатах,

Key words: Kishvery's Persian divan, kinds of rhyme and redif, rhyme of ghazales, mukhammases, rubaiyat and muamiyyats.

Məqalədə XV əsrdə yaşamış Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər araşdırılmamış şairlərindən biri Nəmətullah Kişvərinin ilk dəfə araşdırmaya cəlb edilmiş farsca “Divan”ında cəmləşən şeirlərin janrlarına əsasən qafiyə və rədif xüsusiyyətləri araşdırılacaq. Məqsəd adıçəkilən şairin yaradıcılıq imkanlarını düzgün qiymətləndirmək, müasirləri arasında mövqeyini dürüst müəyyən etmək, əsərlərinin dəyərini aşkara çıxartmaqdır. Tədqiqatda təhlillər sistemli analiz metoduna əsasən aparılmış, nəticələr isə induktiv metodla qruplaşdırılmışdır.

Əsrlər boyu hər hansı bir şairin istedadının, poetik bilik və bacarıqlarının dəyərləndirilməsi üçün ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tətbiq olunan qiymətləndirmə meyarlarından biri olmuşdur. Bu səbəbdən söz ustaları, təb sahibləri öz şairlik qabiliyyətinin həddlərinin genişliyini sübut etmək üçün daim qafiyənin tələblərinə əməl etməyə çalışmış, bir-birindən maraqlı qafiyələnmə üsullarına əl atmış, onun yeni variantlarını yaratmağa çalışmışlar. Bu cür cəhdlər müxtəlif ədəbiyyatlarda qafiyələrin fərqli, bir-birindən seçilən növlərinin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Kişvərinin farsca şeirlərinin qafiyələnməsindən söz açmağa keçməzdən öncə qısaca qafiyənin tarixinə ekskurs edərək bu sözlə əslində hansı anlayışın nəzərdə tutulduğunu anlamaq istərdik. Çünki Orta əsr və bugünkü poeziyada qafiyə məfhumu arasında müəyyən fərqliliklər var.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında işlənən qafiyə sözünün mənası müxtəlif müəlliflər, tədqiqatçılar tərəfindən bu cür izah edilir: “1. qafa və qafiyə “başın boyuna bitişən arxa və son qismi, ənsə” sözü ilə əlaqələndirildiyini, “bir şeyin sonu, arxası”, yəni beytin sonu deməkdir; 2. “təbə olmaq, arxasından getmək” mənasında olan qafv (və ya qufüvv) məsdərindən “izləyən, arxasından gələn” və ya “arxasından gətirilən” (məqffüvvə)

mənasından çıxış edərək sözlərin beytlərin sonunda bir-birini izləməsi, təkrar etməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Fars ədəbiyyatında da qafiyə sözü işlədilmişdir, lakin İslamdan əvvəl türk ədəbiyyatında, xüsusən də, xalq ədəbiyyatında bu, uyaq və ya ayaq adlandırılmışdır. Fars və türk ədəbiyyatında şair sözünün yerinə "qafiyəqu", "qafiyəsənc", "qafiyə əndiş" sözləri işlədilmişdir.[10, s.149-150]

Sözsüz ki, qafiyə poeziyanın ayrılmaz hissəsidir. Ancaq bu təkcə şeir sənətinə məxsus bir hadisə deyil. Ərəb ədəbiyyatında qafiyəli nəsr - səc də olmuşdur.[11, s. 273] Buna da ən bariz nümunə İslam dinin müqəddəs kitabı Quran-i Kərimi göstərə bilərik. Dünya ədəbiyyatında, ümumiyyətlə qafiyə vəzndən sonra yaranmış və uzun müddət qafiyə olmayan ədəbiyyatlar mövcud olmuşdur(10, s.150). Qafiyənin hansı milli ədəbiyyatda formalaşması məlum deyil, çünki tarixi olaraq bu anlayış haqqında təsəvvürlər fərqlidir. Qafiyənin dəqiq və icmal şəklində olan tarixi isə hal-hazırda mövcud deyil.

Qərb ədəbiyyatşünaslığında isə qafiyənin mənşəyi və inkişafı haqqında 2 əsas baxış olmuşdur. Bunlardan biri Derivasionist mövqedir ki, onun tərəfdarları qafiyənin bir məkandan qaynaqlandığını və bütün digər yerlərə oradan yayıldığını iddia edir. Törner isə 1808-də mübahisə edirdi ki, qafiyə başlanğıcını Çin ədəbiyyatından və ya Hindistanda Sanskritdən (amma ərəbdən yox) götürmüşdür ki, oradan ticarət əlaqələri ilə Avropaya yayılmışdır. Draperin baxışına görə isə qafiyə Hind-İran mənşəlidir (Avesta e.ə. 1500), Şərqə Çinə və Hindistana (Çin dilində qafiyələrin e.ə. 1000-ci ildən olduğu təsdiq olunandan bəri) və Qərbbə Romaya fars mistik kultları vasitəsilə yayılmışdır.

Alternativ baxışın əsası isə 1803-cü ilin əvvəllərində Svift tərəfindən qoyulmuşdur. Onun fikrinə görə qafiyə xüsusi olaraq hər hansı bir dildən öz başlanğıcını götürməmiş, lakin bu istənilən dildə baş qaldıra bilən və funksiyalar dəstinə malik olan təbii linqvistik struktur olmuşdur.[13, s.1061]

İslami ədəbiyyatda qafiyənin qaynağı ərəb ədəbiyyatından gəlir və qafiyələnmə üsulunu ərəblər ortaya atmışlar. Şərq ədəbiyyatında ərəzun yaradıcısı Xəlil bin Əhməd, Mufəddal əd-Dabbi, Əhfəş əl-Əvsat, İbn Durustevəyh qafiyənin necə olması haqqında fikirlər söyləmişlər. Ərəb ədəbiyyatında ilk müstəqil əsər Xələf əl-Əhmərin (VIII əsr) "Kitab ül-qəvafi" əsəridir. Dövrümüzə gəlib çatmış ilk əsər isə Əhvəş əl-Əvsatın "Kitab ül-qəvafi"sidir. [10, s.150-152]

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qafiyə sənəti Şərqdə yaranmışdır və nəzərə alındıqda ki, Çin ədəbiyyatının ənənələri ərəbinkindən daha qədimdir, qafiyənin beşiyinin Çin hesab olunması daha doğru olardı.

Kişvərinin “Divan”ındakı şeirlərin qafiyə xüsusiyyətlərini oradakı şeirlərin janrlar üzrə toplanma ardıcılığı ilə nəzərdən keçirək.

Birinci olaraq “Divanda” üstünlük təşkil edən farsca qəzəllərinin qafiyəsindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə əldə olan 198 qəzəl qafiyə baxımından çox zəngin və rəngarəngdir. Qafiyənin növləri və şəkilləri haqqında isə müxtəlif ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı fikirlər vardır.

Bunlar öz növbəsində Şərq və Qərb nəzəriyyəçiləri tərəfindən irəli sürülmüş müddəalardır. Qafiyələrin növləri haqqında danışdıqda isə nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Avropa ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsində qafiyənin təhlili və kateqoriyalasdırılması üçün 12 kriteriya fərqləndirirlər: 1. a) Qafiyəyə daxil hecaların sayına əsasən: tək, monosillabik (təkhecalı) və ya müzəkkər, b) qoşa, disillabik və ya müənnəs; c) üçlü, mürəkkəb, çoxşaxəli; 2. qafiyələnən sözün morfoloji mahiyyətinə görə; 3. qafiyələnən hecalarda vurğunun yerinə görə; 4. qafiyələnən sözlərin leksik kateqoriyasına görə; 5. qafiyədə səs uyğunluğunun yaxınlıq dərəcəsinə görə; 6. qafiyədə yaradılmış tonal və semantik sahə arasında yaradılmış əlaqə ilə; 7. qafiyə sözlərin özlərində səs tərtibatının əlavə mürəkkəbləşdirilmə effektləri ilə; 8. yaxınlıqda (yanaşı) səs tərtibatında qafiyələrin iştirakına görə; 9. qafiyələrin sətirdə yerinə görə; 10. qafiyələr arasında intervala görə; 11. qafiyələrin sırasına və ya ardıcılığına görə; 12. səs müqayisəsi nəzərindən. [13, s.1054-1058]

İslam ensiklopediyasında isə qafiyənin şəkil baxımından: 1) düz 2) çarpaz, 3) dolama, 4) qarışıq (bu növ bəndin misraları arasında qafiyə mövcud olmaqla bərabər düzülüşündə nizamsızlıq və dəyişiklik olarsa meydana çıxır) növləri, quruluş baxımından isə 1) yarım, 2) tam, 3) zəngin və 4) cinaslı növləri olduğu göstərilmişdir. [10, s. 152]

Kişvərinin farsca qəzəllərinin isə 104-ü sadə, 74-ü zəngin, 20-si tam qafiyəlidir. Qəzəldə qafiyələnən sözlərə misal bunlardır: سینه-کینه [sine-kine], رفتار-گفتار [rəftar-qoftar], دل-گل [del-gel], بهار-یار [bəhar-yar], چنان-جان [çenan-can], بلایى [bəlayi], جدایى [codayi], گدایى [gədayi], زار [zar], حیوان [heyvan] və digər. Şəkil baxımından düz qafiyədir.

Qafiyəşünaslıq elmində və şairin sənətkarlığının qiymətləndirilməsində mühüm göstəricilərdən biri qafiyə nöqsanlarıdır. Şərq poetikasında qafiyə nöqsanları “uyub ul-qafiyə” adı ilə ərəb şeirində cahiliyyə dövründən məlum olmuşdur. Ərəb şeirində qafiyə qüsurları rəvi hərfinin hərəkəsinə, rəvidən qabaqkı hərf və hərəkələrinə, qafiyə sözünə aid olmaqla 3 qrupa bölünür. Bu qüsurlara iqfa, icazə, ikva, israf, icazə, sinad, ita və s. aiddir. Fars ədəbiyyat nəzəriyyəsində isə bunlar sinad, ikva, ikfa və ita ilə məhdudlaşdırılmışdır. (10, s.151-152)

Təbii ki, Kişvəri farsca qəzəllərdə nöqsanlara yol vermişdir. Bu heç də təəccüblü deyil. Çünki elə bir şairə rast gəlmək mümkün deyil ki,

yaradıcılığında qüsurlu, natamam, bişməmiş məqamlar olmasın. Araşdırma obyektimiz olan şeirlərdə iyirmi bir qəzəlin qafiyəsində naqisliklər vardır. Həmin “qafiyə eyiblə-rinə” beş qəzəldə qafiyə uyğunsuzluğu, yəni sinad mövcuddur. Məsələn, *در آه و ناله را* misrası ilə başlayan və Məhəmmədəli Kərimzadə nüsxəsində yer alan qəzəldə (15,s.60) birinci beytdə qafiyələnən sözlər *ناله و وفا* [nələ və vəfa] sözləridir ki, sonluqlar bir-biri ilə səsləşmir:

Bu kimi hallara *من دیوانه را هر شبم کان آفتاب اوج نیکویی به خواب آید* (15,s.9), *ای دل کنج دینی والله نازکتر از این نتوان* (14,44a) سومندی کرده در گردن (15,s.34), *غمگین بگوی یار کی خواهی شدن* (15,s.33) misraları ilə başlanan qəzəllərdə də oxşar xətalara rast gəlinmişdir.

Digər qafiyə nöqsanı hallarından isə qafiyələnən sözün eyni mənada təkrarlanması, yəni ita qəzəllərin 19-unda müşahidə olundu. Bunlar içərisində iki qəzəldə ita hadisəsi iki dəfə təkrarlanan qəzəllər bu misralarla başlayır: 1) *دلم ویران کن و در وی بنای عشق محکم* (14,34b), 2) *بر نیارم نفسی بی تو شبی از دل تنگ کن* (14,45a). Birinci nümunədə 1-ci, 5-ci və 3-cü, 4-cü misralarda, ikinci misalda 1-ci, 6-cı və 3-ci və 7-ci misralarda eyni söz qafiyələnmədə istifadə edilmişdir.

Kişvərinin farsca rübailərinin qafiyə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən demək gərəkdir ki, dilindəki irsinin əldə olan iki nüsxəsi içərisində olan 16 rübai vardır və bunlardan ikisi eyniyyət təşkil etdiyindən, ümumi say 14-ə düşür. Bu rübailərin dördü **a a a a** kimi düz, onu isə **a a b a** şəklində dolama qafiyələnmişdir. Onu da vurğulamaq gərəkdir ki, rübai ilə dübeytini bir-birindən fərqləndirmək üçün əsas cəhətlərdən biri də qafiyələnməsidir, belə ki, birinci, ikinci, dördüncü misraları və ya bütün misraları həm qafiyə olan şeirlər rübaidir, dübeyti çarpaz qafiyələnir. Hər dörd misrası həm qafiyə olan rübailərə isə rübai-ye tərənə deyilir. [6; s.158].

Rübailərdə qafiyə sadə qafiyələr *گلزار* [qolzār], *دستار* [dəstār], *بسیار* [besyār], *انگاره* [enqāre], *ایزاره* [īzāre], *پاره* [pāre], *لاله* [lāle], *چارده* [keşīd], *کشید* [šenīd], *شنید* [īd], *عید* [nəbīd], *نید* [dālāle], *دلale* [çəhārdəh sāle], *ساله* [bəhār], *بهار* [ezār], *عدار* [yār], *یار* [didār], *دیدار* [bār], *بار* [rəftār], *رفتار* [āh], *آه* [məqsūd], *مقصود* [būd], *بود* [moucūd], *موجود* [siyāh], *سیاه* [təbāh], *تنباه* [məbūd] sözləri ilə formalaşdırılmışdır.

Qafiyəli sözləri *حمراش* [həmraş], *رعنash* [rənāş], *تماشاش* [təməşāş], *کمائش* [dəhānāş], *دهانش* [müy-i miyānāş], *موی میانش* [kəmənāş], *نشانش* [neşānāş] sözləri ilə qafiyəsi formalaşmış rübailərdə *ش* şin hərfi bitişik yazılmış mənsubiyyət şəkli zəngin qafiyənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Şair zəngin qafiyənin bir növünü isə *همدمی* [həmdəmī], *محرمی* [məhrəmī], *آدمی* [ādəmī]

sözləri ilə qələmə almışdır. Buradakı *ی* ya-ye nəkərə qafiyələnən sözlərin sonunda işlənməklə zəngin qafiyəyə nümunə olmuşdur.

“Divan”da yeganə tam qafiyəli rübai درى [dəri], پرى [pəri], خبرى بى [bixəbəri] sözləri ilə qafiyələnmişdir:

ای سینه تو چو سینه کبک درى
وى عارض تو به نیگویی شک پرى
خواهم که شبی با تو کنم باده خورى
رخ بر کف پایت نهم از بى خبرى (15,s.73)

Kişvərinin farsca şeirlər “Divan”ının Məhəmmədli Kərimzadə nüsxəsində 2 ədəd 4 misralı qitə adı ilə şeirlər verilmişdir ki, onların qafiyələnməsi a a b a şəklindədir və heç bir qafiyə pozuntusu samitin düşməsi şəklindədir. Qafiyələnən sözlər bunlardır: نوزد [nouzəd], فرزند [fərzənd], برومند [borumənd], پدرا [pedəra], ترا [tora], التجا [elteca].

Bildiyimiz kimi müxəmməsdə qafiyələnmə üsulu a a a a a, b b b b a, c c c c a ... və ya aaaaa bbbba, cccaa... şəklindədir. Kişvərinin farsca divanında yer alan yeganə müxəmməsində qayılənmə a a a a a, b b b b a, c c c c a kimidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxəmməsin 4-cü bəndində qafiyə təkrarı kimi nöqsan vardır.

“Divan”da yer alan 8 müəmmiyyatda qafiyələnən sözlər bunlardır: نورىست [nurīst]- مسرور نيست [məsrur nist], فرار, [fərār]- يار, [yar], مقدور [məqdur]- سینه ام [sineəm]- دیرینه ام [dirineəm], زبیا - [zība], عبیرآسا, [əbirasa], دور [dūr], داغها [dağha]- باغها, [bağha], خوشه, [xuše] - گوشه, [quše], سخن گو, [soxənqu] - او [u]. Bunlardan üçü zəngin, biri tam, dördü sadə qafiyəlidir.

Kişvərinin farsca şeirlərində qoşa qafiyə kimi fərqli növə rast gəlinmədi. Lakin əski türk şeirində qafiyə misrasının önündə yer alırdı. Şeirin hər bəndində ilk misra eyni səs və ya kəlmə ilə başlayır, bəzən bu səs və ya kəlmə bənddən-bəndə dəyişməzdi. İslamdan qabaq türk şeirində yaygın olan misra önü qafiyə nümunələrinə az olsa da daha sonrakı dövrlərdə də rast gəlinir. [9, s.11]. Nəzərimizcə müəllifin qeyd etdiyi kimi misranın əvvəlindəki səs və kəlmələrin təkrarı qafiyə deyildir, təkrardır. Kişvərinin farsca şeirlərində isə bu hadisəyə rast gəlinməmişdir.

Qafiyələnmə baxımında türkdilli qəzəllərdə qafiyələrdə ita, sinad, qafiyə xatirinə sözün sonunun ixtisar olunması hallarına rast gəlini. Məsələn, Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən tərtib edilmiş nüsxəsində ikinci qəzəlin 1-ci, 5-ci beytlərində (1,s.14), on dördüncüdə 3-cü, 5-ci beytlərində (1,s.19), 15-cidə 1 və 4-cü (1,s.20), 48-ci qəzəlin 3-cü, 5-ci beytində (1,s.35-36) qafiyələnən söz təkrarlanır. Bu kimi misallar kifayət qədərdir. Qafiyə pozuntusu isə 31 (1,s.28), 57 (1,s.40), 61 (1,s.42), 105 (1,s.63), 109 (1,s.65), 180-cı (1,s.99) və s. qəzəllərdə təsadüf olundu. 67-ci qəzəlin 1-ci beytinin (1,s.45) və 114-cüdə isə 2-ci beytində (1,s.67) qafiyə xatirinə sözün sonundakı samit ixtisar olunmuşdur.

3-cü mükəmməsin 5-ci bəndinin 2-ci misrasında qafiyə uyğun gəlmir, 3-cü misrasında isə qafiyə artıq h hərfi var, 6-cı bəndinin 1-ci və 4-cü misrası (1, s.143) eynidir. Qeyd olunanlardan əlavə Kişvəri mükəmməslərində qafiyənin qayda-qanunlarına əsasən söz kökləri ilə deyil, sözlərin sonundakı şəkilçilərlə ahəng yaradılmışdır. Nümunə:

Vəh kim, ol ahuyi-mişkindən qalibmən bixəbər,
Namə tək bağlandı bağrım qəbğər oxun tez çəkər.
Firqətindən gözlərim xunabeyi-həsrət tökər,
Ləblərindən ayru hər dəm tilbə könlüm qan yudər,
Dirligim, dirlilik degil, tək bir qəra gündür keçər. (1, s.133)

Misaldan görüldüyü kimi şair birinci misranın sonunda gələn *bixəbər* sözünə səsləşmə yaratmaq üçün *çəkər, tökər, yudər, keçər* kəlmələrini həm qafiyə etmişdir ki, bu da qafiyə nöqsanlarından biridir. Demək olar ki, göstərilən kimi qafiyə qüsurlarına bütün mükəmməslərdə rast gəlinir. Eyni hallara Azərbaycan türkcəsində olan mürəbbə, müstəzad, təxmisi və rübailərində də təsadüf olunmuşdur.

Poeziyada mövcud olan şeirlərin qafiyəsi kimi digər əhəmiyyətli məsələ, sözsüz ki, şeirin ahənginin, melodikliyin yaranmasında xüsusi yeri olan rədifdir. Əvvəlcə Orta əsr şairlərinin yaradıcılığında rədifli şeirlərin mövqeyini və bir şairin istedadının qiymətləndirilməsində onun hansı rol oynadığı nəzərə çatdırılmalıdır. Belə ki, rədif lüğətdə "arxadan gələn, izləyən" mənasındadır. Ərəb və fars poeziyasında qafiyənin son hərfindən, rəvidən, sonra işlədilir. [8; s.524] Rədif poetik hadisə olub mənşə etibarı ilə sırf fars poeziyasına məxsusdur. Dəri poeziyasına rədif Qədim və Orta fars dili dövrlərindən keçmişdir. "Avesta", "Yadeqar-e Zəriran", "Draxt-i asurik" və digər əsərlərdə təkrar, nida, təvsif, rədif və s. rast gəlinir. [5, s. 290-291]

Şəmsəddin bin Qeys ər-Razi, Nəsirəddin Tusi, Şəmsi Fəxri İsfəhani, Əzizi, Ətaulla Mahmudi kimi nəzəriyyəçilər özlərinin poetikaya dair əsərlərində bu məsələyə az və ya çox dərəcədə toxunmuşlar. Bunlardan Ş. F. İsfəhaninin rədifin bir sözdən ibarə olduğunu yazmasına baxmayaraq, verdiyi misallarda bir neçə rədifə rast gəlinir. [5, s.286]

Türk ədəbiyyatında Müəllim Naci tərəfindən –“Ədəbiyyatda rəvi hərfindən sonrakı hər bir element - bir hərf, bir kəlmə və ya ifadə - rədifdir”,- fikri ümumiləşmiş və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən qəbul edilmişdir. [8, s.524]

Rəhim Musulmankulovun məlumatına görə rədifin haqqında fars nəzəriyyəçilərindən Rəşidəddin Vətvat "Hədəiq əs-sehr fi dəqaiq əş-şeyr" ("Şeyrin incəliklərinin sehrli bağçaları") əsərində də yuxarıda rədif haqqında qeyd olunan fikir öz əksini tapır. [5; s.286]

Rəşidəddin Vətvata görə isə şairin istedadının gücü və onun ustalığı yaxşı rədifi əlavə edə bilməsi ilə ölçülür. Bu fikri daha ətraflı

Hüseyn Vaiz Kaşifi də dəstəkləmişdir. Onun fikrinə, şairin zövqünün zərifliyi, zəkasının itiliyi, həmçinin ifadənin bəlağəti və təhkiyəçinin nitqdə nizamlılığı gözəl rədifdədir. [5,s.289]

Nemətulla Kişvərinin farsca şeirlərinə gəldikdə isə “Divan”ındakı 198 qəzəldən 189-u mürəddədir. İran Milli Məclisi Nüsxəsindəki Azərbaycan türkcəsində olan 38 qəzəldən 27-si rədiflidir. Lakin orada olan 4 müəmmada rədifə rast gəlinmir. Türkə şeirlərin çap olunmuş versiyasında 264 qəzəldən 217-si rədiflidir.

Türkə 8 təxmislərdən 7-sində müxəmməslərdə rast gəldiyimiz kimi rast gəldiyimiz, yəni bəndlərə səpələnmiş şəkildə rədifə təsadüf olunur. Belə ki, 1-ci təxmisin 1,2,3,5 və 6-cı bəndlərində (1,s.150), 2-ci təxmisin 1-ci bəndində (1,s.151), 4-cü təxmisin 2-ci və 7-ci bəndində (1,s.153), 5-ci təxmisin 1-ci və 3-cü bəndində (1,s.154), 6-cı və 8-ci təxmisin 1,2 və 6-cı bəndlərində (1,s.155,157) və 7-ci təxmisin 4-cü bəndində (1,s.156) rədif mövcuddur. Mürəbbelərdən isə yalnız 1-cisində 1,2 və 7-ci bəndində (1,s.161) rədif işlənmişdir.

Türkə 25 rübaidən 13-də rədifə rast gəlinir. Beləliklə, ümumilikdə türkə 308 şeirdən 245-də Kişvəri rədifə müraciət etmişdir.

Həmçinin təcrübədə misranın yalnız qafiyələnən bir sözdən ibarət olduğu hala da təsadüf edilir və nümunə olaraq Ətaullahın rübaisi misal göstərilir. Bu cür qafiyə və rədifdən ibarət şeirlər, əsasən, rübai formasında rast gəlinir. Qəzəl istisna olmaqla isə başqa poetik janrlarda nadir hallarda təsadüf etmək olar.[5; s.286-287].

Kişvəri yaradıcılığında isə əvvəlcə bildirildiyi şəkildə bir söz istisna olmaqla, tamamilə misranı əhatə edən rədif nümunəsinə rast gəlinməsə də, misranın böyük bir hissəsini rədif təşkil edən nümunələrə təsadüf olunur:

گر مرا جز درد یاری نیست گو هرگز مباش
 و ر غم را غمگساری نیست گو هرگز مباش (15,s.16)
 Gər məra coz dərd-e yari nist, qu hərgez məbaş
 Vər gəm ra gəmqsari nist, qu hərgez məbaş.

Nümunədən də aydın olur ki, misranın 4 sözü rədifdir. Bundan əlavə Ş.F.İsfəhaninin əsərində qafiyələnən misraların bir-birindən ancaq birinci hecası ilə fərqləndiyi halın da mövcudluğu barədə məlumat var və misal olaraq da Kamal Xocəndinin rübaisi nümunə verilmişdir.[5;s.286] Bu cür hala isə Kişvərinin farsca şeirlərində təsadüf olunmur.

Rədif ritm və qafiyə kimi şeirin əsas elementi olmasa da, gözəlləşdiri elementdir və şeirdə arzuolunandır. Bütün ədəbi-nəzəriyyə traktatların müəllifləri rədifin monorimik şeirlərdə hər bir misrada dəyişmədən təkrar edildiyini yazır. (5, s.287)

Əgər şeirdə qafiyə dəyişirsə rədif də dəyişir. Lakin praktikada elə hallara təsadüf edilir ki, qəzəl və qəsidə tipli monorimik şeirdə rədif dəyişir.

Məsələn, Rudəkinin “Qocalıq haqqında qəsidə”si. (4;s.287) Ətaulla Mahmud Hüseyni və Hüseyn Vaiz Kaşifi rədifin dəyişdirilməsinin mümkün olduğunu qeyd edirlər, amma bunun üçün şair oxucunu əvvəlcədən xəbərdar etməli və ya oxucudan bunu etdiyinə görə üzr istəməli, həm də bu dəyişiklik şeirin daha gözəlləşməsinə xidmət etməlidir. Ş.Q. Ər-Razinin, Ş.F. İsfəhani, Ə.Hüseyni və digər müəlliflər rədifin şeirin başlanğıcından sonunadək yalnız bir mənada təkrarlanmalı olduğunu yazmışlar. Lakin Nəsirəddin Tusi bu fikirlərin ziddinə getmiş, rədifin sözdən başqa, mənası olmayan sözün bir hissəsinin də rədif ola biləcəyini bildirmişdir [5;s.288-289]

Lakin İslam ensiklopediyasında türk poeziyasında Nəcati Bəyin qoşa rədif işlədərək, təcrübədən keçirdiyi göstərilmişdir. [8; s.524].

Kişvərinin poetik irsində istər farsca, istərsə də türkcə şeirlərində qoşa rədif hadisəsinə rast gəlinmədi. Lakin türkcə müxəmməslərində buna cəhdlər vardır. Məsələn, səhifədə 129-cu müxəmməsdə 1-ci bənddə bütün misralarda eyni rədif işlənir və həmin rədif digər bəndlərin sonunda təkrarlanır. İkinci bənd farsca işlənir, 3-cü bənddə isə *bolasan* rədif 4 misrada, 5-ci bənddə *parəsi*, 9-cu bənddə *mən* rədif işlənir. 4-cü müxəmməsdə isə 1-ci bənddə sonuncu misrada işlənən *tək bir qəra gündür keçər* ifadəsi digər bəndlərin sonunda təkrarlanır, lakin 1-ci bəndin digər misralarında işlənmir ki, bu da ənənəvi hal deyildir. Əgər birinci bəndin misralarının sonundakı *ər*, 4-cü və 8-ci bənddəki *i*, 5-ci bənddəki *sız*, 60-cı bənddəki *ilə* şəkilçisini rədif kimi qəbul etsək, 2-ci bənddə *qalib*, 3-cüdəki *sənsizin* kəlmələri isə rədifdir. Lakin 7-ci bənddə heç bir rədif işlənməmişdir.

Müxəmməslərdə rədifin işlənməsi xüsusi maraq doğurur. Belə ki, 7 müxəmməsdən 6-da rədifə rast gəlinir. Lakin bu rədiflər systemsiz şəkildə müxəmməslərin bəndlərinə səpələnmişdir. Məsələn, 1-ci müxəmməsin 4,6,7 və 10- cu bəndlərində rədif işlənmir (1,s.139), 2- ci müxəmməsdə yalnız 1-ci bənddə (1,s.141), 4-cü müxəmməsdə 2,3,6 bəndlərdə rədif işlənir (1,s.144), 5-ci müxəmməsdə 1,2,4,6,11-ci bəndlərdə rədiflərə rast gəlinir (1,s.145-147), 6 və 7- ci müxəmməslərin 1-ci bəndlərində rədifə rast gəlinir (1,s.147-148).

Kişvərinin farsca şeirlərində isə rədiflə bağlı kifayət qədər qüsurlar mövcuddur. Bu çatışmazlıqlar, rədif dəyişikliyi isə şeirlərində anidən biruzə verir. H.V. Kaşifinin qeyd etdiyi kimi oxucuya heç bir xəbərdarlıq edilmədən meydana çıxmışdır.

Onu da qeyd edək ki, Ş.F.İsfəhani bu fikirdədir ki, şairlər rədif beytlə elə əlaqələndirməlidir ki, əgər rədif şeirdən çıxarılsa, beyt mənasını itirməlidir. [5;s.289]. Misal üçün Kişvərinin bu aşağıdakı qəzəlinin ilk beytinə nəzər salmaq kifayətdir:

اگر همدم شوی یک دم تو ای شیرین دهن با من
 مسیحا کی تواند لب گشادن در سخن با من (s.36)

Əgər sən bir an həmdəm olsan, ey şirin ağızlı, mənimlə
Məsiha necə ağız açıb danışa bilər mənimlə?!

Göründüyü kimi yuxarıdakı misaldan mənimlə (با من) ifadəsi çıxarılsa şeir öz mənasını itirmiş olar. Bu kimi nümunələr yetərincədir, ancaq hədsiz misallarla tədqiqatın həcmi sünə surətdə artırmaya yol verməmək üçün burada hamısını sadalamağa ehtiyac duymadıq.

Deyilənlərə əlavə rədifli şeirlərə "mürəddəf" deyilməsi, divan ədəbiyyatında yayılmış qəsidə və qəzəllərin adlandırılmasında istifadə olunduğu məlumdur. Məsələn: Füzulinin "su" rədifli "Su qəsidəsi", Əhməd Paşanın "kərəm" rədifli "Kərəm qəsidəsi", Bakinin "sünbül" rədifli qəsidəsi "Sünbül qəsidəsi" və s. [8, s. 524]. Kişvəri irsi isə yetərincə məşhur olmadığından ədəbiyyatşünaslıqda onun hər hansı bir şeirinin rədifi ilə adlandırılma hadisəsi haqqında məlumata təsadüf olunmur.

Rədiflər tərkibinə görə, yəni təşkil olunduğu söz və kömək hissələrə görə, isə müxtəlifdir. Kişvərinin farsca şeirləri sırasında 1 komponentli, yəni bir sözdən ibarət rədifi olan qəzəllərin sayı 145 qəzəl, iki komponentli, yəni iki söz və söz+qoşma sxemli 27, üç tərkib hissədən ibarət 13 şeir, dörd komponentdən ibarət 3, beş komponentdən ibarət qəzəllərin sayı 1-dir. Bu 5 komponentli qəzəl "Divan"-da yeganə misrasının yarısından çoxu rədif kimi işlənən şeirdir və aşağıdakı beytlə başlanır:

کنج دینی والله نازکتر از این نتوان

گفتن سخنی والله نازکتر از این نتوان [14, 47a]

Bir dinin küncü, Vallah, bundan daha nazik ola bilməz

Bundan daha zərif bir söz, Vallah, demək olmaz.

Rədif kimi daha çox işlənən komponentlər را [ra], مرا [məra], دل [del], کند [konəd], آمد [aməd], باشد [başəd], نیست [nist], [qozəşt] گزشت, شب [şəb], ساختم [saxtəm], دارم [darəm], کن [kon], من [mən], این [in], تو [to], او [ū] və digər sözlərdir. Bir məsələni də nəzər çatdırmaq lazımdır ki, Kişvərinin azəri türkcəsindəki qəzəllərinin sayı 264-dür və bunlardan da 217-si rədiflidir.

Divanda olan yeganə müxəmməsdə isə rədifin işlənməyi maraqlı doğurur. Belə ki, 8 bəndlik şeirin birinci, üçüncü, beşinci bəndlərində rədif sözlər işlənsə də, digər bəndlərində yoxdur. Həmin rədiflər tək tərkibliyə.

Rübailərin rədif xüsusiyyətlərinə gəlincə 14 rübaidən 9-unda rədifə rast gəldi. شود [dadənd], دادند [konəd], 2 dəfə, خوش است [xoş əst] [ma], ما [şəvəd], تویی [toyı] [mən-o to], من و تو [to bəs], تویی [mən-o to] rədif kimi işlənən sözlərdir. Bunlardan da ikisi ikitərkibli və ya mürəkkəb rədifdir.

İran Milli Məclisi Kitabxanası əlyazma nüsxəsində olan 8 müəmiyyətin rədifi haqqında demək gərəkdir ki, onların 3-ü rədiflidir. Rədif kimi isə را [ra], بود [bovəd], نسبت [nist] sözləri işlənmişdir. Bununla da, aydın olur ki, müəmiyyatlarda yalnız sadə rədif işlənmişdir.

Azərbaycan türkcəsində olan şeirlərin rədifindən danışarkən isə rədifin şəkilçi formasından tutmuş, mürəkkəb söz şəklinə kimi bütün variantlarından istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, “Divan” haqqında söylənən bütün qeyd və fikirlərdən, aparılan təhlillərdən aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Kişvərinin farsca şeirlərindən ibarət “Divan”-ında sadə, tam, zəngin qafiyələr işlənmişdir. Bununla bərabər qafiyə qüsurlarına, yəni təkrarlarına və qafiyə uyğunsuzluğuna rast gəlinmişdir ki, bu da qəzəl janrında olan şeirlərdə təsadüf olunur

2. Qafiyələnmədə işlənən sözlər periodik olaraq “Divan” boyu təkrarlan-mışdır ki, bu da şair üçün qüsurlar hesab edilə bilər.

3. Həmçinin şeirlərdə qafiyə qüsurlarından itaya daha tez-tez, ikinci yerdə sinadla təsadüf qarşılaşılmışdır.

4. Şairin farsca şeirlərində ön qafiyə və zülqafiyəteyn (qoşa qafiyə), çarpaz, dolama və qarışıq qafiyə işlənməmişdir.

5. Kişvəri əslində heç də asan olmayan rədifdən 201 şeirində istifadə etmiş-dir və nəzərə aldıqda ki, farsca şeirlərin sayı 233-dür, bu da şairin məharətini göstərir.

6. Ümumilikdə türkcə 308 şeirdən 245-də Kişvəri rədifə müraciət etmişdir.

7. Şair rədifin də müxtəlif növlərinə müraciət etmişdir. Bunlardan da böyük əksəriyyəti sadə rədifli olsa belə, bir qəzəlin yarından çoxu rədif kimi işlənmiş və bu da öz növbəsində maraqlı nümunə yaratmışdır.

8. Bəzi şeirlərində rədif işlətməyə çalışmış, lakin uğurlu olmamışdır.

Lakin deyiln nöqsanlar şairin sənətkarlığına kölgə salmamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 175 s.
2. Ворожейкина З. Н. Приёмы усиления рифмы в малых стихотворных формах персоязычной лирики XII в. // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. М., 1988. С. 150-184.
3. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X—XV вв.) — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989.—240 с.
4. Мусульманкулов Р. // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. М., 1988. С. 150-184.

5. Стеблева И. В- Проблемы исторической поэтики литератур Востока.-М.: «Наука». Главная редакция восточной литературы,1988-311 с.
- 6.Hüseynov R. Söztək gözəl. Məhsəti. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013. – 560 səh.
7. Akdemir H. Belağat terimleri ansiklopedisi.-İzmir.: Çağlayan A.Ş., 1999. - 415 s.
8. Albayrak N., Redif. Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Resûlîler - Sak. Ankara : TDV, 2007, c. 34, s. 523-524
- 9.Aydemir Y., Çeltik H. Kafiye'nin şiiri. şirin kafiyesi. Divan şiirinde kafiye hünerleri. Kurgan Edebiyat yayınları, Ankara: 2012, 135 s.
10. Durmuş İ, Öztürk M., Pala İ., Kafiye. Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Resûlîler - Sak. Ankara : TDV, 2001, c. 24, s. 149-153
11. Durmuş İ. Seci. Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Resûlîler -Sak.Ankara :TDV, yıl: 2009, cilt: 36, sayfa: 273-275
12. Karataş T. Ansiklopedik edebiyat terimleri sözlüğü.- İstanbul.: Sütun yayınları, 2011.- 654 s.
- 13.Greene R., Cushman S. et al. (eds.) Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics (Fourth Edition)Princeton: Princeton University Press, 2012. — 1680 p.
14. دیوان کشوری دیلمقانی. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. شماره ثبت 9162 . فوتو 00- 001 №94
15. دیوان کشوری. نسخه از آرشیو شخصی محمد علی کریم زاده. 76 ص.

Л.Байрамова

**Особенности рифмы и редифа “Диван”а Кишвери
на персидском языке**

Резюме

В данной статье впервые было исследовано особенности рифмы и редифа стихов Неметуллага Кишвери на персидском языке. Он был одним из поэтов Азербайджана живший в XV веке. Цель исследования правильно оценить творческие способности вышеуказанного поэта и определить его место среди современников. А так же благодаря этой статье можно получить краткую информацию, а понятие рифмы и редифа стиха в Востоке в период Средневековье. В стихах Кишвери встречается виды рифм как простейшая, полная, богатая или обогащённая рифма и с редифом. Но среди них оказались

неправильные рифмы. Это часто всего проявляет себя как синад (неточная рифма) и ита (тавтологическая рифма). В персидских стихах Кишвери нет начальных, внутренних, сплетённых видов рифмы. А на счёт редифа он успешно использует его в большинстве своих стихов на персидском языке и на турецком языке Азербайджанских тюрок. Виды редифов изменяется от одного составного элемента до нескольких. В некоторых стихах поэт попытался использовать редиф, но это ему не совсем удачно не удался. Несмотря на вышесказанных Кишвери проявляет себя как мастер слово на персидском языке.

L.Bayramova

Rhyme and redif features of Kishvary's Persian "Divan"

Sammary

In this article it has been studied for the first time the features of rhyme and redif of Nematullah Kishvary's verses in Persian language. He was one of poets of Azerbaijan who lived in XV century. The aim of research is to estimate correctly creative abilities of the above-stated poet and to define his place among his contemporaries. And also according to this article it is possible to obtain summary about of rhyme and redif of a verse in the Eastern countries during the Medieval Period. In Kishvary's verses meets types of rhymes as the simple, the perfect, the rich or enriched rhyme and with redif. But among them there are imperfect rhymes also. They often appear as the sinad (an inexact rhyme) and the ita (an identical rhyme). In the Persian verses of Kishveri there are no initial, internal, cross types of the rhyme. It's important that poet successfully uses redif in the most of his verses in Persian and in Turkish of the Azerbaijani people. Types of redif varies from one element to consisting from many components. In some verses the poet has tried to use redif, but it he could not riched his aim absolutely. Despite the foresaid Kishvary proves himself as a master word in Persian.

Rəyçi: Rafael Hüseynov
Asademik

MƏLƏK KƏRİMOVA
Xəzər Universiteti
mkerimova@khazar.org

**İNCƏSƏNƏTDƏ PSIXOLOJİ TƏHLİL NÜMUNƏSİ: PROFESSOR
HAMLET İSAXANLININ “YAŞAMAĞA NƏ VAR Kİ..!” ŞEİRİNİN
WILLIAM GLASSERİN GERÇƏKLİK TERAPİYASINA
GÖRƏ TƏHLİLİ**

Açar sözlər: incəsənət, gerçəklik terapiyası, psixoloji təhlil

Key words: art, reality therapy, psychological analysis

Ключевые слова: искусство, новая терапия реальности,
психологический анализ

Son illərdə fənnlərarası əlaqənin əhəmiyyəti üzərində çox durulur. Belə ki, müxtəlif sahələr kimi hesab edilən ədəbiyyat və psixologiya eyni zamanda bir biri ilə sıx əlaqədədir. Ədəbiyyatda obrazların şəxsiyyəti, bədii əsərdəki psixoloji məqamlar əsərin təsir gücü ilə birbaşa bağlıdır. Eyni zamanda psixologiyada yaradıcılığın psixologiyası, sənətkarların şəxsiyyəti, bədii əsərdən psixoloji təsir vasitəsi kimi istifadə edilməsi kimi mövzular tədqiq edilən sahələrdəndir. Həm ədəbiyyat, həm psixologiya ilə maraqlanan şəxslər üçün psixologiyada mövcud olan şəxsiyyət nəzəriyyələrinə əsasən əsərlərin təhlili fərqli bir baxışın yaranmasına şərait yaradır. Seçim nəzəriyyəsi William Glasser-in 1996-cı ildən etibarən elmə töhvə verdiyi bir nəzəriyyədir. W. Glasser bu nəzəriyyədə uğurlu və uğursuz kimlik anlayışından istifadə edərək ruhi sağlamlığın meyarlarının nələr olduğunu açıqlayır. Hal-hazırda bu nəzəriyyə “Yeni Gerçəklik Terapiyası” kimi də adlanır. Təqdim edilən məqalədə William Glasser-in Gerçəklik terapiyasına əsasən professor Hamlet İsaخانlının “Yaşamağa nə var ki..!” şeirinin təhlili aparılmışdır.

1. Bədii ədəbiyyat və psixoloji faktlar

Son illərdə texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar beyin üzərində aparılan tədqiqatlar artmış və bunun nəticəsində sağ və sol beyin yarımkürələrinin informasiyanı fərqli şəkildə qəbul etdiyi aydın olmuşdur. Belə ki, sol beyin yarımkürəsi nitq, qruplaşdırma, problem həll etmə kimi xüsusiyyətləri, sağ beyin yarımkürəsi isə ətrafı bütöv və vizual qavrama xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Sağ beyin şəkilləri, yerləri və məsafələri daha yaxşı qavramada, sol beyin isə dilin istifadə edilməsində, hadisələri analiz edərək məntiqi nəticələr çıxarmada əsas rol oynayır. Sağ beyin yarımkürəsi emosiyalar zamanı aktivləşir və yaradıcılıq mərkəzi olub, musiqini, rəngləri qavrayarkən əhəmiyyətli olduğu halda, sol beyin yarımkürəsi isə danışq, sözlərin tələffüzü, məntiq, riyaziyyat kimi məsələlərdə daha aktiv olur. Hər hansı

məlumatı öyrənərkən beynin hər iki yarımkürəsi istifadə edilsə də, adətən bir hissə digərinə görə üstünlük təşkil etməkdədir. Hal-hazırda biz daha çox beynin sol yarımkürəsindən istifadə edirik. Son illərin tədqiqatları beynin hər iki sahəsinin vəhdətinin önəmli olduğunu ortaya qoyur. Məhz bədii ədəbiyyatı oxuyarkən beynin hər iki tərəfi birlikdə fəaliyyət göstərərək şəxsin nəinki zehni inkişafına, həm də emosional dünyasına müsbət təsir göstərir. Belə ki, psixoloji məsləhət zamanı metaforlardan istifadə, kiçik nağılların nümunəvi model kimi açıqlanması, pasiyentə bədii qiraətin oxumanın məsləhət edilməsi konsultasiya prosesinin zənginləşməsi ilə yanaşı, şəxsin daxili aləmində keçirdiyi və ifadə edilməyə yer tapa bilməyən duyğuların yaşanmasına və bənzər problemlərin həlli üçün əsərin qəhrəmanının çıxış yollarını nümunə kimi qəbul etməsinə də yol açmağa bilməkdədir.

Bədii ədəbiyyatı oxuma zəruriliyi psixologiya elmindən də yan keçməmişdir. Bədii ədəbiyyatdan psixologiyada terapevtik metod kimi istifadə edilməsi biblioterapiya adlandırılmaqdadır. Bədii əsər müəllifinin psixoloji təsiri onunla izah olunur ki, əsərdə qavranılan hisslər, meyllər, arzular, düşüncələr, obrazlar tamamlanır, həyəcanlı fikir və hisslər yeni istiqamətə, yeni məqsədlərə yönəlir. Beləliklə, pasiyentin mənəvi tarazlığının bərpa olunması üçün onun hisslərinə bədii əsər vasitəsilə təsir edilir. Hisslərin zəifləməsi ya da qüvvətlənməsi pasiyentə və onun ifadə etdiyi sıxıntıya görə dəyişiklik göstərməkdədir. Bədii müəllif zamanı insanın təxəyyülünün, nitq qabiliyyətinin inkişafı da mühüm məsələlərdən biridir.

Pasiyentin özünü kəşf etməsi və qəbul etməsi, müsbət “mən” obrazının inkişaf etdirməsi, öz problemlərinə oxşar problemləri başqalarının da yaşadığını görərək tək olmadığını hiss etməsi, özü və başqalarının problemləri ilə əlaqədar həssaslıq qazanması, problemlərini müzakirə etmə cəsarəti, həyata məna vermə və məna tapması, stresslə mübarizə, duyğuların ifadəsi və katarsis yaşaması, başqaları ilə empatiya qurması və hadisələrə “öteki”nin gözündən baxma qabiliyyəti, fərqli və yeni vəziyyətlərə də uyğunlaşma məsələlərində bədii ədəbiyyatın əhəmiyyətli olduğunu qeyd edirlər (Songprakun, 2015).

Məşhur rus psixoloqu L.S. Vıqotski qeyd edir ki, hər cür bədii əsər: təmsil, novella, faciəinsanda hökmən bir-birinə zidd və əks təsirdə olan hisslər və duyğular doğurur ki, onlar da qısa qapanmada olduğu kimi, bir-birini yox etməyə gətirir. Bunu isə bədii əsərin həqiqi təsiri adlandırmaq olar. Hisslər istər incəsənətdə, istərsə də psixologiyada önəmli yer tutur. Hər bir sənət məhz insan hisslərinə toxunduğu zaman daha çox dəyər qazanır.

L.S. Vıqotski dəfələrlə qeyd edirdi ki, hər hansı bir hissənin əsasını təşkil edən əsəb enerjisinin boşalması adi həyatda olduğuna nisbətən incəsənətdə (ədəbiyyatda) əks istiqamətdə baş verir yəni, həm müsbət və həm də mənfi emosiyaların yaranması və bir-birini əvəz etməsi baş verir. Beləliklə, incəsənət əsəb enerjisinin daha məqsəduyğun və əsaslı boşalmaları üçün ən

güclü vasitə rolunu oynayır. Yəni ədəbi əsərlərin insanda doğurduğu iztirablı və xoşagəlməz həyəcanlar bir qədər zəifləməyə, sönməyə, onların əksinə çevrilməyə və yox olmağa məruz qalırlar. Əslinə baxanda mənfi emosiyaların sönməsi, hisslərin belə mürəkkəb çevrilmələri və həzzin yaranması insanı mənəvi cəhətdən inkişafa, ruhən təmizlənməyə gətirib çıxarır.

Biblioterapiyanın tarixi inkişafına baxıldığı zaman B.Rushunun hələ 1915-ci ildə xəstələrə kitab oxumağı məsləhət gördüyü aydın olur. 1916-cı ildə isə Samuel Mc.Chod Crothers biblioterapiya terminini ədəbiyata daxil etdi. Crothersin dostu Bagster, biblioterapiyanın elmdə yenilik olduğunu qeyd edir. Rusiyada xəstələrə kitabla təsir metodikası İ.E.Dyadkovskiy, S.S.Korsakov, B.M.Bexterev kimi elm adamları tərəfindən istifadə edildi. G.S.Robinson da, Carey də kitabların pozuntular zamanı nəticə verən vasitələr olduğunu qeyd edirdi. Dr.Magnus, C.Peterson da gələcəkdə bu sahədə tədqiqatlara ehtiyac duyulduğunu və qıraətlə maraqlanan pasiyentlərdə müsbət inkişafın müşahidə edildiyini qeyd etmişdirlər. 1942-ci ildə Boston xəstəxanasının əməkdaşı biblioterapiya ilə əlaqədar iki məqalə nəşr etdirir. Məqalələrin biri *“Qıraət terapevtikdir?”* adlanır. O, bu məqalədə 529 pasiyent üzərində apardığı tədqiqatı ümumiləşdirərək bədii qıraətin müalicəvi əhəmiyyəti üzərində durur.Bu sahədə sanballı məqalələrdən biri də 350 ədəbiyyata istinad edən və 1945-ci ildə yazan Dr.Jerome M.Schneck olub. 1949-cu ildə Caroline Shrodes *“Biblioterapiya:Teorik və Klinik Experimental Tədqiqat”* adlı elmi işini müdafiə edir. Esther A.Hartman da *“Proyektsiya texnikası olaraq ədəbiyyat: Biblioterapiyada tədqiqat”* adlı elmi işini 1951-ci ildə müdafiə edir. O, biblioterapiyanın elm olaraq incəsənətlə qarşılaşdırır. 1957-ci ildə isə Mary Jane Ryan biblioterapiyanın elm olmadığını, lakin sənət olduğunu qeyd edir.(Jacob, 2016)

2. William Glasserin Seçim nəzəriyyəsi

Glasserin seçim nəzəriyyəsi bir daxili nəzarət nəzəriyyəsi kimi qiymətləndirilə bilər.Bu nəzəriyyə əvvəllər Nəzarət nəzəriyyəsi kimi adlandırılmış,1996-cı ildən etibarən isə Seçim nəzəriyyəsi olaraq adlandırılmışdır.Bu nəzəriyyəyə əsasən insan necə davranacağını özü seçir,buna görə də düşündüyü və hiss etdiyi hər şeydən özü məsuliyyət daşımaqdadır.

Howatt (2001) Glasserin insanların davranışlarının öz seçimlərinin nəticəsi olduğu ilə əlaqədar fikrə necə gəldiyini belə izah edir. Glasser müharibə veteranlarının yerləşdiyi psixiatrik xəstəxanada onların sevdiyi bir oyunu oynaya biləcəkləri bir məkan təyin edərək onlara təlimat verir.-Təlimatda oyun zamanı halusinasianın görülməsinin və qışqıraraq bağırmanın olmamasını deyir.Əks halda xəstələrin oyunda iştirak etməyəcəkləri bildirilir.Həqiqətən xəstələr oyun zamanı halusinasiyalar görmürlər.Glasser insanların istədikləri zaman duyğularına nəzarət edə biləcəyinə inanır.

Seçim nəzəriyyəsinə görə, insanlar onları əhatə edən xarici dünyadakı güclər tərəfindən motivasiya edilməyi gözləyən varlıqlar olaraq dünyaya gəlirlər. İnsanlar beş əsas ehtiyacla dünyaya gəlirlər. Bu ehtiyaclar həyatda qalma, sevgi və aid olma, güc, azadlıq və əyləncədir. Bütün bunlara nəzarət isə, insanın öz əlindədir. İnsanın ətrafındakı ləronu nə bədbəxt edir, nə də xoşbəxt. Glasser (2005) bu anlayışı telefonun zəng çalması ilə müqayisə edir. Telefonun zəng çalması birinin sənə zəng etdiyini göstərsə də, telefon dəstəyini qaldıraraq cavab verib verməyəcəyinə isə şəxsin özü qərar verir, yəni şəxsin özü seçir.

İnsanlar qəmgin olan bir davranışlar yaradaraq bədbəxt olmağa sezişsə, bu o insana sezişimi kimi qiymətləndirilməlidir. *“Həyatın ədaləti ilə əlaqədar təminat yoxdur. Təki təminat, tanıdığın və dəyişdirəcəyin təki insan özünsən”*. O, qəmgin, bədbəxt kimi sifətlərin istifadə edilməməsini qeyd edir. Qəmgin olmağa, bədbəxt olmağa insana uzaq sezişimi kimi ələ alar. (Glasser, 2005)

Glasser, bu nəzəriyyədə “keyfiyyət dünyası” anlayışını istifadə edir. “Keyfiyyət dünyası” şəxsə məxsusdur. Bu dünya insan həyatının məzmununu təşkil edir. Bu dünyada şəxsin əsas psixoloji ehtiyaclarını qarşılayan insanlar, obyektlər və inanclar yer alır. (Özmen, 2004). “Keyfiyyət dünyamız” bizim utopik dünyamızdır və tamamilən ehtiyaclarımız üzərində qurulur və həyatımızın mərkəzində yer alır. Glasser “keyfiyyət dünyamızı” şəkil albomuna oxşadır ki, burada şəkillər üç qrupda yığılır. Bu albomda ən çox birlikdə olmağı arzuladığımız insanlar, ən çox sahib olmağı və yaşamağı istədiklərimiz və davranışlarımızın çoxunu əks etdirən fikirlər və inanclardan ibarət olan şəkillər var. İnsanlar keyfiyyət dünyasına şüurlu şəkildə nəzarət edə bilər. İstədikləri insanı daxil edə biləcəkləri kimi, istəmədiklərini də çıxara bilərlər. İnsanın keyfiyyət dünyasından çıxara bilməyəcəyi təki insan özüdür. İnsan kiçik yaşlarda ona baxan valideyn və ya digərini də asan bir şəkildə “keyfiyyət dünyasından” çıxara bilməz.

Bu nəzəriyyədə istifadə edilən digər bir anlayış isə “ümumi davranış” anlayışıdır. Ümumi davranışın hərəkət etmə (fəaliyyətdə olma), düşünmə, hissetmə və fizioloji xüsusiyyətləri var. Glasser bunu daha yaxşı açıqlamaq üçün maşın nümunəsini verir. Maşının ön təkərləri düşünmə və hərəkətlərimiz, - arxa təkərləri isə hissetmə və fizioloji vəziyyəti izah edir. Hərəkət və düşüncələrimizə, duyğularımıza və fizioloji xüsusiyyətlərimizdən daha çox nəzarət edə bilərik. Duyğularımız və fizioloji vəziyyətimiz, bizim hərəkət və düşüncələrimizin təsiri altındadır. (Howatt, 2001)

Həyatda qalmaq üçün sahib olduğumuz mübarizə gücü isə bütün canlılarda genetik olaraq proqramlanmışdır. (Glasser, 2005)

Həyatda qalma ehtiyacı qida, su, hava, güvənlik, isinmə, məkanın olması, - cinsəllik kimi ehtiyacları əhatə edir. İnsanlar fizioloji ehtiyaclarını qarşıladıqdan

sonra psixoloji ehtiyaclarını da qarşılamaq istəyirlər. Sevgi və güc artıq bir ehtiyac halını almaqla yanaşı, bir başqa ehtiyac da başqasının hakimiyyətindən xilas olmaqdır. Bu bizim müstəqil olma ehtiyacımızdır.

Sevgi və aid olma da psixoloji ehtiyaclarımızdandır. İnsanlar sevgini sadəcə almağı deyil, eyni zamanda verməyi də bacarmalıdırlar. Sevgi insanın təməl ehtiyacı olaraq həm də qarşılanması ən çətin ehtiyacdır. İnsanlar yaşamını sürdürmək üçün sevgi və sevgiyə paralel olaraq bağlılıq və cinsəllik ehtiyacı içindədirlər. (Erözkan, 2014). Bu ehtiyac insanın özünü daha geniş qrupun üzvü kimi görməsini təmin edir. Ailə xaricində dostlar, iş yoldaşları, sosial mühitlər də aid olma duyğusunu artırır.

Hər insanın yaşamaq istədiyi həyat, birlikdə olmaq istədiyi insanlar, təcrübədən keçirmək istədikləri yaşantılar və dəyər verdiyi görüş və inanc-lara aid yaratdığı şəkil və xəyalları vardır. Şəkil albomu şəxsin ehtiyaclarını necə qarşılayacağına aid həll yollarını və bununla əlaqəli qəlibləri əks etdirir. İnsanlar öz şəkil albomlarındakı “rəsmləri” reallaşdırmaq üçün real dünyaya nəzarət etməyə çalışırlar. “Rəsmlərlə” real dünya arasında fərq olduğu zaman qavrayışımızda səhv meydana gəlir ki, bu da bizi fərqli davranışa istiqamətləndirir. (Tanrıkulu, 2011)

Seçim nəzəriyyəsinə əsaslanan Gerçəklik terapistləri insanların yaşadıkları problemlərin səbəbinin bir-birindən çox fərqli olmadığını, onların bir çoxunun, həyatlarında onlar üçün vacib olan şəxslərin ən az biri ilə məmnun qalacağı münasibətə girə bilməmələrindən, ya da digər insanlara yaxınlaşıb onlara bağlana bilməmələrinin nəticəsi olduğunu qeyd edirlər.

İnsanı qane etməyən münasibətlər, ya da münasibətdə əksiklik insan problemlərinin səbəbi olaraq qarşımıza çıxır. Bu terapiyaya görə insanlar yalnız öz davranışlarına nəzarət edə bilər, başqalarının davranışlarına nəzarət edə bilməzlər. (Murdock, 2012). Buna görə də, gerçəklik terapistləri şikayət, günahlandırma və tənqidlərə çox fikir vermirlər ki, pasiyentin bunlardan əl çəksin.

2.1. Gerçəklik terapiyasında anormal davranışlar

Ruhi xəstəliklərin səbəbi insanların reallığı qəbul etməmələri, məsuliyyətdən imtina etmələri nəticəsində ortaya çıxan uğursuz kimliyin nəticəsidir.

Uğursuz kimliyə sahib insanlar reallığı qəbul etməməkdə, münasibət də əksiklik yaşamaqda, təməl ehtiyaclarını qarşılaya bilməmə nəticəsində aqresiya, məntiqsiz davranışlar, şəxsi uğursuzluq, yalqızlıq yaşayırlar. Məsuliyyətsiz insan dünyanı özünə görə rahat vəziyyətə gətirərək uğursuz kimliyini davam etdirir.

Reallığı inkar etmək ruhi sağlığı yerində olmayan insanların tipik xüsusiyyətidir. Psixiatrik xəstələr və cinayət işləyən insanların reallığı inkar etdikləri müşahidə edilir.

Münasibət yetərsizliyi də insanın ruhi sağlamlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Yaxın münasibət qura bilməyən insanlar özlərini daima yalqız və bədbəxt hiss edirlər. Gələcəkdə də xoşbəxt olacaqları ilə əlaqədar güvəncələri yoxdur. Ona görə də, qısa müddətli zövqlərin arxası ilə gedirlər. İçki aludəçiləri, içkinin təsiri ilə anlıq həzz yaşayır, amma qəza törədə biləcəyi ağıllarına gəlməz. Xoşbəxt olmayan insanlar anlıq zövq arayışı ilə məntiqsiz hərəkətlər edə bilirlər. (Glasser, 2005)

Təməl ehtiyacların qarşılanmaması şəxsin ruhi sağlamlığına mənfi istiqamətdə təsir edir. Bu terapiyaya əsasən psixoloji problemi olan insanlar, ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ətraflarına, dünyaya nəzarət etmədə və özlərini dəyişdirmədə uğursuzluq yaşayırlar. Psixoloji ehtiyaclarını uyğun bir şəkildə ödəyən insan isə uğurlu kimlik qazanır. (Karahana T. F. və Sardoğan, 2004)

Uğursuz kimlik ruhi pozuntunun göstəricisidir. Uğursuz kimliyə sahib olan şəxslər ehtiyaclarını qarşılaya bilməyən, davranışlarının məsuliyyətini daşımayan, reallığı təhrif edən ya da inkar edən şəxslərdir. Uğursuz kimliklərin bəziləri sosial qaydalara bir başqa dəyişlə, cəmiyyətin qoyduğu qaydalara zidd davranmaqda və rədd etməkdə, bəziləri başqalarının ona pislik edəcəyinə inanmaqda, bəziləri qapalı məkandan qorxmaqda, bəziləri də problemi həll etmək yerinə intiharı seçməkdədir.

Gerçəklik Terapiyasının anlayış və fəlsəfəsindən yola çıxaraq, professor **Hamlet İsaخانlının “Yaşamağa nə var ki...!” şeirinin təhlilini vermək üçün şeirə müraciət etmək lazımdır.**

3. Hamlet İsaخانlı və onun “Yaşamağa nə var ki...!” şeirinin psixoloji təhlili

Hamlet İsaخانlı təhsil sahəsində öz dəsti xətti ilə seçilən Azərbaycan ziyalisidir. O, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, şair, yazıçı, - publisist, tərcüməçi, elm, mədəniyyət və təhsil tarixi üzrə mütəxəssis, ədəbiyyat və dilçilik, tarix və fəlsəfəyə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. O, riyaziyyatçı olmaqla yanaşı, bir çox elmi-tədqiqat işlərinin, poetik və bədii-publisistik əsərlərin müəllifi, yenilikçi və önəmlisi Azərbaycanda ilk İngilis dilli özəl ali təhsil müəssisəsi Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri, Dünya məktəbinin (ibtidai, ümumi orta, tam orta) təsisçisi, nəşriyyat təsisçisi, redaktor, ictimai xadim və s. bir sözlə ensiklopedik elm və sənət adamıdır. İsaخانlı soyadını o, poetik yaradıcılığında, həmçinin humanitar və sosial elmlər sahəsində yazdığı əsərlərində işlətməmişdir. Onun bütün riyazi əsərləri "İsayev" soyadı ilə çap olunmuşdur. Hazırda o, geniş ictimaiyyət arasında daha çox Hamlet İsaخانlı kimi tanınır.

Hamlet İsaخانlının keçid iqtisadiyyatında olan ölkələrin təhsil sistemində islahatlara dair baxışları, nəzəri və praktik işləri təhsil xadimlərinin, hökumət nümayəndələrinin, siyasətçilərin və ümumiyyətlə, ictimaiyyətin fikir və işinə dolaylı təsir göstərmişdir. O, öz fikirlərini açıq ifadə edən

görkəmli ictimai xadim və ziyalıdır. O, Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafına töhfə verməklə yanaşı, həm də poetik şeir kitablarının müəllifidir. Onun “Təzadlar”, “Bu da bir həyatdır”, “Dörtlüklər”, “Ziyarət” adlı əsərləri yaradıcılığının parlaq nümunələrindəndir.

Müxtəlif janrlı şeirlərdə bədii axtarışların, poetik fikrin orijinallığı Hamlet İsxanlı poeziyasının qısa vaxtda bu qədər geniş əks səda doğurmasını şərtləndirirdi. Həyatı filosofcasına dərk edir və oxucularını da bədii söz vasitəsilə həyatın mənası, təzadları, ziddiyyətləri barədə düşünməyə sövq edir. Təbiətdə olan təzadlı, faciəli hadisələri özünün daxilən yaşaması, böyük insani keyfiyyət, həm də şairliyə məxsus zərifliyi. Başqasının kədərli taleyinə acıyaraq duyğuların saflığını, nəcibliyini qoruyur. Hamlet İsxanlı doğma xalqına dərin mənəvi tellərlə bağlıdır. Bu gerçəyi təbii ki, onun gözəl poeziyası təsdiqləyir. Biz əminliklə deyə bilərik ki, Hamlet İsxanlı qafiyə quraşdırmır, canfəşanlıq etmədən, süni qafiyələr uydurmada daxilən gələn fikirlərini şeirlərlə əks etdirir. Oxucuları üçün gözlənilməz və yeni olan poetik tapıntıları işləyir, riyazi səlistliklə axıracan gedir, sonsuzluğun ağlasığmayan məntiqi qarşısındakı heyrətini ifadə edir. Hamlet İsxanlının bir şair kimi düşüncə əhatəsi, duymaq hissi çox genişdir, mövzu baxımından çox rəngarəngdir. Hamlet İsxanlı şeirləri gözəl və bənzərsizdir. Müəllifin aşağıda qeyd edilən şeirinin psixoloji çalarlarının çox olması diqqəti cəkməkdədir.

Yaşamağa nə var ki!
Sözümüzün keşiyində dura bilsək,
Hədəfləri bircə bircə vura bilsək,
Gələcəyi günümüzdə qura bilsək,
Yaşamağa nə var ki!...
Dört tərəfdə ağ yalanlar görünməsə,
Xain, quldur saxta cildə bürünməsə
Yaltaq adam ayaq altda sürünməsə,
Yaşamağa nə var ki!....
Vətən, millət şüar deyil, amal olsa,
Ortaqda hünər olsa, kamal olsa,
Söz sahibi, hünər əhli xoşal olsa,
Yaşamağa nə var ki!...
Bəd əməllər ayaq açıb yürüməsə,
Tale bizi fəlakətə sürüməsə,
Həssas ürək qəmə batıb çürüməsə
Yaşamağa nə var ki!..
Sevgililər can eşidib, can desələr,
Duyğuların şiddətindən titrəsələr,
Könüllərə körpü salsa şən busələr

Yaşamağa nə var ki!...
Nazlı canan canımıza qəsd etsə də,
Ağlımızı başdan alıb,məst etsə də,
Eşq var olsun,dünya tamam tərs getsə də,
Yaşamağa nə var ki!...

Bu şeirə antitez kimi səslənən şairin digər “Ölümə nə var ki...!”
şeirinin aşağıdakı misraları diqqəti çəkir:

Ölümə nə var ki gülüm?!
Bircə dəfə gəlir ölüm.
Ölüm deyil həyatda ən böyük zülm,
Yaşamaqdır bu dünyada ən ağır iş.
Varlığımız yoxluğa doğru bir giriş,
Həyatımız ölümə gedən yol imiş.

Dünya yaşamaq uğrunda mübarizə zərurəti üzərində qərar tutub. Bu səbəbdən əslində dünyada ən çətin sənət yaşamaqdır. Belə gərçəkklər “Ölümə nə var ki...!” şeirinin leytmotividir. Yaşamaq ölməyə gedən yoldur – şeirdə məhz bu fikir vurğulanır. Bu şeir sanki “Yaşamağa nə var ki...!” şeirinə cavab olaraq diqqəti çəkir.Ölümün asan olduğunu,yaşamanın ağır olduğunu qeyd edən şairə görə yaşamaq niyə bu qədər ağır olur? Şair “Yaşamağa nə var ki...!”şeirində bu sualın cavabını sanki aydınlaşdırır. Həyatında məqsədləri olan və məsuliyyət daşıyan insanlar üçün həyatın daha asan ola biləcəyini qeyd edir.Şair eyni zamanda ətrafımızda özü kimi davranmayan, saxtakar,hiyləgər və yaltaqların da ola biləcəyini qeyd edir. Şair yüksək ali hiss olan vətən sevgisinin də sadəcə dildə şüar olmamasının,insanın əməlləri ilə vətənə xidmətin əhəmiyyəti üzərində durur. Şair duyğuların önəmi üzərində dursa da,duyğularımıza hədsiz qapılmanın da insana zərər verəcəyini qeyd edir. Şeirdə bəşəri hiss olan sevgi üzərində duran şair bunun sadəcə qarşı cinsə hiss edilən bir duyğu kimi qiymətləndirmir.Ümumilikdə,şeiri oxuyarkən insanın hər işə sevgi ilə yanaşmasının onu gücləndirdiyi fikrinə gəlirik.Həyatda nə qədər çətinliklər olsa belə,insan sevgilə bu çətinliklərin öhdəsindən gələ bilər və o zaman yaşamağın daha asan və mənalı ola biləcəyi əlaqədar şairin fikri belədir.

Eşq var olsun, dünya tamam tərs getsə də,
Yaşamağa nə var ki!...

“Ölümə nə var ki...!”şeirində ölüm qarşısında acizliyini isə şair belə ifadə edir:

Bir qəhrəman, ya bir zəngin, ya bir aqıl
Əzrayil açan cəbhədə
Oldumu nəyəsə nail?!
Nə qorxu bilir,nə hədə,
Nə rüşvət alır Əzrayil!

Qəhrəman, zəngin, ya aqıl
 Fərqi yoxdur, əcəlin nəzəri birdir,
 Ölüm qarşısında hamı bərabərdir.
 Həyat nəymiş?
 Var olmaq uğrunda dava?!
 Bu doğrusa,
 Dava varsa
 Uduzan da, udan da var,
 Bir-birinə yağı kəsilir insanlar..

Şair ölüm qarşısında çarəsiz olan insanı təsvir edərkən, “Yaşamağa nə var ki...!” şeirində sanki bunun cavabını aydınlaşdıraraq belə deyir: Amalı olan, vətəninə sevnən, hər bir işinə sevgi ilə yanaşan insan ölümdən də qorxmur. Belə insan həyatda zaman-zaman məğlub, zaman-zaman da qalib olacağını bilir.

Gerçəklik Terapiyasına əsasən “Yaşamağa nə var ki...!” şeirinin təhlili

Gerçəklik terapiyasında dördlü zəncir var ki, bunun nəticəsində şəxs uğurlu ya da uğursuz kimliyə sahib olur. Aşağıdakı cədvəldə William Glasser və şeirin misraları arasındakı münasibəti görə bilərik.

Uğurlu kimlik Hünərli, kamallı olan, sözünün üstündə duran, hədəflər qoyanyaxın, səmimi münasibətlər qumaqdan çəkinməyənlər uğurlu kimliyə sahib olurlar.	Uğursuz kimlik Reallığı qəbuletməyən, səmimi münasibətlər qura bilməyən, məsuliyyət daşımayan insanlar bu kimliyə sahib olurlar.
həyat davam edir.	
Sevgi və dəyər (sosiallaşma) Sevgililər arasındakı ünsiyyətin əhəmiyyəti qeyd edilir, zaman-zaman qarşı tərəfin mənfiliklərinə dözmək, duyğuların açıq ifadəsinə önəm verilir.	Yalqızlıq və acı (sosiallaşmada əksiklik) Sevməmək, səmimi münasibət qura bilməmək sosiallaşmada əksiklik yaradır.
Məsuliyyətli davranış Hədəfi təyin etmək, gələcəklə əlaqəli planlar qurmaq, özünü bir fikrə həsr etmək məsuliyyətli davranışlardır.	Məsuliyyətsiz davranış Hədəftəyinətməmək, məsuliyyətsiz davranışlar nümayiş etdirmək

William Glasser Gerçəklik terapiyasında psixoloqlarənpasiyentə verə biləcəyi suallara təklif edir. Аюарəda psixoloq və pasiyent arasənda gыгыюdə

Gerçəklik terapiyasına əsaslanan suallar yazılmışdır və cəirir sızları ilə cavab verilmiş və nəzəriyyə əsasında iocirtəhlil edilməyə əaləioəlməiodər.

1. Nə istəyirsən?(psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Yalansəz, saxta insanlardan uzaq,yaltaqlarən olmadəpə,vətənini,millətini, həyatənə,iuini,əməlini sevən insanlarla əhatə olunmaq və hər iədə sevgi dolu bir dənəy istəyirəm.

2. Əstədiyin biri olsaydənkim olardən? (psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Saf,dərbəst,zəhmətkeç, hədəfləri olan və zətinliklərdən qorxməyan bir insan olardəm.

3. Əgər ailənin və sənin istəklərin uypun olsaydə ailən necə olardə? (psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Ailəmlə təmiz,səmimi və sevgi dolu mənasibət mənim bəyn əhəmiyyətliidir.

4. Əgər istədiyin kimi yəoəsaydən nə edərdin? (psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Gələcəyi planlaiodərar,indiki anda gələcəyin xəyalənə qurar,hədəflər qoyub bəyn zətinliklərə baxməyaraq, irəli getmək istəyərdim.

5. Həqiqədən həyatənə dəyiedirmək istəyirsən? (psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Bəli,əsində istəyirəm.Amma elə bir dənəy varmə ki, orada maskalə insanlar,yaltaqlar, üz iəəxi mənfəətini hər cəydən bəyn tutanlar olmasən?! Bəlkə də əlimdə olsa dənəyadakə mənfilikləri aradan qaldərdərdəm.

6. Həyatdan güzlədiyin və əldə etmədiyin, amma nail olmaq istədiyin nədir? (psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Xəin,quldurlardan uzaq durmapə bacarmaq və insana məhz varləpənə gürə bir insan kimi dəyər verən səmimi, hər sahədə cəqini,zoəqusunu hiss edə biləcəyim insanlar gürmək istəyirəm.

7. Əstədiklərinin həyata kəzməsinəməne olan nədir? (psixoloq)

(pasiyent məəllifin dili ilə) Məneələri adətən dəf edirəm.Hədəf səzir,süzəməyn bəstəndə dururam.Amma bəzən zox həssas oluram. Bu hissələr əsində mənə bəzən kumək edir, bəzən də məne olur.

Əsində mən upurlu kimliyə sahib olan və vətənim, millətimi sevən biriyəm. Mən sevdiiym iei gürən,gürdəyym iei də sevən bir insanam.

Gerçəklik nəzəriyyəsinə əsasən cəirir təhlili güstərir ki, əsində upurlu kimlik üz ayaqlarə bəzəində dura bilən,realəpə gürən, duypularəna və dəbəcələrənə nəzarət edən, hədəfləri olan,həyatdakə zətinliklərdən

qorxmayan, fəaliyyətdə olan və səmimi münasibətlər qura bilən insanlardır. Öeirdə məəllifin vermək istədiyi ana fikirdə də eyni mesajə gürə bilirik. Belə ki, hədəfləri bircə-bircə vura bilsək, gələcəyi gənəməzdə qura bilsək deyən məəllif eyni zamanda gerçəklik nəzəriyyəsinin əsas anlayəyə olan “məsuliyyətli davranəyə” izah etmiş olur. Yaxən münasibətlərin insan həyatəndakə rolunu qeyd edən Gerçəklik nəzəriyyəsinin bu anlayəyə (sevgi və dəyərlə olma) yenə də eəirdə gürəyək.

Sevgililər can eşidib, can desələr,
Duyğuların şiddətindən titrəsələr,
Könüllərə körpü salsa şən busələr.

Məəllifin həyat fəaliyyətinə də baxdərəməz zaman onun upurlu kimliyi üz həyatəndə əks etdirdiyinin də eahidi oluruq. Məəllif sanki bizə upurlu kimliyə gedən yolu azəqlayaraq yol gürstərir və bu anlayəylərə əhəmiyyəti əzərində duraraq yəəməən daha məhsuldar, sevgi dolu, mənalə keçəcəyini deyir. Məxtəlif ixtisas sahibi olan məəlliflər William Glasser və Hamlet Əsaxanlı fərqli dıvrələrdə və fərqli məkanlarda yəəasalar da, sanki üz fikirləri ilə zaman və məkan sərhədini acaraq bir birilərini tamamlayərlər.

Cəmiyyət sənətkarə təsir etdiyi kimi, sənətkar da özünəməxsus yaradıcılığı ilə cəmiyyətin ictimai şüurunun, mənəvi dəyərlərinin və estetik zövqünün formalaşmasına təsir etməkdədir. Prof. Hamlet İsaخانlı yaşadığı cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri sayılan zəruri keyfiyyətlərin də nələr olduğunu oxuyucuya çatdırır. Gələcək tədqiqatlarda incəsənət əsərlərinin psixologiyada aktual olan məxtəlif cəxsiyyət nəzəriyyələrinə əsasən təhlililin aparılmasə psixologiya və ədəbiyyat sahəsində yeni cəpərlərə əzəlməsənə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Erözkan, A. (2014). *Gerçəklik Terapisi. Psixoloji danışma kuramları*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
2. Glasser, W. (. (2005). *Kişisel özgürlüğün psixolojisi*. İstanbul: Hayat Yayıncılık.
3. Howatt, W. (. (2001). The evolution of Reality therapy to Choice Theory. *International Journal of Reality Therapy*, 21 (1), 7-11.
4. Jacob, J. D. (2016). Effectiveness of taking on the good based-bibliotherapy intervention program among depressed Filipino female adolescents. 2399-107. doi:doi:10.1016/j.ajp.2016.07.011
5. Karahan T. F. ve Sardoğan, M. E. (2004). *Psixoloji danışma ve psixoterapi kuramlar*. Samsun: Deniz Kültür Yayınları.
6. Murdock, N. L. (2012). *Psixoloji danışma ve psixoterapi kuramları*. (F. Akkoyun, Trans.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

7. Özmen. (2004). *Seçim Kuramına ve Gerçeklik Terapisi'ne dayalı öfkeyle başa çıkma eğitim programının ve etkileşim grubu uygulamasının üniversite öğrencilerinin öfkeyle başa çıkma becerileri üzerindeki etkisi* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
8. Schneck, J. M. (1945). A Bibliography on Bibliotherapy and Hospital Libraries,. *Bulletin of the Medical Library Association*,, 33:341-356.
9. Songprakun, W. (2015). *Using bibliotherapy to assist people to recover from depression in Thailand: Relationship between resilience, depression and psychological distress. International Journal of Nursing Practice*,, 21(6), 716-724. doi:doi:10.1111
10. Tanrıkulu, T. (2011). Türk atasözlerinde Gerçeklik Terapisi. *Milli Folklor*, 23 (90), 54-60.
11. İsaخانlı,Hamlet (2004) Bu da bir həyatdır. Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı
Azərbaycan, Bakı
12. İsaخانlı, Hamlet. (2005) “Dördlülər”

M.Karimova

**The analysis of Professor Hamlet Isakhanli's poem “The life would be so easy!” with the Reality therapy of William Glasser
(An example of psychological analysis in Art)**

Summary

In recent years, the importance of interdisciplinary communication has been overwhelming. So that, literature and psychology, which are considered as different fields, are also closely interconnected. The identity of images in literature and psychological moments in art work are directly related to the effect of the work. At the same time, the psychology of creativity in psychology, the identity of the artists, the use of artistic works as a means of psychological influence are one of the studied areas. Persons who are interested in literature and psychology, the analysis of the works of personality theories in psychology creates a different perspective. “The Choice Theory” is a theory that William Glasser has contributed to science since 1996. W. Glasser by using successful and unsuccessful identity, explains what the mental health criteria are. Now this theory also called “New Reality Therapy”. According to William Glasser's “Reality Therapy” the article analysis the poem of professor Hamlet Isakahnli's “The life would be so easy”.

М.Керимова

Анализ стихотворения профессора Гамлета Исаханлы «Жизнь была бы такой простой!» с терапией «Реальность» Уильяма Гласера (Пример психологического анализа в искусстве)

Резюме

В последние годы важность междисциплинарного общения была ошеломляющей. Таким образом, литература и психология, которые рассматриваются как разные области, также тесно взаимосвязаны. Личность изображений в литературе и психологических моментах в художественной работе напрямую связана с влиянием произведения. В то же время психология творчества в психологии, самобытность художников, использование художественных произведений как средства психологического воздействия являются одной из изученных областей. Лица, интересующиеся литературой и психологией, анализ работ теорий личности в психологии создает другую перспективу. «Теория выбора» - это теория, которую Уильям Глассер внес в науку с 1996 года. У. Глассер, используя успешную и неудачную личность, объясняет, каковы критерии психического здоровья. Теперь эта теория также называется «Новая терапия реальности». Согласно «Реальной терапии» Уильяма Гласера, в статье анализируется стихотворение профессора Гамлета Исаханлы «Жизнь была бы такой простой».

Рәуғи: Dilbər Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosentı

CAHANGİR MƏMMƏDLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor;
ESMİRA RÖVŞƏNOVA
BDU

Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrası
sevcan@mail.ru

SENZURA: MƏTBUAT AZADLIĞINA QADAĞANIN SƏRT SİLAHI KİMİ

Açar sözlər: senzura, Qlavlit, ideologiya, demokratik dəyərlər, repressiya, mətbuat azadlığı

Ключевые слова: цензура, Главлит, идеология, демократические ценности, репрессии, свобода прессы

Keywords: censorship, Glavlit, ideology, democratic values, repression, freedom of the press

Mətbuata, azad sözə senzura qadağaları bu qadağaların tətbiq olunduğu hər hansı bir ölkənin bütün istiqamətlərdə inkişafını buxovlayan ən ciddi əngəldir.

Senzura yaradıcılığın, azad sözün düşməni kimi qəbul olunur. Əvvəlcə aydınlaşdırmaq – senzura nədir?

Senzuranın çox qədim tarixi var. Bu tarix hakim dairələrin azad fikrə, azad sözə qarşı inkvizisiya tədbirləri tarixi ilə üst-üstə düşür. Azad fikrə qarşı təqiblərin başlanğıcı senzuranın başlanğıcıdır.

Senzura – latınca «senzura» sözündən olub mətbuat və bütövlükdə informasiya vasitələri üzərində dövlət nəzarəti sistemidir.

Qədim Afinada bizim eradan əvvəl 480-410-cu illərdə yaşamış Protaqorun allahlar haqqında kitablarını yandırmış, dramaturq Qney Nevini öz əsərlərində hakimiyyət adamlarını tənqid etdiyinə görə həbs etmişdilər. Roma imperiyasında azad sözə qarşı repressiya çox güclü olmuşdur. Çox vaxt kitablar öz müəllifləri ilə bir yerdə yandırılmışdır. İlk kitab çapını Avropada həyata keçirmiş Qutenberqə qarşı da senzura təqibləri az olmamışdır. Mətbəələrin meydana gəlməsi və çoxalması ilə XVII əsr İngiltərəsində senzura və qadağalar artmışdır. Lakin Qərb ölkələri mətbuata, azad sözə qadağaların maarifçiliyə, xalqın sivil qaydalarla inkişaf etməsinə vurduğu zərərni tez duymuş və söz azadlığına qadağaları mümkün qədər yumşaltmağa cəhd göstərmişlər. İngiltərə belə ölkələrə ən yaxşı misaldır.

Məşhur tarixçi, xüsusilə mətbuat tarixinin araşdırılmasına dair ciddi əsərlərin müəllifi V. Lvov-Roqaçevski hələ 1906-cı ildə qələmə aldığı «Mətbuat və senzura» adlı tədqiqatında göstərirdi ki, mətbuat üzərində

senzuranın tez aradan qaldırılmasına nail olan ölkələr bu işə ciddi yanaşmayan ölkələrdən, məsələn, Rusiyadan çox irəli gediblər. «Hazırda senzuranın ləğv edildiyi İngiltərə, Amerika, Fransa, Almaniya, Avstriya və başqa ölkələr hələ də senzuranın tüğyan etdiyi Rusiya, Türkiyə, yaxud Çindən çox-çox irəlidədir» [8, c.455]. Rusiyada mətbuat, yalnız I Aleksandr dövrü istisna olmaqla, həmişə əvvəlcədən senzuranı tətbiq etmişdir. (Aydınlaşdırıq ki, «əvvəlcədən senzura» - mətbuat orqanı çap olunmazdan əvvəl aparılan nəzarət üsuludur. Bu qayda ilə qəzet, yaxud jurnalda dərc ediləcək yazılar dövlət üçün «təhlükəsizləşdirmək» əməliyyatına məruz qalırdı. Sonralar bəzi ölkələrdə «əvvəlcədən senzura» “çapdan sonra senzura” ilə əvəz olundu ki, bu da o dövr üçün nisbətən mütərəqqi hal idi). İngiltərədə əvvəlcədən senzura hələ 1688-ci ildə ləğv edilmişdi. ABŞ konstitusiyasına birinci düzəliş ölkədə söz azadlığına qarşı senzuranı qadağan edirdi. Fransada mətbuat haqqında çox qanun qəbul edilib. Lakin 1881-ci il 29 iyun tarixli qanunla ölkədə senzura qadağan olunub. Almaniyada senzura 1874-cü ildən fəaliyyət göstərmir. Avstriyada hələ 1869-cu ildən mətbuatla bağlı bütün münaqişələr yalnız məhkəmə yolu ilə həll edilməkdədir.

Rusiya tamam başqa istiqamətdə hərəkət etmişdir. Rusiyada ilk çap qəzeti «Vedomosti»nin (1702) elə ilk nömrəsindəcə I Pyotr öz əli ilə qəzetin səhifəsində bir neçə informasiyanın üstünə kağız yapışdırmış və öz dəst-xətti ilə yazmışdır: «Bu informasiyanı xalqa çatdırmaq olmaz» [7, c.5]. Rusiyada ilk qəzetin rəsmi-ofisioz xarakteri də senzuranın güclənməsinə şərait yaratmışdır. 1783-cü ildə II Yekaterina mətbəələrdə çap olunan mətnlərin nəzarət üçün polis idarəsinə verilməsi haqqında xüsusi fərman imzalamışdı. Bu fərmanda deyilirdi: «Bizim ölkəmizdə yazılan, yaxud tərcümə edilən hər hansı bir kitab sensorlardan birinin nəzarəti olmadan nəşr edilə bilməz»[6, c.32]. Mütərəqqi rus yazıçı-publisisti A. Radişşev icazəsiz çap etdiyi «Peterburqdan Moskvaya səyahət» əsərinə görə ömürlük sürgünə məhkum edilmişdi. 1796-cı ildə II Yekaterina ayrıca senzura idarəsinin yaradılmasına fərman vermişdi. I Pavel qısa müddətdə senzuranı daha da möhkəmləndirən on fərman imzalamışdı. Ümumiyyətlə, Rusiyada mətbuat haqqında qanunvericilik «senzura hüququ» kimi inkişaf etmişdir. Tarixi-xronoloji faktlara diqqət edək: Senzura nizamnaməsi (1804, 1826, 1828), Senzura haqqında müvəqqəti qaydalar (1862, 1865, 1882), Dövrü nəşrlər haqqında müvəqqəti senzura qaydaları (1905), Hərbi senzura barədə müvəqqəti qaydalar (1914) və s.

1804-cü ildə Rusiyada ilk senzura qaydaları çap edildi. Xalq Maarif Nazirliyi nəzdində «Əvvəlcədən senzura komitəsi» yaradıldı. 1826-cı ildə çar I Nikolay senzuranı daha da möhkəmləndirdi. 1865-ci ildə «Mətbuat və senzura haqqında müvəqqəti qaydalar» qüvvəyə mindi.

Söz azadlığına qarşı mübarizə Rusiyada əsrlər boyu formalaşmışdı. Mətbuatın qadağan edilməsi, tirajın yandırılması, konfiskasiyası, xaricdən

ədəbiyyatın ölkəyə gətirilməsinə qadağalar senzuranın işləyib hazırladığı metodlar sırasındadır. «Bolşeviklər də qadağalardan başladılar. Xalq Komissarları Sovetinin sədri 27 oktyabr 1917-ci ildə (inqilabi çevrilişdən cəmi iki gün sonra) mətbuat haqqında dekret imzaladı. Açıq şəkildə mətbuata repressiya xarakteri daşıyan bu sənəd əsasında iki ayda Rusiyada 92 qəzet bağlandı» [9, c.298].

Ən maraqlısı bu idi ki, XKS-i öz dekretində mətbuat üzərində nəzarətin müvəqqəti xarakter daşdığını və «yeni qaydaların möhkəmlənməsindən sonra mətbuata tam azadlıq veriləcəyini, bütün proseduraların yalnız məhkəmə yolu ilə həll ediləcəyini» göstərirdi. Lakin dekretin vəd etdiyi və dünya təcrübəsinin süykəndiyi normativ sənəd 1990-cı ilə qədər qəbul edilmədi. Sovet hakimiyyəti illərində senzuranı əvəz edən «Qlavlit» 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra – 1922-ci ilin iyununda Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə təsis edilmişdi. Ən sərt senzura qaydalarını tətbiq edən bu qurum hərbi faktlardan tutmuş taxıl tədarükünədək hər şeydə azad, müstəqil sözə, fikrə qadağalar qoyurdu. Sovet hakimiyyət strukturları bütün 70 il ərzində heç vaxt həqiqəti deməyə imkan verməyiblər. Həmin «Qlavlit» 1933-cü ildən mətbuatda hərbi və dövlət sirlərini qorumaq imtiyazına da malik olur. SSRİ dağılana qədər «Qlavlit» aşağıdakı səlahiyyətlərə malik olmuşdur: mətbuatda və siyasətdə hərbi və dövlət sirlərinin qorunması; bütün çap məhsullarında, radio və televiziya verilişlərində, əlyazmalarında, foto şəkillərdə, mühazirələrdə, sərgilərdə ideoloji nəzarətin həyata keçirilməsi, mətbuatda, kütləvi çap məhsullarında getməsi lazım bilinməyən informasiyalar siyahısının hazırlanması; SSRİ-yə xaricdən gətirilən və xaricə aparılan çap məhsullarına nəzarət və ona icazə; siyasi cəhətdən zərərli və köhnəlmiş ədəbiyyatın yığışdırılması...» [6, c.35]. Sovet hakimiyyəti, hətta, «Правда» və «Известия» qəzetlərinə ayrıca sensor ştatı təyin etmişdi. 1940-cı illərdə SSRİ-də 6 minə yaxın sensor ştatı təyin edilmişdir.

Təkcə 1938-ci ildə SSRİ-də 1606 müəllifin “siyasi cəhətdən zərərli” hesab edilən əsərləri ləğv edilmiş, minlərlə adda kitaba qadağa qoyulmuşdur. 1930-cu illərin sonunda dövlət sirri hesab edilən məlumatların siyahısı 600-ə çatırdı.

«Qlavlit» idarəsinin özü həmişə xüsusi dövlət sirri kimi gizli saxlanmış, onun ştat vahidləri, vəzifələri barədə informasiya qadağan edilmişdir. 1940-cı illərin axırlarında SSRİ Qlavlit Baş İdarəsində 265 nəfər, o cümlədən 5 nəfər rəhbər işçi çalışırdı. 1-ci şöbə (hərbi senzura), 2-ci şöbə (xarici senzura), 3-cü şöbə (xaricdə informasiyaya nəzarət), 5-ci şöbə (yerli orqanlara nəzarət), 6-cı şöbə (mərkəzi qəzetlər və radio verilişləri), 7-ci şöbə (kitabxana və kitab ticarəti, mətbəələr üzərində nəzarət), gizli şöbə, ... və. s. strukturlar gecə-gündüz söz azadlığının qarşısında dayanmışdılar.

Qeyd edək ki, SSRİ-də bir neçə dəfə mətbuat haqqında qanun yaradılmasına təşəbbüslər olmuşdur. Lakin hər dəfə «Kütləvi informasiya

vasitələri» söz birləşməsinə əlavə edilən «təbliğət» sözü (Kütləvi İnformasiya və təbliğət vasitələri) qanunun qəbul edilməsinə əngəl törətmişdir.

Xatırladaq ki, 1960-cı illərin ortalarında SSRİ-də «Mətbuat haqqında Qanun layihəsi»nə hazırlıq prosesi getmişdir. Bu proses zamanı o dövrdə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun müşavirəsində partiyanın baş ideoloqu M.A.Suslov belə bir replika atmışdır: «Məlumdur ki, Çexoslovakiyada senzuranın ləğv edilməsi ilə bu ölkəyə sovet tanklarının yeridilməsi arasında cəmi bir neçə ay çəkmişdir. Mən bilmək istəyirəm, bizə tankları kim yeridəcək?». Bu replika həmin layihənin müzakirəsinə son qoymuşdu. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada azad söz, azad fikir uğrunda mübarizəyə qalxmış xalqa qarşı sovet dövləti öz tanklarını Praqaya yeritmiş və meydana çıxan onlarca günahsız insanın qanını tökmüşdü.

1976-cı ilin yazında mətbuat qanunu haqqında daha bir layihə hazırlanır. Bu layihənin bütün bəndlərində «Kommunist partiyasının rəhbərliyi» fikri özünü göstərirdi. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki nümunə kimi N.Çauşesku hakimiyyətinin Rumıniya təcrübəsi (1974) əsas götürülmüşdü ki, bu «nümunə» də başdan-başa ideoloji mətbuatı təmsil edirdi. Məhz, bu şəkildə onu üzə çıxarmaq beynəlxalq aləmdə SSRİ-ni bir daha söz və mətbuat azadlığını boğan dövlət kimi gözdən sala bilərdi. Layihədə özünü üzə göstərən bir sıra demokratik maddələr də sovetlərin təbliğət işinə mane ola bilərdi. Ona görə də bu layihə də layihə olaraq qaldı.

SSRİ-də mətbuata dövlət münasibətinin yeganə istiləşmə dövrü N.Xruşşovun Baş katib olduğu illərə düşür. Stalinin ölümü ilə ölkədə şəxsiyyətə pərəstiş ifşa olunur. Bəraət almış yüzlərlə yazıçının, tədqiqatçının əsərləri yenidən çap olunmağa başlayır. Lakin Sov.İKP MK-nın Baş Katibi N.S.Xruşşovun bu islahatları uzun sürmür. Ölkə 1964-cü ildən yenidən «Qlavlit»in sərt senzura qaydalarına keçir. Həmişəki kimi yenə də senzorlar azad sözə qarşı mübarizədə fəallaşmağa başlayırlar.

Rusiyada sensor təkə həmişə mətni qadağan etmək, çapa icazə verməmək deyil, habelə mətni istədiyi kimi dəyişmək, ona əlavələr etmək, istənilən ixtisara məruz qoymaq imkanına malik olub. Rusiyada senzuranın gücü xalq arasında «donosbazlıq» adət halına salmışdır. Eyni zamanda rəsmi senzuranın sərt qanunları rus jurnalistikasında yaradıcılığa əngəl olan «özünü senzura» xarakterini formalaşdırmışdır. Bu mənada dərin neqativ köklərə malik rus senzura «məktəbi» bolşeviklərin hakimiyyətə gəlmələri ilə daha ciddi, sərt mövqelərə keçmişdir. «Hələ 1917-ci ilə qədər rus senzurası özünün bir çox forma və üsullarını, ənənələrini yaratmış, hakimiyyətin, onun antidemokratik institutlarının dayaqlarını qorumaq məqsədilə söz azadlığına, informasiya əldə etməyə qadağalar qoymuş, başqa cür tədbirlər kompleksini işləyib hazırlamışdı» [5, c.273].

Çox təbii hal idi ki, senzuranın mövcudluğunu heç vaxt etiraf etməyən sovet hakimiyyəti bu təcrübənin bütün parametrlərindən istifadə etməklə, onu daha da «zənginləşdirmiş» və genişləndirmişdir.

Sovet senzurasını dövrlərə və xarakterinə görə aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. 1917-1919-cu illər – komissarlıq hakimiyyəti dövrünün senzurası;
2. 1919-1921-ci illər – Dövlət Nəşriyyatının direktorluq dövrü;
3. 1922-1927-ci illər – Qlavlit dövrü – (Qlavlit – Qlavnoye upravleniye po delam literaturı i izdatelstva);
4. 1928-1985-ci illər – ümumdövlət səviyyəsində partiya senzurası dövrü. Bu dövr kommunist mətbuatı modelinin fəaliyyətini xarakterizə edən fakt kimi izah oluna bilər.

Sovet senzura vəzifəsini yerinə yetirən «Qlavlit» idarəsində çox zaman savadsız, küt adamlar, cəmiyyətin demokratikləşməsi ideallarından uzaq adamlar vəzifədə olmuşlar. 1940-cı illərdə təkcə Rusiya Federasiyasında 5 mindən çox sensor vardı. Onlardan cəmi 500 adam ali təhsilə malik idi. 1930-cu illərin sonunda «Qlavlit»ə rəhbərlik edən N. Sadçikov təkcə savadına görə yox, həm də mətbuat azadlığına, demokratik sözə düşmənçiliyinə görə də yadda qalmışdır. Repressiyanın ən dəhşətli çağlarında «Qlavlit»ə başçılıq etmiş bu adam mətbuatı əsl inkvizisiya maşınına çevirmişdi. O, hökumət dairələrinə xüsusi məktubunda bildirirdi ki, «Qlavlit» orqanları xalq düşmənləri ilə, cəsuslarla zibillənmişdir. Bu məktub 14 sensorun xalq düşməni elan olunmasına, yüzlərlə işçinin orqandan qovulmasına səbəb olmuşdu» [6, c.35].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, İ.Stalinin ölümündən sonra senzura sistemində, az da olsa, müsbət dəyişiklik hiss edilir. Lakin bununla belə, yenə də qadağalar davam edirdi. Yenə də minlərlə kitab, qəzet məqaləsi rejimin qurbanına çevrilirdi. L.İ.Brejnev dövründə də SSRİ-yə partiyani, sovet hökumətini azca tənqid edən kitabların gətirilməsi qadağan olunurdu. Bunun nəticəsi idi ki, 1970-ci illərdə demokratik dəyərlərə meyl edən yazıçı və şairlər öz əsərlərini gizli yollarla xaricə ötürürdülər. A.Soljenitsın özünün «İvan Denisovun bir günü» əsərini xaricdə nəşr etdirdi və povest dərhal bestseller kimi qarşılandı. Bu və digər «antisovet» əsərlərinə görə A.Soljenitsın 1975-ci ildə SSRİ vətəndaşlığından məhrum edildi.

Milli respublikalarda da sovet senzura sistemi güclü olmuşdur. Azərbaycan ziyalıları da sovet senzurasının qurbanlarına çevrilmişlər. H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Cavad kimi onlarca yaradıcı şəxsiyyət «Qlavlit»in «donosları» ilə məhv edilmişdir.

1960-1985-ci illərin senzurası da azad sözün qadağa maşını rolunu oynamışdır. Bu dövrdə «Qlavlit»in işinin çətinliyi də vardı: informasiya texnologiyasının, informasiya ötürülməsinin genişləndiyi belə bir çağda

sözə, mətbuata dünya münasibəti təcrübəsini gizlətmək artıq mümkün deyildi.

1985-ci ildən ortaya atılan yenidənqurma dövrü sovet senzurasının rəsmi şəkildə zəifləməsi, söz və mətbuat azadlığının başlanğıcı kimi maraqlıdır.

Aydındır ki, sovet mətbuatına əsas nəzarət funksiyasını partiya öz üzərinə götürmüşdü. Dövlət tərəfindən nəzarət funksiyasını Qlavlit həyata keçirirdi. Qlavlit ən qatı və ən sərt senzura fəaliyyətini yerinə yetirirdi.

Mətbuata əsas nəzarət funksiyasını Sov. İKP Mərkəzi Komitəsindən başlamış rayon komitələrində fəaliyyət göstərən təbliğət və təşviqat şöbəsi yerinə yetirirdi. Bütün qəzetlərin redaktorları bu şöbənin təqdimatı və təyinatı ilə vəzifəyə məsləhət görülürdü. MK-nın təbliğət və təşviqat şöbəsi isə onu təsdiq edirdi. Birinci növbədə belə bir cəhət ciddi nəzərə alınır ki, redaktor təyin olunan adam partiya ideallarına sadıq olmalıdır. Partiyaya sədaqət keyfiyyəti jurnalistin professional səviyyəsindən çox yuxarıda dayanırdı. Sovet jurnalisti, hər şeydən əvvəl, marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə yiyələnmiş idi.

Partiya özünün təbliğət və təşviqat şöbələrinin vasitəsilə jurnalistləri təlimatlandıran sonsuz miqdarda ədəbiyyat nəşr edirdi.

Partiya mətbuata xüsusi tənqid vasitəsilə də rəhbərlik edirdi. Mərkəzi Komitə belə mətbuat tənqidinə – xülasələrə xüsusi diqqət yetirirdi.

Postsovet məkanında mətbuatla bağlı Azərbaycanın bugünkü təcrübəsi maraqlıdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra söz və mətbuat azadlığına xüsusi önəm vermişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan və ümumxalq referendum ilə 1955-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkədə söz və mətbuat azadlığına təminat verir, senzuranı qəti şəkildə qadağan edir. İndi ölkədə senzura tamamilə, prezidentin xüsusi 1998-ci il avqustun 6-da imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” senzuranın bütün qalıqlarını birdəfəlik ləğv etmiş, söz, fikir, mətbuat azadlığını tam təmin edən Qanun yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında”, “İctimai televiziya və radio yayımı haqqında” Qanunlarında senzuranın yolverilməzliyi birmənalı şəkildə təsbit edilmişdir.

Göründüyü kimi, çar Rusiyasının və SSRİ-nin sərt senzura qadağaları şəraitində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan milli mətbuatı yalnız müstəqillik dövründə həqiqi demokratik prinsiplərə yiyələnmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1998, 7 avqust
2. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 30 sentyabr 2005. // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı: “Azərbaycan”, 31 dekabr 2005, № 12, səh.3200-3226.
3. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 3 aprel 1998. // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı: “Azərbaycan”, 30 iyun 1998, № 6, səh.1214-1222.
4. “İctimai televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 5 noyabr 2004. // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı: “Azərbaycan”, 2007-ci il, № 6, maddə 601
5. Власть. Зеркало. Служанка? Том.2, М.: Союз журналистов России, 1998, 323 с.
6. Горчева А.Ю. Главлит: становление советской тотальной цензуры. Вестник МГУ, серия «Журналистика», 1992, № 4, с. 32-40
7. История русской журналистики XVIII-XIX в.в. / Под ред. А.В. Западова. 3-е изд. М: Высшая школа, 1973, 317 с.
8. Львов-Рогачевский В. Печать и цензура. «История печати». М: Аспект-Пресс, 2001, 494 с.
9. Федотов М. Становление законодательства о СМИ. «Законодательство Российской Федерации о средствах массовой информации». М: Центр «Право и СМИ», 1999, 415 с.

**Мамедли Джахангир
Ровшанова Эмира**

Цензура: как самое жесткое оружие для запрета на свободы прессы Резюме

В статье рассматривается научный анализ концепции цензуры. А так же рассматривается истории цензуры в мире и особенно в России. В период царской России в этой стране запрет на свободу прессы, и ее система применение в Советском Союзе интерпретируется чаще. В

Советское время государство открыто не признавало цензуру. Но, «Главлит» открывая внутреннее лицо цензурной организации, открывает силу отрицательного влияния запрета на свободу слова. В статье рассматривается проблемы государств со СМИ. Так же в статье раскрываются проблемы тех государств, в которых существовала цензура. В том числе конфликты государств, которые отставали по всем направлениям а также удар по демократии объясняется конкретными фактами. В статье рассматривается абсолютное отделение независимого Азербайджана от цензуры. В том числе поставлена проблема запрещение цензуры на уровне конституционного права, которая характеризуется беспрецедентной ролью страны в развитии плюрализма, демократии и системы СМИ.

**Mammadli Jahangir
Rovshanova Esmira**

**Censorship: as the most rigid weapon for the ban on press
freedoms
Summary**

The article deals with the scientific analysis of the concept of censorship. Also the article deals the history of censorship in the world and especially in Russia. During tsarist Russia in this country, the ban on freedom of the press, and its system of application in the Soviet Union is interpreted more often. In the Soviet period, although the state did not openly recognize. But “Glavlit” opening the internal face of the censorship organization opens the power of the negative impact of the ban on freedom of speech. The article examines the problems of states in which there was censorship. And which lagged in all directions and also the blow to democracy is explained by concrete facts. Absolute separation of independent Azerbaijan from censorship. The prohibition of censorship at the level of constitutional law is characterized by an unprecedented role of the country in the development of pluralism, democracy and the media system.

**Rəyçi: Akif Rüstəmov
Filologiya elmləri namizədi**

ТУРКАН АКБЕРОВА
БГУ
turkan-xelilova@mail.ru

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА ГАЗЕТЫ

Açar sözlər: səhvlərin növləri, təsir, qəzet, səhvlər, danışiq norması, oxucu, dil

Ключевые слова: виды ошибок, влияние, газета, ошибки, речевая норма, читатель, язык

Key words: types of errors, influence, newspaper, mistakes, speech norm, reader, language

В настоящее время вопросы развития речи, т.е. вопросы практического овладения языком, ставятся как важнейшие вопросы преподавания азербайджанского языка. Особенности фонологической системы родного языка способствует восприятию и обозначению звукового состава азербайджанского слова с позиции родного языка, что является источником специфических (национальных) ошибок.

Профессиональная культура журналиста тесно связана с реализацией социальных и индивидуальных сущностных сил субъектов профессиональной деятельности во благо всего общества. Практика деятельности отечественных средств массовой информации показывает, что во главу угла многие “профессионалы” ставят не общественные интересы, а интересы отдельных общественных групп, разрушая тем самым профессиональную культуру, складывающуюся на протяжении более трех столетий. В этом заключается одно из главных противоречий развития журналистики как профессии. Трансформируется движущая сила развития профессиональной культуры, основанная на постоянном противоречии между консервативным и динамичным началами. Консерватизм становится сильной стороной профессиональной деятельности. Именно он затрудняет реализацию творческого потенциала, который ведет к развитию и процветанию - к новым горизонтам успешного функционирования.

Средства массовой информации играют важную роль в жизни общества. Они формируют общественное мнение, отношение к тем или иным лицам и фактам действительности, участвуют в воспитании народа и утверждают в сознании населения общекультурные и речевые навыки.

Частным проявлением культуры речи СМИ является культура речи газеты. Хотя телевидение и радиовещание - это основные

пропагандисты культуры устной речи, газета как письменная речь в сознании большинства читателей имеет больший приоритет. В связи с тем, что культурно-речевые свойства телевизионной речи изучены более тщательно по сравнению с газетной речью, считаем актуальным обратиться к культурно-речевому анализу современных газет.

Газетный номер воспринимается читателем как единый текст, состоящий из журналистских и нежурналистских статей, связанных между собой структурно-графическими средствами оформления письменной речи. За материалы нежурналистов (интервью политиков, артистов, письма читателей, реклама и пр.) так или иначе, отвечают журналисты, корректоры, редакторы. Следует иметь в виду, что по отношению к некоторым материалам (например, записи речи президента страны, губернатора области и пр.) трудно ожидать правки со стороны редакции газеты. Тем не менее, такие тексты также определяют культуру речи газетного номера. Каждый газетный номер индивидуален. За культурно-речевой облик номера отвечают не только авторы материалов (будь то журналисты или нежурналисты), но и такие сотрудники газеты, как редактор, корректор, наборщик и т.д. Результаты исследования демонстрируют зависимость культуры речи газеты от культуры речи сотрудников газеты.

При чтении газеты (как материалов журналистов, так и текстов нежурналистов) у читателя несомненно создается впечатление о ее типе речевой культуры в целом, несмотря на то, что в каждой газете можно найти примеры проявления как высоких, так и низких типов речевой культуры, однако с точки зрения преобладающего типа речевой культуры газеты разного типа - серьезную, полутаблоидную и региональную –можно противопоставить друг другу. В полутаблоидных газетах резко противопоставлено то, что составляет их таблоидность, и серьезные аналитические статьи.

Проблема современного состояния русской речевой культуры в настоящее время является одной из наиболее актуальных и широко обсуждаемых проблем теоретической и практической лингвистики.

Заметим, что современное состояние владения культурой речи вызывает опасения не только у специалистов в области языка. Подтверждением тому являются письма и звонки радиослушателей с выражением возмущения речью многих известных людей, журналистов.

Среди проблем, обсуждаемых в аспекте культуры речи, наиболее острая - это проблема культуры речи СМИ, в которых наблюдается самое большое количество нарушений литературных норм. Учитывая, что полный запрет отступлений от норм невозможен в связи с отражением жизни, проявлением авторского начала, стремлением к

близости с адресатом, мы все же придерживаемся мнения, зафиксированного в работах большинства исследователей речи современных СМИ, что СМИ оказывают во многом разрушительное воздействие на азербайджанскую речь.

Требования правильности языка газеты обусловлены как минимум тремя причинами. Во-первых, неряшливое в языковом отношении оформление текста (сколь содержателен он бы ни был) сразу снижает доверие к нему образованного читателя, разрушает ту коммуникативную цепь, которую рассчитывает замкнуть журналист между газетой и читателем. Во-вторых, газета считается вольным или невольным распространителем ненормативного языка, разрушает языковой вкус читателя. В-третьих, газета несет ответственность за чистоту и правильность государственного языка Азербайджана - азербайджанского языка.

Ученые-филологи периодически обращают свой взгляд к газетам и другим видам СМИ, поскольку они дают богатейший материал для изучения функционирования языка. Такая традиция пристального внимания к языку газеты складывалась и в дагестанской лингвистике. Но в 70-80-е годы лингвисты выискивали ошибки на страницах газет с целью их классификации. Прошло несколько десятилетий, и ошибки в языке газеты хлынули лавиной, ошибки всех видов: орфографические, пунктуационные, грамматические, речевые, стилистические. Теперь дело уже не в вылавливании их, а в том, как, каким образом справиться с этим потоком косноязычия, как частично перекрыть его, пока он окончательно не сорвал плотину читательского доверия к прессе.

Ошибка — это отклонение от общепринятых рекомендуемых нормы литературной речи правил употребления слов, словосочетаний и предложений. Правила эти складываются исторически под воздействием двух условий — системных закономерностей языкового строя и некоторого набора условных соглашений, которые касаются образования и произношения отдельных форм, слов и целых выражений. Последние, т.е. условные соглашения, своим происхождением, в конечном счете тоже обязаны системным закономерностям, но более глубоким хронологически, связанным с ранним, не современным состоянием языка, а кроме того, они дополняются еще поправками, своего рода «возмущениями», вносимыми в логически строгий, системный порядок языкового строя так называемыми экстралингвистическими факторами, историко-культурными, политическими, идеологическими соображениями. Такие «поправки» представляют собой результат сознательного воздействия общества на язык и формируют специфические традиции речевой культуры.

Публицистика, в частности газета, играет важную роль в жизни общества. Реализуя одну из основных функций речи - функцию воздействия, она не только формирует общественное мнение, отношение к тем или иным лицам и фактам действительности, но и участвует в воспитании народа, прививает населению и утверждает в его сознании общекультурные и речевые навыки.

Однако в последнее время стратегия близости отодвигает воспитательную функцию средств массовой информации на второй план. В погоне за дешевой популярностью журналисты, к сожалению, часто забывают о том, что они должны способствовать сохранению и распространению хорошей речи. Во многом это следствие недостаточно высокой речевой культуры редакционного коллектива.

Газетный номер воспринимается читателем как единый текст, составляющими элементами которого являются как журналистские, так и нежурналистские материалы, реклама, связанные между собой структурно-графическими средствами оформления письменной речи. Согласно результатам исследования, культура речи газеты зависит не только от культуры речи авторов материалов (журналистов или нежурналистов), но и от культуры речи и профессиональных навыков других сотрудников газеты (редактора, корректора, наборщика).

Средством общения для большинства людей стала всемирная сеть Интернет. Пользуясь различными сайтами, переписываясь по электронной почте, нетрудно заметить, что в мире виртуального пространства слова азербайджанского языка зачастую употребляют, не соблюдая никакие нормы орфографии. На форумах и в чатах тексты пишут без использования знаков препинания, иногда без прописных букв, с большим количеством сокращений и опечаток. Восстановление и возрождение азербайджанского языка в СМИ, скорее всего, необходимо начинать с более качественной подготовки и переподготовки кадров публицистов, ведущих программ, комментаторов, дикторов - всех тех, кто выносит азербайджанский язык в мультимедийное пространство. Мерами по улучшению речевой культуры на телевидении можно использовать общеобразовательные программы и видеоролики, пропагандирующие высокий уровень грамотности, доказывающие, что сейчас очень модно быть грамотным, что грамотность — это тренд, это повышает уровень каждого. Также можно организовать общественное движение или акцию, ставящие своей целью искоренение неправильных слов и оборотов в азербайджанском языке; чтобы это движение имело долговременный характер.

Список научной литературы

1. Байкулова А.Н. Речевое поведение представителей элиты общества в зеркале СМИ // Язык и власть. Межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. М.А. Кормилицыной Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2003. - С. 112-121.
2. Былинский К.И. Язык газеты. Избранные работы. М.: Изд-во МГУ, 1996.-302 с.
3. Клушина Н.И. Языковые механизмы формирования оценки в СМИ // Публицистика и информация в современном обществе / Ф-т журн. МГУ. М., 2000. - С. 94-105.
4. Майданова Л.М. Структура и композиция газетного текста. Средства выразительного письма. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. - 180 с.
5. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Учебное пособие. М.: Аспект Пресс, 2002. — 320 с.
6. Зербалиева Н. Ф., Раджабова Г. С. Анализ ошибок в печатных и электронных СМИ // Концепт. - 2015. Спецвыпуск № 15. - ART 75213. - 0,4 п. л. - URL: <http://e-koncept.ru/2015/75213.htm>. - Гос. рег. Эл № ФС 77-49965. - ISSN 2304-120X.
7. Читатель и газета: проблемы взаимодействия. Сб. науч. тр. — Свердловск: Изд-во УрГУ, 1990. 120 с.
8. Язык СМИ как объект междисциплинированного исследования. Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 2003. - 460 с.

T.Əkbərova

Qəzetin danışıq mədəniyyəti

Xülasə

Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyət həyatında mühüm rol oynayır. KİV ictimai fikiri, müəyyən şəxslərə olan münasibəti formalaşdırır. Eyni zamanda KİV həqiqətin arxasında duraraq, xalqın təhsilində iştirak edir və əhalinin şüurunda ümumi mədəni və nitq bacarıqlarını yaradır. Qəzetin nömrəsi oxucu tərəfindən vahid mətn kimi qəbul edilir. Onun tərkib elementləri isə həm jurnalist, həm də qeyri-jurnalist materiallarından, struktur və qrafik yazı vasitəsi ilə birləşən reklamlardan ibarətdir.

Məqalədə ilk növbədə qəzetin qəzet oxucusu təəssüratı ilə araşdırılmasına, eləcə də qəzetdə müxtəlif mətn mədəniyyətlərinin əlamətlərinin aşkar edilməsinə önəm verilib. Məqalədə səhvlərin sistemləşdirilməsi və

tipologiyası xarakterizə olunur. Dilin fəaliyyətinin dərin öyrənilməsinə, qəzetin dilinə diqqət yetirilməsinə ehtiyac olduğu vurğulanır. Qəzetdə olan səhvlərin səbəbləri araşdırılaraq müəyyən edilib və belə səhvlərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif təkliflər irəli sürülüb.

T.Akberova

Speech culture of the newspaper

Summary

The mass media play an important role in the life of society. They form public opinion, attitude to certain persons and facts of reality, participate in the education of the people and establish common cultural and speech skills in the consciousness of the population. The newspaper number is perceived by the reader as a single text, the constituent elements of which are both journalistic and non-journalistic materials, advertising linked together by structural and graphic means of writing.

The article first attempted to examine the newspaper from the viewpoint of the reader's impression of her speech culture as a single newspaper text, as well as to reveal signs of different types of speech culture in the newspaper and to establish the prevailing type. In the article is characterized the classification and typology of errors. Discussed is the need of in-depth study of the language functioning, attention to news-papers language. Considerable attention is paid to the reasons of the emergence and development of complex measures to eliminate such errors.

Rəyçi:

Akif Rüstəmov

Filologiya üzrə elmlər namizədi

GÜNEL ŞAMXALOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunel@mail.ru

ŞEKSPİR SONETLƏRİNDƏ LİRİK “MƏN”İN POETİK ƏKSI

Açar sözlər: Şekspir, dram, lirik poeziya, janr, sonet,

Key words: Shakespeare, dram, lyrical poetry, genre, sonnet

Ключевые слова: Шекспир, драм, лирические поэзия, жанр, сонет

İngilis Renessans dövrünün görkəmli nümayəndəsi kimi tanınan Vilyam Şekspir dünya ədəbiyyatı xəzinəmizə saysız- hesabsız ölməz əsərlər bəxş etmişdir. O, təkcə İngilis xalqının deyil, bütün dünyanın şairidir. Onun yazdığı bəşəri əsərlər varlıq aləminin incilərindən sayılır. Şekspirin qəhrəmanları öz ləyaqətini, saflığını, nəcabətini, mənəviyyatını və cazibəsini həmişə qoruyub saxlamağa çalışan insanlar olmuşlar. Şairin qəhrəmanlarına dünya şöhrəti qazandıran başlıca amil mənəviyyatı pozulan cəmiyyətlə mübarizə aparmaları, orada insan ləyaqətini dəyərləndirmələri idi. Bu qəhrəmanlar çox gözəl bilirdilər ki, rəzalət, haqsızlıq, özbaşınalıq hakim olan yerdə ləkələnmədən yaşamaq mümkün deyil. Bu sarsıntılar içərisində yaşayan Şekspir qəhrəmanları “olum ya ölüm” sualı qarşısında qalırdılar.

Azərbaycan oxucusu onun əsərlərində humanizm, ədalət, insansevərlik, mərhəmət, hörmət, insan qəlbinin dərinliyinə nüfuz etmək, doğmalığ, ünsiyyət, ləyaqət və başqa mərhəmət hisslərin tərənnümünü görmüş və yeri gəldikcə onun qəhrəmanlarına oxşamağa çalışmışlar. Şekspirin əsərlərində həyat həqiqətləri cəsarətlə söylənilən bədii gerçəklikdir.

Şekspir yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamıdır. XVII əsr ingilis şairi Tomas Qrey demişdir: “Şekspirin hər sözü bir lövhədir”. (1,52) Əsərlərində insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edən sənətkar yaratdığı obrazlar vasitəsi ilə bütün bunları oxucusuna çatdırmaqla bilib. O, insanın ən müqəddəs varlığı olmasını Hamletin sözləri ilə “kainatın bəzəyi, bütün canlı varlığın tacı” olması fikrinə oxucuları inandırma bilmişdir. İnsanı bu aləmin ən gözəl varlığı sayan sənətkar yazır:

Gözəllik hifz edir öz surətini,
Gülüm, gözəlliklə həyat qoşadır.
Solan çiçəklərin tərəvətini,
Qönçə çiçəklərin hüsnü yaşadar (2 , 9).

Bu sonetdə şair “gözəllik və aşiqlik” fəlsəfəsini həyatın dərk olunmaz qanunu sayır, onların bir-birini tamamlamasını həyat harmoniyasının qa-

nunauyğunluğu hesab edir. Sonetin üçüncü və dördüncü misralarında “ölüm və yaşam”, “solmaq və qonçə” qül anlamı həyatın “sonu və başlanğıcı” ideyasına dayanır. Hər bir ölümdən sonra yeni bir başlanğıcın olması həyatın inkarolunmaz qanunudur ki, bundan qaçmaq mümkün deyir. Yaratdığı lirik poetik “mən”in simasında insana müqəddəs varlıq kimi baxan sənətkarın əsərlərinin əsas ideya və mövzusu bu fikirlər üzərində qurulub. İnsana “bu gün dünyamızın zinəti sənən”,

deyən şair bu məramını həm dramlarında, həm də sonetlərində bizə çatdırır. Yaratdığı faciələrdə qəhrəmanların açı taleyində, komediyalarda gülüş hədəfi olan obrazlarda insana sevgi, mərhəmət aşılayan sənətkar “insanı Allahın sevərəkdən yaratdığı” ideyasına dayanır. Onun bəzi sonetlərində hər bir canlı və cansız varlıqda Allahın təzahürünü, onun təcəllasının olduğunu, onun hökmü olmadan bir zərrənin belə yarana bilməməsi ideyası durur.

Nədən yaranmısan, nədir cövhərin?
Sənə milyon gözəl bənzəyir inan.
Bircə kölgəsi var hər bir bəşərin,
Sən isə hər cürə əks olunursan (2 , 62).

Sonetin birinci misrasında müəllif ritorik sualla lirik qəhrəmanına sual edir. Nədən yaranmasının səbəbini soruşur. Sonra yenə də özü ikinci misrada sevgilisinə milyon-milyon gözəlin bənzəməsindən söz açır. Sonetin fəlsəfi məna daşıyan məzmunumdan məlum olur ki, bu kainatı yaradanın tək Tanrı olduğunu, bu aləmin də onun tərəfindən idarə olunmasını, bütün varlıqlarda təcəlla etdiyini, yəni “hər yerdə əks olunması” ideyası durur.

Allah sevgisi, Allahın yaratdıqlarına məhəbbət hissi ilə yanaşmaq Şekspir qəhrəmanlarının əsas amalı olub. Şekspirin əsərlərinə əbədilik və ölməzlik gətirən də bu sevgidir.

Şekspirin lirik yaradıcılığının əsas hissəsini sonetləri təşkil edir. Şekspirin sonetlərinin hamısı bizə gəlib çatmayıb. Onlarda süjet birliyi yoxdur. Onun sonetlərində üç qəhrəman tipi özünü göstərir: bunlardan biri şairin özüdür, dostu və segilisi qarabəniz-əsmər xanımdır.

Mən ölüm istəyirəm, yoxdur görməyə halət,
Dilənçilik eiləyir qapılarda ləyaqət,
Sadəliyə gülərək rişxənd eyləyir yalan,
Puçluq paltar geyinir min bəəzəkdən, cəlalədan.
Saxtalıq hökm verir qəlbə, ağla, kamala,
Bərəkət təhqir olub düşür dərdə, zavalə. (3, 29)

Sonet-lirik janrın az yayılmış şəkillərindən biridir. Orta əsrlərdə İtalyada müəyyən edilmiş qaydaya görə on dörd misradan ibarət olan şeirlərə sonet deyilirdi. Misralarının sayının nisbətən az olmasına baxmayaraq, sonet quruluşca bir qədər mürəkkəb olur. Bu formada yazılan şeir iki hissəyə ayrılır, birinci hissə hərəsi dörd misralıq iki bənddən, ikinci hissə isə hərəsi üç misralıq iki bənddən ibarət olur. Birinci və ikinci bəndlərə katren, ikinci və üçüncü bəndlərə isə terset deyilir. Bu janra İngiltərədə Şekspir öz yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Şekspirin aşağıdakı sonetinə diqqət yetirək.

Ya qoca vaxtında, ya ondan əvvəl
Məni öz qoynuna alanda məzar-
Aləmə haqqımda heç danışma gəl,
Məni sevdini yadından çıxar (4,161).

Bu şeir nümunəsindən sonet janrının necə iki hissəyə bölündüyünü, əvvəlki iki bəndin sonrakı bəndlərdən fərqlərini əyani olaraq görürük.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Şekspirin sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində yeni işlər görməyə başladılar.

Seyran Məkan Azəri “Yeni Şekspir erası” adlı məqaləsində yazır: müəllif ömrünün iyirmi ilini bu işə həsr edib, şifrələri açan yeganə azərbaycanlı tədqiqatçıdır. İnandırıcı ki, yazı və təqdim edəcəyimiz kriptografiya oxucularımız üçün də maraqlı olacaqdır. Müəllifin yaradıcılığının fəlsəfi aliliyi və bu əsərləri yaradanın özünün şəxsiyyətinə ümdə aliliyini əxz etmək üçün, onun yaratdığı əsərlərin mahiyyət gerçəkliyini, adi, ümumbəşəri duyğulardan, məlum ədəbi-tənqidi meyardan və ya şablon-prizma miqyasından əks olunur. (5).

Şekspirin sonetlərindən danışan Ü.Bədəlbəyli “Шекспир в Азербайджане” kitabında yazır: “Как известно сонеты распадаются на две группы: первые 126 посвящены Прекрасному другу, а сонеты 127-152 Сумглой даме. (6, 75)

C.Cəfərov özünün “Yaradıcılıq yolu” kitabında maraqlı bir fikrə gələrək deyir ki, Şekspirin sonetlərində özününəxsus yaşam hissləri yoxdur. Sonetlərindən başlayaraq tarixi dramlarına qədər müəllifin əsas ideyası insan taleyi-xalqın taleyi olmuşdur. Daha sonra isə müəllif yazır: “154 sonetində Şekspir tərcümeyi -halı yoxdur. Bəs bunlarda nə var? Ali hiss, həyat fəlsəfəsi, düşüncə, həyatın geniş fəlsəfəsi” (1, 77).

Həmin o qara günə saxladım silahımı
Ki, vuruşsun ölümlə, onu qoymadı yerə.
Sənin əziz surətin qoy solmasın, sönməsin,
O bir nümunə olsun gələcək nəsillərə.

Tədqiqatçıların mənzum məktub hesab etdikləri ilk sonetlərin personajları-müəllif, onun dostu və “qarabəniz qadındır”dır. Məktub monoloqda zəgin mənəvi həyat yaşayan, taleyin ağır zərbələrinə sinə gərən, fədakar məhəbbətin şəfəqləri ilə parlayan insanın həyəcanlı səsi eşidilir. Onun sonetlərinin hər bir misrası canlı həyatın özü kimi qaynayıb, coşaraq çağlayır. Sakit, ətalətdə olan bir həyat Şekspirə yadır. Hətta harmonik vəhdət təsəvvürləri yaradan sonetlərində belə insan hisslərinin ziddiyyətləri və mürəkkəbliyi ehtiraslı pafosla əks olunmuşdur.

Tədqiqatçılar sonetlərin – bu poeziya nümunələrinin yazıldığı dövrdən bu günə qədər kimə, həsr olunması haqqında mübahisə edirlər. Onlar müxtəlif konkret şəxs adları göstərilir. Bizcə, bu sonetlərin hər hansı şəxs və hadisəyə həsr olunması zahiri əlamətdir. Bu ölməz poeziya inciləri, Çarlz Naytin dediyi kimi dahi şair fantaziyasının ecazkar nümunəsidir. (7, 80)

“Şekspir tərcüməşünaslığında bir sıra obraz və ifadələr haqqında bu gün də mübahisəli fikirlər söylənilir. Ona görə də çox vaxt tərcüməçilər hətta ümumi qəbul edilmiş fikirlərə etinasız yanaşaraq öz intuitiv həssaslıqlarına güvənir, müəyyən sərbəstliklərə yol verirlər. Bunlara bir tərəfdən Şekspirin müəmmaları əsas verirsə, digər tərəfin ingilis dilinin geniş imkanları, qrammatikasının tarixi vəziyyəti yol verirdi” (8, 98).

Belə poetik və bədii ifadə vasitələri tərcümə əsnasında öz təsir gücünü itirir. Bu sonetlərin tərcüməsi baxımından Azərbaycanda mərhum şair -tərcüməçi T.Əyyubovun və S. Mustafanın böyük xidmətləri olub. Bu cür metaforalara tərcümədə nəzər yetirək.

Mən nifrət edirəm, bu sözlər onun
Süzüldü sevimli dodaqlarından,
Lakin sifətində sezib qorxunu-
Kin və qəzəbini saxladı bir an.

Şekspir sonetlərindəki metaforalarla bağlı L.Muradova yazır “Xüsusən, araşdırmalar zamanı aydın olur ki,S. Mustafanın tərcümələrində Şekspirin ruhu, lirikası, fikri daha yaxşı saxlanılmış- dır. O, hərfi tərcüməyə getməmiş, Şekspir sonetlərinin ruhunu, mahiyyətini müasir Azərbaycan oxucusuna yüksək, poetik şəkildə çatdırmağa nail olmuşdur ” (8, 99).

Nümunəyə nəzər yetirək:

Necə də bənzəyr hicranın qışa,
Elə bil könlümdə buz layı yatır.
Günlər qəmli-qəmli yetişir başa.
Sanki, at oynadır qarlı dekabr.

Muasirləri Şekspirə zamanının əsl qiymətvericisi, zamanın həqiqi ifadəedicisi kimi baxırdılar. Şekspirin yaradıcılığında utopiya kimi görünən arzuların reallaşması üçün müəyyən vaxtdan sonra real şərait yaranmağa başladı. Şekspir tənqidi realizmin bünövrəsini, rüşeymini özünün yaradıcılığında qoymuşdur. Sonradan bu xəyallar reallıqlara çevrildi.

Ölüm istəyirəm, dözmürəm artıq,
Mən baxa bilmirəm bu puç varlığa.
Nuru pəncəsində boğur qaranlıq,
Rəzalət yetişir bəxtiyarlığa.

Bu sonet şair haqq-ədalətin öz yerində olmadığını, hər şeyin şərin hökmü ilə idarə olunduğuna işarə edir. Zamanın çarxı dönüb “qaranlıq nuru” göründüyü anda öz pəncəsində boğur, rəzalət hökmranlıq edir, hər yerə hakimdir, özünü bəxtəvər sanır. Sonetlərin bir qisminə şair xəyallarının gerçəkləşməsinə köklənən arzularını görürük. Şekspir sənətinin sirri və qüdrəti reallıqla xəyal arasında bir əlaqə yaratmaqda idi. Bu əlaqə onun sonetlərini başlıca mövzusunı təşkil edir.

XVI əsrin sonlarından etibarən Şekspir sonetləri öz fəlsəfi məzmun dərinliyinə, lirik ricətinə, dramatizim və lirizminə görə dövrünün sonet sənətinin inkişafına təkan vermiş, onu öz oxucusuna sevditmişdir.

Ədəbiyyat

1. C.Cəfərov. Vilyam Şekspir. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı: 1964
2. Müstafa S. Tərcümə edən: (Ön söz.Ş. Xəlilli.Sonet sevgisi) Vilyam Şekspir. Sonetlər. Bakı: Azərnəşir, 1992.
3. Şekspir. Seçilmiş əsərləri.İki cildə I c. Ön sözün (İ.Rəhimov). Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004
- 4.Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1978
5. Seyran M. <http://sia.az/az/news/analysis/> -yeni-sekspir- erasi-arasdirmalarda
- 6.Баделбейли У. Шекспир вАзербайджане. Баку, Maarиф,1993
- 7.Найтн С.Шекспир и русская культура. Сбор.ст.изд. «Наука» М.Л. 1965, с. 804.
- 8.Muradova L. Vilyam Şekspirin sonet poetikasında metafora. Elmi araşdırmalar. I toplu. Filologiya, tarix, incəsənət. Bakı: Elm və təhsil, 2000, s. 98.

Г.Шамхалова

**Поетическая отражения лирического «Я» в сонетах Шекспира
Резюме**

Выдающийся представитель английского Ренессанса Шекспир подарил сокровищнице мировой литературы бесчисленное количество бессмертных творений. Несмотря на то что, со смерти этого великого поэта прошло около 500 лет, интерес к его творчеству не уменьшился.

Один из исключительных мировых мастеров слова Шекспир начинал своё творчество с лирических сонетов.

В начале своего творческого пути он наряду с пьесами писал также лирические стихи. Великий мастер отдавал предпочтение драматургическому жанру, основную линию его творчества составляли пьесы. Но Шекспир жил в такое время, когда истинными талантами считались поэты. И это сподвигло талантливого мастера создавать также стихи и сонеты. В его сонетах истории из жизни общества отражаются лирическими красками.

G.Shamkhalova

The poetical reflection of lyrical “Me” in the sonnets of Shakespeare

Summary

William Shakespeare, known as an outstanding figure of the British renaissance period presented numerous valuable masterpieces to the treasure of the world literature. Although 500 years passed over his death, his creativity is still in the focus of interest.

A rare master of literature of the world started his creativity with lyric poetry. At the initial stage of his creativity, besides plays he wrote poets as well. The great master preferred dram genre, and his plays are the core of his literary creativity. But, Shakespeare was living in a period that the people of poetry writing used to be treated as people of real talent.

Thus, he was writing poets in order to gain reputation in the society. The events and stories being happened in the society are reflected with lyrical colors in his sonnets.

Rəyçi:

Leli Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TURANƏ ABDULLAYEVA
tuabdullayeva@beu.edu.az
Bakı Mühəndislik Universiteti

AMERİKA UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏSİRİ

Açar sözlər: multikulturalizm, milliyət, ikili şəxsiyyət, irqçilik

Key words: multiculturalism, nationality, dual personality, racism

Ключевые слова: мультикультурализм, национальность, двойственная личность, расизм

Amerika multikultural mədəniyyətin sahibdir, ölkə ərazisində çoxsaylı millətlərin yaşaması, onların hər birinin mədəniyyətinin bir-birinə təsirini qaçılmazdır. Bunun nəticəsində isə ABŞ-da multikultural bir cəmiyyətin yarandığı təkzibedilməz həqiqətdir. Təbii ki, Amerika multikulturalizmi dedikdə, burada yaşayan Afrika, Latın, yerli hindu, Asiya və Avropa xalqlarının ortaq mədəniyyətləri nəzərdə tutulur. Bu isə hər şeydən əvvəl mədəniyyətin hər sahəsində, xüsusilə ədəbiyyatda öz bədii təcəssümünü tapır. Tarixən, Amerika multikultural cəmiyyət olaraq tanınmışdır. Lakin 1960-cı illərdə ölkəni bürüyən vətəndaş hərəkətlərinə qədər, multikulturalizm termin kimi istifadə edilməmişdir. Ədəbiyyatda multikulturalizm mövzusu isə hazırda Amerika ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Uşaqlar və gənclər üçün isə bu mövzu da çoxsaylı ədəbiyyatın yarandığını söyləmək mümkündür.

Əslində multikultural ədəbiyyat dedikdə, bir çox millətlərin bir-birinə təsirindən yaranmış, zəngin və fərqli bir mədəniyyət nəzərdə tutulur. Lakin Amerikada bu termin uzun müddət təhrif edilib, bir növ “əriyən qazan (“melting pot”) adlandırılmışdır. Amerika əhalisini bir neçə millət təşkil edir, dövlət onların bəzilərini tanımayıb, hüquqları kimi mədəniyyətlərini də əllərindən almağa çalışmışdır. Doğrudur multikulturalizm insanlara, onların gəldikləri yerləri, eləcə də onların ideologiyalarını qəbul etməyə imkanlar açır, lakin eyni zamanda özlərinə məxsus mədəniyyəti də qorumağı vacib bilir. Təəssüflər olsun ki, Amerika orada yaşayan bir çox millətlərin mədəniyyətlərinin məhvinə çalışmışdır. Amerika multikultural hərəkətlər əsasında dini, irqi və milli azlıqların mədəniyyətlərin, ideologiyaların qəbuluna imkanlar açmışdır. Amerika etnik qrupları multikultural baxımdan olduqca zəngindir. Amerika multikultural ədəbiyyatı dedikdə, buraya əsasən Afrika Amerika, Amerika hindu, Latın və Amerika Asiya yazıçılarının yaratdıqları əsərlərdir. Bu baxımdan Amerika multikultural ədəbiyyatına qısaca nəzər yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Onu da qeyd etmək ki, Latin, bəzən Meksika, Puerto Rika və Maya mədəniyyəti, bu adların hər biri eyni mənalı mədəniyyət sahəsini yəni Latin mədəniyyətini ifadə etmək üçün ədəbi dövriyyəyə daxil edilən termin kimi işlədilir. Latin mədəniyyəti dedikdə Amerikada yaşayan ispanillil insanların mədəniyyəti nəzərdə tutulur. Çünki Meksika amerikalıları Latin dil qrupunun ən geniş yayılmış qollarından biridir. Əlbəttə ki, biz Latin mədəniyyəti dedikdə bir millətə xas olan mədəniyyət deyil, bu dildə danışan bir neçə millətin mədəniyyətini nəzərdə tuturuq. Bu insanlar, siyasi ideologiyalarına, dinlərinə, dərslərinin rənglərinə və hətta milliyətlərindəki ad fərqlərinə görə bir-birlərindən fərqlənilirlər, lakin onları birləşdirən əsas cəhət bu xalqların Latin dili ailəsinin ispan dili qrupuna daxil olmasıdır. Bu insanlar hamısı birlikdə Amerikada yaşayır və onları dil mədəniyyəti birləşdirir. Onların mədəniyyəti, eləcə də ədəbiyyatı Amerika ədəbiyyatına, mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir etmişdir. Yeni dünyanın kəşfi, burada olan millətlərin yerli tarixi mədəniyyətinin mühüm rolu və təsiri olmuşdur. Ona görə ki, zaman keçdikcə gəlmə millətlər ilə bu xalqlar arasında yaxınlaşma, onların qan qohumluq əlaqələrinin yaranması bu mədəniyyətin daha geniş şəkildə yayılmasına güclü təsir göstərmişdir (8,287).

1960-1970-ci illər Çikaqo hərəkəti siyasi cəhətdən azadlıq istəyən meksikalılar üçün ciddi dəyişikliklərə zəmin yaratmışdır. Rudolfo Anayanın “Qoru məni” (“Bless me”) adlı əsəri məhz bu siyasi ideologiyayı özündə əks etdirmişdir, eyni zamanda əsərdə II Dünya müharibəsindən sonra bu hərəkətdə təkan verən hadisələrin bədii təsviri verilmişdir. Amerika Latin multikultural ədəbiyyatının nümayəndələri arasında bir sıra görkəmli uşaq yazıçıları vardır. Onlardan Sandra Sizinisi, Kladui Davila, Judis Ortiz Kofer XX əsrin II yarısında əsərləri ilə daha çox oxucu diqqətini özünə cəlb etmiş, əsərlərində qoyulan problemlər isə daha çox yeniyetmələrin böyük marağına səbəb olmuşdur. Sandra Sizinisi, atası meksikalı anası isə amerika meksikalı olan yazıçıdır. O, 1954-cü ildə dünyaya gəlmişdir. O, ailədə yeddi uşağıdan üçüncüsü və yeganə qız övladı olmuşdur. Sandra Sizinisi Meksika-Amerikan yazıçısı olaraq tanınır və onun yaradıcılığına nəzər yetirdikdə onun ikili şəxsiyyətə məxsus olması, yəni milliyətcə meksikalı, lakin yaşadığı ölkənin isə Amerika olduğu məlum olur. Belə ki, ədib yaradıcılığında əsasən yaşadığı həyatı təsvir etmiş, vaxtı ilə buraya köç etmiş insanları, onların və özünün rastlaşdığı çətinlikləri yazıya almışdır. Onun ikili mədəniyyəti və dili əsərlərinə təsirsiz qalmamışdır. Ədibin yaradıcılığında əsas yeri tutan əsərlər arasında “Manqo küçəsindəki ev” (“The House on Mango street”), “Mənim keşməkeşli yollarım” (“My Wicked Wicked Ways”), “Karamel” (“Caramelo”) kimi məşhur əsərləri xüsusilə diqqət çəkir. Əsər uşaqlar və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hələ 22 yaşı olarkən (1977-ci ildə) yazmağa başladığı “Manqo küçəsindəki ev” əsəri cəmiyyət tərəfindən

maraqla qarşılanmışdır. Əsərin girişində qeyd etdiyi kimi ilk əvvəl avtobioqrafiya kimi yazdığı əsər sonralar hamının sevimli hekayəsinə çevrilmişdir. 1982-ci ildə tamamladığı bu əsər memuar əsəri kimi oxucuya təqdim edildi və əsər oxucuların böyük marağına səbəb oldu. Əsərdə olan latın əsilli gənc qızın timsalında yazıçı öz həyatını qələmə almışdır. Bir gəlmə olaraq Çikaqoda böyüyən qızın, tez-tez evlərini, qonşularını dəyişməyə məcbur olan bir ailədə, yaşadıkları və yaşamaq istədikləri hiss və duyğular əsərdə bədii əksini tapmışdır. Əsər gənc qız və əsas qəhrəman Esperanzanın dilindən nəql edilir. Burada yaşayan və yaradan digər millətlərin nümayəndəsi kimi Sandra da əsərində öz xalqının milli mənəvi dəyərlərinin qorunub onların vətəndaş hüquqlarının qorunub saxlanmasına çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Sandra və digər uşaq yazıçıların ədəbiyyatda qoyduqları əsas ideya uşaqların təhlükəsiz mühitdə böyüməsi, tez-tez məcburən doğma evlərini tərk etməmək, hələ kiçik yaşlarından onlara psixoloji çətinlik olan halları yaşatmamaq idi.

Amerika Hindu mədəniyyəti multikultural ədəbiyyatın yaranmasından əvəzsiz rolu ilə seçilir. Onu da qeyd edək ki, Avropanın Amerikanı kəşfi, bu millətin mədəni dəyərlərini, torpağını və sahibi olduqları digər şeyləri itirməklərinin başlanğıcı oldu. Müxtəlif tayfalardan ibarət olan bu millətin, bəzilərinin dilləri, dini inancları, adətləri bir-birindən fərqlənsə də bu tayfalar birlikdə Hindu adlandırılmışdır. Yüzlərlə belə yerli tayfaları birləşdirən xalqa verilmiş ad çoxlarını düşündürür. Onları bəzən yerli amerikalı, bəzən isə Hindu deyə adlandırmışlar. Ümumilikdə Hindu ədəbiyyatının iki növü məlumdur. Ənənəvi Hindu ədəbiyyatı və müasir Hindu ədəbiyyatı. Ənənəvi Hindu ədəbiyyatı dedikdə buraya nağıllar, musiqi və şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələri aid edilir. Daha çox Şimali Amerikada yayılmış tayfalar arasında əsrlərlə mövcud olan ədəbiyyat nümunələri, öz tayfa dillərində, əzbərlənib, nəsildən nəsilə ötürülsə də, bu gün bu əsərlər İngilis dilinə tərcümə edilərək, qorunur. Ona görə ki, hələ qədimdən bu tayfaların yazı dili olmayıbdır və onların ədəbiyyatına aid nümunələr isə yalnız yaddaşların süzülüb gələnlərdir.

Müasir Hindu ədəbiyyatının əsasının Samson Okımın 1772-ci ildə nəşrləri ilə başladığı ilə göstərilir. Daha sonralar XIX əsrin sonları XX əsrin başlanğıcında Uilyam Eyps, Simon Poqaqnon, Sara Vinnemuka və bir sıra yazıçıların əsərləri çap olunmağa başlamışdır. XX əsrin 60-cı illərinə qədər çoxları bu ədəbiyyatın varlığından xəbərsiz olmuşdur, lakin 1965-ci il qəbul edilmiş qanuna əsasən onların əsərlərinin də geniş miqyasda nəşrinə izacə verilmişdir. Luiz Erdrixsin "Sevimli tibb" ("Love Medicine"), "Çuğundur kraliça" ("The Beet Queen") və "İzlər" ("Tracks") əsərləri Şimalı Dakotada, yerli tayfaların ən çox yayılmış olduqları ərazidə böyük marağa səbəb olmuşdur. Onların bir başa uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi olmasa da, yazıçının

əsərlərində qoyduğu problemlər, kiçik yaşlı uşaqların xüsusilə də qız uşaqlarının yaşadıkları psixologi çətinliklər və problemlər öz əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə Hindu ədəbiyyatında qoyulmuş əsas problemlər, daha çox onların tarixi keçmişləri ilə bağlıdır. Yeni dünyanın kəşfi onlara məxsus olan bir dünyanın isə sonu, ərazilərinin işğal edilməsi, yerli əhalinin vəhşicəsinə öldürülməsi, özlərinə məxsus mədəniyyətləri məhv edilməsi əsərlərdə bədii əksini tapmışdır (8, 295).

Asiya Amerika yazıçılarının da əsli Asiyadan getmiş və orada məskunlaşmış yazıçılar olmuşdur. Burada yaşamağına baxmayaraq, onlar həmişə özlərinə qarşı ögey münasibət görmüşdülər. 1950-ci illərdə vətəndaş hüquqlarının bərpa edilməsinə baxmayaraq daim özlərini cəmiyyətdən təcrid olunmuş kimi hiss etmişlər. Bir qayda olaraq Asiya Amerikan yazıçıları dedikdə buraya, Çin, Yapon, Korea, Filippin, Vyetnam, Malaziya və s. kimi Asiya əsilli yazıçılar aid edilir. Onlarda dinlərinə, dillərinə, mədəniyyətlərinə görə də bir-birlərindən fərqlənsələrdə, birləşdirən bir dəyər var- ərazi, Asiya əsilli olmalıdır (8, 297).

Amerikanın tarixi 1492-ci il Xristafor Kolumbun Yeni dünyanı kəşf etməyi ilə başlamışdı. Onunla birlikdə çoxlu avropalı gəlidiyi kimi, bu ekipaj daxilində Kolumbun yanında afrikalı nümayəndələrin olduğu qeyd edilir. Onların da Amerikaya ilk gəlişi məhz həmin tarixdən başlanır. Lakin afrikalıların kütləvi şəkildə şimalı Amerikaya köçməsi 1619-cu il, Virciniya müstəmləkəsinin salınması tarixinə təsadüf edir. Onlar işçi qüvvə olaraq satılmış və burada ancaq ucuz işçilər kimi fəaliyyət göstərmişlər. Uzun və keşməkeşli bir yol keçən afrikalılar Amerikada çətin həyat tərzini keçirmiş, vətəndaş kimi hüquqlarının bərpa olunması uğrunda mübarizə aparmışlar. 1865-1877-ci illər arasında konstitusiyada olan dəyişiklik onlara qismən hüquq bərabərliyi vermişdir, lakin bu da afrikalıların həyat şəraitinin yaxşılaşmasına köməklik göstərməmişdir. Qanun sənəd üzərində qəbul edilmiş, onlara münasibətdə dəyişiklik çox az hiss edilmişdir. Amerikanın cənubunda salınmış qəhvə plantasiyalarında sahibkarların onlar üzərində olan hökmranlığı isə dözülməz olmuşdur. Bir neçə dəfə bu işçilərin üsyanı, hüquqlarını tələb etməsi onlara canları bahasına başa gəlmişdir. Bir çox qanunlar dəyişib, qul olan qara dərilili insanlar azad edilsə də, cəmiyyətdə onlara münasibət dəyişilsə də, onlar tam hüquqlu olsalar da yenə də insanların beynlərindən onların qul olduğu fikrini silmək mümkün olmamışdır. Buna görə də Amerikada irqi mübahisələr XX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Mübahisələrin səngiməsi üçün hökumət qanunda bir sıra dəyişikliklər etmiş və zorakılıqlar qismən də olsa aradan qaldırılmışdır.

Afrikan-Amerikan mövzusu Amerika multikultural ədəbiyyatında araşdırılan, tənqidçilər tərəfindən daha çox diqqət edilən mövzulardan biridir. Bu ədəbiyyat hələ XVIII əsrdən, Filip Vitlentin şeirlərindən Toni

Morisin məşhur romanlarına qədər böyük inkişaf yolu keçmişdir. 1964-cü ildə qara dərili Ralf Elisinin yazdığı “Sükutda və hərəkətdə” (“In Shadow and Act”) romanında o, yalnız Zənci Amerika ədəbiyyatı nəzəriyyəsinin bütöv Amerika mədəniyyəti nəzəriyyəsi haqqında təsvir yaratdığını vurğulamışdır (8,289).

Amerika multikultural ədəbiyyatında Afrika –Amerika mədəniyyəti dedikdə, W.E.D Du Boisdən danışmaq mümkün deyildir. Du Boisin yaradıcılığında uşaqlar üçün yazılmış əsərlər yox dərəcəsidir. Onun yaradıcılığının bir başa uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi demək olar ki, hiss edilmir, lakin onun əsərlərində qoyduğu əsas ideyalardan biri məhz Amerikada olan zənci uşaqlarının gələcəyi ilə əlaqədardır. Zənci uşaqlar və Afrika Amerika uşaq ədəbiyyatının gələcəyi və inkişafı Du Boisin həm də yaradıcılıq kredosudur. Onun avtobiografiyasında “Ölümsüz uşaq” sərlövhəsi ilə təqdim edilən yazıda belə bir fikir öz əksini tapmışdır –İnsan ölərsə, o yenidən diriləcəkmi? Bu haqda hec nə bilmirik, lakin onu bilməliyik ki, uşaqlarımızın uşaqları və onların törəmələri daim yaşamalıdır, bu cəmiyyətdə güclü və savadlı gələcək nəslimiz inkişaf etməlidir, bax budur bizim əsas problemimiz, bu problemlərin aradan qaldırılması isə bizim əsas həyat amallarımızdan biridir.

Nyuberi mükafatçısı Milred Teyler yaradıcılığında Amerika uşaq ədəbiyyatında silinməz izlər qoymuş, multikultural ədəbiyyatın yaranmasında əvəzsiz rolu olmuşdur. Qara dərili yazıçı kimi Teylerin yaradıcılığında və demək olar ki, bütün əsərlərində əsas ideya onun qorxmaz və cəsur olduğunu, irqindən və cinsindən asılı olmayaraq bir qadın yazıçı olaraq cəmiyyətdə öz sözünü deməyi bacardığının bir sübutudur. 1970-1980-ci illərdə yazdığı əsərlərində o daha çox qara dərili qəhrəmanların ağların təziqi altında qorxmaz və cəsur, özlərini müdafiə etməyi bacaran təsvir etmişdir. O, eyni zamanda Afrika amerikalılarına qarşı ağ dərili ədalətsiz davranışlara görə, onlara hücum mövqeyində əsərlərində əks etdirmişdir. Teyler yaradıcılığı ilə tanış olan tənqidçilər də bu idealogiyanı onun əsərlərində asanlıqla müəyyənləşdiriblər. Ədibin əsərlərinin təhlilini daha çox bu istiqamətdə aparırlar (1,141-150).

Ümumiyyətlə, Amerika uşaq ədəbiyyatı gənc olmağına baxmayaraq, göründüyü kimi bir çox xalqların təsiri öz əksini tapmışdır. Bu uşaq ədəbiyyatının mövzu baxımında rəngarəng olmasına öz təsirini göstərmişdir. Buna görə də deyə bilərik ki, multikulturalizm öz müsbət izləri ilə Amerika uşaq ədəbiyyatına təcəssüm etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bosmajian, Hamida. "Mildred Taylor's Story of Cassie Logan: A Search for Law and Justice in a Racist Society." *Children's Literature* 24 (1996): 141-60
2. Braxton, Joanne M., and Andrée Nicola McLaughlin, eds. *Wild Woman in the Whirlwind: Afro-American Culture and the Contemporary Literary Renaissance*. New Brunswick, NJ: Rutgers UP, 1990
3. Banks, J. A. (199M992). Multicultural education: For freedom's sake. *Educational Leadership*, 49(4), 32-36
4. Bullard, S. Sorting through the multicultural rhetoric. *Educational Leadership*, (1991/1992), 49(4), 4-7
5. Center for Multicultural Children's Literature. (1992). Untitled announcement of establishment of Center for Multicultural Children's Literature, participation of HarperCollins and ScottForesman, and provision of guidelines for manuscript and illustration awards
6. Foster, F. S. What matters the color of the tiger's stripes: The significance of bibliographies by ethnic identification. *Children's Literature Association Quarterly*, (1988), 13(1), 80-83
7. "The Family Chronicles of Mildred D. Taylor and Mary E. Mebane." *Journal of African Children's and Youth Literature* 3 (1991/1992): 93-104. Rpt. Osa 115-29
8. *A handbook of Critical Approaches to Literature* 5th Edition, Wilfred L. Guerin, Earle Labor, Lee Morgan, Jeanne C. Reesman, John R. Willingham, New York, Oxford Universities Press, 2005
9. Miller-Lachmann, L. *Our family, our friends, our world: An annotated guide to significant multicultural books for children and teenagers*. New Providence, NJ: R. R. Bowker, (1992).
10. Perry Nodelman, Former President of ChLA and Editor of the *Quarterly*, has recently Published the *Pleasures of Children's Literature* , Longman, 1992
11. Ralph Ellison, *Shadow and Act* (New York: Random (317), 253
12. Sugarman, Susan. *Piaget's Construction of the Child's Reality*. Cambridge: Cambridge UP, 1987.
13. <file:///C:/Users/lenovo/Desktop/doktora%20tezis/The%20House%20on%20Mango%20Street%20-%20Sandra%20Cisneros.pdf>

T.Abdullayeva

Effect of Different Cultures on American Children's Literature

Summary

In this article the concept of multiculturalism and its relationships with young people is discussed. As a background for the presented issues, variables are highlighted in multiculturalism, and links with relevant subjects, emphasizing a wide range of disputes and the importance of disputes. This work outlines the areas of progress in promoting achievements in publishing and recognizing multidimensional achievements in literature and discusses areas where further progress has not yet been made. American multiculturalism refers to the common cultures of African, Latin, Indo-chinese, Asian and European peoples living here. This, above all, finds its artistic embodiment in every aspect of culture, especially in literature. Although the United States was always known as a "multicultural" country, the full confirmation of this fact and the outcome did not heal the American people until the civil rights movement of the 1960s. In fact, multicultural literature calls for a rich and diverse culture that is influenced by many nations. Representative of contemporary Hindu literature Samson Okim, African-American writer Mildred Teyler, Du Bois's creativity is briefly touched and drew attention on the influence of these cultural figures in American children's literature. It has created opportunities for the adoption of cultures, ideologies of religious, race and national minorities on the basis of American multicultural movements. American ethnic groups are rich in multiculturalism.

Т.Абдуллаева

**Влияние различных культур на американскую
детскую литературу
Резюме**

В статье обсуждается концепция мультикультурализма и ее взаимоотношения с детьми. С целью создания теоретического фона для рассматриваемых в статье проблем, анализируются разные проявления мультикультурализма и их связи с различными сферами, где особое место занимают дискуссии и отмечается их важность. В этой работе отмечаются области развития в публикации и разносторонние проявления в литературе. Здесь также отмечаются те области, которые

недостаточно изучены. Американский мультикультурализм включает в себе культурологические особенности африканцев, латино-американцев, индокитайцев, азиатских и еврейских людей, живущих в Америке. Это, прежде всего, находит свое художественное олицетворение в каждом аспекте культуры, особенно в литературе. Несмотря на то, что США всегда были известны как мультикультуральная страна, полное подтверждение этого факта и его последствия не помогло американцам до подтверждения гражданских прав в 1960-е годы. Фактически, мультикультуральная литература это богатая и разнообразная культура, которая испытывает влияние многих национальностей. Творчество представителя индусской литературы Самсон Оким, афро-американских писателей Мильдред Тейлер и Ду Буа проанализированы с целью пролить свет на влияние культурологических элементов на американскую детскую литературу. Это создало возможность для усвоения культур, идеологий и религий, расы и национальных меньшинств на основе американского мультикультурального движения. Американские этнические группы богаты в сфере мультикультурализма.

Rəyçi: Ziyafət Hüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYTƏKİN QASIMOVA
ADPU – nun Cəlilabad filialı
aytekin@mail.ru

AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATINDA QADINLARIN ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, dastan, əsr, təhsil, cəmiyyət, poema.

Key words: Azerbaijan, literature, history, the culture, epic, century, education, society, poems.

Ключевые слова: Азербайджан, литература, история, культуры, дастан, век, образования, общество, стихотворение.

Vətənimizin ərazisində sinifli cəmiyyət yaranan gündən, ana torpağı təmsil edən qadınlarımız ölkə və xalqın ictimai-siyasi və mədəni həyatında özünəməxsus şərəfli bir yer tutmaqla, hərəkət və davranışları ilə öz sözlərini demişlər. Bəşəriyyət tarixində heç bir xalqa məxsus olmayan, şərəfli bir yol salnaməsi yaratmışlar. Kişilərlə yanaşı, Azərbaycan qadını xalqımızın çətin və mürəkkəb tarixində şərəfli yol keçmiş, tarixi prosesdə özünəməxsus iz qoymuşlar. **Borsunlu kurqan-qəbrində** əlində əsa olan tayfa başçısı ilə birlikdə ölməmiş, üç qadının diri-diri zəhər içməklə dəfn edilməsi təsadüfən həyata keçirilməmişdir. Burada qadınlar sədaqət, kişiyyə dayaq, qürur və ləyaqətlərini yüksək ictimaiyyətlə təmsil etmişlər. Vətənimizin elə bir tarixi dövrü olmamışdır ki, Azərbaycan qadınları orada öz hünər və cəsarətli əməlləri ilə fərqlənməsinlər. Massagetlərin hökmdarı **Tomris** öz şərəf və ləyaqətini qorumaqla, Yaxın və Orta Şərqdə işğalçılıq əməli ilə hamını lərzəyə salan Əhəməni (İran) hökmdarı **II Kiri** məğlub edib, hətta onun başını qanla dolu tuluğa salmaqla **“Sənə qan lazımdır, indi nə qədər istəyirsən iç”** deməklə rəssamlıq sənətinə daimi yaşar olan bir mövzunun əsasını qoyur. Dünyanın bir çox rəssamı bu mövzuya müraciət etmiş və gözəl sənət əsərləri yaratmışlar. Azərbaycanın ictimai həyatında onlarla Tomris kimi qəhrəman qadınlarımız vardır. Onların ictimai həyatda yüksək fəallığı insanlığın və sinfi cəmiyyətin erkən mərhələsində daha qabarıq gözə çarpmışdır. Sinifli cəmiyyətin feodalizm dövründə qadınlarımızın mədəni sahədə fəallığı üçün daha geniş meydan açılmışdır. **Azərbaycanda intibah dövrünün yaranması** ilə bağlı, Azərbaycan qadınlarının mədəniyyət sahəsində öz sözlərini deməsi üçün geniş münbit zəmin yaranmışdır. Azərbaycanda intibah dövründən danışanda Azərbaycanın ictimai fikir tarixində özünəməxsus şərəfli bir yer tutan **Məhsəti xanımın** adını çəkməmək mümkün deyil. Məhsəti xanım o zaman Azərbaycan mədəni həyatında şairə,

şahmatçı, bəlkə də ilk bəstəkar kimi dərin, silinməz iz qoyub getmişdir. Maraqlı burasıdır ki, poetik bir qəlbə, zərif, incə bir varlıq olmasına baxmayaraq, hakim zümrənin bütün təqib və cəzalarına sinə gərmişdir. Şairənin bu əzmkar, fədakar təbiəti Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatında **“Əmir Əhməd və Mənisə” dastanında** yaranmışdır. Şairənin ürəkağrısı ilə yazdığı bir parça rübaiyə fikir verək.

“Dün daş kuzəsini əlimdən saldım,
Sərxoş idim, bilmədim daşlara çaldım.
Kuzə dilə gəlib, dedi ki, mən də,
Sənin kimi idim bu günə qaldım”.

Bu bir parça rübai şairənin keşməkeşli həyat yolunu sanki xatırladır. Onu deməyə əsas verir ki, fədakarlıq, dözümlülük və sənətinin vurğunu olan Məhsəti xanım xalqımızın dərin hörmətini qazanmış, Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixində özünə layiqli yer tutmuşdur. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyat salnaməsində **Möminə Xatun** da şərəfli bir yol keçmişdir. Onun yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətləri Azərbaycan dövlətçiliyində özünəməxsus şərəfli bir iz qoymuşdur. Əslində **Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmmədcahan Pəhləvanın** əldə etdikləri bütün uğurlar ağıllı, fədakar, uzaqgörən qadın olan Möminə Xatunun hesabına baş vermişdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Möminə Xatun Azərbaycan qadınına xas olan bütün yüksək əxlaqi keyfiyyətləri özündə cəmləmişdir. XIV-XV əsr Azərbaycan tarixində baş vermiş proseslər, zəngin hadisələrin cərəyan etdiyi qanlı-qadalı illər tarixin yaddaşında əbədi qalmışdır. Monqollar, onların törətdiyi faciəli məqamlar, **Çobani ağalığı, Cəlairi hökmlərliyi, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri** bu əsrlərin məhsuludur. Bu mürəkkəb ziddiyyətli hadisələr fonunda **Uzun Həsən** Azərbaycan dövlətçilik tarixində şərəfli bir yer tutur. Bu dövlətin bütün sahələrində **Sara Xatunun** öz dəsti-xətti açıq duyulur. **Sara Xatun** həm oğlu **Həsən** bəyin, həm də onun qurduğu dövlətin daxili və xarici siyasətində fəal rol oynamışdır. **O**, Azərbaycan tarixində, dövlətin idarə edilməsində aparıcı, incə sahə olan **diplomatiyanın əsasını qoymuşdur**. Xarici dövlətlər də **Sara Xatunun diplomat keyfiyyətinə** çox yaxşı bələd idilər. Bir faktı qeyd etmiş olsaq yerinə düşər. **Venesiya Respublikası** məqsədinə nail olmaq üçün Sara Xatundan da istifadə etməyə çalışırdı. Venesiya hökuməti məxvi təlimatda **səfir Sosafat Barbaroya** təkidlə tapşırırdı: “Hökmdarın anasına da baş çək, ona ehtiram bəslə, hədiyyələr ver. Qəbul olunmuş formada, ad-sana layiq, çıxışlarımla onu müharibəni davam etdirməyə həvəsləndir; oğlu, qardaşı oğulları və nəvələri üçün, bu işin nə qədər mənfəətli və vacib olduğunu şəxsiyyətinə münasib sözlərlə, mühakimələrlə ona izah et”. Bu kiçik sənəddə Sara Xatunun Azərbaycan tarixi, onun diplomatiya sahəsində rolu və izi aydın gözə çarpır.

Bildiyimiz kimi yazılı və şifahi xalq ədəbiyyatında Azərbaycan qadınının misilsiz şücaəti, mədəniyyət və ictimai həyatdakı rolu kifayət qədər öz əksini tapmışdır. Bunun bariz nümunəsini N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin surətində, “Əmir Əhməd və Mənisə” də Mənisə obrazında, “Abbas və Gülgəz” də Gülgəz simasında, “Koroğlu” dastanında Nigar, “Qaçaq Nəbi” də Həcər kimi qadınların Azərbaycanın ictimai həyatındakı fəal rolu məharətlə verilmişdir. Bunlar Azərbaycan qadınının müdrik, uzaqgörən, alicənab, mahir siyasətçi, yüksək əxlaqi dəyərlərə malik sədaqətli ailə başçısı olduğunu sübut edən fakt və dəlillərdir. **XIX əsrin** ortalarından kapitalizmin inkişafı başlayır. Bu proses dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda qadınlar üçün yeni fəaliyyət imkanları açır. Qadın amili, onun ictimai həyatdakı rolu və fəaliyyəti gözə dəyəcək dərəcədə fəallaşmağa başlayır. Bu dövrün Azərbaycan tarixində ən görkəmli yaddaqalan nümayəndələri **Heyran xanım, Xan qızı Natəvan** olmuşdur. Şairə, bədii tikmə ustası olan Natəvan Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətində dərin maraq oyatmaqla xalqımızın tarixində dərin iz qoymuşdur. Onun lirik poetik duyumları, əl ilə tikdiyi tikmələr, ona vurduğu bənzərsiz naxışlar incəsənət nümunələri kimi diqqəti özünə cəlb edir. Azərbaycan qadınının ictimai, mənəvi və siyasi həyatdakı rolu **XX əsrin əvvəllərində** özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoyur. 1901-ci ildə milyonçu, xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına Azərbaycanda ilk qızlar məktəbi açılır. Bu Azərbaycan qadınının maariflənməsinə, təhsil almasına, dövrün, cəmiyyətin bir parçasına çevrilməsinə imkan yaradır. Məktəbə dövrün böyük maarifpərvər ziyalısı Həsən bəy Zərdəbinin həyat yoldaşı **Hənifə xanım Məlikova** rəhbərlik edir.

Eyni zamanda **Həmidə xanım Cavanşir** də bu dövrün ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynayır. O, 1905-06-cı il erməni-müsəlman qırğınında Qarabağa gedərək mübarizə aparan həmvətənlərimizə silah-sürsət, ərzaq, pul yardım etmiş, vətən qarşısında öz borcunu yerinə yetirmişdir. Həqiqət nəminə demək lazımdır ki, Azərbaycanda **sosializm quruculuğu illərində** qadınların cəmiyyətdə roluna geniş şərait yaranmışdır. İstər sovet quruculuğunda, istər 1941-45-ci illər müharibəsi dövründə və istərsə də müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan qadını ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox şərəfli bir yol keçmiş, ad-san qazanmışlar. Belələrinə Azərbaycanın ilk opera müğənnisi Şövkət Məmmədova, ilk Maarif naziri və digər yüksək vəzifələrdə işləmiş Ayna Sultanova, ilk təyyarəçilər Leyla Məmmədbəyova, Züleyxa Seyidməmmədova, tarixçi alimlər Məşədi xanım Nemətova, Püstəxanım Əzizbəyova, Sara Aşurbəyli, rəssamlar Vəcihə Səmədova, Maral Rəhmanzadə, yazıçı və şairələr Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Mədinə Gülgün, Əzizə Cəfərzadə, Ələviyyə Babayeva, Azərbaycanda ilk şərqşünas qadın Aida İmamquliyeva, oftalmoloq Zərifə Əliyeva, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları Sevil Qaziyeva, Şamama Həsənova,

Qızqayd Həsənova, Ali Sovetin ilk qadın sədri Elmira Qafarova, Şərqdə ilk qadın bəstəkar Şəfiqə Axundova, digər bəstəkarlar Ağabacı Rzayeva, Elza İbrahimova, Firəngiz Əlizadə, dünyaca tanınmış müğənni, SSRİ Xalq artisti Zeynab Xanlarova və s. kimi yüzlərlə qadınlarımızı misal göstərə bilərik. Azərbaycan qadınının ictimai-siyasi həyatındakı rolu Azərbaycan **dövlət müstəqilliyi əldə edəndən sonra** daha geniş və daha qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başlamışdır. Bu çiçəklənmənin ilk nişanəsi **jurnalist Salatin Əsgərova** olmuşdur. O, erməni faşistləri ilə mübarizədə şəhid olmaqla qadın və qızlarımızın mənəvi qəhrəmanlıqları üçün sanki sönməz günəşə çevrildi. Qadın və qızlarımız igid ərənlərimizlə birlikdə silaha sarınıb Azərbaycan xalqını faşizmin ən iyrənc və məkrli nümayəndəsi olan ermənilərdən qorumaq üçün amansız mübarizəyə qalxdılar. Müasir dövr qloballaşma və integrasiya dövrüdür. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınının ictimai-siyasi və mədəni həyatdakı rolundan bəhs edərkən Azərbaycanın birinci xanımı, Millət vəkili olmuş, H.Əliyev Fondunun prezidenti, 1-ci vitse-prezident **Mehriban xanım Əliyevanın** səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyətindən yan keçmək əsla mümkün deyil. Onun **“Dünya mədəniyyətlərarası dialoqu”ndakı çıxışından** qürur hissi duyur və belə işgüzar xanımla fəxr edirik. Mehriban xanımın Azərbaycan dövlətinin ictimai, siyasi həyatındakı fəaliyyətinə diqqət edəndə, bir tarixi epizod yada düşür. Xəzər türklərinin Xaqanı qızı Çiçəyi Bizans (Yunan) imperatorunun oğluna ərə verir. Ondən olan oğlan Lev Xəzər adı ilə Bizans imperatoru olur. Düz 100 il Avropanın kübar xanımları özlərini Çiçəyə bənzətmişlər. Çiçəyin ağılı, geyim və hətta ədasi belə, Avropanın kübar xanımlarına nümunə olur. **Mehriban xanım Əliyevanın** xalqımız qarşısında ən başlıca misilsiz müdrik xidməti xalq muğamları ilə bağlıdır. Muğam gecələri, müsabiqələri, festivalları onun adı ilə bağlı olub, bu sahəyə diqqət və qayğısının tükənməz bəhrəsidir. Bu tədbirlər açıq-aydın göstərir ki, muğam mərkəzi Azərbaycan olmuş, sonra isə talelərində ümumilik olan Yaxın və Orta Şərqə, daha sonra isə Asiya və Afrika qitəsinin şimalına yayılmışdır. Mahnılar hansısa bir hadisə ilə bağlı yaranır, o cümlədən muğamlar da. Xalqımızın XII- XIX əsrlərdə başına min bir bəla gəlmişdir. İşğallar, faciəli həyat, fəlakətli köçürülmələr, işğalçılar tərəfindən gətirilən bəla və müsibətlərin məntiqi davamı şifahi xalq ədəbiyyatında mahnı janrında muğamlar kimi bizə gəlib çatmışdır. Mehriban xanım muğam tədbirləri ilə Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini dünya miqyasında təbliğ edib və edir. Onun uzaqgörən muğam tədbirlərinin məntiqi davamı bu işin sonrakı inkişafında da özünü göstərir. Belə ki, muğamlara həsr olunmuş elmi, fəlsəfi əsərlər bu mahnı janrının əsl mahiyyətini açıb göstərir. Bundən sonra muğam tədbirlərinin əsl mahiyyəti və xalqımızın birinci xanımının Azərbaycan xalqı və mədəniyyəti qarşısındakı xidmətləri öz dolğun və məhsuldar qiymətini daim alacaq. Bu

müqəddəs işdə dünya miqyasında Azərbaycan qadınını təmsil edən **Mehriban xanıma** uğur, yenin-yeni tarixi nailiyyətlər diləyirik. XXI əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi və mədəni amillər sanki bir qadının hərəkət və əməlinə birləşir. Belə simalardan olan Leyla xanım Əliyeva “Xocalıya ədalət” kompaniyasına rəhbərlik etməklə, Xocalı soyqırımını təkzibedilməz faktlarla bütün dünyaya nümayiş etdirməklə, erməni faşizmin iç üzünü açır. O, real əməli ilə bütün qadınlarımıza, hətta kişilərimizə də bir nümunədir. Həm Milli Məclisdə, həm əsgərlərimizlə görüşdə, həm də Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızla söhbət edəndə, istər hər hansı bir yığıncaqda, istər Avropa Şurasının Ali Məclisində və istərsə də Avropanın müxtəlif yerlərində vətəninə və xalqına ürəkdən bağlı olan Qənirə Paşayevanın odlı-alovlu çıxışlarını eşidəndə qürur hissi keçirir və ürəkdən deyirsən: “Doğrudan da, aslanın erkəyi, dişisi olmaz” Bəli, bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, bu mübariz yolda Qənirə Paşayeva tək deyil. Belələrinə Bahar Muradova, Elmira Axundova və başqa saysız-hesabsız mübariz qadınlarımızı misal göstərə bilərik. Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında qadınlarımızın rolundan bəhs edəndə XV əsrdə yaşamış **İtaliya səyyahı Ambroçço Kantarininin** Azərbaycan qadını haqqında dediyi kəlam yerinə düşər: “Qadınlar dedikcə qəşəng geyinirlər, geyimdə olduğu kimi at çapmada kişilərdən daha mahirdilər.”

Məqalədə Azərbaycan tarixində, onun ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış qadınlarımızdan söz açılır. Onların tarix boyu kişilərimizlə çiyin-çiyinə düşməyə sinə gərməsindən, quruculuq işlərindəki fəaliyyətlərindən danışılır. **“Borsunlu” kurqan qəbrində** uyumuş üç qadının sədaqəti, kişiyə dayaq durması, qürur və ləyaqət təmsil etməsi nümunə çəkilir. **Tomris ananın** döyüş meydanında işğalçı **II Kiri** məğlub edib, başını qan tuluğuna salması diqqətə çatdırılır. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində özünəməxsus yer tutan **Məhsəti xanımdan, Mömünə Xatundan** iftixarla danışılır. **Sara Xatunun** Azərbaycan dövlətçilik tarixində diplomatiya elminin əsasını qoyduğu göstərilir. **Xan qızı Natəvanın** Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatındakı roluna diqqət yetirilir. “Xosrov və Şirin”, “Əmir Əhməd və Mənisə”, “Abbas və Gülgəz”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” kimi əsərlərdə Azərbaycan qadınının parlaq obrazlarının canlandırıldığı qeyd edilir. Yazıda ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında şərəfli yol keçmiş qadınlarımızın adları iftixarla çəkilir. **Jurnalist Salatın Əsgərovanın** erməni faşistləri ilə mübarizədə şəhid olması xatırlanır. **Qənirə Paşayevanın** yüksək tribunalaradakı odlı-alovlu çıxışları yada salınır. **Millət vəkili olmuş, H.Əliyev Fondunun Prezidenti, Azərbaycanın birinci xanımı və Vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın** respublikamızın ictimai-siyasi həyatındakı müdrik xidmətləri sadalanır. Muğam mərkəzinin yaranması, muğam gecələri, müsabiqələri, festivalları, bir sıra təşkilatı işlər və s. onun adı ilə bağlı olduğu

bildirilir. Məqalədə həmçinin **Leyla xanım Əliyevanın “Xocalıya ədalət” kompaniyasına rəhbərlik etməsi**, Xocalı soyqırımını dünya ictimaiyyətinə təkzibedilməz faktlarla çatdırması, erməni faşizminin iç üzünü açdığı şərh edilir.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan tarixi III cild, Bakı-1973
- 2.Azərbaycan tarixi, Bakı-1994
- 3.Z.M.Bünyadov “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” Bakı-1988
- 4.Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı-1989
- 5.P.Əfəndiyev “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı-1981

А.Гасымова

Роль женщин в социально-политической и культурной жизни Азербайджана Резюме

В статье рассказывается о женщинах, которые сыграли важную роль в истории Азербайджана, в их социально-политической жизни. На протяжении всей истории мы обсуждали с людьми об их лицах и их деятельности в области творчества. В погребальной могиле «Борсунлу» это пример трех верных женщин, которые спят, мужское положение, гордость и достоинство. Томрис, мать матери захватчика II Кири, ударяющего головой в миску с кровью, доведена до сведения. Мехсети ханим, занимающий особое место в истории общественной и политической мысли, гордится Письмом Императора. Сара Хатун является основанием дипломатической науки в истории государственности Азербайджана. Дочь хана Натавана сосредоточена на истории и литературе Азербайджана. Работы «Хосрова и Ширина», «Амира Ахмеда и Маниса», «Аббаса и Гульгаса», “Кероглу” и “Гачака Нэби” отражены в ярких образах азербайджанской женщины. В статье гордятся имена наших женщин, имеющих славный образ жизни в общественно-политической и культурной жизни нашей страны. Журналист Салатин Аскерова отмечен как мученик в борьбе с армянскими фашистами. Огненные спектакли Ганиры Пашаевой вспоминаются. Депутаты, президент Фонда Гейдара Алиева, первая леди Азербайджана и вице-президент Мехрибан Алиева входят в общественно-политическую жизнь нашей республики. Создание центра Мугама, ночи мугама, соревнования, фестивали, ряд организационных

работ и так далее. сообщается, что оно связано с его именем. В статье также отмечается, что администрация г-жи Лейлы Алиевой «Справедливость для Ходжалы», передающая Ходжалинский геноцид мировому сообществу с неопровержимыми фактами, открыла внутреннее лицо армянского фашизма.

A.Gasimova

The role of women in the socio-political and cultural life of Azerbaijan Summary

The article speaks about the women who have played an important role in the history of Azerbaijan, their socio-political life. Throughout history, we have been discussing with men about their faces and their activities in the field of creativity. In the "Borsunlu" burial tomb, it is an example of three faithful women who are asleep, men's standing, pride and dignity. Tomris, mother of the mother of the invader II Kiri banging his head in the blood bowl is brought to the attention. Mehseti khanim, who holds a special place in the history of public and political thought, is proud of the Emperor's Letter. Sara Khatu is the founding of diplomatic science in the history of Azerbaijan's statehood. Khan's daughter Natavan's focus on the history and literature of Azerbaijan. The works of "Khosrow and Shirin", "Amir Ahmed and Meissa", "Abbas and Gulgas", "Koroglu" and "Gagaq Nabi" are reflected in the bright images of the Azerbaijani woman. In the article, the names of our women, who have glorious way of life in the socio-political and cultural life of our country, are proud. Journalist Salatin Asgarova is commemorated as a martyr in the fight against Armenian fascists. Ganira Pashayeva's grandfather's fiery performances are recalled. MPs, President of the Heydar Aliyev Foundation, First Lady of Azerbaijan and Vice President Mrs. Mehriban Aliyeva are listed in the public-political life of our republic. The establishment of Mugham center, mugham nights, competitions, festivals, a number of organizational works and so on. it is reported to be related to its name. The article also comments that Mrs. Leyla Aliyeva's administration of "Justice for Khojaly", conveying Khojaly genocide to the world community with irrefutable facts, opened the inner face of Armenian fascism.

Rəyçi:

Yadulla Dadaşlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REYHANƏ SƏLİMOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Şəki Regional Elmi Mərkəzi, Folklorşünaslıq və El Sənətləri
İstanbul Universiteti Qədim Türk Ədəbiyyatı Şöbəsi
habidtahirli@gmail.com

**NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN”
MƏSNƏVİSİNDƏ NOFƏL OBRAZININ XARAKTERİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Leyli və Məcnun”, Nofəl.

Key words: Nizami Ganjavi, "Leyli and Majnun", Nofel.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Лейли и Меджнун», Нофель

Nizami Gəncəvi XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbi məktəb yaradan dahi sənətkarıdır. Yüksək ədəbi təsir gücünə malik şair həm yaşadığı, həm də sonrakı əsrlərdə dünyanın fərqli ölkələrindəki sənətkarın yaradıcılığına təsir etmiş, onları Nizami məktəbinin davamçıları olaraq yetişdirmişdir. Yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Xəmsə”sində yer alan məsnəvilərdən tutmuş bir çox qəzəllərinə qədər nəzirələr yazılmış, əsərləri dünyanın fərqli dillərinə tərcümə edilmişdir.

Hər bir sənətkarı məşhurlaşdıran, adı çəkildikdə onunla birlikdə xatırlanan əsəri vardır. Nizami dedikdə uşaqdan böyüyə hamının nəzərində “Leyli və Məcnun” əsəri canlanır. Həyat həqiqətlərini özündə əks etdirən, xalq arasında dildən-dilə dolanan məşhur bir ərəb əfsanəsindən ədəbi bir əsərə çevrilən “Leyli və Məcnun” Nizami qələmində orijinallıq qazanmışdır. Nizamidən sonra bu mövzuda məsnəvi yazan bir çox sənətkarlar əsərə yenilik gətirmək məqsədilə bir sıra əlavələr etmiş, və ya bəzi hissələri azaltmışdır. Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında bir çox şairin qələmindən çıxan əsər yenidən həyat qazanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən sayılan Nizaminin “Leyla və Məcnun”u adından əsrlərcə söz etdirməyi bacaran dəyərli bir məsnəvidir. Bildiyimiz kimi, bu əsər Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarlarından biri olan Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə fars dilində qələmə alınıb. Bəlkə də, ərəb əfsanəsinin bu dildə nəzmə çəkməsindən irəli gəlir ki, əsər bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən fars ədəbiyyatı nümunəsi kimi, Nizami Gəncəvi də fars şairi kimi qəbul edilmişdir.

Nofəl obrazı əsərdə Məcnuna yaxından kömək etməsi baxımından əhəmiyyətli rola malikdir. Məsnəvinin 5 bölməsində yer alması da şairin ona verdiyi önəmin təzahürüdür. Nizami məsnəvisinə başlıqlar qoyarkən hadisələri ümumiləşdirmişdir. Yəni başlığı oxuduğun zaman o bölmədə

hansı hadisələrdən bəhs edildiyi tam aydın yazılmır. Nofəlin yer aldığı bölmələr də eyni ilə belədir:

- 1) Rəsidən-i Nofəl be-Məcnun
- 2) İtab kərdən-i Məcnun ba-Nofəl
- 3) Cəng kərdən-i Nofəl ba-qəbiyə-i Leyli
- 4) İtab kərdən-i Məcnun ba-Nofəl
- 5) Musaf kərdən-i Nofəl, bar-ı dovzum

Birinci bölüm : *Rəsidən-i Nofəl be-Məcnun.*

Bu bölmədə Nofəl ova çıxarkən qərribə görünəndə, saçı bir-birinə qarışan, dərddli, insanlardan uzaqda, vəhşiləşmiş, səhralarda vəhşilərlə yaşamağa öyrəşmiş Məcnunu görür (103/ 12-14-15-16). Nofəl ondan kim olduğunu soruşur və cavabında günəş üzlü bir gözəlin dərindən cünun olduğunu, gecə-gündüz şeirlər söylədiyinə şahid olur(104/1-2-3-4). Məcnunun bu halından kədərlənən Nofəl sevgilisində qovuşmaqda ona köməklik edəcəyinə söz verir (104/ 10-11). Atından düşərək Məcnunu yanına çağırır və onu süfrəyə dəvət edir. Birlikdə yemək yeyib, qəzəllər oxuyurlar.

Bu məclisdə Nofəl Məcnunu yaxından tanımaq imkanına sahib olur, onunla Leylidən başqa mövzuda söhbət edilməyəcəyini, Leylisiz qəzəl deməyəcəyini öyrənir. Tez-tez Leylidən bəhs edən Nofəl Məcnunun qəlbini fəth edir. (104/ 12-13, 105/1-2-3-4-5). Məcnunu təsəlli edən Nofəl ümitsiz olmamağı, könlündən qəm-qüssəni silib atmağı dərddli aşiqə söyləyir. Leylini Məcnuna gətirənə qədər savaşaçağını bildirir(106/10-15).

Ta həmsər-i to nə gərdəd an mah
Əz nə konəm kəmənd kutah .

Nofəlin sözünə güvənən Məcnun onun istəklərini qəbul edərək səhranı tərk edir və Nofəlin yanında yaşamağa başlayır. Səhra həyatına öyrəşən Məcnunun əyin-başını sahmana salır, saçlarını darayır. Dərddli aşiq özündə güc hiss edir və normal həyata dönməyə başlayır. Nofəlin köməyiylə bir müddət də olsa cünunluğuna ara verir(107/2-17).

Gördüyümüz kimi, Nofəlin Məcnun üzərindəki təsiri daha ilk tanışlıqdan başlayır. Nizami Nofəli təsadüf nəticəsində Məcnunla qarşılaşdırır. Bunun üçün şair hər hansı hekayə quruluşundan istifadə etmir. Nofəl ilk tanışlıqdan onu səhra vərdislərindən uzaq tutmağa çalışan, normal həyata qaytarmaq üçün əmək sərf edən bir dostdur. Nizami Gəncəvidə Nofəl obrazının tamamiylə təsadüf nəticəsində əsərə gətirilməsi mənim fikrimcə, əfsanənin nəzm edilərək şairin didaktik düşüncələrinin xalq arasında yayılmasına xidmət edirdi. Yəni, Nizami əsərin poetik gözəlliyindən daha çox xalqa nəsihət verməyi üstün tuturdu.

İkinci bölmə : *İtab kərdən-i Məcnun ba-Nofəl*

Nəqletmə, hekayəçilik yönü çox yüksək səviyyədə olan dahi Nizami öz məşhur məsnəvisini belə davam etdirir: Bir gün Nofəl və Məcnun oturub söhbət edərkən Məcnun zamandan şikayət edən 2-3 aşiqanə qəzəl oxuyur (108/4-5). Şeirində Nofələin Leylini gətirməsi mözvusuna da toxunan Məcnun ona sözüündə durmasını, sevgilini aşiqinə qovuşdurmasını söyləyir. Əgər Nofəl verdiyi sözüündə durmassa Məcnunun təkrardan səhralara düşəcəyini, özünü zincirə vuracağını deyir (108/7-10). Məcnun Nofəlin könül yarasına dərman olmadığını, artıq səbrinin tükəndiyini, yardan uzaqda taqətinin olmadığını və ab-ı həyat kimi olan sevgilidən ayrı susuzluğunun artdığını ifadə edir (108/11,-12-15-16).

Səd zəhm-i zəban şinidən əz-to
Yek mərhəm-i dil nə-didəm əz-to

Sabrəm şod u əql riht bər-bəst
Dər-yab, ve-ger-ne, rəftəm əz-dəst

Bi-yar mənəm, zəif ü rəncir
Çün teçnə zə-ab-ı zəndəgi dur

Nizaminin Məcnunu hər nə qədər zamanədən şikayət etsə də, eyni zamanda Nofəli günahlandırmaqda, onu sevgilisinə qovuşdurmaq üçün tələsdirməkdə və səbri olmayan bir aşiq rolunu oynamaqdadır.

Nizami daha ilk qarşılaşmadan Nofəl vasitəsi ilə Məcnunu səhradan uzaqlaşdırır. Ancaq bu Məcnunun vüslat ümidi ilə çölləri müvəqqəti tərk etməsi demək idi. Çünki Məcnun səhradan uzaqda yaşamaqla xoşbəxt deyildi. Nizaminin qəhramanı Məcnun üçün həyatındakı vüslat hələ önəmini itirməmişdi və beləliklə ilahi eşqlə bəşəri eşq arasında gedib gəlməkdə idi. Sevgiliyə qovuşmadığı üçün Nofəli günahlandırması da bu səbəbdən irəli gəlir.

Üçüncü bölmə: *Cəng kərdən-i Nofəl ba-qəbiyə-i Leyli*

Bu bölmədə Nofəlin Məcnunun hər gün eşq atəşilə yanmasına dözməməsi və qılincını əlinə alıb, döyüş hazırlıqlarına başlaması təsvir olunur. Nofəl döyüşə hazır qara bir aslan kimi kükrəyərək yollara düşür (109/2-5). Leylinin qəbiləsinə bir qasid yollayaraq onu xoşluqla vermələrini yazır, əks halda qılınca əl atacağını, Leylini ona layiq olan sevgilisinə aparacağını bildirir (109/6-9). Bu məktub çatar-çatmaz Leylinin qəbiləsi narahat olur və Nofələ belə cavab verir : “Leyli yağlı çörək deyil, göy üzündəki aydır. O ay üzünü ələ keçirmək nə sənin, nə də bir başqasının

işidir. O bir günəşdir, onu haraya aparacaqsan? Sən daşlanmış bir şeytansan, o isə parlaq bir ulduzdur. Sən qılınc oynadarsan, biz də oynadıq!...”

Darənd cevab kin na rah əst
Leyli na kuliçə, kurs-ı mah əst (109, 12)

Kəs ra suy-ı mah dest-rəs nist
Na kar-ı to, kar-ı hiç kəs nist (109, 13)

Ü ra çi bəri? Ki afətab əst
To div-i racim u şihab əst (109,14)

Qasid Nofəlin hüzuruna gəlib məktubu oxuduqda Nofəl əsəbləşir. Leylinin qəbiləsinə yenidən məktub yollayır, ancaq bu dəfə də rədd cavabı alır. Hiddətindən Leylinin qəbiləsinə yırtıcı bir aslan kimi hücum edir(109/16, 110/1-6). Leylinin qəbiləsi də nəərə çəkərək Nofəlin üstünə hücumla keçir. Nofəl məğlub olacağını hiss edir(110/7-17). Nofəllə Leylinin qəbiləsi vuruşarkən Məcnun sevgilisinin qalib gəlməsi üçün dua edir. Bir igid yanına gələrək : “ Biz hamımız sənin üçün savaşırkən sən niyə düşmən üçün dua edirsən? - deyərək Məcnuna narazılığını bildirir. Məcnun da cavabında “ Hər yerdə sevgilimin ətri varkən necə ola bilər ki onun tərəfində olmayıb qarşı tərəfdə olum? (111/1-14, 112/4-12). Nofəl sərxoş fil kimi düşmənin ordusuna hücum etməkdə və onları həlak etməkdədir. Axşama doğru hər yer qan deryasına dönmüşdür. Gün batdıqda hər iki tərəfin ordusu öz tərəflərinə çəkilir(113/1-7). Ertəsi gün Leylinin qəbiləsinə tərəf yollanan Nofəl qarşı tərəfin ordularını döyüşə hazır vəziyyətdə görür. Belə bir vəziyyətdə Nofəl Leylinin qəbiləsi ilə barışmaqdan başqa çarə tapmır və qasidini yollayar. Döyüşmək üçün güclərinin qalmadığını, Leylini Məcnuna istəməyə gəldiklərini, əllərinə qılınc almaq istəmədiklərini, döyüşməkdə həvəsli olmadıqlarını, gözəl bir söz eşitmək istədiklərini söyləyir. Bunu eşidən Leylinin qəbiləsi düşməniyi unudub sülhə gəlir (113/8-17, 114/1-5).

Əngiht miyancii ze-hişan
Ta sülh dəhəd miyan-i işan

Bu bölmədə Nofəlin ordusu ilə Leylinin qəbiləsi arasında döyüş olur və sülhlə nəticələnir.

Dördüncü bölüm : *İtab kərdən-i Məcnun ba-Nofəl*

Nofəl Leylinin qəbiləsi üzərinə ordu çəkdiyi zaman sevgilisinin yanında olmaq üçün dua edən Məcnun sülh qərarından sonra inciyir, Nofəl və əsgərlərinə öz etirazını bildirir: “Əsgərlərinin qılınc oynatması və sənin rütbən elə bu qədərmi? Divləri yerlərə sərən qüvvəniz elə bu idi? Qüdrətiniz elə bu idi? (114/6-10)

In bud büləndi-i kolahət?
Şəmşir-i kəşidən-i sipahət? (114/ 9)

In bud hesab-ı zürməndit?
Və in bud füsün-ı div-bəndit?(114/10)

Nofəl Məcnunu təsəlli edərək, əsgərsiz və müdafiəsiz qaldığını və bunun üçün sülhü bir döyüş taktikası olaraq istədiyini söyləyir. Ancaq bu yolla düşmənin qılıncından salamat qurtulmağın mümkün olduğunu və yenidən əsgər toplayıb Məcnun üçün vuruşacağını bildirir.

Göründüyü kimi, bu bölmədə Nofəl Leylini Məcnuna gətirmək üçün döyüşə girir, zəfər qazanmadıqda ikinci döyüş planı hazırlayır.

Beşinci bölüm : *Musaf kərdən-i Məcnun bar-ı dovzum*

Bu bölmədə Məcnuna verdiyi sözü tutmaq üçün Leylinin qəbiləsi üzərinə qoşun yeridən Nofəl bu dəfə zəfərə doğru irəliləyir. Leylinin qəbiləsindən bu qədər ordunu görənlər təəccüblərini gizlədə bilmir. Qəbilə döyüşmək istəmirdi, ancaq başqa yol da yox idi. Dəhşətli döyüş başlayır, qılıncılar kəsdiyi başdan utanır, qanlar dərya olur(116/1-14). Nəhayət amansız savaşda öncədən mükəmməl hazırlaşan Nofəl qalib gəlir:

Bər-Nofəliyan hücəstə şod ruz
Gəştənd bə fal-i sad-firüz (117/ 6)

Ağsaqqallar Nofəlin hüsuruna gəlib aman diləyir, bu qiyaməti xatırladan döyüşə son verməsini və onları bağışlamasını istəyərlər (117/9-14).

Nofəlin bu yalvarışlara ürəyi tab gətirməyərək Leylinin gətirilməsi şərti ilə savaşa son verəcəyini söyləyir:

Gofta ki: arus bayədəm zud
Ta gərdəm əz in gəbilə hoşnud (118/5)

Nofəlin sözlərini eşidən Leylinin atası ağlayaraq Nofəlin hüsuruna gəlir və deyir: “ Sən igidsən, cömərdсэн! İnşaallah mənim başıma gələn bu çətinliklər sənin də başına gəlməz. Tökülən qanların və döyüşün səbəbkarı mənəm. Və buna görə də onlardan utanıram. Qızımı alıb bir fağıra versən razıyam, fərmanına qarşı çıxmaram (117/6-13). Məkanı səhrələr olan dəli Məcnun, qızımın adı dillərdə saldı, rəzil-rüsəy etdi. Bu ləkəylə yaşamaqdansa qızımın ölməsi daha yaxşıdır. Əgər mənə bu dərddən qurtarsan, Allah hər zaman dərddən və kədərdən uzaq olmağın üçün dua edərim (119/3-13). Qızımı Məcnuna verməkdənsə başını kəsib vəhşi itlərə atmağın daha yaxşı olardı və beləliklə də döyüş, pis ad kimi məfhumlardan tamamiylə qurtulayım” (120/1-5).

Nofəlin bu sözlər qarşısında mərhəmət duyğuları oyanar və deyir: “Mən hər nə qədər əsgər və qüdrət sahibi olsam da, qızını zorla deyil, könül xoşluğu ilə almaq istədim. Bir qadını zorla almaq quru çörək və duzlu halva kimidir, dadı-duzu olmaz. Madam ki vermirsən, məsləhət sahibisən. Zülüm ilə almaq mənim adıma yaraşmaz” (120/8-12). Nofəlin ordusu da onun bu fikrini dəstəkləyir, əvvəlki gün döyüş zamanı Məcnunun düşmənin üçün dua etdiyini, bu işdən əl çəkməsinin daha xeyirli olacağını söyləyir. Nofəl Leylidən ümidini üzərək ordusu ilə geri dönür. (120/13-15, 121/1-8). Bunu eşidən Məcnun Nofəlin yanına gələrək ah-u fəğanlar edir, sözünə əməl etmədiyini, susuzluğuna çarə tapmadığını söyləyir və sürətlə oradan ayrılıb pərişan bir halda, arxasında iz qoymadan yenidən səhralara üz tutur (121/9-15, 122/1-4).

Nizami öz əsərində Nofəlin xarici görünüşündən bəhs edən təsvirlərə də yer vermişdir. Təcrübəli bir ordu başçısı, güclü sərkərdə olan Nofəli Leylinin qəbiləsi ilə döyüşdə əjdaha, aslan, fil kimi təşbehlərlə təzyin etməkdə, xarici görünüş olaraq da heybətli, əzəmətli bir igid olduğunu təsvir etməkdədir. Nofəl eyni zamanda cəsarətli bir döyüşçüdür. Döyüş zamanı qılıncını çəkən Nofəl bir həmləsi ilə dağları paramparça etməkdədir. Hətta, gürzünü Elbrus dağına vursa dağ lərzəyə gəlir. Nofəl döyüş meydanında vurmaqda, qırmaqda, öldürməkdə və əjdaha kimi döyüşməkdədir. Atdığı hər ox ilə bir can almaqda və bir həmləsi ilə cihanı lərzəyə gətirməkdədir. Əlindəki qılınc ilə savaş meydanında sərxoş bir aslana bənzətilməkdədir. Nizaminin Nofəli cəsur, qorxmaz bir igiddir.

Nizami məsnəvisində Nofəli köməkçi obraz olaraq göstərmiş və daha çox xarakterik xüsusiyyətləri ilə təsvir etmişdir. Nofəlin sadəcə döyüşkənliyi deyil, eyni zamanda vəfası, dilkeşliyi, zənginliyi (mal-mülkü), mərhəməti tərənnüm edilir. Onun cömərd, etibarlı, sözünə sadıq, məzlumların həmdəmi, həssas, ağılla hərəkət edən, tuti dilli, səbrli, mərhəmətli tərəfləri də yeri gəldikcə göstərilir.

Nizaminin Məcnuna sadıq bir dost olaraq yaratdığı Nofəl obrazını sərkərdəliyi, qüdrəti, gücü ilə önə çıxan, bəzi məqamlarda isə məsuliyyətsiz bir şəxsiyyət olaraq təsvir edir. Nizami Nofəl vasitəsi ilə məsnəvinin əsas qəhrəmanı olan Məcnunun yanında hər daim olan bir insan obrazı yaratmışdır. Məsələn, ilk döyüşdə məğlub olan və sülhü bir hiylə olaraq görən Nofəlin mənəvi cəhətdən kifayət qədər zəngin olmadığı müşahidə edilir. Nizami tərəfindən ağılı, biliyi, mərdliyi, ədaləti ilə təsvir edilən Nofəlin döyüş taktikası tətbiq etməsi onun ədalətinə kölgə salmaqdadır. Əsəri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə Nofəlin sadəcə Məcnuna görə əsərdə bir obraz kimi yaradıldığının şahidi oluruq. Bu da öz növbəsində Nizaminin daha çox rəvlik, hekayə ustası olmasından irəli gəlir.

Döyüşün bitməsi ilə Nofəl əvvəlki həyatına geri dönür. Sonuncu hissədə Nofəlin Məcnunu çay məclisinə dəvət etməsi də onu yaxşı tanımamasından və ya mərhəmət duyğularının təsirindən irəli gəlir. Məcnunu yaxşı tanısaydı bir daha geri dönməyəcəyini bilərdi.

Nəticə

Nizami Gəncəvinin birbaşa farsça orijinalından oxuduğum “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Nofəl obrazı və bu obrazın əsərdə yer aldığı ayrı-ayrı hissələr üzərində aparılan araşdırmanın nəticəsində: Nizaminin məhşur ərəb əfsanəsini klassik ədəbiyata gətirmiş, insanların həm bu əfsanənin varlığından xəbərdar olmasını istəmiş, həm də öz nəsihətamiz düşüncələrini onun vasitəsi ilə xalqa çatdırmaq istəmişdir. Özündən sonrakı bir çox sənətkarlar, o cümlədən Füzuli də əsərinin kompozisiyasını qurarkən ondan yararlanmışdır. Nizami Məcnuna sadıq dost olaraq yaratdığı Nofəl obrazını döyüşkənliyi, qüdrəti və gücü ilə önə çıxan, ancaq bəzi məqamlarda düşünmədən hərəkət edən bir xarakter olaraq təsvir edir.

Nizami Gəncəvi əsərində sənət qayğısından daha çox hekayəni nəql edib insanları tərbiyələndirmə problemləri üzərində dayanan şairdir. Bəlkə buna görə də Nizamini didaktik üslubda yazan şair adlandırırlar.

Ədəbiyyat:

- 1) Akalin, Nazir (1997), *Nizami-yi Gencevi ile Fuzuli-yi Bağdadi'nin Leyli u Mecnun Mesnevilerinin Tartışmalı Mükasiyesi*, Konya, Türkiyat Araştırmalar Dergisi, Sayı:3, s. 201-217
- 2) Atik, Arzu (2010), *Nizami, Hatifi ve Celilinin Leyla ve Mecnun'unda Aşıkların Haberleşmesi*, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume5*7
- 3) Arzu, Atik (2009) *Celilinin Leyla ve Mecnunu ve Nizaminin Leyla ve Mecnunu ile Karşılaştırma*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: Yanınlanmamış Doktora Tezi (Danışman: Prof. Dr. Orhan Bilgin)
- 4) Çetindağ, Yusuf (2006), *Leyla ile Mecnun Mesnevilerinin Temel Motifler Açısından Karşılaştırılması*, Ayla Demiroğlu Kitabı, Kutup Yıldızı Yayınları, Vol1, No. 1, Nov.2006, s.26-29
- 5) Dəstgərdi, Həsən Vahid (1389), *Həkim Nizami Gəncəi, Leyla vü Məcnun, Tehran: Nəşr-i Qətrə*
- 6) İnancık, Şevkiye (1967), *Kays bin Muvallah ve Divanı*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- 7) Kırılanc , Hicabi (2009), *Nizami ve Fuzuli, Leyla vü Mecnun Karşılaştırması*, Türk Tarih Kurumu –İran İslam Kültür ve İletişim Kurumu Uluslararası Kültürel Araştırmalar Merkezi, 6. Türkiye-İran

İlişkileri Sempozyumu, Tarihde Ortak Şahsiyetlerin Etkileri ve Günümüze Yansımaları, 01-02 Hazirann 2009

- 8) Levend, Agah Sırrı (1959), *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leyla ve Mecnun Hikayeleri*, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- 9) Sərvətiyan, Bəhrüz (1382), *Əndişəha-yı Nizami Gəncəvi*, Təbriz: İntişarat-ı Aydın
- 10) Şəhəbi, Əli Əkbər (1366), *Nizami Şair-i Dastan-səra*, Tehran: Kətabxanə-yi İbn-i Sina
- 11) Təclil, Cəlil (1384), *Müqayəsə-yi Leyli və Məcnun-i və Füzuli və Nizami*, Tehran.

P.Салимова

Характерные особенности образа Нофеля в масневи Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун»

Резюме

Низами Гянджеви - один из ведущих великих мастеров пера средневековья, оставивших нам великое наследие. Его богатое и уникальное творчество служило и служит примером для многих мастеров. С этой точки зрения, масневи "Лейли и Меджнун" заслуживает особое внимание своей оригинальностью.

Произведение привлекает внимание, как и своей композицией, так и образами персонажей. Мы можем стать свидетелями того, как поэт, придающий наряду с основными образами своего масневи особое значение и второстепенным образам, дал в полной мере описание их характеров и индивидуальности. В частности, при прочтении глав, где присутствует считающийся одним из второстепенных персонажей Нофель, стоит обратить внимание на то, как его образ приобретает особую индивидуальность и значимость под пером Низами. Таким образом, Поэт, находящийся в поисках образа верного и надежного друга для Меджнуна, смог достичь желаемого и продемонстрировать свое высокое мастерство повествования.

Characteristic features of Nizami Ganjavi's "Nofel's image" in the mastery of "Leyli and Majnun".

Summary

Nizami Ganjavi comes to the front of the great masters of the Middle Ages who have inherited us. His rich and unique creativity is an example for many artists after himself. In this respect, "Layla and Majnun" poem is remarkable with its originality.

Thus, the work draws attention both in composition and in terms of images. Along with the main images of Mesnavid, the poet, who gives a special feature to the description of auxiliary characters, has been testifying to the fact that he is a very talented person. In particular, when we look at the sections where Nofel is considered as one of the auxiliary images, we are witnessing that he has gained a new original in Nizami's pens.

Thus, the loyal, devoted friend of Majnun managed to achieve the desire of Nizami, who was in search of his skill and demonstrated his skillful skill.

Rəyçi: Dr. Şahir Diclehan

YUBİLEY

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİNİN 80 İLLİYİNƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor **ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ** adı, əməli, müəllim haqqı və opponent xeyir-duası ilə yaddaşıma yazılıb. Bakı Dövlət Universitetinin, təhsil aldığım Filologiya fakültəsinin birinci kursundan tanışlığımız başladı. Ciddi görkəmi, qalın qara qaşları, xəmiri halallıqdan yoğrulmuş insanlığı, ləyaqəti elə ilk gündən diqqətimizi çəkdi. Fenomen yaddaşı var, deyərdi: “Sizə bir də V kursda dərs deyəcəyəm. Kimin hansı sırada, cərgədə oturduğunu, necə oxuduğunu bugünkü kimi yadınıza salaçağam.” Sevimli tələbələrindən biri olmuşam. Bəlkə də elə onun ağsaqqal, alim sözünə tapınıb elmə gəlmişəm – müəllim, ustad arzularına asi çıxmamışam: “- Nadir (20 il öncəki səsi qulaqlarımda beləcə səslənir!), sən tədqiqata meyllisən, dilçi ol, bizim kafedradan mövzu götür.” Gələcəkdə elmin müqəddəs məbədinə qovuşmağımda onun haqq səsinin köməyi oldu.

Əbülfəz müəllim son dərəcə istedadlıdır və hamını özü kimi zəhmətkeş görmək istəyir. Ona görə də bəzən cəmiyyətlə, əhatəsiylə barışmır. Xoşbəxtliyi ondadır ki, qəlbinin işığı, ürəyinin arzusu, deyəcəkləri sözlər dilinin ucundadır. Həmişə tələbələrini (indi onunla bir sırada dayanan həmkarlarını) sevib, elmini onların ruhuna köçürməkdən zövq alıb. Əbülfəz Rəcəbli dərs dediyi fənnə hörmət etməyi bacaran müəllimlərdəndir. Hələ bircə dəfə də onun dərsə gecikdiyi yoxud auditoriyada dərsdənkənar mövzulardan danışdığının şahidi olmamışıq. Dərsə gənclik enerjisi ilə, həvəslə gəlir, eyni həvəslə mühazirə deyirdi. Xeyirxahlıqdan, səmimiyyətdən, ağıldan və abırdan doğulub. Adam tanıyandır – yaltaqlıqdan, yalan danışmaqdan uzaqdır. Elə ilk baxışdan kimin kim, nəyə qadir olduğunu bilir. İnsanlara baxışı, danışığı özünəməxsusdur; onu dediyindən, ötkəmliyindən, kəskin çıxışlarından döndərmək olmaz. Vəzifə üçün deyil, insanlıq və elm üçün doğulub. Olduğu qədər qiymətləndirilməsə də, elmdə bu qədər nüfuz qazanmaq hər kəsin ömür payı deyil. Məşhur hədislərin birində deyilir: “Qiyamət günü Allah cahillərin yetmiş, alimin isə bir günahını bağışlayar.” Alim gərək elminə xəyanət etməsin.

Bakı Dövlət Universitetinin İxtisaslaşmış Müdafiə Şurasında doktorluq dissertasiyama kuratorların opponent təklifi zamanı Əbülfəz müəllim göz-lənilmədən əlini mənə tuşlayıb: “- Bu oğlana mən opponent olmaq istəyirəm.” – dedi. Onu tanıyanlar bilir ki, Əbülfəz müəllim Şurada çox nadir hal-larda opponent istəyində olur. Aramızda tələbə-müəllim hörməti, xoş mü-nasibət qalmaqla dissertasiyaya düz 19 qeyd yazmışdı.

O, nəfsi tox, hər cür dəbdəbədən uzaq, tələbələrinin sevincində öz xoş-bəxtliyini tapan alimlərdəndir. Tale elə gətirdi ki, mən həm də naşir oldum. Yeri gəlmişkən deyim ki, sovet dönməindən sonra onun bütün kitabları rəhbər-lik etdiyim nəşriyyatlarda (“Nurlan”, “Elm və təhsil”) işıq üzü görüb. Əbülfəz müəllim nəşr işlərində də zövqü, davranış normaları ilə başqalarından fərqlənir. Dilçiliyin müxtəlif sahəsinə aid fundamental əsərlərinin üz qabığının dizaynı çox adi və monotondur – göy rəng. Görünür, bu da təbiətinin sadəliyindən, təva-zökarlığından irəli gəlir.

Əbülfəz Rəcəblinin elmi əsərləri, dərslik və dərs vəsaitləri dilçilik elmimi-zə töhfələr verir, Bakı Dövlət Universitetinə nüfuz, şöhrət gətirir. Özünün qeyd etdiyi kimi, ümumi həcmi 900 müəllif vərəqi həcmində 50-yə yaxın kitab ml-lifidir. 200-dən çox məqaləsi nəşr olunmuşdur. Kitablarından “Göytürk dili” (4 cild), “Qədim türk yazısı abidələri” (4 cild), “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (2 cild), “Dilçilik tarixi” (2 cild), “Nəzəri dilçilik”, “Dilçilik metodları”, “Sosiolinqvistika”, “Struktur dilçilik”, “Azərbaycan dilçiliyi”, “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri, “Talışlar və talış dili”, “Talış dilinin fonetikasi”, “Ulu türklər”, “Linqvistik ölkəşünaslığın əsasları”, V.fon Humboldt, F.de Sös-sür, U.D.Uitni haqqında monoqrafiyalar və s. göstərmək olar.

Elə adamlar var ki, ömründən ona pay vermək istəyirsən. Ona görə ki, on-lar səndən də bacarıqlı, qabiliyyətli dirlər; bir az da çox yaşasınlar və bacarıqları, istedadları ilə insanlığa xidmət etsinlər. Əbülfəz Rəcəbli belə tanıyıram. Yəqin Allah da onun sıxıntılarını, nisgillərini dinləyib: “Sizə haqsızlıq ediblərsə, hüsuruna yaxınlaşdırmaq istədiyi qullarıma bir nərdivandır.” Bu dünyanın işləri heç zaman asan olmayıb, ona görə də, Tanrı bu sözləri bizlərə ərməğan edib: “Qulum, hər zaman yanıdayam.” Əbülfəz müəllim bütün olanlara səbr və şükür edib. Ancaq ürəyinin arzusunu, istəyini də gizlətməyib. Bir addımı bəs etdi ki, cəsarətin və fədakarlığın simvolu kimi yaddaşlarda qalsın. Çap etdir-diği “Qədim türk yazısı abidələri”nin III cildinin üz qabığının arxasında be-ləcə də yazdı: “Kitablarının sayına, həcminə və dəyərinə görə nəinki Azər-baycan dilçiliyində, hətta dilçilik tarixində Ə.Rəcəbli ilə müqayisə edilə bil-çək dilçi yoxdur. Lakin o, Əməkdar elm xadimi deyil, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəinki həqiqi, heç müxbir üzvü də seçilməmiş, heç bir təltifi və mükafatları yoxdur. 2002-ci ildən bəri BDU-da elə bir kafedra yoxdur ki, bütün üzvləri birlikdə hər il Ə.Rəcəbli qədər kitab nəşr etdirdin;

lakin Ə.Rəcəbli indiyədək, bir dəfə də olsun, ilin alimi adına layiq görül-məmişdir.”

Əbülfəz müəllim şöhrət arzusunda deyil. Bu kəlmələr bir xalqın ziyalısı-nın, nəhəng elm və təhsil nümayəndəsinin gücünün, vaxtının, enerjisinin boş ye-rə xərclənməməsini sübut edir. Zamanın sınağından üzü ağ çıxdı. Qiyməti ürəyincə verilməsə də, axır ki, sevdiyi kafedranın rəhbərliyi ona tapşırıldı.

Dualar da belə başladı. Əbülfəz müəllim:

- Yeni günü, ümidləri sevin!
- Həyatın altını, üstünü sevin (sən demə, həyatın altı üstündən gözəlmiş)!
- Xoş günlərin gələcəyi sizdən asılıdır!
- Hər gün gözəl insan olmağa, yaxşılıqlarınıza davam edin!
- Keçmişə gülərək xatırlayın – bir təbəssüm min dərdi yox edir!

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münsiflər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat

II yer 200 manat

III yer 100 manat

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

AYTƏN BƏYLƏROVA

KONNOTASIYANIN TƏDQIQINDƏ
LİNGVOKULTUROLOJİ YANAŞMA 3

LEYLA MAHMUDOVA

FARS DİLİNİN LÜGƏT TƏRKİBİNİN
ZƏNGİNLƏSMƏSİNDƏ AVROPA MƏNŞƏLİSÖZLƏRİN
AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU 10

AYDAN XƏNDAN

TÜRK POEZİYASINDA XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ
YENİ ƏDƏBİ JANR VƏ CƏRƏYANLAR..... 15

YEGANƏ QƏHRƏMANOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HAL KATEQORIYASININ
UMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA 23

SƏBİNƏ NEMƏTZADƏ

İSLAM YAZI TARİXİNDƏ KUFİ XƏTTİ 30

TAMERLAN ŞAHBAZLI

PERFORMATİV VE QEYRİ-PERFORMATİV
CÜMLƏLƏRDƏ SÖZ SIRASININ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ 39

SVETA NURİYEVA

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARDA NİTQ VƏ
TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFININ PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 44

KÖNÜL MƏMMƏDOVA

LONDON STRUKTUR DİLÇİLİK MƏKTƏBİ 51

KÖNÜL MAQSUDOVA

KOMMUNİKATİV DİL TƏDRİSİNDƏ MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ
MÜNASİBƏTLƏRİ 59

NURİYYA SHİRİNOVA

TEACHING LANGUAGE TO INTERNATIONAL
STUDENTS..... 66

AYTƏKİN SALİFOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA SƏMƏD
VURĞUNUN ROLU 71

FATİMƏ İBRAHİMOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN
FUNKSIYALARINA DAİR 77

VÜSAL YÜZBAŞYEV

FARS DİLİNDƏ MƏKAN İFADƏ EDƏN SADƏ FEİLLƏR 83

УЛЬВИЯ ШАХВЕРДИЕВА	
ЦЕЛИ И МЕТОДЫ КОГНИТИВНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ	92
LAMİYƏ BABAYEVA	
İXTİSAR SÖZLƏRİN TƏHLİLİ	100
AFAT SAFIKHANOVA	
KHUMAR MAMEDOVA	
STYLISTIC SYSTEM OF ENGLISH WORDS IN	
LINGUISTICS	105
НИГЯР БАБАЕВА	
ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ НАЗЫВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ	
В ТЕКСТЕ (на материале английского языка)	112
ÇİNARƏ QULİYEVA	
SIGN LANGUAGE AND ITS DIFFERENT KINDS	120
TƏRANƏ SÜLEYMANOVA	
METOD VƏ METODOLOGİYA, ONLARIN	
MÜXTƏLİF ÜSULLARI	126
TALEHE AHMEDOVA	
UTILIZATION OF METAPHORS IN COLLOQUIAL	
CONCEPTS	131
KÖNÜL SƏMƏDOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL QRPV	
DİALEKTLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSSƏLƏRİ	
VƏ QIPÇAQ ELEMENTLƏRİ	136
LALA MASIMOVA	
STRUCTURING A BASIC ESL LESSON PLAN	142
GÜLNARA CƏFƏROVA	
MAŞIN TƏRCÜMƏSİNƏ NƏZƏRİ BAXIŞ	147
SAMİRA MIRZAYEVA	
FORMATION OF CANADIAN AND AMERICAN	
ENGLISH	158
SƏDAQƏT ƏLİYEVA	
SAVAD TƏLİMİ VƏ DÖVRLƏRİ, BU DÖVRLƏRİN	
XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	163
KÖNÜL HƏSƏNOVA	
ŞAĞIRDLƏRİN YARADICI VƏ MƏNTİQİ	
TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFI İSTIQAMƏTİNDƏ	
APARILAN İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ	169
KÖNÜL HƏSƏNZADƏ	
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ OYUN	
FƏALİYYƏTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	175
RƏNA MUSTAFAYEVA	
МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ	
РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	182

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SONA VƏLİYEVA

XƏYANƏTİN QURBANI OLAN ROMANTİK
QƏHRƏMAN (H.CAVİDİN “AFƏT” FACİƏSİ ƏSASINDA) 187

BAHAR MƏMMƏDOVA (Bərdəli)

QABİLİN POEZİYASINDA TƏBİƏTİN OBRAZI..... 195

FƏRRUX MƏMMƏDOV

BƏDİİ VƏ HƏYATİ KONFLİKTLƏR ROMANI 202

SEVDA İMANOVA

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA YADA DAŞI İLƏ
BAĞLI MAGİK KULTLAR..... 212

QALİB SAYILOV

ƏFSANƏLƏRDƏ MİF-İSLAM TRANSFORMLARININ
POESEMANTİKASI..... 221

YƏDULLA DADAŞLI

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ
YARANMASI VƏ İNKİŞAFI 226

H.A.СУЛТАНЛЫ

ИРАКСКИЙ НОВЕЛЛИСТ ЭДМОН САБРИ - МАСТЕР
КОРОТКОГО РАССКАЗА 233

ŞAKİR CƏFƏROV

MİR CƏLALIN YARADICILIĞINDA
ANA MƏHƏBBƏTİ İLƏ VƏTƏN SEVGİSİ
BİR-BİRİNDƏN AYRILMAZDIR..... 240

ŞƏHLA HÜSEYNOVA

ƏBÜLHƏSƏN HEKAYƏLƏRİNDƏ BƏDİİ
PORTRETİN TƏZAHÜRÜ 245

İLƏHƏ QULİYEVA

BÖYÜK BRİTANIYA-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
ƏLAQƏLƏRİNDƏ BAYRON YARADICILIĞININ
MÖVQEİ VƏ BƏDİİ ZAMANIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ 252

LOĞMAN ƏLİYEV

ƏLİ İLDIRIMOĞLU YARADICILIĞINDA MƏHƏBBƏT,
QADINA MÜNASİBƏT VƏ AİLƏ MODELİ 257

LEYLA BAYRAMOVA

KİŞVƏRİNİN FARSCA “DİVAN”NIN QAFİYƏ VƏ RƏDİF
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 264

MƏLƏK KƏRİMOVA

İNCƏSƏNƏTDƏ PSIXOLOJİ TƏHLİL NÜMUNƏSİ:
PROFESSOR HAMLET İSAXANLININ “YAŞAMAĞA
NƏ VAR Kİ..!” ŞEİRİNİN WILLIAM GLASSERİN
GERÇƏKLİK TERAPİYASINA GÖRƏ TƏHLİLİ 276

CAHANGİR MƏMMƏDLİ,

ESMİRA RÖVŞƏNOVA

SENZURA: MƏTBUAT AZADLIĞINA QADAĞANIN

SƏRT SİLAHI KİMİ 289

ТУРКАН АКБЕРОВА

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА ГАЗЕТЫ 297

GÜNEL ŞAMXALOVA

ŞEKSİR SONETLƏRİNDƏ LİRİK “MƏN”İN POETİK ƏKSİ 303

TURANƏ ABDULLAYEVA

AMERİKA UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜXTƏLİF

MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏSİRİ 309

AYTƏKİN QASIMOVA

AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏDƏNİ

HƏYATINDA QADINLARIN ROLU 317

REYHANƏ SƏLİMOVA

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN”

MƏSNƏVİSİNDƏ NOFƏL OBRAZININ XARAKTERİSTİK

XÜSUSİYYƏTLƏRİ 324

YUBİLEY

NADİR MƏMMƏDLİ

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU,

PROFESSOR ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİNİN 80 İLLİYİNƏ 333

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 10. 08. 2018.
Şerti çap vərəqi 42,5 Sifariş № 8.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

